

ISSN 2409-0859

AZƏRBAYCAN RESPUBLİKASI
TƏHSİL NAZİRLİYİ

BAKİ DÖVLƏT UNİVERSİTETİ

*SOSIAL VƏ HUMANİTAR ELMLƏRİN
MÜASİR
PROBLEMLƏRİ*

ELMİ ƏSƏRLƏR TOPLUSU

BURAXILIŞ № 15

BAKİ – 2015

Azərbaycan Respublikası Ədliyyə Nazirliyi, mətbu nəşrlərin reyestrinə
daxil edilmə nömrəsi: **3885, 25.05.2014-cü il.**

Ünvan: 1148, Azərbaycan, Bakı, Z.Xəlilov, 23, Bakı Dövlət Universiteti, 2 korpus, otaq 810, tel.
012 438 14 47, sayt www.elmler.com
E-mail: q.abbasova@mail.ru

Sosial və humanitar elmlərin müasir problemləri. Ali məktəblərarası elmi əsərlər toplusu.
Buraxılış № 15. Bakı, 2015, 222 s.

Redaksiya heyəti

Bəxtiyar Həmzə oğlu Əliyev, AMEA-nın müxbir üzvü, psixologiya elmləri doktoru, professor, Bakı Dövlət Universiteti

Kamilə Ramiz qızı Əliyeva, psixologiya elmləri doktoru, professor, Bakı Dövlət Universiteti

Rəbiyyat Nurulla qızı Aslanova, fəlsəfə elmləri doktoru, professor, Bakı Dövlət Universiteti

Tatyana İvanovna Bilenko, fəlsəfə elmləri doktoru, professor, Droqobıç dövlət pedaqoji universiteti (Ukrayna)

Volkov Sergey Nikolayeviç, fəlsəfə elmləri doktoru, professor, Penza texnoloji akademiyası (Rusiya)

Əziz Bəşir oğlu Məmmədov, fəlsəfə elmləri doktoru, professor,

İzzət Əşrəf oğlu Rüstəmov, fəlsəfə elmləri doktoru, professor,

Ləzifə Nağı qızı Qasımova, pedaqogika elmləri doktoru, professor,

Hikmət Əbdul oğlu Əlizadə, pedaqogika elmləri doktoru, professor,

Rəna Fuad qızı İbrahimbəyova, p.ü.f.d., professor

Zeynəddin Camal oğlu Hacıyev, fəlsəfə elmləri doktoru, professor,

Qəmər Cəfər qızı Mürşüdlü, f.ü.f.d., dosent

Hüseyn Qaraxan oğlu Məmmədov, f.ü.f.d., dosent

Qızılgül Yasin qızı Abbasova, f.e.d., prof., baş redaktor

Fəzil Qulamirzə oğlu Vahidov, f.ü.f.d., dos., məsul katib

Arif Sədi oğlu Rüstəmov, f.ü.f.d., dos., redaktor müavini

Daxil Cahangir oğlu Vəliyev, f.ü.f.d., redaktor müavini

Oqtay Hüseynli, f.ü.f.d., buraxılışa məsul redaktor

Topluda müasir dövrün aktual problemlərindən bəhs olunur. Məqalələrdə müəlliflər tərəfindən qaldırılan məsələlərin geniş çeşidi dünyamızın tarix, fəlsəfə, politologiya, sosiologiya, pedaqogika, psixologiya, iqtisadiyyat, mədəniyyətşünaslıq, sənətşünaslıq və digər sosial-humanitar sahələrdə baş verən proseslərə bir çox yeni aspektlərdən nəzər salmağa imkan verir. Toplunun materiallarından elmi işçilər, ali və orta ixtisas məktəblərinin humanitar fənləri tədris edən müəllimlər, tələbələr və aspirantlar faydalana bilərlər. Məqalələr müəlliflərin redaktəsi ilə çapa verilmişdir.

PSIXOLOGİYA

CİNAYƏTKARIN DAVRANIŞININ MOTİVASİYASININ PSIXOLOJİ-HÜQUQİ PROBLEMLƏRİ

Şahmuradova Aynur Təyyar qızı
BDU-nun II kurs magistrantı

Açar sözlər: kriminal davranışın motivasiyası, tələbatlar, cinayətə hüquqi yanaşma, motivin funksiyaları.

Ключевые слова: мотивация преступного поведения, потребности, уголовно-правовой подход, функции мотива.

Key words: criminal behavior motivation, needs, criminal law approach, functions of motive.

İnsan davranışının motivasiyası problemləri psixologiyada əsas yer tutur. Bu sahədə tədqiqatlar psixikanın bilik və fəaliyyətinin qanunauyğunluqlarının açmasına yönəldilmişdir, hansı ki, insan davranışını müxtəlif aspektlərdə öyrənir. Psixoloji lüğətdə və bəzi psixoloqların araşdırmalarında motiv və motivasiya anlayışları eyniləşdirilir. Göstərilir ki, motiv meylidir, motivasiya fəallığa təhrik edən meyllərin məcmusudur.

Motivlər emosiya və hisslərin təsiri nəticəsində yaranır və formalaşır. A.Kovalkina və D.Kotovanın, həmçinin bir sıra hüquqşünasların fikrincə, “motiv dərk edilmiş və qiymətləndirilmiş meyl, cinayətin bəraəti və ideal əsasın keyfiyyəti kimidir” [1. s.41].

İnsan fəaliyyətinin motivlər sistemi 2 başlıca funksiyayı yerinə yetirir. Yəni bir tərəfdən motiv insanı fəaliyyətə təhrik edir, ikinci tərəfdən onun fəaliyyətinin istiqamətini təyin edir. Bunlar motivin ümumi cəhətləridir. Çünki motivin insanı fəaliyyətə təhrik etməsi, əvvəla hansı fəaliyyətə təhrik etməsini, ikinci tərəfdən nə üçün, necə təhrik etməsini hələ müəyyənləşdirməyə imkan vermir. Başqa sözlə, motivləşmə orqanizmi fəallaşdıran və həmin fəallığı istiqamətləndirən təhrikdir. Bu cəhətlər kriminal davranışa da aiddir. Çünki həmin davranışlar insan fəallığının təzahürü kimi daxili təhriklərlə şərtlənir [2. s.448]. A.N.Leontyevin fikrincə, şəxsi məna subyektin xalis həyatı münasibətlərini əks etdirir və mənalandırma funksiyasını əlavə edir. Hər hansı bir şeyin əldə edilməsi şəxsi məna kəsb edərsə, həmin şey şəxsiyyət üçün mühüm əhəmiyyətə malikdir. Bir çox hallarda insan yol verdiyi kriminal davranışdan peşmançılıq duyur, o etdiyi hərəkətin mənfi nəticələrini gördükdə ondan uzaqlaşmaq üçün daxili təhrik yaranır. Kriminal davranış motivləri müsbət davranış motivləri ilə əvəz olunur. Bu, xarici və daxili amillərin təsirindən, insanın özünü dərk etməsindən, özünü tənzim etməsindən asılıdır.

Psixoloji ədəbiyyatlarda insan motivasiyasının mənbəyi aşağıdakı amillərlə şərtlənir:

- 1) Tələbatlar
- 2) Emosiya və hisslər
- 3) Ehtiyaclar, iradə, hisslər, maraqlar, ideallar, inamlar, dünyagörüşü.

Hüquqi ədəbiyyatda motiv meyl, arzu, cəhd, maraqlar kimi ifadə olunur. Motivasiya həm şüur sahəsində, həm də şüuraltıda fəaliyyətin motivlərinin məcmusudur [3]. Kriminal davranışın motivasiyası dedikdə, şəxsin kriminal davranışı ilə öz məqsədinə nail olması, istədiyi maddi sərvətləri ələ keçirməsi, istədiyinə nail olmaq üçün etdiyi qəddarlıq nəzərdə tutulur. Onun şəxsiyyətinin istiqaməti və sərvət meyli çox güclü tərəkəddici kimi onu kriminal davranışa yönləndirir. Bu şəraitdə mənfi xarakterli məqsəd və motiv insan beynində üstünlük təşkil edir və insanı ağır cinayətlər törətməyə məcbur edir. Şəxsin amansızlıqla və qəddarlıqla cinayət törətməsi onda patoloji hal olmasını göstərir. Bunun isə müxtəlif səbəbləri ola bilər. Bu zaman

insanın hansı bioloji xüsusiyyətlərə malik olması və hansı psixi xüsusiyyətlərə malik olması, şəxsin hansı sosial-psixoloji şəraitdə formalaşması amilləri xüsusi rol oynayır.

Kriminal davranış insanın iradəli davranışının cəmiyyət normalarına (əxlaq, hüquq) uyğun gəlməyən xüsusi kateqoriyasıdır. Cəmiyyətdə bir qisim insanlar həyatı boyunca verilən hüquqi normalara və dəyişikliklərə dözürlü, iradəli davranış hüquq normasına uyğun olur. Digər qisim insanlar isə hüquqi normaları qəbul etmir və qanunu pozur. Məsələn, bir vaxtlar spekulasiya ilə məşğul olmaq cinayət məəcəlləsinə əsasən cinayət sayılırdı, baxmayaraq ki insanların maddi ehtiyacları var idi. Fərz etmək olar ki, kriminal davranışın motivləri anlayışı və iradi qanuni davranışın motivləri prinsipial fərqlərə malik deyil. İstənilən kriminal davranışın motivlərinin fərdiliyi onların müxtəlifliyindən xəbər verir. Ona görə də, kriminal davranışın motivləri hüquqşünasların qəbul etdiyi kimi məhdudlanmış formada: "hərslilik, qısqanclıq və s." bizə bu davranış haqda çox az məlumat verir, çox hallarda kriminal davranışın olması bu səbəbdən olur [4, s.78].

Kriminal davranışın yeni üsulları – internetin köməyi ilə, bankomatlar, bank kartları, mobil rabitələr, mesaj vasitəsi ilə və s. meydana çıxmışdır. İqtisadi böhran şəraitində kreditin qanunsuz alınması, müəssisələrə basqın edilməsi kimi kriminal davranışlar geniş yayılmışdır.

Tamahkar cinayət – dünyada ən geniş yayılmış fenomenlerden biridir. İnkişaf etmiş ölkələrdə tamahkar cinayətlər 90 %, inkişafda olan ölkələrdə isə 60 % təşkil edir [5, s.234]. Qeyri-stabil ictimai-iqtisadi vəziyyət və mülkiyyətə qarşı tamahkar cinayətlərin yayılma faktı bu kateqoriyadan olan cinayətkarların müzakirəsinin təkmilləşdirilməsini tələb edir. Yeni növ kriminal davranışların kifayət qədər öyrənilməməsi həmən şəxslərin motivasiyalarının pis sonluğuna gətirib çıxarır, cinayətkarı məsuliyyətdən qaçmağa çağırır, yenidən kriminal davranışlara sövq edir. Bu da öz növbəsində vətəndaşların maddi durumunun qeyri-stabilitəyinə səbəb olur. Hal-hazırda tamahkar cinayətləri edən şəxslərin davranışının motivasiyasının öyrənilməsi problemi aktualdır.

Motivasiya hesabının tələbi budur ki, kriminal davranışlı şəxslərin davranış xüsusiyyətləri araşdırılsın və bu kateqoriyadan olan cinayətlərin məhkəmə müzakirəsi vaxtı kompleks psixoloji-hüquqi yanaşmadan istifadə edilsin.

Kriminal davranışın motivasiyasının tədqiqatı probleminə hüquq psixologiyası, kriminologiya, kriminalistika, cinayət hüququ ədəbiyyatında xüsusi diqqət ayrılmışdır. Kriminal davranışın motivasiyasının öyrənilməsində B.A.Petlin, O.D. Sitkovski, B.S. Volkov, İ.A.Petin, V.V.Romanov, D.P.Kotov, N.N.Kitayev, V.V.Kitayev, M.İ.Yenikev, K.V.Bubon və başqalarının xüsusi rolu olmuşdur. Tədqiqatçıların böyük əksəriyyəti öz işlərində xüsusi psixoloji biliklərdən istifadə etməklə cinayətkarların motivasiyasının qurulmasını müzakirə etmişlər. Bununla belə tamahkar cinayətkarların davranışının motivasiyası az öyrənilmişdir. Bu problemlər psixoloji elmin müasir nailiyyətlərindən istifadə etməklə ciddi monoqrafik tədqiqatı tələb edir. Kriminal davranışın motivasiyası probleminin qısa icmalına yekun vuraraq belə nəticə çıxarmaq olar ki, cinayət qanunvericiliyinin tətbiqi motivasiya sahəsində psixoloji biliklərin geniş istifadəsini tələb edir. Lakin qeyd etmək lazımdır ki, kriminal davranışın motivləri heç də hər zaman aydınlaşmır.

ƏDƏBİYYAT

1. Котов Д.П. Мотивы преступлений и их доказывание. Воронеж, 1975.
2. Bayramov Ə.S., Əliyev B.H. Hüquq psixologiyası. Bakı: Təhsil, 2012
3. Баканов Е. Н., Волков Б.С. Мотивы преступлений. Казань 1982
4. Лунеев В.В. Мотивация преступного поведения. М., 1991
5. Дубовик О.Л. Проблема принятия решения о совершении преступления в криминологической науке. М., 1975.

РЕЗЮМЕ

В статье рассматриваются проблемы мотивации преступного поведения человека. Исследования в данной области направлены на раскрытие закономерностей функционирования психики и познание того, как они детерминируют поведение человека в самых различных аспектах его деятельности. Рассматриваются различные взгляды на источник человеческой мотивации, которые объединяет лежащая в их основе категория потребность. В статье рассматриваются: разновидность волевого поведения человека, такого как преступное поведение, актуальность проблемы изучения мотивации поведения лиц, совершающих корыстные преступления; требование учета мотивации и особенностей поведения лиц, совершающих преступления по указанным мотивам, необходимость использования комплексного психолого-правового подхода при расследовании и судебном рассмотрении преступлений указанной категории; проблема отсутствия в теории уголовного права и у практических работников единого понимания мотивов преступного поведения.

SUMMARY

The contribution analyzes the problems of motivation of human's criminal behavior. Researches in this field are aimed at finding the laws of functioning of psyche and knowledge of how they determine the behavior of man in the various aspects of his activity. It examines different views on the source of human motivation which is united by the basic category of need. The contribution analyzes: a type of conative behavior of man such as criminal behavior, the relevance of the problem of study of motivation of the behavior of persons committing lucrative crimes; the need to take into account the motivation and peculiarities of behavior of persons committing the crimes with abovementioned motives, necessity of using a complex psychological and legal approach to investigation and judicial examination of crimes of this category; the problem of lack of uniform understanding of motives of criminal behavior in the theory of criminal law and among its practitioners.

HƏRƏKİ SFERADAKI QÜSURLARIN XƏSTƏNİN PSIXİKASINA TƏSİRİ VƏ ONLARLA APARILAN PSIXOKORREKSİYA İŞİNİN NƏZƏRİ ƏSASLARI

prof. E.İ.Şəfiyeva, dos. S.A.Allahyarova

Açar sözlər: hərəkəti sfera, amputasiya; depressiya; tolerant reaksiyalar; stenik reaksiyalar:

Ключевые слова: двигательная сфера; ампутация; депрессия; толерантная реакция; стеническая реакция

Keywords: motive sphere; amputation; depression; tolerant reaction; sthenic reaction

Məlumdur ki, hər bir somatik xəstəlikdə olduğu kimi aşağı ətrafların amputasiyası zamanı da bir sıra simptomlar və bu simptomların məcmusu hesab edilən sindromlar müşahidə edilir. Bu simptom və sindromlar da psixi sağlamlıqda müvafiq iz buraxır, hətta yeni xüsusiyyətlərin yaranmasına gətirib çıxarır. Öz şəxsiyyətinə, başqa insanlara, ətraf mühitə qarşı əvvəlkindən fərqli bir şəkildə mövqe formalaşdırır. Bu sırada xüsusən necə bir ictimai rəyin yaranacağı qorxusunu da göstərmək lazımdır, beləki əlil arabası, yataq rejimi, amputasiya olunmuş ətraf – bu anlayışlar xəstə psixikasında ağır zərbə vura bilər. Çox təəssüf ki, bu xəstələrin qorxusu səbəbsiz deyil, onlar dəfələrlə başqa insanların fərqli münasibətləri ilə rastlaşırlar.

1. Somatik xəstəliklərin daxili mənzərəsi, xəstəliyin necə dərk olunması, xəstəlik haqqındakı təsvirlərin psixi sağlamlıqda təsiri A. Luriyanın, E.K. Krosnuşkin, E.A. Şevalyev və başqalarının tədqiqat işlərində əksini tapıb. (5)

2. Hərəkəti sferadakı qüsurların xəstənin psixikasına təsirinin beyin mexanizmin ekstrapiramid və piramid sistemin işinin pozulması ilə izah edilir. Bu problem isə neyropsixologiyada ətraflı izah edilir. (2; 6)

Aşağı ətraflarında amputasiya olunmuş xəstələrin cərrahi əməliyyatlara hazırlanması, həkim ilə münasibəti, onun qərarına nə dərəcədə inamı olması, amputasiya prosesinə qarşı olan emosional problemləri də onun psixi sağlamlığında iz buraxaraq davranışlarını şərtləndirir. M. V. Vinqradov cərrahi əməliyyatlara olan münasibətlərin bir neçə formasını fərqləndirib(4):

1) cərrahi riskin qiymətləndirilməsi: əhvalın enməsi, qorxu, həyəcan, gələcəkdə rastlaşacağı kədərli sonluğun sakitcə, ümitsizcəsinə gözləmək

2) cərrahi əməliyyatın labüdlüyünə şübhə, həkimə, diaqnozun düzgün qoyulduğuna inamsızlıq

3) əməliyyatdan yayınmaq üçün diaqnozun gizlədilməsi.

Amputasiya psosesi nəticəsi olaraq xəstələrdə müşahidə edilən psixoloji dəyişiklikləri 5 mərhələdə fərqləndirirlər:

1) çaşqınlıq

2) imtina etmə, rədd etmə

3) qəzəb

4) depressiya

5) qəbul etmə və ümid

Amputasiya psosesi xüsusən qorxu, postravmatik stress, frustrasiya emosional halətləri və müvafiq davranış aktları ilə də nəticələnir. Aşağı ətrafları amputasiya edilmiş bu xəstələrdə isə artıq psixoloji böhran – krizis vəziyyətinə rast gəlinir. Bir çox hallarda böhran şəxsiyyətin stress situasiyasına uyğunlaşmağa qadir olmamaqdan irəli gələn müəyyən dərəcədə davamlı xassəsinə çevrilir və amputasiya səbəbli yaşanan bu böhran hallarında situasiyanın bilavasitə şəxsiyyətə sosial təsiri özündə ehtiva etməsi və zamana görə davamlılıq halları müşahidə edilir. Daha çox mübahisə doğuran məsələlərdən biri həmin vəziyyətdə aqressiyanın necə yaranması və bu vəziyyətlə əlaqəsidir. Qeyd etmək lazımdır ki, böhran halı kompleks müdafiə reaksiyalarını səfərbər edir və bu reaksiyalardan biri aparıcı olur. Belə reaksiyalar üç böyük sinfə bölünür:

1) tolerant reaksiyalar: dözümlülük, hansı ki, fərd onların köməyi ilə situasiyanın adekvat qiymətini verir və situasiyadan çıxmağın yollarını müvəffəqiyyətlə axtarır;

2) stenik reaksiyalar: onların köməyi ilə “ *mənfi* ” emosional enerji xaricə istiqamətləndirilir;

3) astenik reaksiyalar: tipik təzahürləri davranışın daha primitiv formalarına qayıdışa aid edilə bilər və deprivasiyanı astenik reaksiyaların klassik nümunəsi hesab etmək olar.

Aşağı ətrafları amputasiya edilmiş şəxslərin müəyyən qismində amputasiya səbəbi olan travmalar, müharibə rejimi, döyüş şərtləri və s.dən irəli gələrək posttravmatik stresslər, digər bir qismində qarşılaşdıqları münasibətlərdən, göstərilən diqqət və qayğıdan, həmçinin əməliyyatın uğursuz nəticəsi səbəbli psixoloji böhran yaşanır. İnterpersonal münasibətlərdə yaranan aqressivlik, ünsiyyətdən qaçma, depressiv xarakterli davranış aktları və bir çox psixoloji problemlərin aradan qaldırılması üçün isə müvafiq psixokorreksiya üsulu seçilməli, həyata keçirilməlidir. Göstərilən problemlərdən postravmatik stress vəziyyətində olan şəxslər üçün aşağıdakı məqamlara diqqət yetirmək labüddür. Qeyd etmək lazımdır ki, aşağıda göstərilmiş korreksiya tədbirləri müxtəlif müəlliflər tərəfindən tətbiq edilmiş və daha uzunmüddətli xarakter daşıyır.

Müxtəlif səbəblərdən amputasiya olunmuş bu şəxslərə göstərilən psixoloji yardımın düzgün və səviyyəli təşkili onların normal həyata qayıtmasını şərtləndirən vacib məsələlərdəndir. Məhz bu səbəbli öncədən üç məsələ aydınlaşdırılmalıdır [1].

İlk növbədə baş vermiş hadisənin xarakteri təyin edilməlidir. Yəni, müəyyən edilməlidir ki, hadisə nə dərəcədə gözlənilməz olmuşdur, insan buna nə qədər hazırır, bu hadisə insana nə dərəcədə təsir edib və s. Daha sonra insanın fərdi-şəxsiyyət xarakteristikası araşdırılmalıdır. Yəni onun cinsi, hadisəni konqnitiv qiymətləndirmə qabiliyyəti, hadisə ilə bağlı keçmiş təcrübəsi, indi və keçmişdə baş verən hadisələr arasındakı vaxt və s. müəyyənləşdirilməlidir. Ola bilər ki, insanın müəyyən təcrübəyə sahib olması travmanı aradan qaldırmaqda ona kömək edə bilər, yaxud əksinə onu daha da dərinləşdirsin. Fərdi xüsusiyyətlər də nəzərə alınmalıdır. Əlbəttə ki, qeyd edilənlər psixodiagnostika mərhələsində dəqiqləşdirilir və müvafiq korreksiya işi aparılır.

Nəhayət, mühit amili nəzərə alınmalıdır. Belə ki, ətrafdakı insanların, ilk növbədə ailə üzvlərindən başlayaraq, hadisəyə reaksiyasının tipi, insanın aldığı dəstəyin kəmiyyəti, göstərilən qayğının forması və davamı, amputasiya prosesi haqqında nə dərəcədə informasiyaya sahib olmaları və qeyri – müəyyənlik vəziyyətinin yaşanılması və digər mühit amilləri və onların təsiri ətraflı araşdırılmalıdır.

Məlum olduğu kimi amputasiya olunmuş şəxslərdə özünüqiymətləndirmə və öz gücünə inamı yüksəltmək vacibdir.

Aşağı ətrafları amputasiya edilmiş şəxslərdə posttravmatik stress zamanı sosial adaptasiya məsələləri də xüsusi qeyd edilir. “*Sosial adaptasiya*” sözü altında nəzərdə tutulmuş ideya psixoloji travma almış insanın öz davranışlarını çoxluğa uyğun bir şəkildə dəyişməsindən ibarətdir. Lakin bu ideya heç də kifayət qədər qənaətbəxş deyil. Belə ki, sosial adaptasiya uzun müddət gərgin situasiyada olmuş insanların yenidən mənəvi rahatlıq tapmasına və həyatdan məmnun olacağına kömək edə biləcəyi inandırıcı görünmür. Belə ki, o ətrafdakı insanlardan fərqli şəkildə davranmağı, düşünməyi və hiss etməyi tərgitməlidir. Bu üsul faktiki olaraq xəstəliyin səbəbini deyil, simptomlarının aradan qaldırmağı tələb edir. Və hədəfi psixi sağlamlıq deyil, hamı tərəfindən qəbul edilmiş normalara uyğun davranış tərzidir. Əsl mənada fiziki və mənəvi sağlamlıq isə kiminsə norma və standartlarına cavab vermək deyil, öz-özünə və həyatının real faktları ilə barışmaqdır [1].

Bir çox ədəbiyyatlarda ən müvazinətli şəxs kimi hətta ən təhlükəli şəraitlərdə belə soyuqqanlılığını saxlayan şəxsdir. Daxili müvazinət isə qarşımıza qoyduğumuz məqsədə nail olmağa imkan yaradan xarakterik əlamətlərdir. Hər bir fəaliyyət prosesində fikirlər, emosiyalar və orqanizm iştirak etdiyindən insan müvazinətini fizioloji, fikri və emosional sferalarda itirə

bilər. İtirilmiş müvazinətin bərpası isə anadangəlmə qabiliyyətimizdir. İnsanın özündə müvazinət hissi tərbiyə etməsi və ömürboyu bu vəziyyətdə qalması onun gücü xaricindədir. Ən yaxşı üsul müvazinəti nəzəriyyədə deyil, təcrübədə öyrənməkdir. Bütün təcrübə yollar ilk növbədə boşalma – relaksasiyadan keçir. Müvazinət haqqında ümumi təsəvvür yaratmaq üçün ən effektiv üsullardan biri “ mənə itələ” tipli müxtəlif oyunlardır. Bu tip oyunlar hərdən müvazinəti saxlamaq üçün əyilməyin, özünü kənara çəkmənin vacibliyini anlamağa imkan yaradır.

Korreksiya tədbirlərinin növbəti vacib məqamı ağır xatirələrin öhdəsindən gəlməyə yönəlib. Psixoterapevtik təcrübələrə əsasən aydın olur ki, pasiyentlərin əksəriyyəti üçün ən ciddi problemlər məhz gecə kabusları, arzu olunmayan xatirələr və s. səbəbli yaşantılardır. Bu psixi təzahürləri birləşdirən cəhət öz-özü ilə bacara bilməmə, şəxsi hiss və hərəkətlərin tamamilə ona tabe olmaması kimi hisslərin pasiyentə əzab verməsidir. Yuxular eyni zamanda məlum hadisələrin xronikasıdır. Məhz bu səbəbli yuxudakı gizli mənalara açmaq və tapdığımız cavablardan dönüş nöqtəsi kimi istifadə etməyə çalışmaq lazımdır. Bu isə çətinlikdir, çünki sağalma prosesində ən ağır və iztirab verici xatirələr yenidən fikirdə canlandırılmalı olur. Yaşanılan xoşagəlməz hadisələr üzərində iradi surətdə diqqət cəmləmək çox çətinlikdir, bir çox insanlar onları heç vaxt xatırlamamağa üstünlük verirlər. Lakin yuxuda, psixikanın iradi nəzarət altında olmadığı bu vaxtda daxildə gedən mübarizəyə hansısa şəkildə diqqət yetirilməli olur. Qarşıda duran işi üç mərhələyə ayırırıq:

- yuxunun süjetini oyaq vəziyyətdə üzə çıxarmaq və anlamağa çalışmaq.
- yuxunun diqqəti yönəltməyə çalışdığı daxili mübarizəni aradan qaldırmağın yollarını araşdırmaq.
- əldə edilən nəticəni bugünkü həyat tərzinə tətbiq etmək.

Bu mərhələlər bir neçə aydan bir neçə il müddətində davam edə bilər. Öz qüvvəsi xaricində bir situasiya ilə qarşılaşmış hər bir insan üçün inkar, qəzəb və kədər reaksiyaları çox təbiiyə. Yuxarıda göstərilən tədbirlər, autogen məşqlərlə yanaşı xarici təcrübədə daha çox, son illərdə respublikamızda da tədricən istifadə edilən psixoterapevtik tədbirlərə İnterpersonal psixoterapiya çərçivəsində olan tədbirlər aid edilir. İPT-yə əsasən problem fokusları bunlardır: fəsadlaşmış hüzn, şəxslərarası rol konfliktləri, rol keçidi və şəxslərarası münasibətlərin defisiti.

Pasiyentin vəziyyətini aydınlaşdırarkən aşağıdakılar aşkar edilməlidir:

İlk növbədə aşağı ətrafları amputasiya edilmiş xəstələrin psixi sağlamlığında bu simptomlar nə zaman başlayıb və simptomlar başlayan zaman pasiyentin həyatında nələr baş verib. Beləki, tədqiqat gedişində qəza halları, müharibə rejimi səbəbləri və tibbi amillər (qanqrenalar, şəkərli diabet, xərçəng və s. xəstəliklər) fərqləndirilmişdir. Bu amillərdən hansının pasiyentin psixi sağlamlığında ciddi iz buraxmasını fərqləndirmək vacibdir. Həmçinin hazırkı dövrdə pasiyent üçün hansı stress faktorları olduğunu müəyyən etmək də xüsusi əhəmiyyət kəsb edir. Bəzən belə hallar müşahidə edilir ki, amputasiya səbəbi ilə yanaşı pasiyentin həyatından bir sıra hadisələr baş verir. Bu hadisələrin isə bir qismi stressor xarakter daşıyaraq amputasiya səbəbindən də daha çox psixi sağlamlığa təsir göstərir.

Pasiyentin həyatında mövcud olan cari konfliktlər və problemlərin üzə çıxarılaraq təsirlərinin izah edilməsi də növbəti vacib məqamdır. Əlil insanların sosial problemləri və onların nə dərəcədə həll olunması da öz növbəsində həmin şəxslərin həyat tərzinə, emosional vəziyyətinə və s.-ə əsaslı təsir göstərir. Bu şəxslərin həmin problemlərin öhdəsindən necə gəlməsi də digər mühüm məqam kimi fərqləndirilir.

Şəxsiyyətlərarası münasibətlərdə pasiyentin güclü tərəfləri, həmçinin çətinlikləri və problemləri aşkar edilməli olan vacib məqamlardan biridir. Qeyd etmək lazımdır ki, amputasiyadan əvvəl fiziki cəhətdən sağlam olan bir insanın əlil şəxs olaraq sonrakı həyatını necə davam etdirməsi onda müvafiq rol keçidi konfliktini yarada bilər. Pasiyentdə günahkarlıq, məyusluq, xəcalət kimi mənfi emosiyalar doğuran bu tip həyatı situasiyaların aşkara çıxarılması da mühüm əhəmiyyət kəsb edir.

Nəhayət qeyd etmək lazımdır ki, istənilən psixoloji travma xaos yaradır. İnsana psixoloji dəstək məhz bu xaosda həyatın mənasını tapmaqdan ibarətdir. Xaos heç də həmişə çaşib qalmaq, həyat yolunu tapa bilməmək deyildi. Buradakı mənanı tapmaq lazımdır, bunun üçün isə həmin şəxslərə psixoloji yardımın göstərilməsi labüddür.

ƏDƏBİYYAT

1. Cavadov R. Ə., Tağıyeva G. B. “Ekstremal şəraitdə psixoloji xidmət” Bakı, ADPU, 2006. 25.8s.
2. Бройтигам В., Кристиан П., Рад М. –Психосоматическая медицина 1999, 376
3. С.Н. Кавокин. Социальная регуляция процесса комплексной реабилитации инвалидов. М. 2002, (автореф. Канд.дисс.)
4. Лакосина Н. Д., Ушаков Г. К. “Учебное пособие по медицинской психологии” – Москва, медицина, 1976.
5. Лурия А. Р. “Внутренняя картина болезни и ятрогенные заболевания” - Москва, медицина, 1977
6. Schubert DSP, Bums R, Paras W, Sioson E: Increase of medical hospital length of stay by depression in stroke and amputation patients: a pilot study. Psychother Psychosom 1992; #6, 57- 61.

ВЛИЯНИЕ НАРУШЕНИЙ ОПОРНО-ДВИГАТЕЛЬНОГО АППАРАТА НА ПСИХИКУ БОЛЬНЫХ И ТЕОРЕТИЧЕСКИЕ ОСНОВЫ ПСИХОКОРРЕКЦИОННОЙ РАБОТЫ, ПРОВОДИМОЙ С НИМИ

РЕЗЮМЕ

В настоящее время все более актуальной становится проблема профилактики и психосоциальной реабилитации больных с нарушениями опорно-двигательного аппарата. Известно, что психика человека влияет на его здоровье, на протекание болезни. Личность, её духовный и психический мир зачастую накладывает отпечаток на возникновение, течение и исход заболевания. При определённых условиях личность больного может решить в ту или иную сторону судьбу болезни. Отсюда следует необходимость всестороннего изучения личности по отношению к патологическим процессам организма, её психической реакции на болезнь. Работа психолога начинается с формулировки общих целей: постановки точной диагностики для построения адекватной системы воздействия, для использования ресурсов клиента. Это позволяет видеть не только соматические признаки болезни, но и её психологическое содержание.

INFLUENCE OF VIOLATIONS OF THE MUSCULOSKELETAL DEVICE ON MENTALITY OF PATIENTS AND THEORETICAL BASES OF THE PSYCHOCORRECTIONAL WORK WHICH IS CARRIED OUT WITH THEM

SUMMARY

Now more and more actual is a problem of prevention and psychosocial rehabilitation of patients with violations of the musculoskeletal device. It is known that the mentality of the person influences his health, course of an illness. The personality, her inner and mental world often leaves a mark on emergence, a current and an outcome of a disease. Under certain conditions the identity of the patient can decide destiny of an illness in this or that party. From here need of comprehensive study of the personality in relation to pathological processes of an organism, her mental reaction to an illness follows. Work of the psychologist begins with the formulation of common goals: statements of exact diagnostics for creation of adequate system of influence, for use of resources of the client. It allows to see not only somatic symptoms of an illness, but also its psychological contents.

РОЛЬ UNICEF В СОЦИАЛЬНОЙ ЗАЩИТЕ ДЕТЕЙ АЗЕРБАЙДЖАНА

Дж.З.Мамедова
Магистр II курса, БГУ

Ключевые слова: UNICEF, Фонд Гейдара Алиева, Азербайджан, дети, социальная защита

Açar sözlər: UNICEF, Azərbaycan, Heydər Əliyev Fondu, uşaqlar, sosial müdafiə

Keywords: UNICEF, Azerbaijan, Heydar Aliyev Foundation, children, social protection

Статья посвящена комплексному исследованию роли международного чрезвычайного детского фонда ООН в социальной защите детей в Азербайджане. Анализируется развитие отношений UNICEF с правительственными и неправительственными организациями Азербайджана. Особое внимание уделяется активному участию Фонда Гейдара Алиева в проведении мероприятий по защите детей.

Проблема социальной защиты детей является актуальной для Азербайджана. Дети нуждаются в повседневной опеке, как со стороны родителей, так и со стороны государственных органов, поскольку не приспособлены к самостоятельной жизни. Поэтому, содержание детей, удовлетворение их разумных потребностей, защита от опасностей являются обязанностями человеческого общества и государства в целом. Так, в Преамбуле Декларации прав ребенка ребенок определен как человек «физически и умственно незрелый» [1], именно поэтому ему должно быть уделено особое внимание социума на любом уровне. Социальная работа представляет собой деятельность, которая уже по своему определению призвана обеспечивать защиту прав человека, поскольку в её основе лежит принцип непреходящей ценности человеческой жизни, а её главная цель состоит в создании справедливых социальных структур, способных обеспечить безопасность и развитие человека без ущерба его достоинству (5). В 1992 году Азербайджанская Республика ратифицировала Конвенцию ООН "О правах человека". Подписание Президентом Азербайджанской Республики Гейдаром Алиевым 27 сентября 1994 года Всемирной Декларации ООН "Об обеспечении жизни, защиты и развития детей" дало толчок интенсивному развитию отношений с UNICEF. Именно, начиная с 1994 года, UNICEF приступила к более плодотворному сотрудничеству с Азербайджаном. В 1999 году был принят Закон Азербайджанской Республики "О социальной защите сирот и детей, лишенных родительской опеки". В Азербайджане сформирована самая современная законодательная база по правам человека, 72 закона и 11 кодексов, так или иначе, связаны с правами ребенка [2].

Основными задачами детских социальных служб, существующих во многих странах, являются следующие: обеспечение со стороны государства достижения семьей определенной степени экономической самостоятельности; профилактика насилия над детьми и их эксплуатации; создание и поддержка различных институциональных форм опеки, а также поддержка неинституциональных форм, в частности, «общинных» [4]. Детский фонд ООН своими мероприятиями воздействует на общественное мнение и заставляет правительства различных государств задуматься о настоящем и будущем детей. Через свои отделения, действующие в различных странах и регионах мира, помогает правительствам оказывать помощь нуждающимся детям. В первую очередь помощь предоставляется самым слабым государствам, в которых высок уровень детской смертности и заболеваемости, низкий уровень душевого дохода. Во многих странах мира

созданы Национальные советы содействия UNICEF. В задачи UNICEF входит подготовка ежегодных докладов о положении детей в мире, которые распространяются через информационный центр ООН. По инициативе UNICEF в 2000 году в Баку общественной организацией "Психологический Центр" проводилось исследование "Уличные дети", в ходе которого были проанализированы причины явления "уличные дети", дан социологический и психологический портрет "уличных детей", разработаны рекомендации по борьбе с причинами и следствиями этого явления [2].

В 2013 году представительство UNICEF в Баку вместе с партнерами в азербайджанском правительстве и других структурах ООН под лозунгом «Объединимся ради детей!» отмечали двадцатилетие совместной деятельности. За 20 лет сотрудничества организация внесла большой вклад в развитие здравоохранения, образования, в дело защиты детей, их здоровья и всемерно способствовала развитию молодежи. В 2003 году Президент Азербайджана Гейдар Алиев подписал Закон Азербайджанской Республики об утверждении подписанного в 2002 году Основного соглашения о сотрудничестве между правительством Азербайджанской Республики и Детским фондом Организации объединенных наций. В рамках Программы Сотрудничества, подписанной между UNICEF и правительством Азербайджана, успешно проведены работы по проектам - "Развитие и более хорошая родительская инициатива в период раннего детства", "Активное обучение и школьное руководство", "Образование для развития и Конвенция Прав Ребенка (КПР)", "Усовершенствование данных и предложений в системе образования", "Здоровье и развитие молодежи", "Создание родительско-преподавательской ассоциации" и "Просвещение о минной опасности" и др. В ходе конференции "Подготовка национальной политики по применению в Азербайджане активного/интерактивного обучения" проведенной в 2004 году в рамках программы сотрудничества UNICEF и правительства Азербайджана Министерством образования совместно с представительством UNICEF был подготовлен документ "Направления деятельности, связанные с применением в Азербайджане технологий активного/интерактивного обучения". В 2006 году UNICEF совместно с министерствами молодежи и спорта, образования и экономического развития была организована конференция "Создадим для азербайджанской молодежи более блестящее будущее". В 2007 году Президентом Азербайджанской Республики Ильхамом Алиевым было издано распоряжение об утверждении Плана действий по Программе страны на 2005-2009 годы между правительством Азербайджанской Республики и Детским фондом Организации Объединенных Наций.

Согласно особому распоряжению Президента, 2009 год был объявлен Годом ребенка. В 2009 году в Баку, при организационной поддержке правительства Азербайджана, Фонда Гейдара Алиева, Детского фонда ООН и компании «Azercell» была проведена национальная конференция «Реформа защиты детей в Азербайджане», посвященная Году ребенка в стране и 20-летию Конвенции ООН о правах ребенка. В 2009 году за благородную деятельность в сфере защиты прав детей в Азербайджане Посол Доброй воли UNESCO и İSESCO Мехрибан Алиева была представлена к специальной премии UNICEF. Первая леди Азербайджана, являющаяся Президентом фонда Гейдара Алиева, посредством своей миссии, является самым большим попечителем всех азербайджанских детей. Внимание, забота о детях, являющихся будущим Азербайджана, были основными приоритетами деятельности фонда на протяжении пятилетней деятельности (8). В 2010 году по инициативе UNICEF, организаций «Спасение детей» и «Детские села SOS» состоялась первая национальная конференция по социальной работе в области детского и семейного благополучия. На мероприятии с участием представителей министерств, международных организаций и НПО говорилось о понятии социальная работа в области

детского и семейного благополучия, роли социальной работы в системе защиты детей, значении образования и обучения в области социальной работы и других вопросах. Было отмечено, что социальные работники налаживают контакты с людьми, оказывают помощь в решении их проблем как консультанты и уполномоченные. Миссия социальной работы заключается в улучшении благополучия семей. Они тесно работают с общиной по проблемам, с которыми сталкиваются семьи из группы риска, и защиты детей, осуществляют просветительские меры в этой области [3].

В 2014 году в Баку прошел III Общереспубликанский форум детей, организованный совместно Государственным комитетом по проблемам семьи, женщин и детей, Фондом Гейдара Алиева и Детским фондом ООН (UNICEF). В форуме приняли участие около 350 детей, в том числе особо одаренные, нуждающиеся в особой заботе, других национальностей, а также дети из семей беженцев и вынужденных переселенцев. Также, в 2014 году, в целях укрепления системы обеспечения защиты социальных прав детей, Министерство труда и социальной защиты населения Азербайджана и UNICEF подписали План совместной деятельности по сотрудничеству на 2014-2015 гг., в котором нашли отражение вопросы, связанные с реализацией совместного плана мероприятий по «Реформе системы заботы о детях», технической поддержкой развития системы социальных услуг, связанных с детьми, и увеличением профессиональных кадровых ресурсов в этой сфере. В 2015 году состоялась презентация совместного проекта «Поддержка использования механизмов юстиции для детей», Азербайджанского офиса UNICEF, Евросоюза, правительства Азербайджана и Уполномоченного Азербайджана по правам человека [7]. Один из вопросов, который постоянно находится на повестке дня UNICEF в Азербайджане – это проблемы детей с ограниченными физическими возможностями. Так, в феврале 2015 года начат совместный проект «Одноминутный фильм» UNICEF и Британского Консульства, в ходе которого было организовано обучение детей с ограниченными физическими возможностями съемке фильмов, что является одним из интерактивных и интересных способов дать возможность детям выразить свое личное мнение о жизненной ситуации, что позволит их сверстникам, родителям, учителям, а также лицам, принимающим решения, лучше понять и по-новому взглянуть на то, что тревожит детей.

Государственная детская политика, основа которой была заложена общенациональным лидером Гейдаром Алиевым и которую успешно продолжает Президент Ильхам Алиев, формируется уже как национальная стратегия. Продолжая эту политику, Президент Ильхам Алиев и первая леди страны, президент Фонда Гейдара Алиева, депутат Милли Меджлиса Мехрибан Алиева в последние годы уделяют особое внимание вопросам, касающимся детей, что способствует повышению заботы в этой сфере [3]. Детский Фонд Организации Объединенных Наций являлся и является единственным действенным механизмом разрешения общемировых проблем не только детства, но иных социальных проблем, так или иначе, затрагивающих все мировое сообщество [5].

ЛИТЕРАТУРА

1. Декларация прав ребенка // Международная защита прав и свобод человека: сб. док. – М., 1990. – 672 с.
2. Меджидова С.М. Уличные дети: социологический и психологический портрет. Баку, Зия-Нурлан", 2003, 180 с.

3. Мошняга В.П. Международный опыт социальной политики и социальной работы. Курс лекций / М.: Изд. Московского гуманитарного университета, 2006. - 290 с.
4. Холостова Е.И. Зарубежный опыт социальной работы: Учебное пособие/ Е.И.Холостова, А.Н.Дашкина, И.В.Малофеева.-М.: Дашков и К°, 2013.- 368 с.
5. <http://azertag.az/ru/xeber/737111>
6. <http://lib.aliyev-heritage.org/ru/4308004.html>
7. <http://ru.apa.az/news/285315>
8. <http://www.heydar-aliyev-foundation.org/ru/>

AZƏRBAYCAN UŞAQLARIN SOSIAL MÜDAFİƏSİNDƏ UNİCEF-in ROLU

XÜLASƏ

C.Z.Məmmədova
BDU-nun II kurs magistrantı

Məqalədə Azərbaycan uşaqların sosial müdafiəsi BMT-nin Beynəlxalq Uşaq Fondunun rolu kompleks tədqiqata həsr olunub. Azərbaycanın hökumət və qeyri-hökumət təşkilatların UNİCEF ilə əlaqələrin inkişafı təhlil olunur. Xüsusi diqqət Heydər Əliyev Fondunun uşaqların qorumasında fəal iştirakına yetirilir.

THE ROLE OF UNİCEF IN THE SOCIAL PROTECTION OF AZERBAIJAN' CHILDREN

SUMMARY

J.Z.Mammadova
Masters II courseBSU

The article is devoted to complex research of the role of international emergency UN Children's Fund of social protection of children in Azerbaijan. We analyze the development of relations UNİCEF with governmental and non-governmental organizations of Azerbaijan. Particular attention is paid to the active participation of the Heydar Aliyev Foundation in efforts to protect children.

ПСИХОЛОГИЯ ЭТНИЧЕСКОЙ МИГРАЦИИ И АККУЛЬТУРАЦИИ

*д.ф.п. М.Н.Эюбова, преподаватель кафедры
Социальной и педагогической психологии БГУ
mehribaneyyubova1975@gmail.com*

Açar sözlər: adaptasiya, akkulturasıya, identifikasiya, assimilyasiya, separasiya, akkultural stress, etnic identifikasiya, integrasiya, marginalizasiya, etnic miqrasiya.

Ключевые слова: адаптация, этническая миграция, аккультурация, идентификация, ассимиляция, сепарация, стресс аккультурации, этническая идентификация, интеграция, маргинализация, этническая миграция.

Keywords: adaptation, acculturation, identification, assimilation, separation, akkultural stress, ethnic identity, integration, marginalization, ethnic migration.

Рост современных межэтнических или межнациональных миграций является серьезным вызовом мировой социально-экономической и политической системам.

В настоящее время около ста миллионов иммигрантов, беженцев, иностранных рабочих и других категорий мигрантов проживают вне пределов страны своего происхождения.

Наш век с его массовыми миграциями из стран Азии, Африки, стран Ближнего Востока в Европу и Северную Америку довольно остро поставили вопрос об адаптации выходцев из других культур к культуре принимающей страны. Массовость приобрела так называемая “трудовая” миграция, когда из “непромышленных регионов” люди перемещаются в развитые индустриальные регионы с целью заработка, что также может быть примером этнической миграции.

Под этническими миграциями понимаются случаи массовых перемещений, когда представители того или иного этноса добровольно или вынужденно покидают территорию места формирования этноса или его длительного проживания и переселяются в иное географическое или культурное пространство.

Этнические миграции создали поведенческую ситуацию, требующую от всего человечества понимания, как иного взгляда на мир, запечатленного в других этнокультурах.

Конечно, необходимо отметить психологические проблемы этнических миграций. Среди них причины и мотивы миграции и эмиграции; адаптация мигрантов к новой этнокультурной среде; адаптация мигрантов к иной природной географической среде; трансформация этнической идентичности у различных поколений мигрантов.

Опыт принятия новой культуры является неприятным, шоковым, неожиданным. Одним из наиболее существенных факторов, влияющих на адаптацию к иной культуре, являются культурные различия между культурой стран выхода и культурой страны населения мигрантов. Установлено, что мигранты испытывают большие трудности в сфере формального общения, близких отношений и установления контакта.

С начала 90-х годов более предпочтительной и адекватной моделью изучения психологической адаптации мигрантов считается “стресс аккультурации”. Данная модель описывает ситуацию, когда люди, адаптируясь в новой культуре, не могут с легкостью изменить свое поведение и у них появляется серьезные разногласия в процессе аккультурации. Согласно теории аккультурации, разработанной психологом Дж. Берри,

аккультурация сводится к двум основным проблемам; поддержание культуры [своей культурной идентичности] и участие в межкультурных контактах [степень включения в иную культуру], когда образец поведения навязывается доминирующей группой. Источники возникших проблем лежат не в самой культуре, а в межкультурном взаимодействии - в самом процессе аккультурации.

Аккультурация – феномен, появляющийся тогда, когда группы индивидов из разных культур вступают в непосредственный и продолжительный контакт, последствием которого являются изменения элементов оригинальной культуры одной или обеих групп. .

Выделяют четыре основные стратегии аккультурации: ассимиляция, сепарация, маргинализация и интеграция.

Ассимиляция- вариант аккультурации, при котором эмигрант полностью идентифицируется с новой культурой и отрицает культуру этнического меньшинства, к которой принадлежит. Сепарация – представители этнического меньшинства отрицают культуру большинства и сохраняют свои этнические особенности. Если мигрант не идентифицирует себя ни с культурой этнического большинства, ни с культурой этнического меньшинства, то результатом является этнокультурная маргинализация. Это может быть следствием отсутствия возможности или интереса поддержания культурной идентичности, часто из-за вынужденных или навязанных культурных потерь и отсутствия желания установления отношений с окружающим обществом из-за отвержения доминирующей культуры или дискриминации. Интеграция характеризуется достигаемой идентификацией как со старой, так и с новой культурой. Маргинализация редко является результатом свободного выбора индивида: чаще люди становятся маргиналами в результате попыток насильственной ассимиляции в сочетании с насильственным отторжением. Только интеграция может быть добровольно выбранной и успешной стратегией аккультурации у групп этнических меньшинств, когда основные установки доминирующей группы по отношению к культурным различиям – открытость и принятие. Для достижения интеграции требуется взаимное приспособление, включающее в себя принятие права обеими группами всех этнических групп жить как культурно-различные народы. Конечный результат аккультурации- долговременная адаптация, которая характеризуется относительными стабильными изменениями в индивидуальном или групповом сознании в ответ на требования среды.

Неизбежным результатом массовых этнических миграций становятся межэтнические, межкультурные контакты на групповом уровне, когда этнические мигранты вступают в более или менее длительное межкультурное взаимодействие с представителями доминирующей культуры.

Общим положением является мнение ученых о стрессогенном воздействии новой культуры, с которой сталкиваются мигранты в результате географического передвижения. Контакт с иной культурой вызывает нарушение психического здоровья, более и менее выраженное психическое потрясение, для обозначения которого в кросскультурной психологии введен термин “культурный шок”.

Антрополог К.Обер, кто первым использовал этот термин, выделил 6 аспектов “культурного шока”:

1. Напряжение, к которому приводят усилия, требуемые для достижения необходимой психологической адаптации.
2. Чувство потери или лишения друзей, статуса и т.д.
3. Чувство отверженности представителями новой культуры или отвержения их.
4. Сбои в ролях, ролевых ожиданиях, ценностях, чувстве самоидентификации.

5. Неожиданная тревога, отвращение и негодование в результате осознания культурных различий.

6. Чувство неполноценности от неспособности “совладать” с новой средой.

Обер пишет, что каждая культура имеет много символов социального окружения, вербального и невербального характера, способов общения, с помощью которых мы ориентируемся и действуем в ситуациях повседневной жизни, и наш душевный мир зависит от этих сигналов. И когда вся эта система свободной ориентации в мире внезапно становится неадекватной в условиях новой культуры, человек испытывает нервное потрясение.

Чтобы понять последствия ценностных различий для мигрантов необходимо учитывать влияние трех факторов: качество и количество различий в ведущих ценностях между культурами выхода и поселения, терпимость к различным культурным ценностям.

Одна из наиболее интересных, глубоких теорий пытающихся объяснить механизм “культурного шока,” - теория социальной поддержки. Суть этой теории заключается в том, что поддержка со стороны других людей препятствует психическим расстройствам, обеспечивающим психологический комфорт личности. Предполагается, что при миграции человек теряет значимые социальные связи, поддерживающие его в прошлом, и это деструктивно сказывается на его психическом здоровье. Поддержка может носить три направления: эмоциональный, инструментальный и информационный. Мигранты в иной культуре могут вначале нуждаться в информационной поддержке, затем в инструментальной, а потом в эмоциональной. Важно определить, каким образом тип социальной поддержки воздействует на их психологическую адаптацию.

Необходимо отметить, что проблема адаптации мигрантов в новой социокультурной среде очень важна. Есть негативные стороны этой адаптации, в результате которой возникает дезадаптация в новой среде, отрицание новой культуры, нового уклада жизни, что часто ведет к противоречиям, конфликтам, а это, в свою очередь, является почвой для назревания межэтнических конфликтов.

ЛИТЕРАТУРА

- 1.Т.Стефаненко Этнопсихология. М.2008
- 2.А.Егорова М.Нафаилова А.Оконешникова Этническая психология.М.2003
- 3.Дж.Берри. А.Пуртинга. М.Сигал. П.Дасен. Кросскультурная психология Х.2003
- 4.Ю.Солонин. М.Каган. Культурология. М.2007

ETNİK MİQRASIYANIN VƏ AKKULTURASIYANIN PSİXOLOGİYASI

ABSTRAKT

Müasir dövrdə akkulturasıya problemi çox geniş yayılmaqdadır. Mədəniyyətlərin kəsişməsi bir xalqın o biri xalqın mədəniyyətinə tam və ya az mənimsəməsi qəbul etməsi akkulturasıya problemini bir qabarıq şəkildə ortaya çıxarır. Akkulyuralizmlə bağlı dünyada bir çox misal qətimmək olar. Akkulturasıya yolunu bir çox öz vətəninə ayrılmış xalqlar keçir. Yeni mədəniyyət və yeni dil mühitinə çətin və məcbur uyğunlaşırlar.

Psixoloji akkulturasıya fərdin psixoloji dəyişiklikdən bəhs edir. Burada ona təsir edən amillər ortaya çıxır fiziki amillər(yeni yaşayış yeri),bioloji amillər (yeni xəstəliklər)siyasi amillər və s.

Multikultural cəmiyyətin formalaşması inkişaf etmiş ölkələrdə yerli əhaliyə digər etnik qurumların toqquşması ilə, əlaqəsi ilə bağlı olur. Belə cəmiyyətin yaradılması ziddiyyətlər yaradır və metodik konfliktlərə gətirib çıxarır.

THE PSYCHOLOGY OF ETNIK MIGRATION AND AKKULTURATION

ABSTRACT

The article discussed the problem of acculturation and address the psychological aspect of the urgent problem of our time. Acculturation is a process of cultural interaction, is the perception one people fully of partially culture of other people.

In acculturation a nation learns the rules is a mutual adaptation of the different cultures their growing desire to gain national independence to resist the expansion of more powerful countries. Examples of acculturation are fairly common around the world. Way of acculturation are separated by many peoples forced to adapt to the cultural and linguistic backgrounds (Russian in Latvia, Ukraine, nations in the United States, Iranian Azeri and others). Acculturation on the psychological level is the psychological change in the individual. There include factors directly affecting the physical changes (a new place of residence), biological changes (unfamiliar diseases) political changes etc.

The formation of a multicultural society in developed countries has been associated with the merger the local people of other ethnic communities, cultures. At causes rift in the civilized society leads to controversy contradictions, ethnic conflicts.

YENİYETMƏLƏRDƏ HÜQUQAZİDD DAVRANIŞIN PSIXOLOJİ MAHİYYƏTİ VƏ TƏZAHÜR XÜSUSİYYƏTLƏRİ

Aygün Mütəllibova
BDU-nun II kurs magistrantı

Açar sözlər: hüquqazidd davranışlı yeniyetmələr; deviant davranış; delinkvent davranış; deviasiya; sosial amillər, bioloji amillər

Ключевые слова: незаконные подростки поведения; девиантное поведение; деликвентное поведения; девиация; биологические факторы; социальные факторы

Keywords: illegal behavior teens; deviant behaviors; deviously; biological factors; social factors

Hər bir cəmiyyətin gələcək inkişafının əsas təkanvericisi kimi yeniyetmələrin lazımı səviyyədə tərbiyə olunması vacib məsələlərdən biridir. Bu baxımdan gələcək inkişafı sağlam zəmin üzərində qurulması işində maneyə yarada biləcək amillərdən biri kimi hüquqazidd davranışlı yeniyetmələr ciddi işlənmiş və elmi cəhətdən əsaslandırılmışdır. Yeniyetmələr tərəfindən törədilən hüquqazidd davranışın öyrənilməsi zamanı qarşılıqlı əlaqədə olan sosial demoqrafik və psixoloji xüsusiyyətlərin kompleks şəkildə tədqiq edilməsi də məqsədə uyğundur. Bu xüsusiyyətlərin tədqiqi yeniyetmələr tərəfindən törədilən hüquqazidd davranışın səbəb və şəraitinin, həmçinin onlara qarşı tətbiq ediləcək profilaktik tədbirlərin dairəsinin müəyyən edilməsinə kömək edir.

İnsan mühit tərəfindən ona təklif edilən müxtəlif davranış formalarından istədiyini seçə bilər. Davranış dedikdə insanın ictimai həyat şəraitində formalaşan hərəkət və fəaliyyəti, münasibətlər sistemi, rəftarı nəzərdə tutulur. Əgər insan müəyyən müddət ərzində hər hansı davranış üsuluna üstünlük verirsə, onun davranışı tədricən səciyyəvi xüsusiyyətlər kəsb edir. Davranış üslubunun seçilməsi yeniyetmənin motivasiyasından asılıdır. Əgər şəxsin seçdiyi davranış formaları cəmiyyətin tələbi baxımından müsbət keyfiyyət və istiqamətlə səciyyələnirsə, bu zaman onun mühitə uyğunlaşmaq qabiliyyəti artır. Həmin şəxs öz hərəkətlərinin, davranışının qarşıya çıxan həyati situasiyalara müvafiqliyini daha bacarıqla təmin edir. Şəxsiyyətin seçdiyi davranış formaları cəmiyyətin tələbləri baxımından mənfi xüsusiyyətlərlə səciyyələnirsə, yəni həmin tələblərə ziddirsə, onda normal sosial şəraitə adekvat olmayan davranış tərzini formalaşdır. Nəticədə həmin şəxsin cəmiyyət tərəfindən qəbul edilmiş normalara münasibətini dəyişir. Şəxs ilə onu əhatə edən mühit arasında uyğunsuzluq yaranır [1,641]. Bunun nəticəsində yeniyetmələr arasında son illər hüquqazidd davranış hallarının sayı getdikcə artır.

Yeniyetmələrdə hüquqazidd davranışın özünəməxsus xüsusiyyəti var. Yeniyetmələrdə hüquqazidd davranış bir sıra səbəblərlə bağlıdır: Yeniyetmə şəxsiyyətinin psixoloji, yaş, cins və digər fərqlərlə yanaşı hüquqazidd davranış mexanizmi ilə bağlıdır; Yeniyetmələrdə hüquqazidd davranışın törədilməsinə şərait yaradan hallarla; Yeniyetmələrin hüquq pozuntularının və cinayətlərin strukturu, dinamikası ilə; İctimai həyatın müxtəlif sosial-iqtisadi və mədəni-psixoloji sahələrə aid olan demoqrafik və bir çox digər amillər ilə.

Yeniyetmələrin sosializasiya prosesi bu və ya digər dərəcədə ictimai münasibətlərə qoşulması yalnız həyat təcrübəsizliyindən və bilik səviyyəsinin azlığından irəli gəlir. Yeniyetmələrin hüquqazidd davranışının əsasını şəxsiyyətin zəif inkişafı ilə xarakterizə edirlər, onlar nə etdiklərini dərk etmirlər, yaxud da əməllərini düzgün qiymətləndirməyə yönəldə bilmirlər.

Hüquqazidd davranış problemi əksər sosial elmlər üçün mərkəzi araşdırma sahəsi sayılır. Hüquqazidd davranış adı altında konkret şəxsiyyətin (qrup) əməllərini başa düşülür, hansı ki cəmiyyətdə qəbul edilməyən və hazırda qanun tərəfindən müəyyən edilmiş digər insanların rifahına və ya sosial qayda-qanuna təhlükə yaradır. Konstitusiya, cinayət, mülki məcəllələr, qanunlar, ayrıca dövlət ərazisində rəsmən qəbul olunmuş və icrası bütün vətəndaşlar üçün məcburi olan, habelə əsas hüquqi davranışı tənzimləyən qanunvericilik aktlarıdır.

Sosial mühitdə cəmiyyət tərəfindən qəbul edilmiş sosial normalar mövcuddur. Bu normalar cəmiyyətdə insanların yarandığı gündən indiyə qədər irəli sürdüyü qadağalar, ölçülər, davranışlar vasitəsilə qrupların, təşkilatların, insanların fəaliyyətini müəyyən edir. Bəzən elə hallar olur ki, bu normalardan kənara çıxma halları baş verir.

Hüquqazidd davranışa münasibətdə müxtəlif yanaşmalar istifadə olunur: Asosial, deviasiya, antisosial, cinayət, kriminal, deviant, delikvent. Sonuncu terminin ətrafında xüsusilə qaynar elmi diskussiya gedir.

Deviant davranış dedikdə cəmiyyətdə qəbul edilmiş normalara zidd əməllər nəzərdə tutulur. Deviant davranış insanın əməl və hərəkətlərinin onun yaşadığı cəmiyyətdə faktiki olaraq bərqərar olmuş norma və standartlara uyğunsuzluğudur. Deviant davranışa sərxoşluq və alkoqolizm, narkomaniya, cinayətkarlıq, intihar, fahişəlik, terrorizm, oğurluq kimi davranışlar aid edilir. Deviant davranışın forması kimi şəxsin hüquqazidd davranışının bir sıra spesifik xüsusiyyətləri var.

Birincisi, bu davranış, əsasən, hüquq normaları qanunlarla və normativ aktlarla tənzimlənir. İkincisi, hüquqazidd əmələ görə deviasiyalardan ən təhlükəli formalarından biri sayılır, çünki sosial quruluşun əsaslarına tərəfindən ictimai asayişə təhlükə yaradır. Üçüncüsü, şəxsiyyət belə davranış birmənalı şəkildə pislənir və cəzalandırılır. Dördüncüsü, onda vacibdir ki, öz mahiyyətinə görə, şəxsiyyət və cəmiyyət arasında hüquqazidd əmələ davranış, fərdi səylərlə və ictimai maraqlar arasında münaqişənin olması deməkdir [2,56].

Deviasiya özündə üç elementi birləşdirir. Bunlara aiddir:

1. İnsanın normalara və dəyərlərə münasibəti
2. İnsanı qiymətləndirən qrup və ya təşkilat
3. İnsanın davranışı

V.V.Kovalev deviasiyanın üç tipini göstərirdi: 1. sosial-psixoloji deviasiyalara asosial davranış, hüquqazidd davranış, antidistiqlinar davranış, autoaqressiv davranış aid edib; 2. Klinik-psixopatoloji deviasiyalar; 3. Şəxsi- dinamik deviasiyalara isə reaksiyaları, inkişafı və vəziyyəti aid etmişdir [2,60].

Delikvent latın sozu olub "delinquens" gunah, xəta mənasını verir. Delikvent davranış çox da əhəmiyyətli olmayan hüquq pozuntuları, təqsirlər, xatalardır. Qeyri-qanuni davranış nümayiş etdiren şəxs delikvent şəxs kimi, əməlləri isə delikt kimi təsvif edilir. Delikvent davranışın ümumi əlaməti odur ki, o qanun və qaydalarının pozulması və sonda günahkarın cəzalandırılması ilə bağlıdır.

Müasir psixoloji ədəbiyyatda delikvent anlayışı çox geniş mənada işlənir və ümumiyyətlə, hüquqazidd davranış ilə assosiasiya olunur. Bu davranışlar cinayət səviyyəsinə çatmayan əxlaqi-etik normaların xırda pozuntuları ola bilər. Burada o, asosial davranış ilə üst-üstə düşür. O, eyni zamanda cinayətkar əməllərinə görə Cinayət məcəlləsinə uyğun olaraq cəzalandırıla bilər. Bu halda delikvent kriminal davranış formasını alır.

Ancaq A.Y.Liçkoya görə isə delikvent davranış xırda ictimai hərəkətlərin pozulması deməkdir. Ona görə bu cür əməllər törədən yeniyetmələr cinayət məsuliyyəti daşıyırlar. Yeniyetmələrdə delikent davranışın yaranmasına ailə tərbiyəsini, yaşadları ilə olan münasibətini, dərslərdən yayınma hallarını, xuliqanlıq, şantaj, özündən zəiflərdən əllərindən pul almaq, onları incitmək, asosial qrupa qoşulmaq və s. kimi səbəbləri göstərmək olar. Belə halların qarşısı vaxtında

alınmazsa yeniyetmələrdə bu cür davranışlara uyğun davranış stereotipləri formalaşır ki, bu da uyğun şəraitdə sabit antisosial davranışa keçə bilən asosial davranış üslubu kimi möhkəmlənir. Beləliklə, ağırlıq dərəcəsi üzrə delikvent davranışın bir neçə yarım növü ayırmaq olar:

1. İntizam pozuntusu formasında
2. Xırda qanun pozuntuları formasında olan, cinayət məsuliyyətinin dərəcəsinə çatmayan (asosial davranış)
3. Delikvent davranış kriminal hərəkətlər formasında, cinayət məəcəlləsini pozan (antisosial davranış)

İctimai qaydaların müxtəlifliyi hüquqa zidd davranışın çoxlu sayda yarım növlərini yaradır. Delikvent davranışın müxtəlif formalarının təsnifatı problemi xüsusi xarakter daşıyır. Sosial-hüquqi yanaşmada hüquqazidd əməllərin zorakılıq və qeyri-zorakı (və ya tamahkar) bölgüsü geniş istifadə olunur.

A.İ. Dolqova, E.Q. Qarbatovskaya, V.A. Şumilkin və digərləri hüquq pozuntusu törətmiş yeniyetmələr arasında aşağıdakı üç tipi ayırırlar [2,58]:

- 1) ardıcıl-kriminogen tip -indiki halda sosial mühiti ilə qarşılıqlı fəaliyyət zamanı şəxsiyyətin cinayətkar davranışı həlledicidir, o subyektin spesifik baxışları, qurğu və dəyərləri ilə şərtlənir;
- 2) situativ-kriminogen tip- mənəvi normaların pozulması, qeyri-cinayət xarakterli hüquq pozma. Cinayətin özü də xeyli dərəcədə əlverişsiz vəziyyətdən qaynaqlanır; Cinayətkar davranışı subyekt planlarına uyğun olmaya bilər; Belə yeniyetmələr tez-tez sərxoş vəziyyətdə cinayət edirlər.
- 3) situativ tip-az mənfi davranış halları; yaranan vəziyyət fərdin təqsiri üzündən olmayıb. Belə yeniyetmələrin həyat tərzı müsbət və mənfi təsirləri ilə səciyyələnir.

Hər bir fərddə davranış formaları insanın ictimai həyatı prosesində, onun istər ailədə, istər məktəbdə, istərsə də ətraf mühitlə aldığı tərbiyəsi nəticəsində yaranır. Yeniyetmələr arasında hüquqazidd davranış hallarının artmasında təsir göstərən əsas amil dağılmış ailələrdir. Uşaq ilk davranış formalarını mühz valideynlərdən götürür. Makarenko yazır: “Valideynlərin davranışı həlledici amildir. Elə fikirləşməyin ki, valideynlər yalnız uşaqla məşğul olarkən, onunla danışarkən onu tərbiyə edirlər. Valideynlərin digər insanlarla olan danışığı, onlara münasibəti, rəftarı uşaqların tərbiyəsinə öz təsirini göstərir. Əgər valideynlər evdə kobud rəftar edirlərsə, əxlaqsız hərəkətlərlə məşğul olurlarsa, bu uşaq üçün pis nəticələrə gətirib çıxarır.

Yeniyetmələrdə hüquqazidd davranışın əmələ gəlməsinə, eyni zamanda cinayət əməllərinin törətməsinə təsir göstərən digər amil bioloji amildir. Aparılan tədqiqatlar nəticəsində müəyyən olunmuşdur ki, cinayətə meyillilik irsən də keçə bilər. Buna antropologiya məktəbinin banisi “anadangəlmə cinayətkar” nəzəriyyəsinin yaradıcısı Lombrozonun fikirlərini irəli sürmək olar. Lombrozoya görə cinayi davranış cinayəti törətmiş şəxsin fiziki və psixi xüsusiyyətləri ilə şərlənmiş təbii, bioloji təzahürdür. Ona görə cinayətkarların 40% i anadangəlmə cinayətkarlardır.

Yeniyetmələrdə hüquqazidd davranış halların əmələ gəlməsinə sosial amillərdə təsir göstərir. Yeniyetmənin cəmiyyətdə tutduğu vəziyyət, digər insanlarla olan münasibəti, düşdüyü şərait və qrup onlarda hüquqazidd əməllərin əmələ gəlməsinə səbəb olur.

Hüquqazidd davranışlı yeniyetmələrin əksəriyyəti erkən yaşlarından neqativ meyilli olurlar. Neqativ meyllər gücləndikcə yeniyetmələrdə hüquqazidd hərəkətlərin sayı artır.

Hüquqazidd davranışa yol verməmək və hüquq normalarına uyğun davranmaq üçün hər bir fərdin hüquqi şüurunun da formalaşdırılmasına xüsusi diqqət yetirmək lazımdır. Bunun üçün hüquq normalarına bütün cəmiyyətdə, xüsusən aşağıdan yuxarıya və eləcə də yuxarıdan aşağıya doğru bütün idarəetmə sistemlərində ciddi surətdə əməl edilməlidir. Belə ki, hüquqi şüur və hüquqi davranış normaların tətbiqi lazımcı inkişaf etmiş olar. Qeyd edək ki, yetişməkdə olan gənc nəsilə mövcud əxlaq və hüquq normalarına uyğun davranış və əməllərin inkişaf etməsi və formalaşması zəruridir.

ƏDƏBİYYAT

1. Bayramov Ə.S, Əliyev B.H. Hüquq psixologiyası. Bakı, Təhsil, 2012
2. Змановская Е.В. Девиантология (психология отклоняющего поведения) Учеб. пособие для студентов высших учеб. заведений, 2-ое изд. исп. – М.; Издательский центр «Академия» 2004, 288 стр.
3. Пирожков В.Ф. Криминальная психология. – М., 2001.
4. Клейберг, Ю.А. Психология девиантного поведения. – М.: ТЦ Сфера, при участии «Юрайт – М», 2001
5. Тхакохов А. А. Причины и условия противоправного поведения несовершеннолетних (Текст) / А. А. Тхакохов // Молодой ученый. — 2014. — №4. — С. 882-884.
6. Еникеев М.И. Основы общей и юридической психологии. - М., 2003
7. Баженов В. Профилактическая работа с несовершеннолетними правонарушителями. М.: Наука, 2004. — 238с

ХАРАКТЕР И ОСОБЕННОСТИ ПСИХОЛОГИЧЕСКОГО ФЕНОМЕНА ПРОТИВОПРАВНОГО ПОВЕДЕНИЯ У ПОДРОСТКОВ

РЕЗЮМЕ

Муталлимова Айгюн

Предметом исследования является противоправное поведение подростков. Теоретическое значение данного исследования заключается в изучении детерминант, способствующих формированию современного подростка и особенностей их влияния на сознание, с учетом современного состояния общества. Данное исследование позволяет расширить и уточнить представления о процессе формирования девиантного типа личности, и факторах влияющих на развитие отклоняющегося поведения у подростков. А также проанализированы основы противоправного поведения подростков и особенности их возникновения и прогрессирования

THE NATURE AND CHARACTERISTICS OF THE PSYCHOLOGICAL PHENOMENON OF ILLEGAL BEHAVIOR IN TEENAGERS

SUMMARY

Mutallimova Aygun

The subject of research is the unlawful behavior of teenagers. The theoretical value of this research is to study the determinants that contribute to the formation of the modern teenager and features of their influence on the mind, taking into account the current state of society. This study allows to expand and clarify the understanding of the process of formation of deviant personality type, and the factors affecting the development of deviant behavior in adolescents. As well as the basis of unlawful behavior of teenagers are analyzed and especially the peculiarities of their appearance and growth.

PSIXİ ANOMALİYALI CİNAYƏTKARLARIN ALKOQOLLAŞDIRILMIŞ TİPİNİN ÖYRƏNİLMƏSİNİN PSIXOLOJİ TƏRƏFLƏRİ

*Y.Ə.Vəliyeva, E.Ə.Əhmədova, X.M.Musayeva,
Psixologiya kafedrası, BDU, yamen@mail.ru*

Açar sözlər: Xarakter, intensivlik, alkoqolizm, kriminologiya, parallelizm, motivasiya, emosiya, alkoqol, analiz, affekt, iradə, yeniyetmə, psixopat, psixoloq, aksentuasiya, cinayətkar, residivist, psixika.

Ключевые слова: характер, интенсивность, алкоголизм, криминология, параллелизм, мотивация, эмоции, алкоголь, анализ, аффект, воля, подросток, психопат, психолог, акцентуация, преступники, рецидивисты, психика.

Keywords: character, intensity, alcoholism, criminology, concurrency, motivation, emotions, alcohol, analysis, passion, will, teenager, a psychopath, a psychologist, accentuation, criminals, repeat offenders, the psyche.

Kriminologiyanın aktual elmi problemlərindən biri cinayətkarlar arasında çoxluq təşkil edən sərxoşların şəxsiyyətinin psixoloji xüsusiyyətləridir. Uyğun olan biliklər cinayətkar davranışda ifadə edilmiş alkoqolizmin mahiyyətinin daha tam anlaması üçün lazımdır. Alkoqolizmin psixoloji şəkli mürəkkəb və ziddir. O sərxoşun şəxsiyyətinin genezisindən, konkret formadan, anomaliyanın mərhələsindən, psixikanın pozulmasından asılıdır. Buna görə də onun motivasiya yönümlü sferasını tədqiq edərək sərxoşun şəxsiyyətinin məhsuldarlığı müəyyən olunur, eyni zamanda burada şəxsiyyətin fərdi-psixoloji xüsusiyyətləri də bütövlükdə ifadə olunur. İnkişafın və motivasiya yönümlü sferanın fəaliyyətinin ümumi psixoloji qanunauyğunluqları alkoqolizm vaxtı şəxsiyyətin qeyri-normal inkişafının izahatı üçün vacib əhəmiyyət daşıyır.

Motiv, məlum olduğu kimi, yalnız fəaliyyətə yönləndirmir, həm də ona müəyyən şəxsi mənanı verir. Alkoqola qeyri-normal ehtiyacın yaranması məsələlərini öyrənmək bu baxımdan çox vacibdir. Hər şeydən əvvəl qeyd edək ki, alkoqolizm vaxtı insanın ehtiyacları saxlaması dəyişir və motivlərin iyerarxiyası təzədən qurulur. Alkoqol davranışın aparıcı motividir. Sərxoşların davranışının motivlərinin iyerarxiyasının yenidən qurulması əsasən onunla nəticələnir ki, yer və motivlər rolu dəyişir, hansılar ki, əvvəl aparıcı idilər və fərdin şəxsi simasını müəyyən edirdilər. Ancaq bu proses uzun müddətlidir, işə və ailəyə sərxoşun münasibətlərində özünü aydın göstərir, sonra genişlənərək başqa sferaları əhatə edir. Belə iş yalnız içki vasitələrin alınması mənbəyinə tədricən çevrilir və müvafiq olaraq əmək fəaliyyətinin motivasiyası dəyişir. Ailəyə münasibət onlara çox təsir edir, o sərxoşluğa mane olur və ya imkan yaradır. Həyat fəaliyyətinin vadaraedicisi kimi ailə öz anlamını itirir, eyni zamanda da iş və ailə də antikriminogen əhəmiyyətini itirir. Bundan başqa, onlardan özgəninkiləşdirmə cinayətkar yola formalaşmaya fəal imkan yarada bilər.

Motivlər sisteminin yenidən qurulması psixi asılılığın böyüməsiylə müşayiət olunur belə ki, daha çox spirtli içki əldə etmək ehtiyaclarına tabe olmaqla alkoqol və fəaliyyət strukturu pozulur. Bir halda ki, əmək fəaliyyətinin motivasiyası dəyişir və işin nəticələri enir, sərxoş lazımlı maddi vasitələrin tapılmasının başqa üsullarına qaçır və əldə edilən spirtli içkinin həcmi artır. Alkoqola duyulan ehtiyac motivasiya sferasında yüksək olur. Uzaq motivlər yox olur və

davranışı əsas və məqsədyönlü motivlər tənzim edir. Alkoqola kəskin dərəcədə ehtiyac duyulur, bununla əlaqədar olaraq içkinin əldə edilmə surəti artır. Bu öz növbəsində sərxoşu alkoqol əldə etmək üçün hər vasitəyə hətta qeyr-qanuni olsa belə əl atmağa təhrik edir. Sırtlı içkiyə duyulan ehtiyacın pozulması xarakterikdir. Alkoqola olan ehtiyaclar artdıqca psixi pozuntuların yaranmasına şərait yaranır.

Xarakter, intensivlik, tezlik və cinayətkar hərəkətlərin ictimai təhlükəsi bir çox hallarda konkret insanın alkoqolizm xəstəliyinin mərhələsindən asılıdır. Xroniki alkoqolizmlə əzab çəkən şəxslər bu xəstəliyin axınının mərhələləri üzrə bölünürdülər. Bu baxımdan alkoqoldan fiziki asılılığın komponentini qeyd etmək vacibdir. Alkoqola duyulan ehtiyac ona aludəçiliyin yaranmasına səbəb olur. Bu əsasda cəmiyyət tərəfindən bəyənilməyən üsullarla alkoqolun əldə edilməsi şəxsiyyətin deqradasiyasına səbəb olur. Buna görə də alkoqola duyulan ehtiyac və ondan kəskin istifadə şəxsin davranışını tənzim edən sosial normaların, dəyərlərin təsirini azaldır. Çox sərxoşlarda əgər sırtlı içkinin əldə edilməsi üçün vasitələr təmin edilə bilsə uzun müddətli fəaliyyətə qabiliyyətsizlik qeyd edilir. Bu səbəbdən onlar adətən sonuna kimi işi çatdırmırlar. Alkoqola aludə olmuş sərxoş hətta törədəcəyi cinayətə əvvəlcədən hazırlaşmır, ilk ağlına gələn yolla cinayət törədə bilir. Belə halda sərxoş olan şəxslər xüsusi əlverişli vəziyyət gözləmədən xüsusi ehtiyatlıq etmədən oğurluq etməyə qabildirlər. Digər tərəfdən o əhəmiyyətlidir ki, xəstə işi sonuna kimi çatdırmır. Bu səbəbdən faydalı fəaliyyət ictimaidir, nadir hallarda müalicələr və sərxoşların düzəlcəkləri "üsul" rolunda çıxış edir. Bununla əlaqədar sosial təsirin azalması nəticəsində özünə nəzarət, özünü təbiyə kimi xüsusiyyətlər azalır.

Alkoqolun kriminaloji analizində qeyd etmək lazımdır ki, alkoqol intensiv intellektin azalmasına, yaddaşın, diqqətin, əmək qabiliyyəti və başqa ensafalopatiya kimi pozuntulara səbəb olur. Şəxsin öz davranışına nəzarəti itir və daha çox şüursuz motivlərə vadar olunur. Bir çox tədqiqatçılar postalkoqol vəziyyətdə şəxsiyyət dəyişikliklərini, narahatlığı, depressiyanı, acizliyi, daimi yorğunluq hissini, frustrasiyanı, qapalılığı, konkret vəziyyətdə impulsiv reaksiyanı, yüksəldilmiş təcrid olunma hissini yüksək səviyyəsini və s. qeyd edirlər. Yeniyetmələrin və gənclərin alkoqoldan istifadəsi zamanı həyəcanlanma, tez qıcıqlanma, kobudluq, əhval-ruhiyyənin tərəddüdü kimi kriminoloji məna kəsb edən psixopatiya başlayır. Affektiv qıcıqlanma qabiliyyəti qəzəb, təcavüz və yüksəldilmiş təlqin etməklə psixi dayanıqsızlıq ən erkən ifadə olunmuş simptomdur. Tez- tez seksual tormozlanma müşahidə olunur. Yeniyetmə-sərxoşlar tədricən kütləşirlər, affektiv partlayışlara meyilli olurlar. Onlarda intellektual səviyyənin yaşla uyğunsuzluğu, maraqların darlığı, diqqətin aktivliyinin azalması, düşüncənin kütləşməsi, emosional kobudluq müşahidə olunur. Kəskin sırtlı içkinin nəticəsində sərxoş olan şəxslərdə təcavüzkar, tez həyəcanlanan xarakter, şəxsə daimi olmayan psixopatiya, mərkəzi sinir sisteminin travmatik zədələnməsi müşahidə olunur.

Psixopatiyalar vaxtı şəxsi dəyişikliklərin dinamikasına alkoqolizmin təsiri onda ifadə olunur ki, bu şəxslərin xarakteri alkoqolizmin təsiri altında təhrif olunur. Psixopatiyayla alkoqolizmin uyğunluğu vaxtı psixoloji xüsusiyyətlər psixopatiya dairəsindən asılıdır.

Sərxoşların iradə zəifliyi haqqında hər kəsin məlumatı var. Burdan aydın olur ki, sərxoşların cinayi davranışa cəlb olunması olduqca asandır. Ancaq məsələnin belə həlli kifayət qədər düzxətli və birtərəfli təqdim edilir, hərçənd və şübhəsizdir ki, sərxoşlar üçün psixikanın pozuntuları, proqnozlaşdırma, keçmiş həyat təcrübəsinin yada salınması kimi aşağı qabiliyyətlər tipikdir. Bizim müşahidələrimiz göstərir ki, sərxoşlar həmişə xarici təsirlərə asan tabe olurlar. Motivlərin əksəriyyətinin ekstremal qeyri-sabitliyi heç vaxt alkoqola ehtiyacın təmin olunması üzrə fəaliyyət göstərmir. Burada onlar pulun əldə edilməsinin müxtəlif üsullarını axarırlar, hiyləgər bəhanələri fikirləşirlər, aktiv və məqsədyönlü olurlar. Əlavə edək ki, onlardan bir çoxu sağalmalarına gətirib çıxara bilən bütün xarici təsirlərə intensiv müqavimət göstərir, müalicədən qaçmağa çalışırlar. Alkoqola qarşı dözümsüzlük və ya əksinə dözümlü olmaq

şüuraltı olaraq şəxsin mənəvi həyatını müəyyən edir. Beləliklə, sərxoşların iradə zəifliyi haqqında məsələ və ya, əksinə, iradənin gücü xəstəliyin yaranmasından sonra əmələ gələn və onun bütün mənəvi həyatını təşkil edən motivasiya yönümlü sferanın hesabından kənar həll edilmişdir. Buna görə fərz etmək olar ki, xarici təsirlərə müqavimət göstərərək, məsələn sərxoş müalicəyə, özünü eyniləşdirməyə şüursuz cəhd edir.

Buna görə də bu şəxslər zahirən onlara xas olamayan formada görünürlər. Sərxoşların hərəkətləri daxilə yönəlmişdir, çünki alkoqola duyulan ehtiyac əvvəlki motivasiya sfərası əsasında deyil, yeni motivasiya əsasında qurulur. Nəticədə bizim qarşımızda yeni motiv və struktura malik şəxs dayanır.

Bu və ya digər mərhələ üçün tipik spesifik xüsusiyyətlərin ayrılmasıyla xəstəliyi inkişaf mərhələlərindən asılı olaraq təhlil etmək və sərxoşların qeyri-qanuni davranışını izah etmək lazımdır. Bununla birlikdə narkoloqlar alkoqolizm vaxtı şəxsiyyətin erkən və gec dəyişikliklərinin məcburi müqayisəsini ədalətli göstərir. Həqiqətdə onların arasında konkret sərhəd yoxdur. Artıq alkoqolizmin erkən mərhələlərində psixoreaktiv (məsələn, ləngimiş psixi vəziyyətlər) və ya kəllənin və başqa ekzogen travmalarının əlavə təsiriylə bağlı orqanik dəyişikliklər mümkündür.

Alkoqolizmin öyrənilməsində müasir nailiyyətlərin analizi onu göstərir ki, belə adlandırılan "alkoqollu" şəxsiyyət keçmişdə necə fəaliyyət göstərirdi. Alkoqolizm şəxsiyyətdə müxtəlif cür dəyişikliklər hansılar ki, əks hesab etməyi qəbul edilmişdir: stenik və astenik, daxili səbəblərdən törəyən və şizofreniya xəstəsi və s. əmələ gətirə bilər. Bununla əlaqədar olaraq tədqiqatçıların əksəriyyəti xəstələrdə alkoqolizmlə ən tez-tez rast gəlinən şəxsi tiplərin təsvirinə öz diqqətini yönəltdir. Buna görə də alkoqolizmin kriminoloji analizi ona əsaslanmalıdır ki, alkoqol içki istifadə edən şəxs qanun pozuntusu və məhkumluqdan yayınmır. Tipoloji xüsusiyyətlərin biliyi olduqca perspektivlidir. Alkoqola artan ehtiyacı təmin etmək üçün, subyekt onun təmin olunmasının hətta qeyri- qanuni olsa belə yeni yollarını mütləq axtarır. Belə hərəkətlər, bir qayda olaraq, faydalı ictimai əlaqələrin qırılmasına, ilk növbədə ailədə və kollektivdə dezadaptasiya və özgələşmə baş verməsinə gətirib çıxarır. Ətrafdakıları və onların davranışlarını mühakimə etmək və alkoqola duyulan kəskin ehtiyac onların dezadaptasiyasına böyük təsir göstərir. Alkoqolizmdən əzab çəkən cinayətkarların araşdırıldığı zaman onların əksəriyyətinin ailəsinin, daimi dostlarının olmadığını və tez tez iş yerlərini dəyişdirdikləri müəyyən edilir.

Aksentuasiyalı şəxslər alkoqolizmə xüsusi ilə meyillidirlər. Leonqard aksentuasiyalı şəxslərdə alkoqolun təsiri ilə müxtəlif psixogen və ya stress vəziyyətləri, dezadaptasiyanın təzahürünün yaranmasını qeyd etmişdir. Özünəqəsd törətmiş şəxsləri nəzərdən keçirdikdə müəyyən etdik ki, onlardan əksəriyyəti alkoqolilər və xarakterin aksentuasiyası olan şəxslərdir. Onlarda emotivlik parlaq ifadə edilir, yəni, incə emosiyalar sahəsində həssaslıq və dərin reaksiyalar yaranır. Xüsusilə şəxsiyyətlərarası münasibətlərdə zəiflik onlara məxsusdur. Onlar şəxslərarası münasibətlərdə çətinlikləri hiss edirlər, daima şübhəlidirlər. Həyəcanlılıqla, gərginliklə, narahatlıqla və kənardan təhlükəni gözlənməsiylə səciyyələnilər, hərçənd bu təhlükə adətən real əsasa malik olmur. Bu onların dezadaptasiyasını ağırlaşdırır və bununla alkoqoldan istifadə etməyə imkan yaradır və bütün adlandırılmış amillər məcmu halda - ictimaiyyətə qarşı yönəlir.

Sərxoş qanunpozanlarla günahsız insanlar arasında fərq böyükdür. Bizim məlumatımıza görə birincilər yüksək həssaslığa və özünə inamsızlığa görə digərindən fərqlənirlər. İkinci qrupda sərxoş cinayətkarlar daha üstünlük təşkil edirlər. Göstərilən fərqlər onunla izah olunur ki, ikinci qrupa aid şəxslər daha fəaldır və aktivdir, və onlar daha çox kriminogen xüsusiyyətlərə malikdirlər.

Kriminoloji araşdırmalar onu göstərir ki, mühakimə olunan xuliqan, dilənçi, avara, oğru şəxslərin ortaq cəhəti alkoqolizmdir. Sərxoş-cinayətkarların cinayi davranışı passivliklə, məqsədin əvvəlcədən dərk edilməməsi ilə xarakterizə olunur. Cəmiyyətə zidd qanun pozanlar asanlıqla həyatı çətinliklərə və "axın istiqamətində" getməyə qarşı çıxırlar. Bununlada həyatı situasiyada düzgün yol tapa bilmirlər. Cinayətkar-sərxoşların həyat tərzı əsasən cəmiyyətə qarşıdır və əksərən öz evləri olmur. Onlar üçün aşağı mədəni, maarifləndirici və peşəkar-ixtisas səviyyəsi tipikdir. Həmçinin onlara müxtəlif xroniki xəstəliklər məxsusdur. Bu tipin nümayəndələri həmişə qanunu pozur və özünə və başqalarına qarşı laqeyd olurlar. Öz həyat tərzini mühakimə edərək, onlar özündə onu dəyişdirməyə güc tapmırlar. Onların işləri daimi deyildir, adətən səliqəsizdirlər və imkan tapdıqca işlərdən yayınırlar. Onlar başqa şəxslərlə uzunmüddətli əlaqələrdə dözümlü deyildirlər, cəmiyyətdə müəyyən funksiya və öhdəliklərdən imtina edirlər. Yoxsulluq həmin şəxslərin ətrafını və daxili dünyasını kasıblaşdırır. Sosial, ailə, əmək mühitindən uzaqlaşma alkoqoldan istifadəni daha da artırır. Sərxoş cinayətkarlar daha əvvəl tanışlıqları və dərin əlaqələri olan şəxslərdən uzaqlaşib təzə tanışlıqları və dayaz əlaqələri olan şəxslərlə ünsiyyət qururlar. Belə qruplar qanun pozanların əsas ünsiyyət sferasını təşkil edir və onların davranışı öz növbəsində qrupun dəyərlərini əks etdirir. Belə qruplar üçün xüsusi müşahidələr göstərir ki, onlar qeyri-stabilirdir və alkoqoldan istifadə ehtimalları yüksəkdir.

Normal əmək və ailə əlaqələrini itirmiş sərxoşlar qeyri- formal qruplarda dəstək tapırlar, məhz bu səbəbdən də belə qruplar uzunmüddətli olurlar. Onların həyatında qrup buna görə əhəmiyyətli rol oynayır, çünki bu sosial ünsiyyətin ən əhəmiyyətli sferasıdır. Ənənələr və qrupun standartları, onun submədəniyyətinin ifadələrindən biri kimi, qeyrilərin arasında onun müdafiəsi funksiyalarını yerinə yetirir, çünki qrup özündə onların ictimaiyyətə qarşı davranışına bir qədər bəraət qazandırır. Məhz buna görə də alkoqol qəbul edən şəxslər özlərini bu qrupda sərbəst hiss edirlər və onlar üçün ortaq şey – içki olur. Belə qruplardan kənar sərxoşlar özlərini diskomfort hiss edirlər, boş şeylərə görə qıcıqlanırlar, necə davranacaqlarını, nə işlə məşğul olacaqlarını bilmirlər. Belə qruplarda "alkoqollu" yumor yaranır. Belə qrupda sərxoşlar daim içki içməyi əsaslandırırlar (içiriksə bir qrupdanıq). Buna görə də ünsiyyət fenomeni sərxoşlar üçün əhəmiyyət kəsb edir.

Xarici şəraitin dəyişiklikləri davranış dəyişikliyinə gətirir, hansı ki, bu öz növbəsində, ətraf mühitə təsir edir. Ancaq yekunda alkoqol ən böyük sosial təcridə gətirərək daha çox mürəkkəb ictimai cəhətdən-psixoloji problemlər doğurur. Əlbəttə autizmdən əziyyət çəkən sərxoşlar qrup halında deyil, təklikdə içirlər. Onu du unutmaz lazımdır ki, belə qrupda sərxoş olmayan lakin tez - tez içən şəxslərə də rast gəlmək olar.

Sonda qeyd etmək lazımdır ki, sərxoş cinayətkarların əksəriyyəti residivist olsa da onların törətdiyi cinayət elə də böyük ictimai təhlükə kəsb etmir. Bu - kiçik məbləğdə pul və ya şeylərin oğurluqlarıdır, təkrar xırda dələduzluq, əhəmiyyətli dərəcədə ancaq primitiv üsullarla edilən nadir soyğunlar aiddir. Bizim fikrimizcə, bu xüsusilə intellektual və iradəli kasıblaşmanın, onun primitivizasiyalarının, qabiliyyətsizliklərinin nəticəsidir.

ƏDƏBİYYAT

1. Bayramov Ə. S. Əliyev B. H. Hüquq psixologiyası Bakı, 2012
2. Əliyev B. H. Məhkəmə psixoloji ekspertizası, BDU nəşr, 1994
3. Əliyev B. H. Cinayət və mülki prosesdə məhkəmə-psixoloji ekspertizası problemləri. Bakı, 1998
4. Əliyev B.H. Məhkəmə-psixoloji ekspertizasının ümumi nəzəriyyəsi. Bakı, 1997.
5. 6.Алиев Б.Г. Психологические вопросы изучения преступления. Баку, «Ренессанс», 1999.

6. Алиев Б.Г. Психологические методы изучения личности преступника, Баку, Прогресс, 1997.
7. Васильев В.Л. Юридическая психология. СПб.; Питер, 2010.
8. Ганг.Ц. Шнайдер. Криминология. М., 1994.
9. Еникеев М.Н. Юридическая психология, М., Изд. «Норма-Инфра», 1999.
10. Е.В. Змановская. Девиантология (психология отклоняющегося поведения) Москва, 2004
11. Кондрашенко В.Т. Девиантное поведение у подростков – Минск, 1988.

XÜLASƏ

Məqalədə kriminologiyanın aktual elmi problemlərindən biri olan cinayətkarlar arasında çoxluq təşkil edən sərxoş şəxslərin psixoloji xüsusiyyətləri araşdırılır. Alkoqola qeyri-normal ehtiyacın yaranması məsələlərini öyrənmək bu baxımdan çox vacibdir. Hər şeydən əvvəl məqalədə alkoqol davranışın aparıcı motivi kimi öyrənilir. Eyni zamanda alkoqoldan istifadə zamanı intellektin, yaddaşın, diqqətin, əmək qabiliyyətinin pozuntuları xüsusi olaraq məqalədə araşdırılır. Yeniyetmələrin və gənclərin alkoqolizmdən istifadəsi zamanı həyəcanlanma, tez qıcıqlanma, kobudluq, əhval- ruhiyyənin tərəddüdü kimi kriminoloji məna kəsb edən psixopatik halaların baş verməsi xüsusi olaraq qeyd edilir. Xarici şəraitdə baş verən dəyişikliklər də alkoqol qəbul edən şəxsin davranışında böyük dəyişikliyinə gətirir çıxarır. Qeyd etdiklərimiz öz növbəsində çox mürəkkəb ictimai cəhətdən-psixoloji problemləri doğurur ki, bu da məqalədə öz əksini tapmışdır.

ПСИХОЛОГИЧЕСКИЕ АСПЕКТЫ ИССЛЕДОВАНИЯ ПРЕСТУПНИКОВ АЛКОГОЛЬНОГО ТИПА С ПСИХИЧЕСКИМИ АНОМАЛИЯМИ

РЕЗЮМЕ

Я.А.Велиева, Э.А.Ахмедова, Х.М.Мусаева

В статье исследуется одна из актуальных проблем криминологии – психологические особенности лиц, находящихся под следствием, преступников, большинство из которых является алкоголиками. В этом отношении очень важно изучить вопрос появления пристрастия к алкоголю. Прежде всего, в статье рассмотрели алкоголь в качестве ведущего мотива поведения. В то же время в статье расследуются нарушения интеллекта, памяти, внимания, в особенности, трудоспособности в момент употребления алкоголя. Особо отмечается, что при использовании подростками и молодыми людьми алкоголя они быстро раздражаются, проявляют грубость и нетерпеливость, испытывают перепады настроения, которые завершаются психопатическими состояниями, носящими криминологический смысл. Изменения внешней среды производит изменения в поведении человека, который потребляет алкоголь. Упомянутое, в свою очередь, создает очень сложные психологические проблемы, что и отражено в статье.

PSYCHOLOGICAL ASPECTS OF CRIMINALS ALCOHOL TYPE MENTAL ABNORMALITIES

SUMMARY

Y.A.Velieva, E.A.Ahmedova, H.M.Musaeva

This article examines one of the urgent problems of criminology - psychological characteristics of persons under investigation, criminals, most of whom are alcoholics. In this respect, it is important to consider the emergence of addiction to alcohol. First of all, the article looked at alcohol as the leading motive of conduct. At the same time, the article investigates violations of intelligence, memory, attention, in particular, ability to work at the time of drinking. It specifies that when using adolescents and young people of alcohol they are quickly irritated exhibit

rudeness and impatience, experiencing mood swings, which are completed psychopathic states wearing criminological sense. Changes in the external environment produces changes in the behavior of a person who consumes alcohol. Said, in turn, creates a very complicated psychological problems, which is reflected in the article.

İMTAHAN STRESSİN PSIXOLOJİ XÜSUSİYYƏTLƏRİ

*p.ü.f.d. Piriyeva Elnarə Abbas qızı, müəllim,
Davudova Aytən Niyaz qızı
BDU II kurs magistrantı*

Açar sözlər: İmtahan, həyəcan, müvəffəqiyyətsizlik qorxusu, motivasiya, konsentrasiya, ruh düşkünlüyü

Ключевые слова: Экзамен, волнение, страх неудачи, мотивации, концентрации, депрессия

Keywords: Exam, excitement, fear of failure, motivation, concentration, depression

İmtahan stressi, imtahan verən şəxsin imtahanla bağlı çoxu həqiqi olmayan neqativ gözləntilərinin yaratdığı narahatlıq, gərginlik hissidir. Məsuliyyət sahibi olan, məqsədi bir olan və bunun reallaşması üçün səy göstərən hər bir şagirdin, tələbənin biliklərinin qiymətləndirildiyi bu tip imtahanlardan əvvəl qismən narahatlıq hissinin olması təbii hal hesab edilir.

Stress az miqdardadırsa şagird və tələbəyə məsuliyyət və motivasiya yüksəldici təsir göstərir. Amma stress normal səviyyədən yüksək olduğunda şəxsin diqqət, öyrənmə, yadda saxlama və digər proseslərinə mənfi təsir göstərərək müvəffəqiyyət və motivasiyanın səviyyəsini aşağı salar. İmtahan stressi artdıqca mənfi düşüncələr şagirdin zehni düşüncələrini üstələyir və onun fəaliyyətinə ləngidici təsir göstərməyə başlayır.

İmtahan stressi hər şagird və tələbədə fərdi əlamətlərlə özünü göstərir. Stress və gərginlik vəziyyətində bəzəndə bəzi hormonalda dəyişikliklər meydana gəlir. Bunun nəticəsi olaraq stressin dərəcəsinə görə şagird və tələbələrdə imtahandan əvvəl narahatlıq, əsəbilik, konsentrasiya çətinliyi, yuxusuzluq, qarın ağrısı, ürək bulanma, qusma, baş gicəllənməsi, titrəmə, ürək döyünməsi, tərləmə kimi əlamətlər ortaya çıxır [4]. İmtahan öncəsi qorxulu yuxular görülməsi, müvəffəqiyyətsiz olsam qorxusu, həddindən artıq əsəbilik, ağlama, heç bir şey xatırlamadığını və heç bir şey bilmədiyini düşünmək və konsentrasiya çətinliyi, narahatlıq, həddindən artıq yorğunluq hissi, çətinlik, böhrana düşmək, həddindən artıq hərəkətilik, imtahan əsnasında zehnin donduğunu, tam olaraq düşünə bilmədiyini hissi və sualları həyəcədən bilməmək, kifayət qədər hazırlanmadığı üçün özünü günahlandırma, aşağı özünü qiymətləndirmə, imtahan sonrasının fəlakət olacağı, kimsənin üzünə baxa bilməyəcəyi, ətrafını xəyal qırıqlığına uğradacağı kimi düşüncələr ortaya çıxmaqla şagirdə dərəcə qarşı maraq azlığı, istəksizlik, narahatlıq duyğularının cəmləşməsinə səbəb olur. İmtahan yaxınlaşdıqca, imtahan stressi əlamətləri daha çox arta və çətinliyin şiddətinə görə bəzən şagirdin imtahanı tərk etməsinə, hətta imtahana girə bilməyəcək vəziyyətə gəlməsinə səbəb ola bilər. Bu isə nəticə olaraq çox müvəffəqiyyətli ola biləcək bir şagirdin uğursuzluğuna səbəb ola bilər.

İmtahan stresinin bir çox səbəbləri vardır. İmtahan stressi uşağın və ya gəncin problemi kimi görünə bilər, əslində kompleks olaraq qiymətləndirmək və araşdırmaq lazımdır. Bu zaman ailə, müəllimlər və ictimai mühitin bu sahədəki roluna diqqət yetirmək lazımdır. Şagirdin imtahan haqqında fikirləri, imtahanla əlaqədar beyində meydana gətirdiyi imic bu çox istiqamətli əlaqələrin nəticəsində meydana gəlir və şagirdin duyğularıyla, təcrübələriylə və inanclarıyla formalaşır.

Bütün ailələr uşaqlarının yaxşı bir təhsil görməsini, imtahanlarda daha müvəffəqiyyətli olmasını istəyir. Əllərindəki bütün imkanları bu istiqamətdə istifadə edirlər. Ancaq bəzi hallarda

bu xoş niyyətli davranışlar təzyiqi özüylə birlikdə gətirir. Ailələr bəzi vəziyyətlərdə fərqiində olmadan öz narahatlıq, gözləmə və xəyallarını bilvasitə olaraq şagirdə ötürürlər. Bu zaman tələbə özünü sübut etmənin, qəbul etdirmənin və özünü yaxınlarına sevdirmənin ən əhəmiyyətli yolunun imtahan ilə əlaqədar qazandığı uğurlara bağlamağa başlayır. Müvəffəqiyyətsizlikdən sevimləyəcəyi, aşağılanacağı düşüncələri ağılında yer alır. Ailəsinin və ətrafının bir tərəfdən imtahanın əhəmiyyətli olmadığını, həyatın sonu olmadığını söyləmələrinə qarşı bir tərəfdən də şifahi olaraq yada davranışlarıyla, imtahanı qazanmanın, müvəffəqiyyətli olmanın həyatındakı bir çox şeyə müsbət təsir edəcəyi fikri şagird və tələbələrdə sıxıntı və qarışıqlıq yaradar. Bu vəziyyət onsuz da imtahanın yaradacağı normal səviyyədəki stressin daha da yüksək səviyyəyə çıxmasına səbəb olur. Çox zaman ailələr bu gərginlik və stressi ancaq şagirdə üzə çıxan fizioloji narahatlıqlardan sonra hiss edirlər. Bu zaman hər kəsdən öncə ailə imtahan stressinin aradan qaldırılmasında şagird və tələbələrə köməklik göstərməlidir [5]. Hər bir valideyn bilməlidir ki, heç bir şey uşağının ruhi və fiziki sağlamlığından daha əhəmiyyətli deyil. Qətiyyətlə xoşbəxt ola bilməyən bir uşaq müvəffəqiyyətli da ola bilməz. Bu səbəblə imtahan əvvəli və sonrası hər dövrdə valideynlər hər zaman uşaqların yanında olmalı, onu nə qədər sevdini hər zaman hiss etdirməlidir. İmtahana hazırlıq dövründə onun üçün edilən maddi və mənəvi bütün dəstəyi, onu sevdiniz üçün etdiyinizi, qazanmasından çox onun səy göstərməsinin və əlindən gələni etməsinə daha əhəmiyyətli olduğunu bildirmək lazımdır. Uşağa müvəffəqiyyətə addım-addım çatıldığını, bunun bir marafon olduğu xatırladılmalıdır. Hər kəs kimi onun da motivasiyası vaxtaşırı düşə bildiyi üçün, bu kimi dövrlərdə onu motivasiya edib ruhlandırmaq, imtahan stressi yaşamasına mane olmaq lazımdır. Əgər valideynlər uşaqlarındakı imtahan öncəsi stressi aradan qaldıra bilmirlərsə bu zaman professional dəstək almaqdan çəkinməli deyillər.

İstənilən imtahan diqqət mərkəzləşməsi eyni zamanda tez və doğru cavab tələb edən çətin situasiyadır. Məhz belə bir anda orqanizmdə “stress verən” mexanizm fəaliyyətə başlayır. Təbii olaraq bu da imtahanqabağı stressə gətirib çıxarır.

Övladınızda bu “böhran” vəziyyətinin əlamətlərini görmək o qədər də çətin deyil: yüksək həssaslıq, yoğunluq, mübarizə əzminin itməsi, iştahanın itməsi yaxud əksinə, gecə yuxusuzluğu və gündüz yatmaq həvəsinin olması və s. bütün bunlar yaxınlaşan təhlükənin göstəriciləridir. Bu göstəriciləri aradan qaldırmaq üçün isə aşağıdakı qaydaları yerinə yetirmək lazımdır.

1-ci qayda. Özünə və övladınıza yalnız imahan fikri ilə yaşamağa imkan verməyin. İmtahanlara hazırlıq sizin bütün boş vaxtınızı almamalıdır. “Mövzuya aid olmayan” kitab oxumaq, yoldaşlarınızla kinoya getmək, idmanla məşğul olmaq və s. bunların hamısı həyatı vacib tələbatlardır. Əgər siz hər həftə ailənizlə birlikdə təbiəti seyr etməyə çıxırdınızsa indi imtahana görə bunu ixtisara salmayın. Həyatın vərdiş ritmləri vərdiş olaraq da qalmalıdır.

2-ci qayda. Tək qalan həmişə uduzur. Əgər problemi yaxud stressi hamıya böləsəniz onda stressdən heç bir əsər əlamət qalmayacaq. İmtahan özünəqapanma üçün bir vasitə deyil. Hamı nə vaxtsa imtahan verib. Valideynlər də, böyük qardaş-bacı da və onların hər birinin bu sahədə öz təcrübələri var.

Əgər valideynləri görürsə ki, övladları ümitsizcə kitab-dəftərini önünə qoyub oturub, onu güclə də olsa yerindən qaldırmalı və imtahan haqqında öz keçmiş təəssüratlarını, imtahanı vermək üçün hansı hiyləgərliklərə əl atdıqlarını, sonda bunun necə də asan olduğunu paylaşmalıdır.

3-cü qayda. Psixoloqlar qeyd edirlər ki, imtahanqabağı stressi aradan qaldırmaq üçün autogen məşqin çox yaxşı təsiri var. Bunun üçün hər gün, xüsusilə imtahan günü aşağıdakıları etmək məsləhətdir:

Məşqlərdə aşağıdakı vəziyyətlərin hər hansı birindən istifadə etmək olar.

1. Oturmaq vəziyyəti. Kürsüdə elə oturmaq lazımdır ki, bel kürsünün arxasına söykənsin. Qollar sərbəst şəkildə diz oynanının üzərinə qoyulur, başı aşağı endirərək gözlər yumulur.

2. Yarımoturaq vəziyyət. Söykənəcəyi hündür və ya başaltılı rahat əyləşməli. Bədən sərbəst, qollar dirsək oynaqında bükülmüş, əlin iç səthi budun üzərinə və ya kreslonun yan tutacağına qoyulur. Ayaqlara sərbəstlik verib gözlər yumulur.

Müntəzəm olaraq AM ilə məğul olan şəxs tədricən diqqətini cəmləməyə, iradəsinə hakim olmağa özündə bir sıra halların yaranmasına səbəb olur. Onlar tənəffüslərini, nəbzini və s. tənzimləyə bilirlər. Bir neçə məşğələdən sonra daha mürəkkəb hallar: sərbəst şəkildə fikir və hisslərini idarə etmək imkanı əldə edirlər.

Nəhayət 4-cü qayda. İmtahana dünyanın sonu, yaxud başlanğıcı kimi baxmaq lazım deyil. İstənilən nəticədə valideynlər övladları üçün balaca bir tədbir təşkil etməlidirlər. Bu qaydalardan müxtəlif həyati situasiyalardan çıxmaq məqsədi ilə də istifadə etmək mümkündür.

ƏDƏBİYYAT

1. Bayramov Ə.S., Əlizadə Ə.Ə. Sosial psixologiya. Bakı, Poliqraf, 2003
2. Cavadov R.Ə., Tağıyeva G.B. "Ekstremal şəraitlərdə psixoloji xidmət". Bakı 2006.
3. Batlaş, A. Ögənmede ve Sınavlarda Üstün Başarı. İstanbul: Remzi Kitabevi. 2005
4. Şahin, N.H. Stresle Başa Çıkma: Olumlu Bir Yaklaşım. Ankara: Türk Psikologlar Derneği Yayınları. 1998
5. Андреева. Г. Социальная психология. Москва 1999
6. Д-р Л. Китаев-Смык "Психология стресса". М.: Наука, 1983,368с
7. Щербатых Ю.В «Вегетативные проявления экзаменационного стресса и способы его коррекции» СПб.:Год издания: 2001

ОСОБЕННОСТЬ ПСИХОЛОГИЧЕСКАЯ ЭКЗАМЕН СТРЕСС

РЕЗЮМЕ

Пириева Э., Давудова А.

Экзаменационный стресс- это частная форма психического стресса, которая нередко обуславливает экзаменационный невроз и является несомненным психотравмирующим фактором. Экзаменационный стресс занимает одно из первых мест среди многих причин, вызывающих психическое напряжение у школьников. Для большинства учащихся экзамен своеобразная критическая ситуация, которая определяет их положение в школе и дальнейшую судьбу. Эмоциональный стресс характеризуется различными нарушениями вегетативных функций: изменением электрического сопротивления кожи, артериального давления, сужением и расширением сосудов, изменением скорости, амплитуды и ритма дыхания, температуры кожи, потоотделения, диаметра зрачка, секреции слюны; наблюдаются расстройства пищеварительной системы, изменяется электрическая активность мозга, химический и гормональный состав крови, слюны, основной обмен.

FEATURES PSYCHOLOGICAL EXAM STRESS

SUMMARY

Piriyeva E., Davudova A.

Examination stress- this is special form of psychic stress, which often leads to the examination neurosis and is undoubtedly psycho-traumatic factor. Examination stress takes one of the first places between many reasons, causing psychic stress in schoolchildren. For most students examination being special critic situation determines their position in the school and the further destiny. Emotional stress is characterized by a variety of disorders of vegetal functions: change in the electrical resistance of the skin, arterial tension, contraction and expansion of the vessel, change of speed, amplitude and respiratory rate, skin temperature, body perspiration, diameter of eye apple, secretion of saliva; are observed disorders of

the digestive system, changes the electrical activity of the brain, chemical and hormonal composition of blood, saliva, basal metabolism.

ADAPTASIYA VƏ ONUN PSIXOLOJİ XARAKTERİSTİKASI

*Elmi rəhbər: psixologiya elmlər doktoru,
prof. Əliyeva Kamila Ramiz qızı
İsazadə Elnarə Əkbər qızı
BDU-nun II kurs magistrantı*

Açar sözlər: adaptasiya, konformizm, innovasiya, davranış və fəaliyyətin stereotipləri

Ключевые слова: адаптация, соответствие, инновация, стереотипы поведения и деятельности

Keywords: adaptation, compliance, innovation, stereotypes of behavior and activities

Ümumi mənada " adaptasiya" anlayışını aşağıdakı qaydada müəyyən etmək olar: bu proses mühitlə subyektin qarşılıqlı təsiridir, onun gedişində iştirakçıların müəyyən tələbləri və gözləmələri uyğunlaşdırılır [6,c.47]. Bu prosesin mühüm elementinə razılaşdırılmış qiymətlər, bağlılıq və mühitin real imkanları aiddir. Bu uyğunlaşdırma birincisi, prosesin real səviyyəsidir ki, bu müəyyən vaxtda subyekt və onun mühitdəki vəziyyətidir; ikincisi, potensial səviyyədir ki, buraya imkanlar, mühitin amili kimi inkişafın tendensiyaları və qanunauyğunluqları aiddir. Adaptasiya prosesi sosial subyektlərin bir-birinə və sosial mühitin təsirinə qarşılıqlı istiqamət prosesidir.

Adaptasiyanın psixoloji və sosial adaptasiya növlərini fərqləndirirlər. Psixoloji adaptasiya şəxsiyyətin daxili aləmini, həmçinin mühitin sosial və sosial-psixoloji tələblərini, müəyyən rol funksiyalarını yerinə yetirən insanların ictimai həyatının məzmun və şərtlərini özündə birləşdirir. Psixoloji adaptasiya şəxsiyyətin həyat və fəaliyyətinin, mühitin daxili və xarici şərtlərinin ahəngi, həmçinin bütün rəngarəng təzahürü ilə insanın təbii və sosial mühiti mənimsəməsidir.

Sosial adaptasiya şəxsiyyətin daha əhəmiyyətli əlaqə və münasibətlərə qoşulması, həmçinin onun normalara, qaydalara, dəyərlərə, təcrübəyə, qarşılıqlı münasibət və fəaliyyətə yiyələnməsidir. Adaptasiya insanın sosial mühitə effektiv uyğunlaşması və qarşılıqlı təsir prosesi kimi başa düşülür. Adaptasiya fasiləsiz səciyyə daşıyır. Bu zaman yeni mühitə uyğunlaşmaq üçün fəaliyyətin istiqamət və xarakterində bəzi köklü dəyişikliklər baş verir. Bu mənada adaptasiya daha çox ətrafda olan insanların qarşılıqlı münasibətlərinin xarakterindən asılıdır. Bu münasibətlər ya qarşılıqlı anlaşma və mehribanlıq, yaxud da qarşılıqlı qarşılıqlı və ziddiyyət, eləcə də bir-birinə qarşı tam biganəlik və laqeydlilik formasında təzahür edə bilər. Qarşılıqlı münasibətlərin məzmun və xarakterindən asılı olaraq sosial adaptasiyanın ayrı-ayrı formaları və ya tipləri özünü büruzə verir. Bir halda adaptasiya mühitə fəal təsir göstərmək şəklində təzahür edə bilər. Şəxsiyyətin adaptasiyasının aşağıdakı formaları da fərqləndirilir:

- Daxili adaptasiya funksional strukturun yenidən qurulması formasında, həmçinin müəyyən transformasiya, şəxsiyyətin həyat və fəaliyyət mühitində, sistemli şəkildə təzahür edir. Bu halda əxlaqın daxili formaları və şəxsiyyətin fəaliyyəti şəklini dəyişir, xaricdən gələn tələblərlə, habelə mühitin tələbatları ilə əlaqəyə girir. Nəticədə şəxsiyyətin tam, ümumi adaptasiyası baş verir. Xarici adaptasiya zamanı şəxsiyyət daxilən sakit olub öz sərbəstliyini saxlaya bilər. Bu zaman şəxsiyyətin instrumental adaptasiyası da özünü göstərir. Qarışıq adaptasiyada şəxsiyyət daxilən mühitin, onun dəyərlərinin və qaydalarının təsiri altında tez-tez dəyişir, yenidən yaranır, eyni zamanda tez-tez instrumental adaptasiya olaraq şəxsiyyət öz "mən"ini və sərbəstliyini qoruyub saxlaya bilər. Sosial-psixoloji adaptasiyada ünsiyyətin sosial keyfiyyətlərinin, eləcə də cəmiyyətin qəbul etdiyi davranış və əşyavi fəaliyyətin formalaşması baş verir ki, bununla da şəxsiyyət öz cəhdlərini, tələbat və

maraqlarını reallaşdırır, özünü təyin edir. Nəticədə şəxsiyyət yeni mühitə daxil olur, onun bərabərhüquqlu üzvinə çevrilir, özünü təsdiq edir və öz fəaliyyətini inkişaf etdirir. Şəxsiyyətin sosializasiyasının digər mexanizmi kimi sosializasiyanın idarəedici və məqsədyönlü prosesi-tərbiyə çıxış edir, hansı ki, onun inkişafında, şəxsiyyətin yaddaşında əxlaqın ictimaiyyət tərəfindən qəbul olunmuş norma və qaydalar, cəmiyyətdə mövcud olan mənəvi və əxlaqi dəyərlər, sosial münasibətlər möhkəmlənir.

Psixoloji adaptasiyanın əsas mexanizmlərini müxtəlif əsaslara görə təsnif etmək olar. Təsnifat daha effektiv mexanizmləri müəyyən etməyə və təhlil etməyə imkan verir. Birincisi, adaptasiya subyektinin formasına görə qəbulu; ikincisi, adaptasiya prosesində istifadə edilən vasitələr. Birinci halda sosial adaptasiyanın könüllü və məcburi mexanizmlərini fərqləndirirlər.

Onlardan hər birinin hərəkətini nəzərdən keçirək: Könüllü adaptasiya mühitdə subyektə elə bir vəziyyəti təqdim edir ki, onun sərvət dəyərləri sisteminə zidd olmayan, həyatı fəaliyyətin yeni şərtləri, inam və ideallar onun qarşısında yeni perspektivlər açır. Bunun üçün müəyyən cəhdlərin göstərilməsi zəruri olsa da onlar müqavimətsiz qəbul olunur. Məsələn, yaxşı xidməti karyera əldə etmək imkanı və ya yüksək əmək haqqı almaq imkanı şəxsiyyətin yeni kollektivə, təhsil almağa adaptasiyası və s. Arzu edilənə nail olmaq üçün yeni mühitin mənimsənilməsi və həyat fəaliyyəti şəraitində yaranan çətinliklər qaçılmazdır [10, s.45].

Könüllü adaptasiya şəraitində mühit dəyişikliklərinə subyekt zəruri olaraq uyğunlaşmalıdır. Birincisi, ona yaşamağa və onun üçün adət edilmiş, rahat və əlverişli üsulla hərəkət etməyə maneə olmurlar. İkincisi, şəxsiyyət prinsiplər və idealların yeni həyatı şəraitdə gərginlik olmadan dəyişdiyinə və ya köhnələrlə müqayisədə yenilərin üstünlüyünə inandır. Üçüncüsü, mühitdə subyektə təqdim edilən tələblər müəyyən dərəcədə korreksiya edilir ki, daha aydın və etibarlı olsun.

Məcburi adaptasiya subyektin həyatı fəaliyyətinin vasitələri üçün onun xassə və xarakteristikasının yönəlişliyini dəyər normativlərinə uyğun olmadığından ziddiyyət təşkil edir. Bununla belə subyekt bu xarakteristikaları qəbul etməyə də bilər. Yəni könüllü adaptasiyadan fərqli olaraq məcburi adaptasiya insanı həyat fəaliyyətinin yeni şəraitini qəbul etməyə məcbur edir. Bunu etmədən o, yalnız özü üçün yeni özünü reallaşdırmanın yeni imkanlarını tapa bilməyəcək, əksinə olanları da itirəcək. Məsələn, həyatda özünü və yaxınlarını qorumaq üçün işləmək və oxumaq imkanı və s. İnsan hətta onun daxili inamlarına zidd olan cəmiyyətin və ya hakimiyyətin ən sərt tələblərini belə qəbul etməyə razılaşa bilər.

Psixoloji adaptasiya prosesində vasitələrdən istifadə edilməsindən asılı olaraq bu prosesin daha bir qrup mexanizmlərini fərqləndirirlər:

1. Psixoloji mexanizmlər subyektin psixikasının inkişafına və formalaşmasına yönəldilmiş sosial mühitin müxtəlif faktorlarının təsiridir. Adaptasiyanın mexanizmlər qrupuna psixi müdafiənin mexanizmləri, psixi travmalar, psixi və psixoloji təlqin aiddir.

2. Sosial-psixoloji mexanizmlər fərdin müxtəlif vasitələri mənimsəməsi yolu ilə mühitə uyğunlaşmasını təyin edir. Bu qrup özünə: birincisi, koqnitiv mexanizmləri, yəni onun tədqiqi, öyrənmə və bilik vasitəsilə mühitə uyğunlaşmasını şərtləndirir. Onlara təxəyyülün mexanizmləri, təfəkkür, idrak fəaliyyəti aiddir. İkincisi, bu emosional mexanizmlər subyektə emosional vəziyyətlər vasitəsi ilə uyğunlaşır. Bu halda yeni həyat fəaliyyəti mühitində subyektin davranış formalarının adekvat həllinin qəbulu onun emosional həyəcanlarının əsasında durur. Adaptasiya mexanizmlərinin bu qrupuna qorxu, narahatçılıq, həyəcan, sakitlik və s. aiddir. Üçüncüsü, davranış mexanizmləridir ki, buraya yeni situasiyada fəaliyyət və müəyyən davranış modellərinin subyekt tərəfindən reallaşdırılması və seçimi aid edilir.

3. Psixoloji mexanizmlər bu qrup fenomenlərin ən əhəmiyyətli elementlərini təşkil edir. Hər şeydən əvvəl buraya fəaliyyət mexanizmləri aiddir ki, onlara adaptasiyanın universal mexanizm kimi baxmaq olar. Məhz fəaliyyət prosesində subyekt özü də şəxsən daxil olmaqla münasibətlər, normalar və dəyərlər həyata keçirilir. Fəaliyyətdə subyekt onu yeni mühitə daxil olmağa icazə verən

yeni statusları və rolları əldə etməyə imkan verir [10,s.48]. Birincisi, onda ünsiyyət bacarıqlarını və onların yenilərini həyata keçirməyə imkan verir; ikincisi, şəxsi həyat fəaliyyətinin mühitini genişləndirmək və yeni normaları, dəyərləri mənimsəməkdir. Adaptasiya prosesinin xarici təzahür formaları belə nəticəyə gəlməyə imkan verir ki, hər bir konkret halda davranışa adaptasiya necə həyata keçirilir. Subyektin birgə fəaliyyət prosesi və mühiti müəyyən şəxsiyyətin psixoloji adaptasiya mexanizmlərinin reallaşmasında, qarşılıqlı tələblərə uyğunlaşmasında mühüm rol oynayır.

Psixoloji adaptasiya məsələlərini zəruri olaraq həll edərkən subyekt davranışın müxtəlif adaptasiya formalarını seçə bilər. Sonuncu əsas formalara növbətiləri aid etmək olar:

- konformizm və ya subyektin mühitə tabe edilməsi, o vaxt ki, o, yeni tələbləri tamamilə yerinə yetirir;

- innovasiya və ya mühitin subyekt tərəfindən yenilənməsi, nə vaxt ki, mühitin mənimsənilməsi onun müxtəlif tərəflərinin, xüsusiyyətlərinin və xarakteristikaların müəyyən dəyişiklikləri vasitəsilə subyekt tərəfindən həyata keçirilir;

- xarici əxlaq və ya ritualizm, hansı ki, mühitə subyektin uyğunlaşması xarici tələblər vasitəsilə olur, bəzən şəxsi, daxili motiv və məqsədlər şəxsiyyətin yeni mühitinin xarakteristikasına uyğun olmaya da bilər;

- subyektin "gedişi", onun mühitdən özünü təcrid etməsi. Belə davranış forması subyekt tərəfindən seçilir. Hər şeydən əvvəl adaptasiya mərhələsində şəxsi-sosial və şəxsi resursların çatışmazlıqlarını aradan qaldırmalıdır;

- mühitin subyekt tərəfindən dəyişikliyi və ya qiyam, nə vaxt ki, subyekt öz təsəvvürlərinə müvafiq olaraq mühiti tamamilə dəyişdirməyə çalışır.

Beləliklə, adaptasiya prosesində subyekt ciddi cəhd göstərsə onun fəaliyyəti daha tez uyğunlaşa bilər. Subyekt mühitin dəyişikliklərinə müstəqil olaraq özünün məqsəd və tələbatları ilə uyğunlaşdırmağa cəhd göstərir. Adaptasiyanın daha effektiv nəticəsi subyektin davranışında uyğunlaşma aspektlərinin olmasıdır. Həyat fəaliyyətinin yeni mühitinə fərdin uyğunlaşması prosesi onun tərəflərini, psixoloji xüsusiyyətlərini və xarakteristikasını müəyyən edir ki, bu da adaptasiya obyektini kimi onun uyğunlaşmasının zəruriliyini təmin edir.

Keyfiyyətindən asılı olaraq adaptasiyanın bir sıra növlərini fərqləndirirlər:

1. Funksional adaptasiya. Bu adaptasiya mənimsəmə və yeni sosial funksiyaların icra edilməsi vasitəsilə yeni mühitə subyektin uyğunlaşmasıdır. Məsələn, məktəb mühitinə uşağın adaptasiyası mümkündür.

2. Təşkilati adaptasiya. Bu adaptasiya mənimsəmə və yeni təşkilat strukturlarına, yeni sistemə və ya daxili qrup stratifikasiyasına subyektin uyğunlaşmasıdır.

3. Situativ adaptasiya. Bu adaptasiya subyektin varlığın yeni şəraitinə və birgə fəaliyyətə xaricən uyğunlaşmasıdır. Adaptasiyanın bu növündə subyekt tələblərin, qaydaların və normaların icrası vasitəsilə mühitə uyğunlaşmağa başlayır. İnsanın psixoloji müdafiəsi işinin təşkilində qrup və ya təşkilatda adaptasiyanın yeni şəraitdə zəruriliyi ciddi çətinliklərin aradan qaldırılmasını nəzərdə tutur. Adaptasiyanın əsas çətinliklərinə müasir cəmiyyətdə: sosial-psixoloji (subyektə məxsus olan inanclar, prinsiplər, vərdislər, davranışın və fəaliyyətin stereotipləri); sosial (sosial mühitin neqativ xarakteristikaları özündə birləşdirən adaptasiya prosesi); sosiomədəni (subyektin sərvət normaları xarakteristikası) və s. aid etmək olar.

Psixoloji adaptasiyanın bu və ya bir çox başqa maneələri bəzən əhəmiyyətli səylər tələb edir ki, hətta bu bir insanın gücü daxilində olmur. Bu səbəbdən də sosial işçilərin və digər mütəxəssislərin insanlarla birgə işi əhalinin müxtəlif qruplara adaptasiyasının təşkilinin və onun həyata keçirilməsinin zəruriliyini təmin edir.

ƏDƏBİYYAT

1. Bayramov Ə.S., Əlizadə Ə.Ə. Sosial psixologiya. Bakı.: 2003
2. Həmzəyev M.Ə. Pedaqoji psixologiya. Bakı.: 1991
3. Həmzəyev M.Ə. Yaş və pedaqoji psixologiyanın əsasları. Bakı.: 2003
4. Андреева Д.А. О понятии адаптация. //Человек и общество: ЛГУ.: 1973
5. Балл Г.А. Понятие адаптации и его значение для психологии личности //Вопросы психологии, № 1, 1989
6. Краткий психологический словарь / под общ. ред. А.В. Петровского. - М.: 1990.
7. Базов В.М. Психолого-педагогические условия социально- профессиональной адаптации учащихся в школе-литцее: Дисс.канд. пед.наук. Брянск.: 1993.
8. Дерманова И.Б. Особенности психологической диагностики в исследовании адаптации студентов: Автореф. диссер. канд. психол. наук. -Л.: 1990.
9. Калитеевская В.П., Ильичева В.И. Адаптация или развитие // Психологический журнал т. 16-1995, №1.
10. Кузьмина В.М. Особенности социально-психологической адаптации студентов в ВУЗ-е: Автореф. диссер. канд. психол. наук. -Курск, 2006.

АДАПТАЦИЯ И ЕГО ПСИХОЛОГИЧЕСКАЯ ХАРАКТЕРИСТИКА

РЕЗЮМЕ

Е. А. Исазаде

В научной статье указывается, что процесс адаптации-это процесс взаимного влияния друг на друга социальных субъектов и социальной среды. В статье различаются психологические и социальные виды адаптации. Также в научной статье различались виды адаптации в зависимости от их качества.

ADAPTATION AND PSYCHOLOGICAL CHARACTERISTICS SUMMARY

Isazade E.A.

The scientific paper shows that the adaptation of the guide the process of social actors with each other and to the influence of the social environment. The article makes a distinction between the types of social and psychological adaptation. Applicant is characterized the adaptation of the person: internal, external and mixed forms of adaptation. In the scientific article also broadly interpreted adaptations depending on quality.

ŞƏXSİYYƏTLƏRARASI KONFLİKTİN YARANMASINDA STEREOTİPİN ROLU

Aysel Mahmudova
BDU-nun II kurs magistrantı
mahmudovaaysel@yahoo.com

Açar sözlər: şəxsiyyətlərarası konflikt, baryer, stereotiplər, mədəniyyətlərarası kommunikasiya

Ключевые слова: межличностные конфликты, барьеры, стереотипы, межкультурная коммуникация

Keywords: interpersonal conflicts, barriers, stereotypes, intercultural communication

Hazırkı dövrdə mədəni biliklər daha çox praktik xarakter daşıyır. Sosial və mədəni dəyişikliklər geniş mənada qərar qəbulunun həllində və reallaşmasında öz əksini göstərir. Müəyyən elm çərçivəsində mədəniyyət mövzusunda axtarış insana sosial əhəmiyyətli qərar qəbul etməkdə, hansı cəmiyyətdə, hansı dünyada yaşadığını, ətraf mühitlə olan münasibətdə olan keyfiyyətlərini müəyyənləşdirməkdə insana kömək olur.

İnsanlar, ölkələr, etnik və professional qruplar arasında mədəniyyət çərçivəsində fərqlər praktik olaraq hansı halda keçirilməsi böyük araşdırma tələb edən məsələlərdəndir. Mədəniyyət çərçivəsində olan nəzəriyyələr çərçivəsində “mentalitet”, “stereotip”, “özünüidentifikasiya etmə” anlayışları tez-tez işlənməklə bərabər həm də çox zaman sinonim anlayışlar kimi qəbul edilir. Lakin bu sadalanan anlayışlar eyni mahiyyət kəsb etməməklə bərabər həm də onlar özlüyündə mədəniyyətin göstərici keyfiyyətləri kimi qəbul edilmir. (4, səh.21)

Böyük əksəriyyət bu tip münasibətlərdə daha çox öz şəxsi təcrübələrinə istinad etməyi adət etmişlər. Bu təcrübələr onların yaxın əhatəsi ilə və kütləvi kommunikasiyalarla münasibətində şifahi informasiya mübadiləsi kimi öz əksini tapır. Məhz burada individin şəxsi təcrübəsinə istinadən xaotik informasiyaların ümumiləşməsinə zəmin yaranır.

Stereotipləşmə- qruplararası və şəxsiyyətlərarası münasibətlərin ayrılmaz xarakteristikasıdır. Onların mahiyyətinin öyrənilməsi bir çox humanitar elmlərin əsas problemlərindən biri hesab olunur. Bu məsələyə istinad edən elmlər siyahısında sosial psixologiya, tarix, pedaqogika və s görmək mümkündür. Stereotiptən bəhs edərkən etnik stereotip anlayışını xüsusi vurğulamaq lazımdır. Etnik stereotiplər daha böyük miqyasda araşdırılır. Sosial mədəni tədqiqatlar və sosial psixologiya, sosiolinqvistika, kommunikasiya texnologiyası, kommunikasiyada interaksionizm, etnometodologiya və s bəzən bir-birlərini tamamlasalar da, bəzən də bir-birlərinin kəşiməsilə belə qənaətə gəlinir ki, sosium mədəni ümumilik və fərqliliyi ifadə etməklə bərabər həm də qəbul edir. Geniş mənada mədəni stereotip-kütləvi nümayəndələrin daşıyıcıları kimi, hakim münasibətlərin bir işarəsi kimi, gizli biliklərin təzahürü kimi, sosial praktikanın əsasında duran motivlər kimi baxmaq olar (2, səh.54).

Mədəni stereotiplərin müxtəlif sahələrdə öyrənilməsi çox aktualdır. əvvəla subyektin mədəniyyət çərçivəsində fəaliyyətinin spesifikliyi, pragmatikliyi, məqsəduyğun adaptiv biliklərini öyrənən antropoloji vəzifələrin fərqliliyinə əsaslanır. Digər mövcud problemin öyrənilməsinə olan stimula qeyri stabil cəmiyyətdə konfliktlərin, mövcudluğuna olan münasibətdə tarixi təfəkkürün formalaşması məsələlərini öyrənilməsinə əsaslanır. Bu kimi məsələlərə terrorizmi, sivilizasiyanın toqquşmasını, soyqırım və II dünya müharibəsi kimi hadisələrdə kütləvi məhv edilmələri aid etmək olar. XX əsrdə mədəniyyət təkcə bu faciələri, hadisələrin qarşı durmasını, onların əsasında duran ideyaları işıqlandırmamış, həmçinin onların bu hadisələrin yaranışında dominant mədəni keyfiyyətlərinin aşkara çıxarılmasına şərait yaratdı. Həç bir mədəniyyətlərarası kommunikasiya məqsədləri, ideyaları və dəyərlərinin ziddiyyətləri olmadan keçinə bilməz. Davamlı kommunikasiya müsbət həll yolu arzu edir. Ön önəmlisi konfliktli

situasiyanın “ideal” tərəfinə (koqnitiv, emosional, mifoloji və s), yeni paradigmlar, cari sosiomədəni elm çərçivəsində baxmaqdır. Konfliktin öyrənilməsi onun məzmununun rasionallaşması olub, subyektlərə kommunikasiyada onların avtomatik şüursuz səviyyədə baş verən hərəkətlərini müşahidə etməyə, daha mürəkkəb mədəni identifikasiyanın tapılmasına təkan verir. Müvafiq ədəbiyyatlar səviyyəsində aparılan araşdırmalara görə millətlərarası konflikt mədəniyyət konfliktini kimi səciyyələnir, müxtəlif düşüncələr, həyatı həqiqətlərə müxtəlif münasibətlər kimi. Həmçinin düşüncədə olan fərqlilik özünü cinsə, nəsillə, peşəyə, dini qruplara olan münasibətdə əks olunur. Konflikt psixoloji və sosial struktura bölməklə bərabər hökmən onun yaradıcı dəyərlərini və mədəni davranış tərəflərini də fərqləndirmək gərəkdir. Konflikt probleminin araşdırılması mədəniyyət baxımından hər iki çərçivədə (konseptual analiz həm də empirik baxımdan) nəzəriyyələrin azlığından natamam qalır. Belə olan halda obyektiv həll yolu müxtəlif mədəniyyət səviyyələrində konfliktin yaranmasında əsas olan səbəbləri, motivləri müəyyənləşdirmək, o cümlədən mədəni stereotiplərin və davranış modellərin onların inkişafında olan rolunu müəyyənləşdirməkdən ibarətdir (5, səh.17).

Problemin işlənmə səviyyəsi geniş mənada davranışın xüsusiyyətlərini, həyatı təcrübələrini və qonşu xalqlara olan mühakimələrinin empirik müşahidəsinin dövrü mədəniyyətlərarası kontaktla əlaqədardır. Mədəniyyətlərarası məsələlərdən bəhs edərkən bu mövzuda xüsusi fəaliyyət göstərmiş alimlərin adını sadalamaq olar. Bu kimi mütəfəkkirlərə Herodot, Fikludid, Ksenafon, Tasiit, Pliniya və başqalarını sadalamaq olar. Sadalanan şəxslərin fəaliyyətində başqa-başqa xalqların fərqlilikləri və özəllikləri ilə yanaşı həmçinin ayrıca bir submədəniyyətin əlamətləri də əks olunur. Ta qədimdən Platon və Aristotel kimi məşhur filosoflardan başlayaraq insan və onun təbiətini anlamağa, fərqli təfəkkür formalarını müəyyənləşdirməklə yanaşı onları mədəniyyət çərçivəsində də təhlil etmişlər. Müxtəlif xalqların davranış norma və standartları problemi XVIII əsri əhatə edir. Bu dövrdə xüsusi fəaliyyət göstərən şəxslərə Ş. Monteqske, C.Viko, İ.Q.Herder kimiləri aid etmək olar. 1859-cu ildə Q. Şteyntal və M.Latsarus yeni bir elmin yaranmasına ehtiyac olduğu düşüncəsində idilər. Bu elm isə “Xalqlar psixologiyası” adlanırdı. Bu elmin əsasını isə mədəni davranış nümunələrinə baxmaq, onların qanunauyğunluqlarını müəyyənləşdirmək və təhlil etmək idi. Onlar “xalq ruhu” konsepsiyasından çıxış edirdilər. Bu hər bir xalqın mənsub olduğu müxtəlif davranış qanunlarına təsir göstərən təkrarolunmaz mədəniyyəti əks etdirirdi. Bu ideyalar və fikirlər sonralar bir çox alimin marağına səbəb olmuş və öz fəaliyyətlərində bu mövzuya xüsusi toxunmuşlar. Xalqlar psixologiyası ideyası sonralar Almaniyada V.Vundt, Rusiyada Q.Şpet tərəfindən işlənilib və inkişaf etdirilmişdi. Kollektiv təfəkkür ideyası ilk dəfə A.Tokvilin (1835) fəaliyyətində əks olunmaqla böyük inkişaf qazanmış və XX əsrdə L.Fevr, M.Blokun zəhmətilə daha da aktuallaşmışdı. Onların davamçıları kimi J.Qoff o cümlədən Y.Xeyzinq, J.Vernan, E.Panofski müxtəlif mədəni dövrlərin təfəkkürünə, mentalitetinə yenidən baxılmasını əsas görürdülər. Buna mənəvi əhval, həmrəylik, mənəvi vərdislər, dünyaya baxış və mədəni adətlər aid edilirdi.

Müxtəlif şəxsiyyətlərarası sosial konfliktə stereotiplərə istinadən davranışların öyrənilməsində böyük qatqıları olan psixanalitik kulturoloqlardan Z.Freyd, K.Yunq, E.Fromm, K.Xorni, E.Erikson və başqalarının adlarını sadalamaq olar. Xüsusi stereotiplərin məqsədəuyğun şəkildə öyrənilməsi sosial psixoloqların və sosioloqların cəmiyyətin öyrənilməsi ilə əlaqəli şəkildə öyrənilməyə başlamışdır (7, səh.10).

U.Lippmanın, O.Klaynberqin, Q.Merfinin, M.Lixtenşteyinin, M.Snayderin, C.Forqasın, Q.Bodenxauzenin fəaliyyətində stereotip anlayışının tarixçəsinə, onun faktorlarına, sosial subyektin qəbul edilməsinə edilən təsiri məsələləri öyrənilir. Bu sahədə araşdırma aparılmış ədəbiyyatların müəllifləri kimi isə V.A.Yadova, V.S.Aqeyev, E.V.Orlov, R.M.Qranovskoyun adlarını xüsusilə qeyd etmək olar.

Müxtəlif ölkələrdə bu baxımdan aparılan təlim-tədris işlərinin çoxluğunun əsas səbəbi mövcud ümumi bir xalqın sosial konfliktinin əhəmiyyətini aydınlaşdırmaq, onun rolunu araşdırmaq və onun cəmiyyətin həyatındakı əhəmiyyətini müəyyənləşdirmək idi. Bu kimi məsələlərdə bir çox metodologiyalar təqdim olunub, onların anlaşılmasının çox saylı yollarını qeyd etmiş, yığılmış təcrübələrə istinadən tipologiyasını, təsnifatını vermiş və nəhayət onun sosial funksiyalarının müvafiq xarakteristikasını vermişdir. Bu hər şeydən əvvəl Qərb mütəfəkkirlərinin fəaliyyətində geniş yer almışdır. Onlardan C.Bernard, R.Beyli, K.Bouldinq, D.Buxer, L.Kozer, R.Ştaqner (ABŞ), T.Bottomer, C.Reks (İngiltərə), Q.Butul, A.Turen, A.Filil, C.Froynd (Fransa), R.Darendorf (Almaniya), Y.Ştunski (Polşa) adlarını çəkmək olar.

Sosial psixologiya elmində konfliktin araşdırılması N.V.Qrişin, N.V.Kroqins, E.Bern, D.Bress, K.Batterfild və başqaları olmuşdur. Lakin hələ bugünə qədər müasir mədəniyyət çəçivəsində disiplinlərarası nəzəriyyələrə görə aparılan araşdırmalarda məhz şəxsiyyətlərarası konfliktlərdə mədəni stereotiplərin rolunu əsaslı öyrənən rast gəlinmiyib.

Aktual stereotipləri mədəni fenomen kimi öyrənmək üçün aşağıdakı tapşırıqları həll etmək gərəklidir:

- Kütləvi və fərdi davranış və şüur stereotipləşmənin müasir konsepsiyasından baxılması
- Mədəni stereotiplərin strukturunu, funksional xüsusiyyətlərini, forma və texnologiyalarını, onların yayılmasını araşdırmaq
- Şəxsiyyətin özünüidentifikasiya strukturunda mədəni stereotipləri müəyyənləşdirmək
- Şəxsiyyətlərarası qarşılıqlı təsirdə əsas mərhələ kimi konfliktin mədəni parametrlərini araşdırmaq

Metodoloji əsas

- 1) E.A.Orlova. sosial və mədəni antropologiyaya giriş,-M., 1994.-S.16. geniş mənada struktur-funksionallığı, interpretativliyi, müqayisəli və tipoloji elementlər, metodoloji analiz geniş istifadə olunur.

Müvafiq problemi qoymazdan əvvəl müəllif müxtəlif kulturoloqlardan-D.S.Lixaçev, A.Y.Fliyer, Y.M.Lotman, P.S.Qureviç, V.M.Rozin, A.İ.Piqalev və s kimilərə istinad edilmişdir. Konfliktə situasiyada mövcud sosiomədəni spesifikliyi müəyyənləşdirmək klassiklərin və sosioloqların aparıcı nəzəriyyələrinə əsaslanaraq təhlil edilirdi. Konfliktin problematikası integrativ açıqlama, kompleks araşdırma tələb edir. Mövcud işdə mədəni stereotiplərin araşdırılması nəzəri və empirik mənbələrdən istifadə etməlidir (9, səh.37).

Nəzəri mənbələrə problemlə bağlı olan daxili və xarici müəlliflər aiddirsə əgər, empirik mənbələrə isə sosiopsixoloji araşdırmaların nəticələri, şəxsi müşahidə, ətraf kütləvi informasiyaların materialları aid edilir.

Araşdırmaların elmi yeniliyi-dissertasiyada hərtərəfli şəxsiyyətlərarası konfliktin metodoloji əsasda təhlili aparılır. Təklif olunan metodologiyalar siyahısında:

- Mədəni stereotiplərin qneseoloji və psixoloji tərəfləri təhlil olunmuş və əsas funksiyaları ayırd edilib,
- Digər eyni tipli stereotiplərlə əlaqədar periferik, assosiativ və digər kontekstləri fəqləndirməklə stereotipin sahə strukturu bildirilib,
- Özünüidentifikasiyada mədəni stereotipin yerini açmaq,
- Şəxsiyyətlərarası konfliktə müntəzəm yaranan kulturologiyanın prinsiplərini müəyyənləşdirmək.

Müdafiənin əsas vəziyyətləri

- Partnyorların qarşılıqlı gözləntisində mədəni stereotiplərin müəyyən səviyyədə güclü təsiri özünü göstərir. Stereotipizasiya prosesində subyekt əsasən deindividuelləşir və qeyri şüuri olaraq kütləvi nümayəndə və vərdişlərin səlahiyyətçisi kimi çıxış edir.

- Stereotipizasiyanın qneseoloji kökləri təfəkkürünün kateqoriyalaşması və məhdudlaşmasında özünü sadələşdirməsi və sxematikləşdirməsində göstərir. Psixoloji köklərə isə biz stereotipizasiyanı qrup dəyərlərini qoruma ilə əlaqələndirməklə və mürəkkəb dünyaya adaptasiya ilə bağlı götürülür.

- Stereotip sahə strukturuna malikdir. Mədəni stereotiplərə sosial və ideoloji funksiyalar baxımdan affektiv, differensasiya edici, indeqrasiya edici, adaptasiya edici, selektivlər aid edilə bilər.

- Şəxsiyyətlərarası konfliktə mədəni nəzəriyyə çərçivəsində elə insani qarşılıqlı münasibət öyrənilir ki, buna fərdi mədəni aləm, aləmin fərdi obrazı, mədəniyyətlərarası kommunikasiya aid edilir. Şəxsiyyətlərarası konfliktə bu baxımdan elə prizmadan öyrənilməsi təklif olunur ki, ona müəyyən gender, etnik, submədəniyyət, professional, iqtisadi və s. identifikasiya etmiş opponentlər rolunda çıxış etsin.

- Konflikt dialoqun bir forması olaraq özünüidentifikasiyanın mühüm obrazını əks etdirir. Konflikt olmadan insanın öz sərhədlərini müəyyənləşdirməsi, "özünki", "yad" anlayışlarını fərqləndirməsi qeyri mümkündür. Konfliktdə identifikasiya olmaq əvvəlcə formalaşır və möhkəmlənirsə, sonra konfliktdə icazə vermək qismən identifikasiyanın səyyar məzmununa əsasən qismən də öz davranışının şəxsi dəyər və prinsiplərini dərk etməyə istinadən dəyişir.

- Şəxsiyyətlərarası konfliktdə mədəni stereotiplər ikili rol oynayır: müdafiəedici adaptasiya, neqativ məhdudlaşdırıcı. Konfliktin inkişafı stereotiplərin qismən məhvinə səbəb olub, özünü stereotipik qavrayış kimi əvəz edir. Konfliktin neqativ icazəsi kommunikasiyanın bitməsi deməkdir. Pozitiv icazə isə yeni qarşılıqlı münasibət səviyyəsinə girişə səbəb olur.

İşin nəzəri əhəmiyyəti onunla nəticələnir ki, şəxsiyyətlərarası konfliktin inkişafında mədəni stereotiplərin təsirinin öyrənilməsi sosial konfliktin həllində mədəniyyət nəzəriyyəsi çərçivəsində stereotipin buna müvafiq dilini müəyyənləşdirmək lazımdır. Müxtəlif yanaşmaları bilməklə təkcə müvafiq submədəniyyətini, etnosunu, gender münasibətlərini, statistik əlamətlərini yox, həm də sosiomədəni münasibətlərinin dinamikasını müəyyənləşdirmək gərəkdir.

ƏDƏBİYYAT

1. Ə.S.Bayramov, Ə.Ə.Əlizadə. sosial psixologiyanın aktual problemləri. Bakı 1986, 350s.
2. Ə.S.Bayramov. Etnik psixologiya . Bakı 2001, 374 s.
3. Ə.S.Bayramov. Etnik psixologiya məsələləri. .Bakı 1996, 204 s.
4. Алексеев М.Ю., Крылов К.А. Особенности национального поведения. М.: «Арт-Бизнес-Центр», 2001.-320с.
5. Анти-мир русской культуры: Язык. Фольклор. Литература. М., 1996.-410 с.
6. Антонова Н.В. Проблема личностной идентификации в интерпретации современного психоанализа, интеракционизма, когнитивной психологии // Вопросы психологии. 1996. № 1.С. 131 -143.
7. Анцупов А.Я., Шипилов А.И. Конфликтология. М., 1999.
8. Анцупов А.Я., Шипилов А.И. Проблема конфликта: аналитический обзор, междисциплинарный библиографический указатель. М., 1992. 230 с.
9. Аристотель. О софистических опровержениях // Сочинения: В 4 т. -Т.2. — М., 1972.-С. 533-594.

10. Ахутин А.В. Открытие сознания: древнегреческая трагедия // Человек и культура: Индивидуальность в истории культуры: Сб. статей. М., 1990. С. 11. Байбурин Л.Н. Этнические стереотипы поведения. Л., 1985. 256 с.
12. Ю.Бальтасар Грасиан. Карманный оракул. Критикон. М., 1984. 631 с.
13. П.Бауман З. Индивидуализированное общество. М.: Логос, 2002. 324 с.
14. Белль Г. Письмо молодому католику // Знамя. 1989. № 6. С. 149 — 163.
15. Бердяев Н. А. Самопознание: мемуары. М.: ДЭМ, 1990. 210 с.

РОЛЬ КУЛЬТУРНЫХ СТЕРЕОТИПОВ В СИТУАЦИИ МЕЖЛИЧНОСТНОГО КОНФЛИКТА

РЕЗЮМЕ

В статье дается описание межличностных конфликтов и факторов, вызывающих их стереотипов. Рассматривается сущность стереотипов, их виды, функции и пути их преодоления. Автор также приводит общее описание учебного курса, направленного на работу со стереотипами.

THE ROLE of STEREOTYPES IN INTERPERSONAL CONFLICTS

SUMMARY

The paper presents a description of interpersonal conflicts and factors that affect them stereotypes. The nature of stereotypes, their types, functions, ways of overcoming them are discussed. The author also provides a general description of a training course designed for working with stereotypes.

UŞAQLARIN MƏKTƏBDƏ İNKİŞAFETDİRİCİ VƏ ŞƏXSİYYƏTYÖNÜMLÜ TƏHSİLƏ HAZIRLIĞININ PSIXOLOJİ PROBLEMLƏRİ

Sevinc Quliyeva

Psixologiya elmləri üzrə fəlsəfə doktoru, dosent

seva69aliyeva@mail.ru

Açar sözlər: məktəbəqədər yaşlı uşaq, məktəb təliminə psixoloji hazırlıq, inkişaf etdirici təlim, oyun, mənəvi keyfiyyətlər, davranış

Ключевые слова: дошкольник, психологическая готовность к школьному обучению, развивающее обучение, игра, моральные качества, поведение

Keywords: preschool-aged children, the psychological preparation for school, developing training manuals, games, spiritual qualities, behavior

Azərbaycanda uşaqların məktəb təliminə hazırlanması sahəsində tədqiqatların aparılmasına XX əsrin ortalarından başlanılmışdır /1.səh.48-52/.Ş.S.Ağayev, M.C.Məhərrəmov, Z.M.Mehdizadə, Ə.S. Bayramov, Ə.Ə. Qədirov, M.Ə.Həmzəyev, Ə.Ə.Əlizadə, Q.E.Əzimov, A.M.Məmmədov, R.İ.Əliyev, G.S.Tağıyeva, L.S.Əmrahlı, M.C.İsmayılova, İ.N.Sultanova, N.Z.Çələbiyev və b. bu sahədə tədqiqatlar aparmışlar.

XX əsrin 11 yarısından etibarən məktəbəqədər yaş dövrünün o cümlədən, uşaqların məktəb təliminə hazırlığının psixoloji istiqamətləri sahəsində aparılan tədqiqatlar genişləndi. Tədqiqatlarda məktəbəqədər yaşlıların psixoloji xüsusiyyətləri, idrak proseslərinin formalaşması, ailə münasibətləri, hisslərin tərbiyəsi və s. mövzularda sistemli araşdırmalar aparılmışdır. XX əsrin sonlarında əvvəlki tədqiqatların davamı olaraq tanınmış tədqiqatçıların rəhbərliyi ilə məktəbəqədər yaş dövrünü əhatə edən xeyli sayda dissertasiyalar müdafiə olunmuşdur. Bu sırada M.İsmayılovanın “Tərbiyəçinin ünsiyyət üslubunun uşaqların qarşılıqlı münasibətlərinə təsiri “ (1999), İ.Sultanovanın “Məktəbəqədər yaşlı uşaqlarda milli hisslərin formalaşması”(2000), L.Əmrahlının “Məktəbəqədər yaşlı uşaqlarda mənəvi keyfiyyətlərin formalaşmasının psixoloji xüsusiyyətləri”(2004) və s. dissertasiyalar öz aktuallığı ilə diqqəti cəlb edir.

Məktəbəqədər tərbiyə müəssisələri təhsil sisteminin ilk pilləsi olmaqla uşaqların tərbiyəsi və təlimi vəzifəsini yerinə yetirir. Bu müəssisələrin son məqsədi uşaqları məktəb təliminə hazırlamaqdır. Uşağın sonralar təhsilinin nə dərəcədə müvəffəqiyyətlə gedəcəyi məhz bu başlanğıcdan asılıdır.

Uzun illərdən bəri uşaqların məktəb təliminə hazırlanmalarının öyrənilməsi göstərir ki, məktəbə hazır gələn uşaqların tərkibi öyrənildikdə məlum olur ki, onların 60 faizə qədəri uşaq baxçalarının hesabınadır. Təcrübə göstərir ki, 1 sinfə gələnlərin səviyyəsinin müxtəlif olması müəllimin işini xeyli çətinləşdirir, ümumi işi ləngidir. Hazırlıqsız uşaqlarla iş çox vaxt aparır, bu zaman digər uşaqlar dərstdə baxımsız qalırlar [3,səh.18-22].

6 yaş ərafəsi məktəb həyatı uşaq üçün ən məsul bir dövrdür.Bu dövrdə uşaqda təlim motivlərinin yaranması müşahidə olunur. Uşaqların məktəbli roluna adaptasiyası onların yaş imkanlarına müvafiq olaraq ailədə və yaşlılar qrupundakı mövqeyini möhkəmləndirmək, özünü adekvat qiymətləndirmək, təlim tapşırıqlarına alışmaq kimi məsələlərlə bağlıdır. Onları aşağıdakı kimi qruplaşdırmaq olar:

- özünə və başqalarına sosial bələdləşmə;
- mənəvi keyfiyyətlərin və əxlaqi davranışın formalaşması;
- yaşlılar arasında öz statusunu müəyyənləşdirmək;
- yeni təlim tapşırıqları üzrə vərdiş və bacarıqlara alışma;
- motivasiyanın, empatiyanın, koqnitiv qabiliyyətlərin inkişafı;

- özünə nəzarətin təşkili, müstəqillik və yaradıcılıq;
- məktəbli mövqeyinə müvafiq hərəkətləri mənimsəmə.

Təcrübə göstərir ki, [4,səh.10-14] uşaqlar məktəbdə oxumağa maraq göstərsələr belə, çox vaxt məşğələlərdə bilikləri müvəffəqiyyətlə mənimsəyə bilmirlər. Onlar diqqətlərini toplaya bilmir, qoyulmuş vəzifəni başa düşmürlər. Bu nə ilə bağlıdır? Nə üçün məktəbə hazırlığın ənənəvi aspekti uşaqların yaxşı oxumaları üçün kifayət etmir? Məqsədyönlü oxumaq, qabiliyyətlərin formalaşması və məktəb təliminə hazırlıq məktəbəqədər dövrdə başlıca məqsəd olmalıdır.

Uşaqların əqli tərbiyəsinin ümumi strategiyası müəyyənləşdirilərkən və onları məktəbə hazırlayarkən insan təfəkkürü və bütövlükdə insan şəxsiyyətinin formalaşması kimi ümumi prosesdə məktəbəqədər dövrün xüsusi rol oynamasını nəzərə almaq lazımdır.

Uşağın əqli qabiliyyət və bacarığının, idrak fəaliyyətinin inkişaf etdirilməsi didaktik oyunların düzgün təşkil edilməsindən çox asılıdır. Didaktik oyunlar təlim forması kimi məşğələlərdən onunla fərqlənir ki, uşaq təlim zamanı verilən tapşırıqların təkbaşına həlli yollarını axtarır, oyunda isə o, oyunun təşkilatçısına çevrilir, yoldaşları ilə birlikdə oyunun gedişiyə tanış olur. Əqli, potensial qüvvəsi güclü, qabiliyyətli uşaqlar zəif yoldaşlarına kömək edir, onları da öz səviyyələrinə çatdırmağa çalışırlar.

Oyunun gedişindən doğan maraq və emosional gərginliklər uşaqları və tərbiyəçini bir – birinə daha da yaxınlaşdırır, səmimi münasibətlərin yaranmasını təmin edir. Bu zaman tərbiyəçinin istedad və bacarığının, məharət və qabiliyyətinin necə yüksək səviyyədə olması özünü onda göstərir ki, o uşağın əqli fəaliyyətini oyunun məzmun və xarakterinə uyğun inkişaf etdirərək onu təlim formasına çevirir. Bu prosesdə uşaqların lüğət ehtiyatı zənginləşir, leksikonlarına yeni sözlər daxil olur.

Təcrübələr də göstərir ki, [5,səh.8-11] məktəbəqədər yaşlı uşaqların intellektual imkanları, bir qayda olaraq öz – özünə aşkarlanmır, tətbiq olunmaq üçün yeni, daha effektiv forma və metodlar tələb edir. Didaktik oyun məşğələlərinin təlim məşğələləri ilə müqayisəsi sübut edir ki, oyunun imkanları məhdud dərəcədədir. Təlim məşğələlərini aparmaq üçün daha mükəmməl və dərk olunan tədris fəaliyyəti tələb olunur, didaktik oyunların təşkilində isə bu məsələ birbaşa qoyulmur.

Didaktik oyunların üstün xüsusiyyəti ondan ibarətdir ki, bu prosesdə qavrayıb – anlama tərkibi olması uşağa yaxın və maraqlı fəaliyyət növü ilə - yəni oynamaqla üst-üstə düşür. Oyun canlı maraq oyadır, sevinc emosiyaları ilə - həyəcan, təəccüb, şən və səmimi gülüşlərlə müşayiət olunur. Yarışma iradəni, düzgün qiymətləndirməni formalaşdırır, uşaqlar arasında dostluğu, yoldaşlığı, birgə əməkdaşlığı bir proses kimi gücləndirir.

Tərbiyəçilər adətən məşğələlərdə “əqli hücum”, “cütlər və qruplar” metodundan istifadə edirlər. Bunun vasitəsilə konkret problemin həlli və yaxud hansısa suala cavabın axtarılması təşkil olunur. Müasir təlim metod və texnologiyalarının məqsədi də [6,səh.14-19] uşağı daima yeni biliklərə yiyələnməyə, müstəqil şəkildə öz biliyini artırmağa yönəltmək, onlarda tənqidi təfəkkürün seçmə bacarığını, problem qoymaq, onu həll etmək qabiliyyətini formalaşdırır. Müasir təlim texnologiyaları uşaqlarda fantaziya və ixtiraçılıq qabiliyyətinin təbiətə, cəmiyyətə, insanlara qayğı və hörmət, özünə-inam hissi tərbiyə edir. İnteraktiv təlim metodları uşaqlarda inam hissi tərbiyə etməklə yanaşı, yaradılan mühit onda tədqiqatçılığa, təşəbbüskarlığa, yaradıcılığa maraq oyadır. Yaş və pedaqoji psixologiyanın son illərdə əldə etdikləri nailiyyətlər göstərir ki, uşağı şəxsiyyət kimi qəbul edib, onun yaradıcılığına, bacarıq və qabiliyyətlərinin inkişafına üstünlük vermək, inkişaf etdirmək onlarda idrak qabiliyyətlərinin inkişafına, məntiqi və mücərrəd təfəkkürünün formalaşmasına kömək göstərir.

Uşaqlar üçün qrupda təşkil olunmuş müxtəlif fəaliyyət mərkəzləri uşaqların meyl və marağına uyğun təşkil olunarsa, bu uşaqların qarşılıqlı əlaqə və ünsiyyətinə, müstəqil əqli nəticə

çıxarmalarına, qərar qəbul etmələrinə imkan verir. Burada istifadə olunan materiallar, didaktik vasitələr, avadanlıqlar, plakatlar, portretlər, incəsənət əsərləri və digər işlər uşaqların yaşına uyğun olaraq inkişafına zəmin yaradır.

Uşaqların məktəb təliminə hazırlanmasında müasir təlim texnologiyaları və interaktiv təlim metodlarından istifadə etmə təcrübəsi göstərir ki, uşaqların idrak fəallığının və məntiqi təfəkkürünün inkişafında onlar xüsusi əhəmiyyət kəsb edir. Bu gün dünya təcrübəsində yeni pedaqoji texnologiyalardan, informasiya texnologiya-larından geniş istifadə tədris prosesini xeyli fəallaşdırır. Onu hər bir uşaq üçün maraqlı fəaliyyət sahəsinə çevirir, məşğələlərdə uşaqların fəallığını artırır.

İnkişafetdirici mühit müstəqil fəaliyyət prosesində uşağın təlimi üçün əlverişli şərait yaradır. Müxtəlif növ konstruktorlar uşaqları quraşdırma üzrə işə cəlb edir, detalların müxtəlif yollarla birləşdirilməsi ilə tanış olmağa imkan verir. Bu zaman uşaq əşyaların xüsusiyyətlərini, əlamətlərini öyrənir (rəng, forma və s.) məkan münasibətlərini qavrayır. Oyuncaqlar və oyun üçün lazım olan ləvazimat süjetli oyunların inkişafı üçün zəmin yaradır. Bu oyun prosesində məktəbəqədər yaşlı uşaq insanlar arasındakı sosial münasibətləri dərk edir.

Rəngli albomlar və illüstrasiyalı kitablar insan, bitki və heyvanlar aləmi haqqında təsəvvürlərin inkişafına zəmin yaradır. Musiqi alətləri və səsli oyuncaqlar, həmçinin məşğələlərin musiqi ilə müşayiət edilməsi uşaqları, səs aləmini qavramağa və onları musiqi mədəniyyətinə alışdırır. Hərəkətin fəallığı üçün lazım olan avadanlıq fiziki inkişafa, orqanizmin quruluşunun xüsusiyyətlərini dərk etməyə imkan verir. Rəngli qələmlərsiz, rəng və kağızsız təsəvvür edilməsi mümkün olmayan müstəqil təsviri yaradıcılıq fəaliyyəti uşaqlara rəng və forma ilə eksperiment keçirməyə və şəxsi yaradıcılıq məhsulunu üzə çıxarmağa imkan verir.

Uşaqların qulluq etdikləri bitkilər və ev heyvanları, onlara sosial vərdişlər aşılayır, canlı təbiətin qanunauyğunluqlarını müşahidə etmək imkanı verir. Başqa sözlə, uşağın fəaliyyətinin müxtəlif növlərini (əqli, oyun, fiziki və s.) təmin edən inkişafetdirici mühit onun müstəqil fəaliyyəti üçün bir əsas, özünütəhsilin xüsusi forması üçün əsas şərtidir. Bu zaman uşağın hər bir şeyi öyrənmək həvəsi, yaradıcı təxəyyülü, zehni və bədii qabiliyyəti, kommunikativ vərdişləri (ünsiyyət vərdişləri) inkişaf edir. Bir sözlə uşağın bir şəxsiyyət kimi inkişafı baş verir.

Məktəbəqədər yaşlı uşaqların fəaliyyətinin müxtəlif növlərinə kompleks yanaşma tərzləri, onun müxtəlif sahələri arasında məntiqi əlaqələrin olmasından irəli gəlir. Kompleks yanaşma müxtəlif vasitə və metodların vəhdətini tələb edir.

Uşaqların düşünməsi, materialı şüurlu surətdə mənimsəməsi çox vacibdir. Təcrübə göstərir ki, [7,səh.8-10] çoxlu faktlarla dolu, genişhəcmli material uşaqların fikri fəallığını təmin etmir. Müqayisə, sualların qoyulması, əmək tapşırıqları, uşaqların təcrübəsinə istinad etmək, onların tərbiyəçiyə, bir-birlərinə sual vermələrini təklif etmək, oyun və s. priyomlardan istifadə buna çox kömək göstərir.

Təlimin şəxsiyyətyönümlü xarakteri kiçik yaşlı uşağın təlimi prosesində özünü biruzə verir. Tərbiyəçinin əsas rolu çox həssaslıqla, hiss olunmadan uşağa öz daxili keyfiyyətlərindən istifadə edərək onu inkişaf etdirməklə ətraf aləmi müstəqil dərk etməyə kömək göstərməkdir. Pedaqoqun hər hansı "müdaxiləsi" düşünülmüş xarakter daşmalıdır. Beləliklə, tərbiyəçilər uşaqların öyrənmək meyllərini gücləndirməli, onları sual verməyə həvəsləndirməli və uşaqların suallarını mümkün qədər düzgün cavablandırmaqlıdır. Marağın göstəricisini uşaq sualları təşkil edir. Uşaq nə qədər çox sual verərsə, məlum məsələdir suallara cavabda da bir o qədər fəal iştirak edər, onun dərk etmə marağı daha dolğun və məzmunlu olar.

Tərbiyəçi ilə uşaq arasında şəxsiyyətyönümlü qarşılıqlı əlaqənin əsas prinsiplərindən biri də fərdi yanaşmadır [8,səh.36-42] Bu prinsipin reallaşdırılması üçün müxtəlif vasitələr mövcuddur. Hər şeydən əvvəl bu hər bir uşağa verilən tapşırıqları, fəaliyyət növlərini, materialları seçmək imkanındır. Bu həm də uşaqların davranışlarının müşahidə və qeydə alınması

sistemidir. Bu sistemin tətbiqində əsas məqsəd bağçada hər bir uşağın inkişafı üçün daha əlverişli şəraitin yaradılması, uşağın fərdi xüsusiyyətlərini nəzərə alaraq ona lazımi köməyin göstərilməsidir. Müşahidələrin nəticəsi uşaqların fəaliyyət və davranışlarının subyektiv şərtləri və onların əldə etdikləri nailiyyətlərin qiymətləndirilməsi deyil, uşaqların təlim və tərbiyəsinin fərdi məqsədlərinin müəyyən edilməsinə imkan verən informasiya olmalıdır. Gələcəkdə bu məqsədlərə əsaslanaraq tərbiyəçi uşaqda müəyyən hadisəni qavramaq üçün maraq oyatmaq, eyni zamanda onun inkişafı üçün yeni imkanlar yaratmaq məqsədilə inkişafetdirici mühiti yenidən dəyişə bilər.

Uşağın məktəb təliminə psixoloji hazırlığında şəxsi və sosial – psixoloji hazırlıq da mühüm əhəmiyyət kəsb edir. Aparılan tədqiqatlar da [1,9,səh.48-52,səh.311] göstərir ki, artıq 4-5 yaşlardan etibarən uşaqlar məktəbliyə məxsus geyim əşyalarına, dərs ləvazimatlarına maraq göstərirlər. Bu onların tələbat – motivasiya sahəsinin formalaşdığını göstərir. Böyük məktəbəqədər yaş dövründə bu zəhəri amillər sırasına daha ciddi amil – təlim, uşağın yazıb oxumaq həvəsi, istəyi də daxil olur. Uşağın təlimə psixoloji hazırlığı onun bilik, bacarıq və vərdislər qazanmağa, ətraf aləm haqqında yeni informasiya əldə etməyə yönəlmiş ifadəli maraqlarının məcmuyudur. Uşağın yaşlıları dairəsinin genişliyi, sosial əhatəsinin zənginliyi onun normal psixi inkişafında mühüm şərtidir. Uşaq bağçasına gedən məktəbəqədər yaşlı uşaqlarla “ev uşaqları” arasındakı fərqlər məktəbdə təlimin başlanması ərəfəsində aydın görünür.

ƏDƏBİYYAT

- 1.Əmrahlı L.,Rzayeva N.Uşaq psixologiyası.Dərs vəsaiti.Bakı., 2010. Səh.48-52; 246-248.
- 2.Vəliyev M.V.,Mustafayev A.M. Uşaq psixologiyası.Bakı,2011
- 3.Məmmədova A.Uşağın məktəbə hazırlanması ümumpedaqoji problem kimi //İbtidai məktəb və məktəbəqədər tərbiyə (Elmi – metodik jurnal).Bakı.,2007.,№1.səh.18-22.
- 4.Məmmədova A. Məktəbəqədər yaşlı uşağın təlimə psixoloji hazırlığı //İbtidai məktəb və məktəbəqədər tərbiyə (Elmi –metodik jurnal).Bakı.,2006., №1.səh.10-14.
- 5.Məmmədova X.,Həsənova Ə. Uşaq baxçası ilə məktəb arasında varisliyin təmin olunması //İbtidai məktəb və məktəbəqədər tərbiyə (Elmi – metodik jurnal).Bakı., 2007, №1.səh.8-11.
- 6.Nəzərova S. Məktəbəqədər tərbiyə müəssisələrində inkişafetdirici təlim //İbtidai məktəb və məktəbəqədər tərbiyə (Elmi- metodik jurnal).Bakı., 2006.,№1.səh.14-19.
- 7.Cəfərova L. Uşağı əhatə edən mühit onun inkişafı üçün bir mənbədir //İbtidai məktəb və məktəbəqədər tərbiyə (Elmi – metodik jurnal).Bakı.,2006.,№1.səh.8-10.
- 8.Rəhimova S. Təlim fəaliyyətinin oyun və əmək fəaliyyəti ilə əlaqələndirilməsinin vasitə və yolları //Məktəbəqədər və ibtidai təhsil (Elmi –metodik jurnal). Bakı.,2009.,№4.səh.36-42.
- 9.Сенсорное воспитание в детском саду.Под ред.Н.Н Поддяковой. М., “Просвещение”., 1981. Ст.311.

ПСИХОЛОГИЧЕСКИЕ ПРОБЛЕМЫ ДЕТЕЙ ПРИ ПОДГОТОВКЕ К РАЗВИВАЮЩЕМУ И ЛИЧНОСТНОУСТРЕМЛЁННОМУ ОБРАЗОВАНИЮ В ШКОЛЕ.

РЕЗЮМЕ

У истоков исследования проблемы готовности к школьному обучению в Азербайджане стояли Ш.Агаев, М.Магerrамов, З.Мехтизаде, Г.Азимов, А.Маммедов, А.Кадыров, М.Гамзаев, А.Ализаде, Г.Тагиева и др. По исследованиям, проводимым во второй половине 20-го века психологическая готовность к школьному обучению рассматривается как многокомпонентное образование. Хотя единого мнения по поводу

состава и уровня развития отдельных его составляющих не существует. Исследование долгих лет доказали, что готовность детей, при поступлении в школу на 60 процентов зависит от подготовки в дошкольных учреждениях. Данный случай приводит к тому что, работа педагога в начальных классах, а в особенности в 1-ом классе усложняется, поскольку уровни подготовки детей резко отличаются, соответствовать показателям нелегко: одни дети незрелы, встаёт задача их подтягивания, другие опережают средние нормативы, что тоже в свою очередь рассматривается как недостаток. Дети без определенной дошкольной подготовки, требуют больше времени и внимания, в то время как другие остаются без него. Однако надо заметить, чтобы быть готовым к школе, ребёнок должен иметь набор определённых качеств.

Познавательные способности и навыки ребенка зависят от правильной постановки дидактических игр. Особенностью дидактических игр, является то что процессы познания и восприятия совпадают с близкой по интересам и действиям ребенка, а именно игрой. Игра вызывает живой интерес, радость и эмоции - волнение, удивление, сопровождается веселыми и дружелюбными улыбками. Конкурсы, соревнования между детьми формируют волю и правильную оценку, укрепляет сотрудничество и дружбу между детьми. Опыты показывают, что при подготовке детей к школьному обучению использование интерактивных методов и современных технологий обучения имеют особое значение в развитии познавательной активности и логического мышления. Внедрение информационных технологий в современное образование, а также широкое его использование значительно активизирует учебный процесс.

PSYCHOLOGICAL PROBLEMS OF CHILDREN REGARDING DEVELOPMENT AND PERSONALITY EDUCATION IN SCHOOL SUMMARY

At the root of the research regarding the problem of readiness for school in Azerbaijan were Sh. Aghayev, M. Maharramov, Z. Mekhtizade, G. Azimov, A. Mammadov, A. Gadirov, M. Hamzayev, A. Alizade, G. Tagiyeva and others. According to the research conducted during the second half of the 20th century about psychological readiness for school was viewed as a multi-component education. Although the consensus on the composition and the level of development of its individual components don't exist. Years research have shown that 60 per cent of children's readiness in school enrollment depends on training during preschools. This case leads to the situation, that teachers' work in primary schools, especially in the first class becomes complicated because levels of children are very different, some children are immature and raises the problem of pulling other's level the other ahead of the average ratios, which also in turn regarded as a disadvantage. Children without specific pre-school preparation require more time and attention, while others remain without it. But it is important to mention that a child must have a set of specific qualities for school. Cognitive abilities and skills of the child depends on the correct formulation of didactic games. A feature of didactic games is that the processes of cognition and perception coincide with similar interests and the child's actions that call a game.

The game attracts considerable interest, joy and emotions - excitement, surprise, accompanied with a fun and friendly smiles. The competition between the children is forming a correct assessment, strengthening cooperation and friendship between them. Experiments show that, in preparing children for school interactive methods and modern training technologies have a particular importance in the development of cognitive activity and logical thinking. The introduction of information technology in modern education, as well as its wide use significantly intensify the learning process.

CİNAYİ DAVRANIŞIN PSIXOLOGİYASI

Hüseynova Arzu
BDU-nun III kurs magistrantı

Açar sözlər: hüquqazidd davranış, cinayi davranış, cinayət, cinayətin növləri, cinayətin motivi, cinayətkarın şəxsiyyəti

Ключевые слова: противоправное поведение, преступное поведение, преступление, виды преступлений, мотив преступления, личность преступника

Key words: unlawful behavior, criminal behavior, crime, crimes, motive of the crime, the offender's identity

Davranış mürəkkəb struktur və məzmunu malik olduğu üçün bir çox cəhətdən (ictimai, məntiqi, mənəvi, hüquqi psixoloji, etik, estetik və s. baxımdan) öyrənilir. Həmin məsələnin hüquqi baxımdan öyrənilməsi və nəzərdən keçirilməsi özünün spesifik xüsusiyyətlərinə malikdir. Burada, ilk növbədə, davranışın hüquq pozuntusu ilə nə dərəcədə əlaqədar olması faktı ön plana çəkilir. Hüquq pozuntusu isə müxtəlif formada özünü biruzə verir. Lakin hüquqi cəhətdən xüsusi məna kəsb edən bir cəhət də odur ki, hüquq pozuntusu cinayi davranış formasında təzahür edir, yoxsa həmin həddə çatmır və yalnız hüquq pozuntusu səviyyəsində qalır. Hüquqi cəhətdən, məlum olduğu kimi, cinayət əməli ilə digər hüquq pozuntuları üç meyara: 1) obyektə; 2) ictimai təhükəliliyə; 3) qeyri-hüquqiliyə görə fərqlənilir.

“Cinayət qanununda nəzərdə tutulmuş hər hansı əməlin əlamətləri formal cəhətdən mövcud olsa da, lakin az əhəmiyyətli olduğuna görə ictimai təhlükəli sayılmayan, yəni şəxsiyyətə, cəmiyyətə yaxud dövlətə zərər yetirməyən və ya zərər yetirmək təhlükəsi yaratmayan əməl, Hərəkət və ya hərəkətsizlik (yəni davranış) cinayət hesab edilir”. Burada əməl və davranışın hüquqi cəhətdən qiymətləndirilməsi öz əksini tapır. Nəzərə almaq lazımdır ki, insanın davranış və əməli mürəkkəb hadisə olduğundan ona müxtəlif istiqamətlərdə yanaşmaq olar. Cinayət hüququnu isə bunlardan ikisi – psixofiziki və ictimai cəhətlər maraqlandırır. Həm də burada birinci cəhətə, əməlin insanın davranış aktı olmasına – onun ictimai sifətlərini, yəni başlıca ictimai əlamətlərini qiymətləndirmək üçün əhəmiyyət verilir.

İlk olaraq eyni qəbilli əməl və davranış, öz daxili psixoloji mahiyyətinə görə fərqlənir. Təsadufi deyildir ki, hüquq ədəbiyyatında əməl və davranışın fərqli təzahür xüsusiyyətlərinə malik olması nəzərdən qaçırılmaz. Buna görə də xüsusi olaraq qeyd edilir ki, əməl və davranışının xarici aləmdə təzahür edən cəhətidir. İnsanın niyyəti, düşüncəsi nə qədər təhlükəli olur-olsun, əgər bu, onun əməlində ifadə olunmamışdırsa (yəni özünün xarici ifadəsini tapmamışdırsa), buna görə də o, cinayət məsuliyyəti daşıya bilməz. (F.Y.Səməndərov)

Cinayət hüququ mütəxəssisi F.Y.Səməndərov haqlı olaraq göstərir ki, “əməl həmişə insanın şüurlu davranışından doğan aktdır. Əməlin zahiri (fiziki) tərəfi və onun daxili (psixi) tərəfi ayrılmaz vəhdət təkil edir. Düşünülüş əməl onu məqsəd uyğunluğunu müəyyən edir. Buna görə də şüurla əhatə olunmayan, yaxud da əhatə olunsa da, şüurla idarə olunmayan insanın hər cür əməli cinayət hesab edilə bilməz”.

Həmin cəhəti daha ətraflı şərh etməyə çalışan müəllif qeyd edir ki, “Beləliklə, insanın davranışı onun iradəsindən törəmirsə, o, iradəsi əleyhinə olaraq, belə əmələ vadar edilirsə – məsuliyyət yaranmır. Hüquqi cəhətdən davranışın təzahürlərində bir cəhət də qeyd edilir ki, müəyyən hallarda fiziki məcburiyyət yolu ilə də insan iradəsi ziddinə olaraq kriminal əmələ vadar edilə bilər. Burada fiziki məcburiyyət vasitəsilə yanaşı, psixi məcburiyyət vasitəsilə insanın əməl və davranışının istiqamətini dəyişmək də xüsusi olaraq qeyd edilir. Psixi məcburiyyət, hüquqi ədəbiyyatlarda qeyd edildiyi kimi, başqasını öldürməklə, bədəninə xəsarət yetirməklə, barəsində rüsvayedicə məlumatları yaymaqla hədələməklə ifadə olunur. Adətən, psixi məcburiyyət altında kriminal əmələ yol verən şəxsin məsuliyyəti aradan qalxmır. Lakin qanun

cinayətin psixoloji məcburiyyətin təsiri altında törədilməsini məsuliyyəti yüngülləşdirən hal sayır.

Cinayi davranışın hazırlanması və törədilməsi prosesində şəxsin emosional halətləri onu motiv və məqsədinin formalaşması

na ciddi təsir etmişsə, yaxud onların formalaşmasında həlledici rol oynamışsa, belə hallarda emosiyaya hüquqi qiymət verilir. Cinayi davranışın tipik cəhətlərinin müəyyənəşdirilməsi, sosial-psixoloji vəziyyətlə bağlıdır və etnik-psixoloji amillərin təsir istiqamətindən asılıdır. Çünki həmin amillərin kompleksinin təsiri ilə müxtəlif qəbilli cinayi davranışlar özünü biruzə verir. Cinayi davranışın müxtəlif təzahürləri bu və ya digər sosial- psixoloji, sosial- iqtisadi şəraitdə dinamik səciyyə daşıyır, yəni ictimai və iqtisadi, eləcə də sosial- siyasi şəraitin dəyişilməsi ilə cinayi davranışın tipləri də dəyişilir, yeni məzmun və forma kəsb edir. Elə buna görə də müasir dövrdə, hətta bizim respublikada elə cinayi davranış tiplərinə rast gəlinir ki, onlar, necə deyirlər, klassik cinayət tipləri içərisində özünə yer etməmiş və yalnız dövrün bəlası kimi özünü biruzə verir. Müasir dövrdə ölkəmizdə cinayi davranışın çoxalması və yeni cinayi davranış tiplərinin təzahür etməsi yalnız ictimai- iqtisadi vəziyyətlə, ölkədə bir milyondan artıq qaçqın və köçkünlərin olması ilə məhdudlaşmır. Həm də cinayətkarlığa qarşı mübarizə aparmalı olan orqanların fəaliyyətinin səmərəliliyinin lazımi səviyyədə olmaması və hətta onların bəzilərinin öz şəsi mənafehləri nəminə cinayətkarlığa rəvac verməsi ilə əlaqədardır.

Cinayət qanununda nəzərdə tutulmuş hər hansı əməlin əlamətləri formal cəhətdən mövcud olsa da, az əhəmiyyətli olduğuna görə ictimai təhlükəli sayılmayan, yəni şəxsiyyətə, cəmiyyətə və yaxud dövlətə zərər yetirməyən və ya zərər yetirmək təhlükəsi yaratmayan əməl cinayət hesab edilmir. Hüquq fəaliyyətində iki cəhət diqqəti xüsusi olaraq cəlb edir. Əvvəla, formal cəhətdən cinayi davranış xatırladan, əslində, mahiyyət etibarilə cinayət əməli olmayan əməl bir çox hallarda xüsusi məqsəd və niyyətlə cinayi davranış kimi qiymətləndirilir. Digər tərəfdən hüquq fəaliyyəti işçiləri özlərinin professional səviyyələrinin yetərinə olmaması, bəzən də vəzifə məsuliyyətinin aşağı olması üzündən ixtisas fəaliyyətinin belə incəliklərinə kifayət qədər varmırlar. Nəticədə nəinki zahirən cinayi davranışa bənzər əməllərə yol vermiş şəxslər özləri hüquqi cəhətdən cəzalandırılır, ən başlıcası onların ailəsi və yaxın adamları itizabə düçar olurlar. Buna görə də cinayət davranışının dəqiq tipologiyasını müəyyənəşdirmək və onu şərtləndirən cinayət əməllərinin hüquqi və psixoloji əlamətlərini dəqiq surətdə aşkar etmək yalnız elmi-nəzəri əhəmiyyət əksəb etmir, həm də çox ciddi sosial və praktik məna kəsb edir.

Cinayi davranışın təzahür xüsusiyyətlərini, yəni onun tipik cəhətlərini müəyyənəşdirmək üçün iki mühüm cəhəti ön plana çəkirlər: cinayi davranışın ictimai təhlükəlilik dərəcəsi və əməllərin xarakteri. Bu baxımdan cinayətlər ictimai təhlükə törətməyən, az ağır, ağır və xüsusi ağır cinayətlərə bölünür. Başqa bir meyara görə də cinayət əməllərini fərqləndirilir. Buraya qəsdən və ehtiyatsızlıqdan törədilən cinayətlər aid edilir. Bu cəhətlərlə yanaşı, CM-də cinayətin təkrar törədilməsi, cinayətlərin residivi və onun növləri də qey edilir. Hər bir cinayət əməlinin hər kəsdə təzahüründə fərdin şəxsi xüsusiyyətləri, əxlaqi-mənəvi keyfiyyətləri və həmçinin sosial mühitin təsiri də mühüm rol oynayır.

Cinayət üçün başlıca əlamət kimi “cəza təhdidi altında qadağan olunmuş ictimai təhlükəli əməlin (hərəkət və hərəkətsizliyin) təqsirli olaraq törədilməsi cinayət sayılır”. Cinayət üçün əsas cəhət ictimai təhlükəli əməlin (hərəkət və hərəkətsizliyin) olmasıdır. Bu başlıca əlamət olmadıqda davranış başqa sözlə, əxlaqazidd davranış xüsusi davranış forması hesab edilir. Cinayət tərkibi əlamətləri dörd qrupa ayrılır:

- 1) cinayətin obyektini xarakterizə edən əlamətlər;
- 2) cinayətin obyektiv cəhətini xarakterizə edən əlamətlər;
- 3) cinayətin subyektini xarakterizə edən əlamətlər;
- 4) cinayətin subyektiv cəhətini xarakterizə edən əlamətlər.

Cinayi davranışın məqsədi və motivlər sistemi bəzi şəxslərdə kifayət qədər aydın dərk edilməmiş olur. Bu cəhət, xüsusən də cinayət əməlinin nəticələrini aydın təsəvvür edə, dəqiq görə bilməməkdə özünü biruzə verir. Burada bir sıra ziddiyyətli cəhətlər özünü göstərir. Belə ki müəyyən hüquqazidd davranış yaxud cinayət əməlinə əl atmaq həvəsi, arzusu, istəyi ilə onun icrası üçün zəruri olan qabiliyyət və bacarığın, imkanların olub-olmaması arasındakı ziddiyyət cinayi davranışın nəticəsinə ciddi təsir edir.

Bu da bəzi cinayət törəsdənin ifşası və cəzalandırılması ilə nəticələnir. Deməli, belə ziddiyyətin çox asanlıqla həll ediləcəyini gözləmək çətinidir. Çünki yalnız ziddiyyətin dərinliyi məsələni həll etmir, həm də fərdin onu cinayətkar fəaliyyətə təhrik edən motivlər mübarizəsinə münasibətindən, iradi səyindən, bacarıq və qabiliyyətindən, düşünülmüş qərarın yerinə yetirilməsinə xüsusi səy etməsindən, kənar təsirlərə qarşı durmaq dəyanətindən və s. asılıdır. Bununla bərabər, nəzərdən qaçırmaq olmaz ki, ümumən, insanın davranış və fəaliyyətinin, o cümlədən cinayi davranışının motivləşməsi qütblü, yəni ziddiyyətli səciyyə daşıyır. Digər davranış və fəaliyyət formaları kimi, cinayi davranış da həm müsbət, həm də mənfi motivlərlə əlaqədar ola bilər. Motivləşmədəki belə qütblük yəni ziddiyyətin təzahürü yalnız əməl və davranışın, ümumən, fəaliyyətin xarakterinə görə deyil, həm də insanın fərdi-psixoloji və eləcə də yaş xüsusiyyətinə görə nəzərə çarpır. Cinayi davranışın motivləşməsində qarşıya qoyulan məqsədin məzmun və istiqaməti mühüm rol oynayır. Cinayi davranışın və ya əməllərin müxtəlif məqsədləri ola bilər. Cinayətin məqsədləri:

- 1) cəmiyyətə zidd xarakterli məqsədlər
- 2) tamah xarakterli məqsədlər
- 3) şəxsi xarakterli məqsədlər
- 4) idarə və müəssisənin mənafeyi ilə bağlı məqsədlər
- 5) başqa alçaq (mənfi) xarakterli məqsədlər

Hüquqazidd davranışa yol verməmək və hüquq normalarına uyğun davranmaq üçün hər bir fərdin hüquqi şüurunun formalaşmasına xüsusi diqqət yetirmək lazımdır. Bunun üçün hüquq normalarına bütün cəmiyyətdə, xüsusən yuxarıdan aşağıya və eləcə də aşağıdan yuxarıya doğru bütün idarəetmə sistemlərində ciddi surətdə əməl edilməlidir. Belə olduqda cəmiyyət üzvlərinin əksəriyyətində hüquqi şüur və hüquqi davranış lazımınca inkişaf etmiş olar, cəmiyyət üzvlərində qəsdən və ya bilərəkdən, xüsusi niyyət və məqsədlə hüquqazidd davranışa yol verilmədən, yəni bütün cəmiyyət üzvlərində, xüsusən də yetişməkdə olan gənc nəsildə mövcud əxlaq və hüquq normalarına uyğun davranış və əməl inkişaf edər, formalaşar.

ƏDƏBİYYAT

- 1.Ə. Bayramov B. Əliyev Hüquq Psixologiyası.- Bakı, 2012
- 2.Алиев Б.Г. Психологические вопросы изучения преступления- Баку, «Ренессанс»,1999
- 3.ƏliyevB.,Əliyeva K.,Cabbarov R. -Hüquq psixologiyası. Bakı, 2011
- 4.Болков Б.С Мотивы преступлений. Казань,1982
- 5.Р.Блэкборн. Психология криминального поведения- Питер, 2004

ПСИХОЛОГИЯ ПРЕСТУПНОГО ПОВЕДЕНИЯ

РЕЗЮМЕ

В статье рассматриваются некоторые вопросы преступного поведения. Раскрываются мотивы и цель преступления. Подчеркиваются психологические особенности преступлений. Автор в своей статье также рассказывает об характеристике преступного поведения, особенностей и наказание как результат противоправное поведение.

THE PSYCHOLOGY OF CRIMINAL CONDUCT

SUMMARY

The article discusses some of the issues of criminal behavior. Reveals the motives and purpose of the crime. Emphasizes the psychological characteristics of the crimes. The author in his article also talks about the characteristics of criminal behavior, characteristics and punishment as result of unlawful conduct.

TƏLƏBƏLƏRİN TƏLİM ŞƏRAİTİNƏ ADAPTASIYASININ PSIXOLOJİ ÇƏTİNLİKLƏRİ

İsazadə Elnarə Əkbər qızı
BDU-nun II kurs magistrantı
elnare983@gmail.com

Açar sözlər: təlim şəraitinə adaptasiya, yüksək adaptivlik, dezadaptasiya, dinamik stereotip, psixoloji çətinliklər

Ключевые слова: адаптация к условиям обучения, высокое адаптивность, дезадаптация, динамический стереотип, психологические трудности

Keywords: adaptation to training, high adaptability, maladjustment, dynamic stereotype, psychological difficulties

Ali təhsil müəssisələrində gənclər təlimin yeni şəraitinə daxil olurlar. Məktəbdən fərqli olaraq universitetlərdə gəncləri öyrənilən materialın həcmnin genişliyi, müstəqillik və məsuliyyətlik hissi qorxudur. Odur ki, elə ilk günlərdən tələbələr təlim şəraitinə adaptasiyada bir sıra çətinliklərlə rastlaşırlar. Adaptasiya prosesi təlimin yeni sisteminə, onun yeni şəraitinə uyğunlaşması nəticəsində yaranır. Kollektiv tələbənin psixoloji və psixi vəziyyətinin həyata keçirilməsi ilə müşayiət olunur.

Müəyyən yaşda tələbə şəxsiyyət kimi üç tərəflə xarakterizə oluna bilər: psixoloji, sosial və bioloji. Psixoloji tərəf şəxsiyyətin psixi proses, hal və xassələrinin birliyini təşkil edir. Psixi halətlər və ya vəziyyətlər ayrı-ayrı psixi proseslərin təzahürü kimi özünü göstərir. Onlar isə möhkəmlənib bir adamı başqasından fərqləndirən psixi xassə kimi təzahür edə bilər. Psixoloji tərəfdə əsas yeri psixi xüsusiyyətlər (şəxsiyyətin istiqaməti, temperamenti, xarakteri, qabiliyyətləri) tutur. Odur ki, konkret tələbəni öyrənmək üçün fərdin psixi proseslərini, hal və xassələrini kompleks şəkildə öyrəni b nəzərə almaq lazımdır.

Sosial tərəf özündə kiçik qrupda tələbənin ictimai münasibət və keyfiyyətlərini təcəssüm etdirir. Bioloji tərəfə ali sinir fəaliyyətinin tipi, analizatorların quruluşu, şərtsiz reflekslər, instinktlər, fiziki güc, bədən quruluşu, üz cizgiləri, dərinin rəngi, boy artımı və s. daxil edilir. Bioloji tərəf əsasən irsi və anadangəlmə instinktlərlə müəyyən edilmişdir ki, o da həyat şəraitinin təsiri altında dəyişir.

Tələbə yaşı bioloji, psixoloji və sosial inkişafın bütün əvvəlki prosesləri əsasında nəticələrin ən yüksək, "pik" zirvəsi ilə xarakterizə olunur. Tələbəni şəxsiyyət kimi öyrənmək üçün 18-20 yaş dövrü xüsusilə əhəmiyyətlidir. Bu yaş dövrü tələbənin əxlaqi və estetik hisslərinin ən fəal inkişafı, xarakterinin formalaşması və sabitləşməsi, yaşlı insanların sosial rollarını tam kompleksli mənimsəmələri dövrüdür. Tələbə yaşı həm də onunla xarakterizə olunur ki, bu dövrdə intellektual və fiziki qüvvələrin optimal inkişafı əldə edilir.

Tədqiqatçılar didaktik, sosial-psixoloji və sosial-peşə adaptasiyaları fərqləndirirlər. Didaktik adaptasiyanın xüsusiyyətini nəzərdən keçirək. Tələbənin uğurlu fəaliyyətinin zəruri şərtləri onun təlimin xüsusiyyətlərinə yiyələnməsini şərtləndirir. İlk kurslarda tələbə kollektivi yaranır, əqli fəaliyyətin rəşional təşkilində bacarıq və vərdişlər formalaşır. Optimal əmək rejimi, əyləncə müəyyənləşir, özünütəhsil üzrə iş sistemi qurulur, şəxsiyyətin mühüm, peşəkar keyfiyyətləri özünütərbiyə olunur. Fənlərarası adaptasiya problemi yerli və xarici psixoloqların tədqiqatlarında mühüm yer tutur. "Adaptasiya" anlayışının psixoloji məzmunu bioloji elmlərlə müqayisədə əhəmiyyətli dərəcədə daha genişdir.

Adaptasiya bir tərəfdən insanın yaşadığı mühitə qoyulmuş davranış standartları ilə onun tələbləri arasında qanunauyğunluğun, digər tərəfdən isə fərdi mühit ilə ictimai mühit arasında harmoniyanın yaradılması prosesidir [1, 6]. Geniş mənada adaptasiya özündə dinamik təhsili,

orqanizmin və ya şəxsiyyətin xarici mühitə uyğunluq prosesini və onun nəticəsini ifadə edir. Həmçinin xarici mühitin dəyişən şəraiti orqanizmin uyğunlaşmaq qabiliyyətini, istənilən özünütənzimləmə sisteminin (bioloji, sosial və ya texniki) xüsusiyyətini ifadə edir. Adaptasiya mərhələsi köhnə stereotiplərlə, ünsiyyətdəki çətinliklərlə bağlıdır. Mənfi faktorlara rəhbərliyin avtoritar üslubunun müxtəlif variantları, təlim fəaliyyətinin və təhsilin qeyri-rasional təşkili aiddir. Təlim reaksiyalarına uyğunlaşdırılmış dörd səviyyəni müəyyənləşdirmək olar:

Yüksək adaptivlik: tələbələrdə yüksək səviyyəli motivasiya, uğurlarda məmmunluq hissi, adekvat özünüqiymətləndirmə. Orta adaptivlik: tələbələrdə səmərəliliyin yüksək səviyyəsi, motivasiyanın kifayət qədər olmaması, təlim prosesinə indifferent münasibət, uğurlardan məmmunluq hissi. Aşağı adaptivlik: təlim prosesində uğursuzluqlar, qeyri-adekvat özünüqiymətləndirmə, ətrafdakılarla ünsiyyətdəki çətinliklərlə bağlı həyəcanın yüksək səviyyəsi.

Dezadaptasiya: tələbələrdə qeyri-adekvat özünüqiymətləndirmə, motivasiyanın olmaması.

Tədqiqatlar göstərir ki, I kurs tələbələri heç də həmişə biliklərə yüksək səviyyədə ona görə yiyələnirlər ki, onların hələ orta məktəbdə hazırlıqları zəif olmuşdur. Ona görə ki, onlarda təlimə hazırlıq, müstəqil öyrənmək qabiliyyəti, özünə nəzarət etmək və özünü qiymətləndirmək, idraki fəaliyyətin fərdi xüsusiyyətlərinə yiyələnmək, habelə müstəqil hazırlıq üçün iş vaxtının düzgün bölüşdürülməsi bacarığı kimi şəxsiyyətin xassələri hələ kifayət qədər formalaşmamışdır.

I kurs tələbələrinin çoxu ilkin vaxtlarda təlim fəaliyyətində bir çox çətinliklərlə rastlaşırlar. Həmin çətinliklər müstəqil təlim iş bacarıqlarının olmaması ilə bağlıdır. Belə ki, tələbələr mühazirəni icmallaşdırmağı, kitabla işləməyi bacarmır, ilkin mənbələrdən bilik əldə etməyi, böyük həcmli informasiyaları təhlil etməyi, öz fikirlərini aydın və dəqiq şəkildə ifadə etməyi bacarmırlar. I kurs tələbələrinin təlim şəraitinə uğurlu adaptasiyasına nail olmağın ən başlıca vəzifəsi rasional metodların axtarılması və müstəqil işlərin optimallaşdırılması ilə bağlıdır.

Sosial-psixoloji adaptasiya tələbələrin öz qruplarına uyğunlaşması, onlarla işgüzar və şəxsi xeyirxah münasibətin qurulması, öz şəxsiyyətini dərk etmə, həmçinin tələbə qrupunda özünütənzimləmə. Bu adaptasiya növünün mühüm aspekti müəllimlərlə münasibətin qaydaya salınmasıdır [2,35]. Deməli, sosial-psixoloji adaptasiya adı altında biz fərdin qrupa uyğunlaşmasını, qarşılıqlı münasibətləri, davranışın fərdi üslublarının işlənməsini nəzərdə tuturuq. Başqalarından fərqli olaraq gənc özünün şəxsiyyətini dərk edir. Buradan da özünütənzimləmə, özünüreallaşdırmağa, özünütənzimləmə qeyri-adekvat reaksiyaların yaranmasına səbəb ola bilər. Gənclər kollektivdə öz mövqelərini tutmağa çalışır, digər qrupun tələbələri ilə qarşılıqlı münasibətləri yaratmağa cəhd göstərir və kollektiv daxilində müəyyən mövqe tuturlar. Təlimə münasibət o zaman müsbət olur ki, o, kollektivdə təlim alanların vəziyyətini yaxşılaşdırmağa imkan versin. Digər insanlarla kontakt yaratmaq bacarığının formalaşması zəruri ünsiyyət bacarığına yiyələnməyə, ətrafdakılarla münasibətdə özünün optimal mövqeyini təyin etməyə, həmçinin tipik ünsiyyət bacarıqlarının yaranmasına şərait yaradır.

Bəzən tələbə təlim fəaliyyətində gah aktiv, gah da aqressiv olur. Belə hallarda o, qrup yoldaşlarından uzaqlaşır, bəzən isə onları sadəcə olaraq saymır. Bu və ya digər hallarda tələbə dezadaptasiya əhəmiyyətli psixoloji diskomfort yaşayır.

Sosial-psixoloji adaptasiyanın xüsusiyyətləri cəmiyyətdə və sosial fəaliyyətdə gələcək peşənin funksiya və normalarına yiyələnmədir. Sosial-peşə adaptasiyasında mühüm çətinlik peşə sistemində qeyri-müəyyən motivasiyanın, psixi hazırlığın kifayət qədər olmamasıdır.

Meyarlar qismində I kurs tələbələrinin təlim şəraitinə uğurlu adaptasiyasında biz aşağıdakıları fərqləndiririk:

- adaptiv qabiliyyətin mövcudluğu;
- kollektiv həyat normalarının şüurlu qəbulu və yerinə yetirilməsi;
- pedaqoji təsirlərə adekvat münasibət;
- tələbə kollektivinin həyatında fəal iştirak etmək;

- özünün sosial statusundan və münasibətindən məmmunluq hissi.

Əsas çətinliklər qismində tələbə şəxsiyyətinin adaptasiya prosesindəki maneələri onlar üçün yeni olan şəraitdə aşağıdakı şəkildə müəyyənləşdirmək olar:

- Formal adaptasiyaya təlim şəraitinin yeni təşkili, yeni mühitə uyğunlaşmada idraki informasiyalar, onların strukturu, təlimin məzmununun xüsusiyyətləri və s. çətinliklər aiddir.

- Sosial adaptasiya ünsiyyətdə və kommunikasiyadakı, tələbələrin sosializasiyasındakı çətinliklərlə, habelə tələbələrin sosiometrik statusdan məmmunluq hissi ilə bağlıdır.

- Didaktik çətinliklər ali məktəbdə orta məktəbdən fərqli məşğələ formaları, yeni iş növləri, zəruri vərdislər, üsul və vasitələrin həlli ilə bağlı çətinliklər təzahür edəndə yaranır. Bu blokun adaptasiyasındakı mürəkkəblik müxtəlif fəaliyyət növlərinin genişliyindən və məzmunundan, eləcə də onlara maraqlarından, motivasiyadan asılıdır.

- Şəxsi adaptasiya emosional sferadakı problemli, şəxsiyyətin psixoloji və psixi xüsusiyyətlərini, özünütəşkil sahələrində şərtlənmiş çətinlikləri özünə aid edir.

Latın mənşəli söz olan "tələbə" termini, rus dilindən tərcümədə "söylə işləyən, "biliklərə yiyələnən" mənasını bildirir. Ali təhsil müəssisələrində təhsil illəri gəncliyin ikinci və ya yetkinliyin birinci mərhələsinə təsadüf edir ki, onlar da şəxsiyyətin mürəkkəb xassələri ilə fərqlənir. Bununla yanaşı, yaş psixologiyası və fiziologiyası sahəsində mütəxəssislər qeyd edirlər ki, şüurlu tənzimləmədə insanın qabiliyyəti 17-19 yaşlarında kifayət qədər tam inkişaf etməmişdir. Motivləşdirilməmiş risk, öz davranışının nəticələrini qabaqcadan görə bilməmək qabiliyyəti həmişə etibarlı motivlər olmaya bilər. Gənclik özünütəhlil etmə və özünəqiymə vermə dövrüdür. Özünüqiymətləndirmə "ideal Mən"lə "real Mən" arasındakı müqayisə yolu ilə həyata keçirilir. "İdeal Mən" təsadüf də ola bilər, lakin "real Mən" şəxsiyyətin özü tərəfindən hərtərəfli şəkildə qiymətləndirilməmişdir. Odur ki, gəncin şəxsiyyətinin inkişafında yaranan obyektiv ziddiyyətlər onda özünə daxili inamsızlıqla və xaricən aqressivliklə müşayiət olunur.

Universitetə daxil olma faktı gəncdə öz şəxsi gücünə və qabiliyyətinə inamı artırır və onda maraqlı həyata ümidi doğurur. Tələbə yaşı insanın əsas sosiogen potensialının inkişafında senzitiv mərhələ sayılır. Ali təhsil şəxsiyyətin inkişafına, insan psixikasına böyük təsir göstərir. Universitetdə təhsil aldığı müddətdə əlverişli şəraitdə tələbələrdə psixikanın bütün səviyyələri inkişaf edir. Onlar insanın aqlının istiqamətini müəyyənləşdirir, təfəkkürünü formalaşdırır [3].

Universitetdə müvəffəqiyyətli təhsil üçün ümumi intellektual inkişafın yüksək səviyyəsi, qavrayış, təsəvvürlər, hafizə, təfəkkür, diqqət idraki maraqların genişliyi, məntiqi əməliyyatların müəyyən dairəsinə yiyələnmənin səviyyəsi zəruridir. Tələbənin müvəffəqiyyətli fəaliyyətinin zəruri şərti universitetdə onun üçün yeni olan təlim xüsusiyyətlərinə yiyələnmədir. İlk kurslarda tələbə kollektivi təşəkkül edir, əqli fəaliyyətin rəasional təşkilinin vərdiş və bacarıqları formalaşır, əməyin optimal rejimi hazırlanır, şəxsiyyətin mühüm peşəkar keyfiyyətlərinin özünütəhsil və özünütərbiyəsinin iş sistemi qurulur. Birinci kursda tələbənin inkişafı mühüm xüsusiyyətlərə malikdir. Birinci kurs abituriyentin kollektiv həyat forması olan tələbəyə çevrilməsi vəzifəsini həll edir.

Bütünlükdə tələbə şəxsiyyətinin inkişafı gələcəkdə ali təhsilli mütəxəssis kimi aşağıda sadalanan istiqamətlərdə gedir:

- İdeoloji əminlik möhkəmləndirilir, peşəkar istiqamət, zəruri qabiliyyətlər inkişaf edir.
- Psixi proseslər, vəziyyətlər və təcrübə təkmilləşir.
- Borc hissi artır, peşəkar fəaliyyətin müvəffəqiyyətinə məsuliyyətlik yüksəlir.
- Tələbənin fərdiyyəti qabarıq şəkildə özünü göstərir.
- Öz gələcək peşə sahəsində tələbənin iddiası artır.
- Sosial və peşə təcrübəsinin intensiv ötürülməsi və mühüm keyfiyyətlərin formalaşması əsasında tələbənin şəxsiyyətində ümumi yetkinlik və sabitlik artır.

- Gələcək mütəxəssis kimi ona zəruri olan təcrübənin, keyfiyyətlərin formalaşmasında tələbənin ümumi çəkisi artır.

- Gələcək praktik işə hazırlıq və peşə müstəqilliyi möhkəmlənir.

Ali məktəbdə I kurs tələbələrinin təlimə adaptasiyası iki mühüm vəzifənin həlli ilə bağlıdır: a/ tələbə üçün bəzi təlim metodlarının dəyişdirilməsi, ali məktəblərdə istifadə edilən forma və metodların qeydiyyata; b/ ali məktəbdə təlimin elə ilk günlərindən tələblər, metodlar və təlimin mühüm xüsusiyyətləri haqqında informasiyalar tələbələrə təqdim edilir.

Bu problemlər hələ uzun müddət davam edəcək, odur ki, onların uğurlu həlli ali məktəbə daxil olan tələbələrin oranı müvəffəqiyyətlə bitirməsindən çox asılıdır [4].

Həmçinin, adaptasiyanın uzun müddət davam etməsi tələbələrin gələcəkdə əldə edəcəkləri uğurlardan da çox asılıdır. Əsasını dinamik stereotiplər təşkil edən uzunmüddətli ilkin işçi stereotiplərin qətiyyətlə dağıdılması bəzən stressli reaksiyalara gətirib çıxarır. Məhz bu səbəblərdən adaptasiya mərhələsi əvvəlki stereotiplərin davamsızlığı ilə bağlıdır. İlkin dövrlərdə yaranan bu çətinliklər ünsiyyətdəki çətinliklərlə də əlaqədar ola bilər.

Bəzi tələbələrdə yeni stereotiplərin yaranması sıçrayışlı, bəzilərində isə sakitlik şəraitində baş verir. Bu yenidənqurmanın xüsusiyyətləri ali sinir fəaliyyəti tiplərinin xarakteristikası ilə bağlıdır. Sosial faktorlar burada həlledici əhəmiyyətə malikdir. Fəaliyyətin yeni növlərində və ünsiyyətdə yaranan, tələbələrin fərdi xüsusiyyətlər haqqında bilikləri qeyri adaptasiya sindromlarından qaçmağa, adaptasiya prosesinin sakit və psixoloji komfort şəraitində baş verməsinə imkan verir [5].

Ali məktəbin I kurs tələbələrinin adaptasiyası ilə bağlı aparılan tədqiqatda növbəti mühüm çətinliklər araşdırılmışdır: mənfi həyəcanlar, dünənki şagirdin məktəb kollektivinin qarşılıqlı köməyindən və mənəvi dəstəyindən azad olması, peşə seçimi motivasiyasında qeyri-müəyyənlik, psixoloji hazırlıqda çatışmazlıqlar, davranış və fəaliyyətdə psixoloji özünütənzimləmənin həyata keçirilməsində bacarıqların kifayət qədər olmaması, pedaqoqların gündəlik nəzarət vərdişlərinin olmaması, yeni şəraitdə, optimal əmək rejimində və istirahətdə axtarıqlar, müstəqil iş vərdişlərinin olmaması, lüğətin köməyi ilə ilkin mənbələrdən, göstərişlərdən istifadə etmək bacarığının olmaması və s. Bütün bu psixoloji çətinliklər yaranma xüsusiyyətlərinə görə də müxtəlifdir. Bəzi psixoloji çətinliklər obyektiv olaraq qaçılmazdır. Bəziləri isə subyektiv xarakter daşıyır və o, ailədə və məktəbdə zəif hazırlıqla, qüsurlu tərbiyə ilə bağlıdır.

Adaptasiya - aktiv fəaliyyətin ilkin və onun effektivliyinin zəruri şərtidir. Tədqiqatçılar I kurs tələbələrinin ali məktəb şəraitinə adaptasiyasının üç formasını fərqləndirirlər: 1/ tələbələrin yeni mühiti, ali məktəbin strukturu təlimin məzmunu, onun tələbləri və vəzifələri ilə bağlı olan formal adaptasiya; 2/ I kurs tələbə qruplarında daxili integrasiya prosesi və bütünlükdə tələbə qrupunun integrasiyası ilə bağlı olan ictimai adaptasiya; 3/ təlim işlərinin yeni forma və metodları, tələbələrin hazırlığı ilə bağlı olan didaktik adaptasiya [6].

ƏDƏBİYYAT

1. Анатольевна М.Ю. Песочная терапия как средство адаптации детей третьего года жизни к ДОУ // Магнитогорск, 2011, 85 с.
2. Репьева Н. Г. Проблема адаптации студентов первого курса к обучению в вузе// Психологический журнал ГОУ ВПО АлтГТУ им. И. И. Ползунова, 2007, № 7, 30-38.
3. Абакумова Н.Н. Организация среды профессионального самоопределения: пред-профильная подготовка и профильное обучение. Вестн. Томск. Гос.ун-та. 2007, № 296, с.194-199
4. Андреева, Д.А. О понятии адаптация: исследование адаптации студентов к условиям учебы в вузе // Человек и общество. А.: 2006, 256с.

5. Абульханова-Славская К.А. Активность и сознание личности как субъекта деятельности // Психология личности в социалистическом обществе. Активность и развитие личности. М.: Наука, 1989, с.110-133
6. Агеев В.С. Психология межгрупповых отношений. М.: МГУ. 1984, 144с.

ПСИХОЛОГИЧЕСКИЕ ТРУДНОСТИ АДАПТАЦИИ СТУДЕНТОВ К УСЛОВИЯМ ОБУЧЕНИЯ

РЕЗЮМЕ

Е. А. Исазаде

Научная статья отмечает, что большинство студентов-первокурсников сталкиваются со многими трудностями учебной деятельности. Эти трудности связаны с отсутствием независимых навыков обучения работы. В статье также были рассмотрены другие психологические проблемы. Заявитель справедливо утверждает, что самая главная цель успешной адаптации первокурсников к условиям обучения связано поисками рациональных методов и оптимизация независимых исследований.

PSYCHOLOGICAL DIFFICULTIES OF ADAPTATION STUDENTS TO CONDITIONS OF TRAINING

Isazade E.A.

SUMMARY

The scientific article notes that the majority of first-year students face many difficulties in the future educational activities. These difficulties are related to the lack of independent learning skills work. The article also discussed other psychological problems. The applicant rightly argues that the most important goal of successful adaptation of first-year students to the conditions of teaching to search rational methods and optimization of independent research.

STRESSİN PSIXOLOJİ XÜSUSİYYƏTLƏRİ

*p.ü.f.d. Piriyeva Elnarə Abbas qızı, müəllim,
Davudova Aytən Niyaz qızı
BDU II kurs magistrantı*

Açar sözlər: stressor, stress, simptom, adaptasiya sindromu, davranış reaksiyaları, rezistentlik

Ключевые слова: стресс-фактор, стресс, симптом, общий адаптационный синдром, поведенческие реакции, сопротивление

Keywords: stressor, stress, symptom, adaptation syndrome, behavioral reactions, resistance

Stress nə deməkdir? Stress bir çox sahələrdə və müxtəlif mənalarda işlədilir. Bu anlayışın məzmun baxımından əhəmiyyət daşıyan tərəfini aydınlaşdırmaq məqsədilə sözün yaranmasına nəzər salaq. “Stress” sözü fransız sözü olub, “distress” terminindən yaranıb və mənası “sıxışdırılmış, məhdudlaşdırılmış vəziyyətdə olmaq” deməkdir. “ Tibb və psixologiyaya dair ədəbiyyatlarda “stress” anlayışı ilk dəfə Kanada fizioloqu Hans Selyenin “Nature” jurnalının “redaktora məktub” bölməsində nəşr olunmuş “müxtəlif zərərli amillərin törətdiyi sindrom” adlı məqaləsində işlənmişdir. Hələ tələbə ikən bir çox xəstəliklərin eyni əlamətlə- ümumi əzginlik, üşütmə, qızdırma, oynaq ağrıları, sızılıtlar ilə başlanması Selyenin diqqətini çəkmişdir. Bu sahədə araşdırmalara başlayan alimin eksperimentləri göstərdi ki, yalnız infeksiya deyil, başqa zərərli təsirlər də spesifik nəticələrlə yanaşı biokimyəvi, fizioloji və davranış reaksiyaları kompleksi yaradır. Bundan sonra Selye belə bir fərziyyə irəli sürür ki, istənilən zərərli təsirə qarşı orqanizmin müdafiə qüvvəsini səfərbər etməyə yönəlmiş qeyri-spesifik reaksiyalar mövcuddur. Məhz bu reaksiyaları, o, stress adlandırmışdır.

Sonralar “stress” anlayışı zaman-zaman əhəmiyyətli dəyişikliklərə məruz qalaraq, daha geniş mənə kəsb etdi. “Stressor” anlayışı yalnız fiziki deyil, həm də psixoloji təsirlərə şamil edildiyi kimi, “stress” anlayışı da yalnız fiziki zərərli təsirlərə deyil, eyni zamanda mənfi emosiya yaradan bütün hadisələrə cavab reaksiyası kimi qəbul olundu. Çox vaxt stress orqanizmin funksional vəziyyətindən asılı olaraq üzə çıxar. Belə stresslərdə əsas cəhət ayrı-ayrı orqanların və ya bütövlükdə orqanizmin qıcıqlandırıcılara düzgün cavab verə bilməməsidir. Orqanizm xəstə olduqda stress daha tez baş verir və qüvvətli şəkildə cərəyan edir. Stress o zaman üzə çıxır ki, orqanizm yeni şəraitə uyğunlaşmağa məcbur olur. Ona görə də adaptasiya stressin üzə çıxmasında həlledici rol oynayır. Adaptasiya gərgin cərəyan etdikdə stress, distress vəziyyətinə keçir. Distress zamanı insan özünü idarə edə bilmir, orqanizmi qüvvədən tez düşür, bədən bəzi orqanlarında xəsarət üzə çıxır, sonu xoş olmayan nəticələr əmələ gəlir. Stressin yaranmasında qomeostaz da mühüm rol oynayır. Qomeostaz beyində yerləşən neyronların fəaliyyəti nəticəsində təzahür edir [8].

Stressin bir neçə növləri vardır. Bunlar aşağıdakılardır:

1. Fizioloji stress

2. Psixoloji stress : İnformativ stress və emosional stress

1. Fiziki, fizioloji, birinci siqnal sistemi ilə əlaqəli stress müəyyən sensor və metabolik proseslərə qıcığın təsiri nəticəsində müşahidə olunur. Bu zaman insanın həyat və fəaliyyətində obyektiv dəyişikliklər müşahidə oluna bilər. Tədqiqatlar göstərmişdir ki, fizioloji stress üçün yazva, miqrenlər, hipertoniya, bəldə ağrıları, qusma, artrit və ürəkdə ağrıları kimi əlamətlər xasdır.

2. Psixosomasiyal və ya ikinci siqnal sisteminin təsiri ilə yaranan psixoloji stress – çox zaman fərdin şəxsi mövqeyi nəticəsində yaranır. İnsan onu əhatə edən şeylərə özünəməxsus izah verir. Bu, onun şəxsiyyət keyfiyyətlərindən, cəmiyyətdəki rolundan, sosial statusundan asılı olur.

Psixoloji stress üçün əsəbilik, iştahsızlıq, depressiya, şəxsiyyətlərarası və seksual münasibətlərə maraq azalması və s. xüsusiyyətlər xasdır [6].

Psixoloji stresslər özü də iki yerə ayrılır: informativ və emosional stresslər.

İnformativ stresslər informasiyanın həddən ziyadə çoxluğu şəraitində, yəni insanın qarşıya çıxan məsələləri vaxtında həll edə bilməsi, məsul qərarları lazımı surətdə qəbul etməkdə çətinlik çəkməsi hallarında baş verir.

Emosional stresslər daha çox təhlükəli, qorxulu vəziyyətlərdə, ciddi inciklik şəraitində baş verir. Bu halda insanın psixi proseslərinin, emosional halətlərin, fəaliyyətin motivasiyasının ciddi təbəddülata uğraması, orada müəyyən dəyişikliklərin baş verməsi özünü göstərir. Hətta bu vəziyyətdə insanın nitq və hərəkəti fəaliyyətində pozğunluqlar baş verə bilər. Yəni emosional stresslər bir sıra psixosomatik xəstəliklərin törənməsi ilə nəticələnə bilər.

Emosional stress təhlükənin reaksiya vasitəsi ilə qiymətləndirilməsi və müdafiəyə hazırlıq prosesi kimi başa düşülməlidir. Emosional stress özünə nəzarətin itirilməsi, yeni situasiyanı düzgün qiymətləndirə bilməmək və həmçinin ona münasibət göstərməkdən imtina kimi də başa düşülə bilər. Orqanizm və həyat üçün təhlükəli olan hər bir stressor emosional stress yarada bilər. Stressor gücünə, müddətinə görə insana təsir edən əlverişsiz stimullar, hallar, hadisələr olub, güclü fizioloji və psixi zərbə əmələ gətirə bilər. İstənilən əzələ gərginliyi orqanizm üçün stressor rolunu oynayır. Sosial mühitin insan qarşısına qoyduğu çətin tələb – stressor orqanizmin ona verdiyi qeyri – adi cavab emosional stress kimi özünü büruzə verir.

Müxtəlif xəstəliklər zamanı bir sıra oxşar qeyri-spesifik simptomlar müşahidə edilir. Hansı amilin törətməsindən asılı olmayaraq, orqanizmdə həddən artıq gərginlik hallarının hamısından hipofizin adrenokortikotrop hormonunu və bunun təsirindən böyrəküstü vəzilərinin qabıq maddəsinin kortikoid hormonlarının sekresiyası artır. Kortikoidlər həzm sisteminə, damarlara, böyrəklərə, timusa, qana, oynaqlara və s. təsir göstərir: timusun involyusiyası yəni geriye inkişafı, limfopeniya, həzm yolu boyunca nöqtəvi qansızmalar və s. törənir. Kortikoidlərin bir qisimi iltihab üçün şərait yaradır, digər qismi isə iltihab əleyhinə təsir göstərir. Bunlardan hansıların üstünlük təşkil etməsindən asılı olaraq, toxumalar qıcığa qarşı cavab verməyə hazır vəziyyətə gəlir və ya onların reaktiv xassələri zəifləyir. Patogen amilin hansı patoloji prosesi törətməsi və mühafizə-adaptasiya reaksiyaları komplekslərindən hansılarını aktivləşməsi də bundan asılıdır.

Funksiyaların belə yenidən qurulması bütün orqanizmi əhatə edirsə, ümumi adaptasiya sindromu, yerli xarakter daşıyarsa, yerli adaptasiya sindromu adlanır.

Beləliklə, stressorlar, yəni fəvqəladə qıcıqlar orqanizmdə ümumi adaptasiya sindromu və ya stress halı törədir ki, bunun da aşağıdakı 3 mərhələsi vardır:

I. Həyacan mərhələsi- stressorun təsiri altında adrenokortikotrop hormonun və bunun təsirindən kortikoidlərin sekresiyası artır.

Bu mərhələ 2 fazadan ibarətdir:

1. Şok faza - arterial təzyiq və bədən temperaturu azalır, kapilyarların keçiriciliyi artır, mərkəzi sinir sistemində depressiya qeyd edilir, dissimilyasiya prosesləri assimilyasiya proseslərindən üstün olur;

2. Antişok fazası - pozulmuş tarazlığın bərpa edilməsinə yönəlmiş əks proseslər müşahidə edilir.

Şok əlamətləri üstün olduqda, orqanizm həyacan mərhələsində məhv olur, antişok əlamətləri üstünlük təşkil etdikdə isə stressin sonrakı mərhələsi başlanır.

II. Rezistentlik- müqavimət mərhələsi –qanda miqdarı artmış, kortikosteroidlər orqanizmin zədələyici təsirlərə qarşı müqavimətini artırır. Bu mərhələdə pozulmuş funksiyaların tam kompensasiyası və sağalma mümkündür.

III. Üzülmə mərhələsi - orqanizmin ehtiyat imkanları zəif olub, patogen amilin təsiri isə davam edərsə, rezistentlik itirir, müxtəlif distrofik proseslər orqanizmin məhvinə səbəb olur [2].

Psixoloji ədəbiyyatlarda stressin növləri sırasında “travmatik stress” anlayışına da rast gəlinir. Stress, insanda fizioloji və psixoloji uyğunlaşma imkanlarını aşdığı və müdafiəni məhv etdiyi zaman travmatik olur. Sarsıdıcı stress insanda müxtəlif-postravmatik stress pozuntuları yaradır.

Travmatik stress qeyri-normal vəziyyətdə normal reaksiyadır. Bu qeyd son dərəcə vacibdir. Çünki, travmatik stress yaşamış insanlar, əslində belə olmadığı halda, bəzən kənardan anormal və ya dəli kimi görünə bilirlər.

ƏDƏBİYYAT

8. Bayramov Ə.S., Əlizadə. Ə.Ə. Sosial psixologiya. Bakı, Poliqraf, 2003
9. Cavadov R.Ə., Tağıyeva G.B. “Ekstremal şəraitlərdə psixoloji xidmət”. Bakı 2006.
10. Андреева. Г. Социальная психология. Москва 1999
11. Бодров В.А. Психологический стресс. Москва 1985
12. Бодров В.А. Стресс развитии и преодолении, Персе, Москва, 2006
13. Селье Ганс. Стресс и дистресс. Москва 1979
14. Селье Ганс «Стресс без болезней». Москва 1994.
15. Д-р Л. Китаев-Смык “Психология стресса”. М.: Наука, 1983, 368с
16. Д-р Л. Китаев-Смык “Психология стресса”. М.: Наука, 1983, 368с
17. Щербатых Ю.В Психология стресса и методы коррекции Город издания: СПб.: Год издания: 2012

ОСОБЕННОСТЬ ПСИХОЛОГИЧЕСКОГО СТРЕСС

РЕЗЮМЕ

Э.Пириева, Давудова А.

Стресс — совокупность неспецифических адаптационных реакций организма на воздействие различных неблагоприятных факторов—стрессоров , нарушающее его гомеостаз, а также соответствующее состояние нервной системы организма.

В медицине, физиологии, психологии выделяю положительную и отрицательную формы стресса. По характеру воздействия выделяют нервно-психический, тепловой или голодовой, световой, голодовой и другие стрессы.

Каким бы ни был стресс, «хорошим» или «плохим», эмоциональным или физическим, воздействие его на организм имеет общие неспецифические черты.

FEATURES PSYCHOLOGICAL STRESS

SUMMARY

E.Piriyeva, Davudova A.

Stress — a set of non-specific adaptive reactions of the body to the impact of various unfavorable factors – stresses, violated its homeostasis, as well as is appropriate state of nervous system of the body. Positive and negative forms of stress is distinguished in medicine, physiology, psychology. Due to the nature of impact, neuropsychiatric, heat or cold, light, and other stresses are distinguished. Whatever stress, «good» or «bad», emotional or physical, its impact to the body is general non-specific features.

СУИЦИДАЛЬНЫЙ ТЕРРОРИЗМ: ПСИХОЛОГИЧЕСКИЙ АСПЕКТ

*д.ф.н. М.Н.Эюбова, преподаватель кафедры
социальной и педагогической психологии
mehribaneyyubova1975@gmail.com*

Açar sözlər: suicidal terrorizm, neqativ identifikasiya, terrorist-şəhid qrup ideologiyası. .

Ключевые слова: суицидальный терроризм, негативная идентификация, террорист - смертник, групповая идеология.

Key of words: suicid terrorism, negativ identity, terrorist, group ideology.

Суицидальный терроризм на данный момент считается актуальной проблемой человечества. С трактовки этого термина, это политически, религиозно или идеологически мотивированная атака, осуществляемая одним или несколькими индивидами, которые сознательно отказываются от своей жизни ради нанесения максимального ущерба гражданам или гражданским объектам.

При социально-психологическом подходе к анализу причин этого феномена особое место занимают процессы групповой динамики, стереотипизации, социального сравнения, групповой идентичности, этноцентризма, групповой идеологии и культурные факторы. Социальные факторы терроризма связаны с переходным состоянием общества, среди которых низкий уровень групп, разрушение системы ценностей и т.д. На внутриличностном уровне они приводят к фрустрации эмоциональной напряженности, кризису культурной идентичности и относительной депривации. Изолированность группы и постоянная угроза преследования усиливает сплоченность, групповое давление, конформность, влияние лидера на остальных членов группы; способствует развитию группового мышления, недооценивания последствий рискованности "туннельного видения".

Необходимость конспирации делает, границы групп непреодолимыми; тот кто покидает группу угрожает безопасности остальных ее членов. Эти внутригрупповые факторы ослабляют социальное влияние, оказываемое на членов террористической группы со стороны их близких людей. Этот фактор усиливается практически полной изоляцией смертника от внешних социальных контактов непосредственно перед совершением теракта.

С психологической точки зрения необходимо подробнее рассмотреть мотивы этого деяния и непосредственно личность самого человека, совершившего террористический акт. Мотивы выступают разные; от стремления власти, утратой смысла жизни, материальных благ до фрустрированных депривационных мотивов- агрессии, социопатии.

Согласно исследованиям личности террориста-смертника выявлено, что сам он является патологической личностью, характерными чертами которого являются нарциссическая агрессия, переживание страха, депрессивное состояние, чувство вины, авторитаризм, приписывание себе и другим недостатка мужественности, эгоцентризм, крайняя экстраверсия.[Расел, Миллер 1983]. В большинстве случаев подобные теракты четко спланированы во времени, направлены на определенные мишени и преследуют объективные, политические и территориальные цели. Сами террористы-смертники, чудом избежавшие гибели, чаще всего не отказываются от своих целей и выбранного им пути.

Проведенное учеными исследования указывает общую черту, связывающую террористов - отсутствие прочных социальных связей и подверженности внешнему

влиянию. Одновременно вместе с тем нет единого фактора склонности к совершению суицидального теракта.

За последние десятилетия суицидальные теракты оказывались чрезвычайно эффективным инструментом давления на противника. Преимуществом использования террористов-смертников является возможность нанести большой урон, в силу того исполнитель теракта не рассчитывает остаться в живых и нуждается в путях отхода. Мишенью для него является гражданское население, а целью теракта - устрашение. Вместе с тем существуют и публичные самоубийства, имеющие целью психологического воздействия на общество с попыткой вызвать у людей страх и вывод о том, что террористы бесстрашны и их нельзя запугать. Этому пример героический образ мученика, поддерживаемый религиозной идеологией [исламский джихад и шахидизм, герои - смертники у Тамильских тигров Шри-Ланка]. Идеология смертничества использует культурные традиции, исторические примеры, делающие подобную смерть похвальной. Террористические группы культивируют различные обряды перехода их членов в число смертников и поддерживают героические мифы о самопожертвовании.

Террористы характеризуются "гностическим" мировоззрением. По их мнению, их цель оправдывает средства; они разрушают мир во имя его спасения, разрушают старый порядок и в связи с этим происходит обесценивание своей и чужой жизни. Обесценивание жизни может быть и стремлением избавиться от негативной идентичности, от одиночества, от потери близких утратой социальных связей и моральной поддержки от чувства унижения за свою этническую группу. Особенно это ярко проявляется у женщин-террористок ["образ святой мученицы"].

В состоянии глубокой психологической травмы и утраты контактов с окружающим миром в силу каких-либо экономических факторов отсутствие работы и социальной поддержки личность становится более восприимчивой для идеологии мученичества. Негативная идентичность потенциальных террористов-смертников может быть связана и с чувством унижения за свою группу, следствием массового посттравматического синдрома.

Среди террористов-смертников большую часть составляют молодые люди, выросшие в семьях беженцев. Многие из них сплотились из различных экстремистских политических группировок; у многих насилие и агрессия тесно связана с гордостью за свою социальную группу, полной включенностью в социальную жизнь группы.

Наличие врага социальной группы, которой можно приписать ответственность за происходящее, приводит к утверждению собственной идентичности за счет отрицания ценностей и норм чужой группы. Именно чужая группа, а не своя культурная общность становится референтной для террористов. Они готовы нарушать нормы своей культурной группы, так как их положение доверием вне добра и зла подкрепляется недоверием к политическим и общественным институтам.

Специалист в области терроризма ф. Мохаддам в основе анализа этого явления он кладет концепцию кризиса социокультурной идентичности в исламских сообществах в условиях глобализирующего мира. Происходит трансформация идентичности личности - от уровня осознания себя в обществе и в окружающем мире к другим уровням ведущих к принятию идентификации террориста. Мохаддам отмечает, что терроризм в целом и в частности возникает из социальных и культурных условий жизни и перспектив развития исламских сообществ. Невозможность индивидуально реализовать свои права и развить свои личные качества в рамках традиционной социокультурной идентичности порождает у молодого поколения отчаяние и недовольство, стремление найти новую идентичность. Только вступая в террористическую организацию, они удовлетворяют потребность в индивидуальной идентичности.

В настоящее время угроза суицидального терроризма, как одной из форм международного терроризма, стала реальной угрозой для многих стран и цивилизованных мировоззрений.

Проблема суицидального терроризма настолько актуальна в последнее время, что необходимо создание сплоченной единой системы противодействия терроризму, организация центров просвещения масс, повышения кросскультурной компетентности молодежи, привлечение к работе специалистов, общее нахождение путей разрешения этой проблемы, единое обсуждение наиболее острых социальных проблем современности, среди которых проблема терроризма, последствия войн, экономических кризисов.

ЛИТЕРАТУРА

- 1.Соснин В.А. Нестик Т.А. Современный терроризм:социально-психологический анализ. Москва.2008
- 2.Мохаддам Ф. Терроризм с точки зрения террористов: что они переживают и думают и почему обращаются к насилию. Москва.2011
- 3.Соснин В.А. Современный терроризм и проблема мотивации террористов-смертников. Прикладная юр. психол.№4,2010,с.43-50
4. Соснин В.А. Духовно-религиозные основы суицидального терроризма:идеология глобального джихада как психологическая мотивация,оправдание суицидального терроризма исламскими радикалами. Журн.НВ, Национ. безопасность,№2,2013.

SUİSİDAL TERRORİZM:PSİXOLOJİ ASPEKT XÜLASƏ

Axır vaxt suisidal terror fenomeni dünyada qlobal bir problemə çevrilmişdir.Terror aktlarının çoxalması və genişlənməsi obyektiv siyasi proseslərlə bağlıdır.Psixoloji cəhətdən terrorçunun şəxsiyyəti və onu bu hərəkətə vadar edən motivlərə toxunmaq vacibdir.Motivlər burada müxtəlif formada təzahür edir:həyatın mənasının itirilməsi,hakimiyyətə can atmaq,frustrasiya motivləri,aqressiya,sosioratiya və s.

Tədqiqatlar göstərmişdir ki,şəhid terrorçuların ümumi cəhəti –sosial əlaqələrin olmaması və xarici təsirə meyillikdir.Ancaq qeyd etmək lazımdır ki,suisidal terrorun səbəbi kimi ümumi amilin olmaması da özünü göstərir.Burada nə demoqrafik,nə sosial-iqtisadi amillərin,nə də fərdi psixoloji xüsusiyyətlərin rolu qeyd olunmur.

Dərin psixoloji travma və ətraf mühitlə əlaqələrin itirilməsi nəticəsində,işin və sosial müdafiənin olmaması nəticəsində şəxsiyyət şəhidlik ideologiyasına qarşı həssas olur.

Problemin aradan qaldırılmasında cəmiyyətin qarşısında bir neçə məqsədlər qoyulmalıdır.Onlardan terrora qarşı bir sistemin yaradılması,insan kütləsinin bu problemlə bağlı maarifləndirilməsi,mütəxəssislərin bu kimi sosial problemlərə cəlb edilməsi vacibdir.

SUICIDAL TERRORISMS:PSYCHOLOGICAL ASPECTS

SUMMARY

The phenomenon of suicidal terrorism is suicidal to murder civilian population is a young phenomenon.The problem of suicidal terrorism is very relevant today.The great increase the number and scale of effaces by suicidal bombers linked to an objective political factors.In the centre of the social psychological approach to the analysis of the causes of suicide terrorism are the processes of group dynamics stereotyping of social comparison group ideology and life.

The commission of suicide bombing may be due to a desire to get rid of negative identity of loneliness last loved ones from feelings of humiliation for his ethnic group,the loss of social and moral support.In conditions of high cohesion and the absence of social norms are agreeing to acts of terrorism are a way to combat the effect of increasing the mechanisms of imitation and conformity.

The need for open discussion of the most pressing social issues of cultural differences impact of war and unemployment very important building psychological centres to lost loved ones require extensive education of the masses on the issue attracting professionals increase cross-cultural competence of youth.

GİNEKOLOJİ XƏSTƏLİKLƏRİN ÜMUMİ SƏCİYYƏSİ

İsgəndərova Aytəkin Sübhan qızı
BDU-nun II kurs magistrantı

Açar sözlər: ginekologiya, ginekoloji xəstəliklər, ginekoloji xəstəliklərin simptomları, ginekoloji xəstəliklərin diaqnostikası.

Ключевые слова: гинекология, гинекологические заболевания, симптомы гинекологических заболеваний, диагностика гинекологических заболеваний.

Key words: gynecology, gynecological disorders, symptoms for gynecologic disorders, diagnosis for gynecologic disorders.

Ginekologiya - Klinik təbabətin qadın cinsiyyət sisteminin fiziologiyası, xəstəliklərini və bu xəstəliklərin profilaktikası, diaqnostikası və müalicəsini öyrənən sahəsidir. Həkim-ginekoloq qadın həyatının müxtəlif dövrlərində (uşaqlıq, yeniyetmə və yetkin dövrlərdə) qadın sağlamlığının qorunması məsələləri ilə məşğul olur. Mama-ginekoloq isə hamiləlik və doğuş dövrlərinə nəzarət edir.

Ginekoloq qadın cinsiyyət orqanlarının kəskin və xroniki infeksiya-iltihabi xəstəlikləri (kalpit, endometrit və.s.) uşaqlıq boynu eroziyası, xoşxassəli şiş törəmələri kimi xəstəliklərin müalicə və profilaktikası ilə məşğul olur.

Sonsuzluq və ailə planlaşdırılması ilə bağlı tədbirlərin həyata keçirilməsinə yardım edir. Ginekologiyada funksional (USM, endoskopik və rentgen müayinələr) və laborator (bakterioloji, immunoloji və hormonal müayinələr) diaqnostika üsulları geniş tətbiq olunur. Müalicə üsulunun seçimi və müalicənin ambulator, yaxud stasionar şəraitdə aparılması barədə qərar verilməsi hər bir klinik halın özünəməxsus xüsusiyyətlərindən asılı olur.

Amenoreya 6 ay ərzində və daha çox müddətdə aybaşının olmamasına deyilir. Amenoreya həqiqi və yalançı ola bilər. Həqiqi amenoreya zamanı yumurtalıqlarda, endometriyada və bütün orqanizmdə dövrü dəyişikliklər qeyd olunmur. Həqiqi fizioloji amenoreya uşaqlarda, hamiləlik və laktasiya zamanı, menopauza dövründə müşahidə olunur. Patoloji amenoreya birincili (aybaşı heç zaman olmur) və ikincili (aybaşı kəsilir) ola bilər. Birincili amenoreya irsi patologiya (cinsiyyət üzvlərinin anadangəlmə inkişaf qüsurları, cinsi inkişafın ləngiməsi (ağır infeksiya xəstəlikləri, intoksikasiyalar) ilə əlaqədar yaranır.

İkincili amenoreya ümumi infeksiya və somatik xəstəliklər (vərəm, revmatizm, ürək qüsurları, qaraciyər xəstəlikləri və s.), ağır intoksikasiyalar (qurğuşun, civə, alkoqol), keyfiyyətsiz qidalanma, sinir-psixi və hormonal pozğunluqlarda inkişaf edir. Yalançı amenoreyada uşaqlığın selikli qişasında tsiklik dəyişikliklər baş verir, lakin uşaqlıq boynu, uşaqlıq yolu və qızlıq pərdəsi nahiyyəsində hər hansı bir maneə, ifrazatın (aybaşı qanı) xaric olmasına imkan vermir.

Diaqnostikasında bir sıra müayinələrin olunmasına ehtiyac olur: anamnezin diqqətlə toplanması, xəstələrin ümumi müayinəsi, ginekoloji müayinə, funksional diaqnostika testləri (rektal hərarət, uşaqlıq yolu yaxmasının sitologiyası, bəbəklərin simptomu), endometriumun biopsiyası, bəzi hallarda elektroensofolografiya, görmənin rəng sahələrinin müayinəsi, türk yəhəri nahiyyəsinin rentgenoqrafiyası, pnevmoperitoneum, heminoqrafiya, hormonal müayinə üsulları- qanda qonadotropinlərin, estrogenlərin, hestogenlərin, sidikdə 17-ketosteroidlərin, oksikortikosteroidlərin və s. yoxlanılması, genetik müayinə üsulları (cinsi xromatin, kariotip)

Anovulyator tsikl müntəzəm aybaşılar fonunda ovulyasiyanın baş verməməsi və sarı cismnin yaranmamasıdır. Aybaşı tsiklinin inkişaf etməsi dövründə (menarxe), klimaks, bəzi hallarda isə reproduktiv dövrdə müşahidə olunur. Səbəbi yumurtalıqların qonadotrop

stimulyasiyasının zəif olması, bəzən isə hiperprolaktinemiya ilə bağlı olur. Diaqnostikası zamanı funksional testlər, histoloji və hormonal müayinələr əsasında olur. Müalicəsi-hormonal preparatların təyini.

Bartolinit uşaqlıq yolu dəhlizində yerləşən bartolin vəzisinin iltihabıdır. Xəstəliyi stafillokok, eşerixiyalar, qonokokklar və digər mikroorqanizmlər yaradır. Infeksiya vəzinin axacağı vasitəsilə daxil olur (kanalikulit) və parenximaya yayılır (seroz, irinli iltihab). İrinli eksudat vəzinin paycılarına dolaraq yalançı absesə səbəb olur, abses öz-özünə açıla bilər. Simptomlarına kəskin mərhələdə zəiflik, xarici cinsiyyət üzvlərində şişkinlik, bədən temperaturunun yüksəlməsi daxildir. Psevdoabsses yaranarsa hektik temperatur, titrətmə müşahidə olunur. Psevdoabsses öz-özünə açılsa xəstənin ümumi vəziyyəti yaxşılaşır, temperatur normallaşır. Xəstəliyin xronik mərhələsində retension kista əmələ gələ bilər; xəstəlik resedivlər verməyə meyillidir. Psevdoabsses yaranarsa cərrahi yolla müalicə olunur. Resedivləşən formada vəzinin ekstripsiyası həyata keçirilir.

Disfunksional uşaqlıq qanaxmaları yumurtalıqların hormon sintez etmə qabiliyyətinin pozulması ilə bağlı yaranır. Disfunksional uşaqlıq qanaxmalarına yuvenil, reproduktiv və menopauza dövrlərində təsadüf olunur. Qızlarda belə qanaxmaların əsasında hipotalamus-hipofiz-yumurtalıqlar sisteminin funksiyalarının pozulması, cavan qadınlarda cinsi orqanların iltihabi xəstəlikləri, klimakterik dövrdə olan qadınlarda isə menstrual funksiyanın pozulması durur.

Patogenezinin əsasında folikulların atreziası və ya persistensiyası nəticəsində ovulyasiyanın baş verməməsi durur. Ovulyasiya baş vermədiyindən sarı cism əmələ gəlmir. Estrogenlərin yüksək miqdarda olması və ya uzun müddət endometriuma təsir etməsi nəticəsində endometriumun proliferasiyası baş verir. Bu özünü polipoz və ya vəzili-kistoz hiperplazianın inkişaf etməsində göstərir. Sonradan estrogenlərin konsentrasiyası azaldıqda hiperplaziyaya uğramış (qalınlaşmış) endometrium uzun müddət orqanizmdən xaric olunur; bu atsiklik qanaxmalar ilə müşayiət olunur. Qanaxma endometrium tam təmizlənməyə (xaric olana) qədər bəzən bir neçə həftəyədək davam edir. Xəstəlik aybaşının ləngiməsi (bir neçə həftə) ilə uzun müddətli qanaxmaların növbələşməsi ilə xarakterizə olunur. Uzunmüddətli şiddətli qanaxmalar posthemorragik anemiyanın inkişaf etməsinə səbəb olur. Ginekoloji müayinədə uşaqlığın ölçüləri normal və ya bir qədər böyümüş olur; yumurtalıqlardan birində adətən kistoz dəyişiklər aşkar olunur. Diferensial diaqnostika zamanı başlanmış və ya qeyri-tam abort, uşaqlıqdan kənar hamiləlik, uşaqlıq artımlarının iltihabi xəstəlikləri, uşaqlıq mioması, endometrioza, xərçəngi, yumurtalıqların hormonal aktiv şişləri və qan xəstəlikləri ilə diferensasiya aparılmalıdır.

Müalicəsi 2 əsas istiqamətdə aparılır: qanaxmanın dayandırılması və təkrar qanaxmaların profilaktikası. Qanaxmanın dayandırılması üçün uşaqlığın selikli qişasının təmizlənməsi (yuvenil dövrdə- həyatı vacib göstəriş olarsa) və hormonal preparatların yeridilməsi həyata keçirilir. Hormonal müalicə göstərişlərə əsasən müxtəlif sxemlər üzrə aparılır. Təkrar qanaxmaların profilaktikası üçün menstrual tsiklin hormonal təmizlənməsi, ümumi möhkəmləndirici, iltihabəleyhinə preparatların təyini zəruridir.

Endometrioza endometrinin hissələrinin qoparaq normada mövcud olmadığı orqan və toxumalara implantasiya olunması nəticəsində yaranır. Qopmuş endometrinin hissələrinin hepatogen yolla yayılması mümkündür. Endometroid əlavələr uşaqlıq divarının dərin qatlarında (adenomioz), uşaqlıq boruları mənfəzində, kiçik çanaq peritonunda (rektovaginal arakəsmə yaranmaqla), uşaqlıq yolu və boynunda, yumurtalıqlarda (kistalar şəklində) ola bilər. Bir sıra hallarda endometrioza perifokal iltihabla müşayiət olunur. Təbii və ya süni menopauza endometrioza ocaqlarının geriye inkişafına səbəb olur.

Simptomlarına endometrioza uğramış orqan və toxumaların aybaşı günlərində böyüməsi və ağrılı olması xarakterdir. Bu simptomlar endometroid hüceyrələrin tsiklik dəyişikliklərə

uğraması ilə bağlı yaranır. Orqanizmin immunitetini möhkəmləndirən preparatların tətbiqi faydalıdır. Yumurtalıq kistaları, uşaqlıq adenomiozu və ya bağırsağa doğru inkişaf edən rektovaginal endometrioz zaman cərrahi müalicə tətbiq olunur. Vaxtında aparılan müalicə zamanı həyat üçün proqnoz müsbətdir.

Endometrit uşaqlığın selikli qişasının iltihabıdır. İltihabı əsasən qızılı stafilyokokk, bəzi hallarda vərəm mikobakteriyalar yaradır. Abortdan, aybaşıdan, uşaqlıqdaxili diaqnostik manipulyasiyalardan sonra inkişaf edə bilər. Endometrinin nekrozu onun xaric olunmasına, qanaxmaya, duru irinli-qanlı ifrazata səbəb olur.

Simptomlarına yüksək hərarət, ümumi zəiflik, qarnın aşağısında ağrı, duru irinli ifrazat daxildir. Proses miometriuma yayılırsa metrit və ya metroendometrit inkişaf edir. Xronik gedişatı uşaqlığın sərtləşməsi, menstrual tsikl pozğunluqları, uşaqsalma ola bilər.

Endoservisit uşaqlıq boynu kanalının selikli qişasının iltihabıdır. Törədiciləri - stafilyokokklar, qonokokklar və.sdir. Simptomlarına selikli qişanın ödemi, hiperemiyası və hipersekresiyası daxildir. Xronik gedişat uşaqlıq boynu, uşaqlıq boynu əzələ qatının və vəzili elementlərinin prosesə qoşulmasına (boyun metriti) səbəb olur. Diaqnoz irinli-selikli ifrazatın olması, boyun kanalının xarici dəliyi nahiyəsində selikli qişanın hiperemiyası və boyun nahiyəsinin ginekoloji müayinəsi əsasında qoyulur.

Beçəxor (Xorionadenoma) hamiləliyin nadir ağırlaşmalarından biridir. Mayalanma prosesində pozulma baş verdikdə yaranır. Bu da plasentanı formalaşdıran hüceyrələrin anormal inkişafına səbəb olur. Beçəxor trofoblastik şişlər adlı xəstəliklər qrupuna aiddir. Bu şişlər adətən xoşxassəli olur. Bu şişlər uşaqlıq daxilində yayılır və müalicəyə tabe olurlar.

Normal hamiləlikdə mayalanmış yumurtahüceyrə atanın 23 və ananın 23 xromosomundan ibarət olur. Beçəxoru tam formasında mayalanmış yumurtada ana xromosom ümumiyyətlə olmur və spermanın xromosomları ikiləşərək yumurta hüceyrədə 2 cüt ata xromosomlar əmələ gətirir. Bu zaman hamiləliyin sonrakı gedişatında embrion formalaşmır, döl kisəsi və normal placentə toxuması olmur. Bunun yerinə placentada kistalar formalaşır. Bu kistalar üzüm salxımına bənzəyir. Yaranmış kistalar USM -də asanlıqla görünür. Beçəxoru qeyri-tam formasında çox hallarda mayalanmış yumurta hüceyrədə normal ana xromosom (23 xromosom) olur, amma bu zaman atanın xromosomlarının sayı 2 cüt təşkil edir. Beləliklə mayalanmış yumurtahüceyrədə 46 əvəzinə 69 xromosom olur. (Bu o zaman baş verə bilər ki, spermanın xromosomları ikiləşir, və ya 2 sperma 1 yumurtahüceyrəni mayalandırır.) Bu vaxt plasentanın bir hissəsi normal toxumadan, digər hissəsi kistəşəkilli plasental strukturdan ibarət olur. Beçəxoru rastgəlmə tezliyi 2000 hamilədən 1-də rast gəlinir. Beçəxoru olmasını təyin etmək üçün bir müddət hamilə qadında hamiləlik əlamətləri olacaq, müyyən bir vaxtdan sonra isə hamilə qadında qanaxma ya qanlı ifrazat başlaya bilər. Qanlı ifrazat olduqda mütləq həkimə müraciət etmək lazımdır. Qan alqırmızı və ya tünd qəhvəyi rəngdə olur. Qanaxma daimi və ya periodik təkrarlanan, çox miqdarda və ya zəif ola bilər. Qanaxma hamiləliyin 6 və ya 16 həftəliyindən başlaya bilər. Hamilə qadında ürəkbulanma və qusma, qarında köp (beçəxorda uşaqlığın ölçüləri sürətlə artır) olur. Xorionik qonadotropinin səviyyəsi adi hamiləliyə nisbətən beçəxorda daha çox olur. Beçəxoru tam forması USM-də adətən yaxşı müəyyən olunur. Diaqnozu təsdiqləyən faktorlardan biri də XQ hormonunun qanda həddən artıq yüksəlməsidir. Qeyri-tam formanı təyin etmək çox hallarda çətinlik törədir. Əgər hamilə qadında uşaq salma olubsa və beçəxora şübhə varsa onda diaqnoz toxumaların histoloji müayinəsinə əsasən təsdiqlənir. Əgər qadına beçəxor diaqnozu qoyulubsa onda hamilə qadına uşaqlıq boşluğunu qazıyan adlı patoloji toxumanı kənar edən cərrahi əməliyyat təklif edilir. Bəzi hallarda patoloji toxumanın tam götürülməsi üçün təkrar cərrahi əməliyyat tələb oluna bilər. Beçəxoru olan hamilə qadınlar ginekoloq-onkoloqun nəzarətində olmalıdır. Cərrahi əməliyyat zamanı uşaqlıq boşluğundan beçəxoru götürüldükdən sonra requlyar olaraq qanda XQ hormonunun səviyyəsinə

nəzarət etmək lazımdır. Hamilə qadın əmin olmalıdır ki, onun miqdarı getdikcə azalır. XQ hormonunun qanda azalması uşaqlıqda beçəxorun qalıqlarının olmadığını göstərir. Yalnız təkrar aparılan müayinə nəticəsində qanda XQ hormonunun azalması beçəxorun artıq olmadığını göstərir. Beçəxorun fəsadlarına nəzər saldıqda beçəxor diaqnozu qoyulduqdan sonra xəstə 6 ay müddətində həkimin nəzarəti altında olmalıdır. Bu müddət vəziyyətdən asılı olaraq artıb və ya azala bilər. Bu onunla izah olunur ki, beçəxorun kiçik qalıqları belə çox sürətlə böyüyə və yayıla bilər. Bu müalicədən bir neçə ay sonra da baş verə bilər. Əgər hamilə qadında XQ hormonu artır və ya stabil olaraq yüksək qalırsa, onda xəstə ginekoloq-onkoloqun nəzarətində olmalıdır.

Trofoblastik şiş beçəxorun cərrahi müdaxiləsindən sonra inkişaf edə bilər. Trofoblastik şiş zamanı deyirlər ki, beçəxor hüceyrələri uşaqlıqda qalaraq aktiv şəkildə bölünür və uşaqlığın əzələ toxumasına inkişaf edir. Trofoblastik şişin xarakter əlamətlərindən biri cərrahi əməliyyatdan sonra qeyri-requlyar və kəsilməyən qanlı ifrazatın olmasıdır. Xoriokarsinomanın təhlükəsi odur ki, beçəxorun uşaqlıq əzələsinə inkişafından sonra bu toxumanın hüceyrələri qanla ağciyər, qaraciyər, baş beyinə yayılır. Trofoblastik şiş beçəxorun qeyri-tam formasından sonra inkişaf edə bilər, lakin çox vaxt beçəxorun tam formasından sonra inkişaf edir. Bəzən elə olur ki, toxumanı kəsib götürdükdən sonra patoloji hüceyrələr orqanizmdə qalır. Bu vəziyyət rezistent trofoblastik xəstəlik adlanır. Bu xəstəliyin rastgəlmə tezliyi tam beçəxor forması olan qadınlarda 15%, qeyri-tam beçəxoru olanlarda 16% təşkil edir. Hamilə qadına medikamentoz müalicə (kimyəvi terapiya) kursu təyin edilir. Requlyar müayinələrdən keçməklə xəstə beçəxorun uşaqlıqdan kənara yayılmamasına əmin olmalıdır. Medikamentoz müalicə XQ hormonu normaya düşənə qədər aparılmalıdır. Əgər xəstəlik uşaqlıqdan kənara yayılmayıbsa onda müasir və düzgün müalicə 100% nəticə verəcək. Nadir hallarda patologiya digər orqanlara da keçərsə yenə də xəstəlik demək olar ki, müalicə olunandır. Lakin tam sağaldıqdan sonra da xəstə ömrünün axırına qədər XQ hormonunun miqdarını nəzarətdə saxlamalıdır. Çox nadir hallarda tam formalı beçəxorun ağırlaşması xoriokarsinomadır. Xərçəngin çox nadir, lakin müalicə olunan formasıdır. Onun rastgəlmə tezliyi 30000-dən 1-də olur. Xoriokarsinoma nəinki beçəxordan, hətta normal hamiləlikdən və ya uşaqsaldıqdan sonra da yarana bilər.

Ooforit yumurtalıqların iltihabıdır; əksər hallarda uşaqlıq borularının iltihabı ilə eyni zamanda təsadüf olunur. Törədicilər: stafilokokklar, streptokokklar, eşerixiyalar, qonokokklar, vərəm mikobakteriyaları və s. ola bilər. Adətən yumurtalıqların iltihabı ikincili olub, uşaqlıq borularının iltihabı (salpingit) nəticəsində yaranır. Bəzən iltihabi dəyişikliyə uğramış uşaqlıq borusu yumurtalıq ilə bitişərək vahid konqlamerat təşkil edir. Simptomları və gedişatı: Xəstəliyin kəskin, yarımkəskin və xroniki mərhələləri olur. Kəskin və yarımkəskin mərhələlərdə- qarnın aşağı hissəsində və bel nahiyəsində ağrı, yüksək hərarət, titrəmə, dizurik pozğunluqlar, peritonial əlamətlər, bəzən yumurtalığın funksiyalarının pozulması qeyd olunur; uşaqlıq artımları şişkin və ağrılı olduğuna görə dəqiq palpasiya olunmur. Xronik mərhələdə- qarnın aşağı hissəsində ağrı, aybaşı pozğunluqları (metrorragiyalar) qeyd olunur; uşaqlıq artımları böyümüş, palpasiya ağrılı olur. Funksional xarakterli ikincili sonsuzluq qeyd olunur. Müxtəlif amillər (fiziki yorğunluq, soyuğun təsiri, interkurrent infeksiyalar) xəstəliyin kəskinləşməsinə səbəb ola bilər. Uşaqlıq miomasi, yumurtalıq şişləri, kista, uşaqlıqdan kənar hamiləlik ilə differensiasiyası aparılmalıdır. Müalicəsi xəstəliyin etiologiyası və gedişatından asılı olur.

Parametrit uşaqlıq ətrafı toxumanın iltihabıdır. Törədici çox vaxt qızılı stafilakokk və ya eşerixiyalar, bəzən mikroorqanizmlər assosiasiyası olur.

İnfeksiya uşaqlıq və uşaqlıq artımlarından limfatik yolla yayılır. İltihabi proses fonunda cinsi orqanların müxtəlif şübhələrinin travması (məsələn, abort və ya cərrahi müdaxilə zamanı) daha tez-tez parametritə səbəb olur. İltihabi infiltrat sorula, irinli iltihaba çevrilə və ya xronik gedişat ala bilər. Simptomları və gedişatı: hərarətin davamlı yüksək olması, intoksikasiya əlamətləri (dəri örtüyünün avazıması, iştahasızlıq, adinamiya, baş ağrısı) ola bilər. Qarnın aşağı

hissəsində küt ağrı və ağırlıq, düz bağırsaqda təzyiq hissi, bəzən dizuriya əlamətləri və defekasiyanın ağrılı olması müşahidə olunur. Qanın ümumi analizində: irinli iltihab yaranana qədər eritrositlərin çökmə sürətinin (EÇS) davamlı olaraq yüksəlməsi, irinli iltihab zamanı leykositar formulanın sola kəskin meyli olması baş verir. Peritonun qıcıqlanması simptomları qeyd olunur. İnfiltratın ölçülərindən və yerləşməsindən asılı olaraq perkutor və palpator məlumatlar dəyişkən ola bilər. Xəstəliyin əvvəlində palpasiya az ağrılı olur, irinli proses inkişaf edərsə isə ağrılı olur. Ağırlaşmaları zamanı irinin qarın boşluğu, düz bağırsaq, sidik kisəsinə açılması, pelvioperitonit. Sonsuzluq baş verə bilər. Uşaqlıq artımlarının kəskin iltihabı, uşaqlıq artımları şişlərinin ayaqçıqının burulması, düyünlərin nekrozlaşması və uşaqlıq fibromioması ilə differensasiya aparılır. Xəstəlik üçün iltihab əlamətlərinin zəif sürətlə geriye inkişafı xarakterikdir.

Salpingit uşaqlıq borularının iltihabıdır. Əksər hallarda yumurtalıqların iltihabı ilə eyni zamanda təsadüf olunur. Törədici müxtəlif mikroorqanizmlər ola bilər. Proses uşaqlıq borusunun selikli qişasından (endosalpingit) başlayaraq, onun əzələ və seroz qatlarına yayılır. İltihabi proses nəticəsində bitişmələr əmələ gələrək boruların keçməməzliyinə səbəb olur. Ekssudatın toplanması hidrosalpink, irinin toplanması-piosalpink, qan toplanması isə hematosalpinkə səbəb olur. Simptomları, gedişatı: kəskin, yarımkəskin və xronik mərhələləri olur. Kəskin mərhələdə yüksək hərarət, qarın və bel nahiyyələrində ağrı, peritonun qıcıqlanma əlamətləri qeyd olunur.

Sonsuzluq müntəzəm cinsi həyatın olması və hamiləliyin qarşısını alan vasitələrdən istifadə edilməməsi fonunda qadında hamiləliyin baş verməməsidir. Sonsuzluq mütləq və nisbətən ola bilər. Mütləq sonsuzluq müalicəsi mümkün olmayan səbəblərlə bağlı olur. Nisbi sonsuzluqda isə sonsuzluğa səbəb olmuş amillər aradan qaldırıla bilər. Sonsuzluq ilkin və ikincili olmaqla iki qrupa bölünür. Cinsi həyatı olan qadında hamiləliyin heç zaman olmaması ilkin sonsuzluqdur. Qadında əvvəllər hamiləliklər olsa da, hal-hazırda hamiləliyin baş tutmaması ikincili sonsuzluqdur. Sonsuzluq 45 % hallarda qadın, 45% hallarda isə kişi orqanizmində baş verən pozğunluqlarla bağlı olur. 10% hallarda səbəb aydınlaşdırılmamış olaraq qalır. Qadın sonsuzluğunu yaradan əsas səbəblər: cinsi orqanların infantilizmi; iltihabi xəstəliklər; yumurtalıqlar və hipofizin funksiyasının pozulması (anovulyator tsikl), böyrəküstü və qalxanabənzər vəzinin funksiyalarının pozulması; uşaqlıq və yumurtalıq şişləri, endometrio, təkrari abortlar və doğuş zamanı uşaqlıq boynunun zədələnməsi daxildir. İkincili sonsuzluğun inkişaf etməsində süni abortlar mühüm rol oynayır. Müayinə zamanı öncə kişi sonsuzluğu istisna olunur. Qadının müayinəsi zamanı daxili cinsiyyət orqanlarının (uşaqlıq, uşaqlıq boruları və yumurtalıqları, uşaqlıq boynu) vəziyyətinə fikir verilir. Uşaqlıq yolu ifrazatının turşuluğu (PH), uşaqlıq boynu mayesinin isə qatılığı yoxlanılır. Yüksək turşuluq spermatozoidlərin məhv olmasına səbəb olur, yüksək qatılıq isə onların hərəkət etməsinə imkan vermir.

Uşaqlıq boynu seliyi ilə spermatozoidlərin uyğunluğu (Şuvarski-Sims-Xuner sınağı) yoxlanılır. Uşaqlıq, uşaqlıq boynu və borularında iltihabi proseslərdən sonra yaranan bitişmə nahiyyələrini aşkar etmək üçün pertubasiya, metrosalpinqografiya, bikontrast genikoqrafiya, kimoqrafik hidrotubasiya tətbiq olunur. Bu müayinələrin keçirilməsinə qərar verərkən mütləq mövcud olan əks göstərişlər nəzərə alınmalıdır. Endokrin mənşəli sonsuzluq hallarında funksional testlərin köməyi ilə yumurtalıqların funksiyası öyrənilir. Uşaqlıq boruları və uşaqlıq patologiyaları ilə bağlı sonsuzluqda laparoskopiya tətbiq olunur.

Uşaqlıq boynu eroziyası (selikli qişanın displaziyası) selikli qişanın çevrilməsi, uşaqlıq boynunun doğuş və ya abort zamanı cırılması, xronik endoservisit nəticəsində yaranır. Simptomları: epiteli defekti (əsil eroziya) tünd qırmızı rəngli olur, toxunarkən qanayır. Sadə (hamar səthli), vəzili və papillyar (defekt səthində çıxıntıların olması) formaları ola bilər. Diaqnozu boyun nahiyyəsinə ginekoloji baxış, kolposkopiya və eroziya səthindən götürülmüş

yaxmanın sitologiyası əsasında qoyulur. Servikal kanal, selikli qışanın ektopinu ilə differensiasiya aparılmalıdır.

Uşaqlıq cismi və boynu polipləri xronik iltihabi proses fonunda endometrinin və ya endoserviksın vəzili epitelisinin patoloji proliferasiyasıdır. Poliplərin inkişafında hormonal pozğunluqların da müəyyən qədər rolu olur. Diaqnoz kolposkopiya, histeroskopiya, metroqrafiya və ultrasəs müayinəsi vasitəsilə qoyulur. Uşaqlıq cismi və boynu polipləri bəzən menorragiya tipli uşaqlıq qanaxmalarına səbəb olur. Uşaqlıq boynu polipləri polipektomiya, uşaqlıq cismi polipləri uşaqlığın selikli qışasının təmizlənməsi yolu ilə müalicə olunur.

Uşaqlıq boynunun residivləşən poliplərində servikal kanalın selikli qışasının təmizlənməsi vacibdir. Xaric olunmuş patoloji material histoloji müayinə olunmalıdır. Adenomatöz poliplər xərçəngözü xəstəlik hesab oluna bilər. Həyat üçün proqnozu müsbətdir. Profilaktikası: iltihabi dəyişikliklər və hormonal pozğunluqların vaxtında aşkarlanması və adekvat müalicəsidir.

Uşaqlıq mioması xoş xassəli şiş olub, uşaqlığın sayə əzələ toxumasından inkişaf edir. Şişin inkişafının əsasında hipotalamo-hipofizar nəhiyyədə pozğunluq və estrogenlərin yüksək miqdarda sintezi durur. Düyünlər 95% hallarda uşaqlıq cismində, 5% hallarda uşaqlıq boynunda yerləşir. Xəstəlik adətən 30 yaşından sonra inkişaf edir. Xəstəlik özünü tsiklik qanaxmalarla (menorragiyalar) göstərir; bu fonda bəzən atsiklik qanaxmalar (metroragiyalar) da müşahidə olunur. Şiş sidik kisəsi və düz bağırsağa doğru inkişaf edərsə, bu orqanların sıxılması əlamətləri yaranır. Şiş zəif sürətlə inkişaf edir, konsistensiyası sıx və kələ-kötür, palpasiyası ağrısızdır. Ağırlaşmaları zamanı subseroz düyünün ayaqcığının burulması, düyünün nekrozu, qansızma müşahidə olunur.

Vaginit-Kolpit uşaqlıq yolu selikli qışasının iltihabıdır. Törədiciləri strepto və stafilokokklar, eşerixiyalar, trixomonadalar, kandida göbələyidir. Gedişatına görə kəskin, yarımkəskin və xroniki olur. Uşaqlıq yolunda ağırlıq, xarici cinsiyyət orqanlarında qaşınma və çoxlu miqdarda seroz irinli ifrazat olur. Xroniki formada xəstələrin şikayəti olmur. Diaqnostikası zamanı anamnestik məlumatlar, ginekoloji müayinə və ifrazatın bakterioskopiyası əsasında olur. Müalicəsi- patogenetik səbəbdən asılı olur.

Yumurtalıq kistası yumurtalıqın ilkin boşluğunda maye toplanması nəticəsində yaranan retension törəməsidir. Follikulyar kista, sarı cism kistası, paraovarial, dermoid, endometroid kistalar mövcuddur. Simptomlarına qarnin aşağı nəhiyyələrində ağrı, aybaşı pozğunluqları aiddir. İkincili dəyişikliklər (burulma, qansızma) zamanı kəskin qarın əlamətləri inkişaf edir. Müalicəsi zamanı çox kiçik ölçülü kistalarda konservativ, digər hallarda cərrahi yolla müdaxilədir. Kista ayaqcığının burulması və ya qansızma baş verərsə təcili olaraq əməliyyat olunmalıdır.

ƏDƏBİYYAT

1. Balasch J, Fabregues F, Creus M, Casamitjana R, Puerto B and Vanrell JA. Recombinant human follicular stimulating hormone for ovulation induction in polycystic ovary syndrome: a prospective, randomized trial of two starting doses in a chronic low dose step up protocol. J Assist Reprod Genet 2000; 17(10):561-565
2. Bonneau C, Chanelles O, Sifer C, Poncelet C. Use of laparoscopy in unexplained infertility. European Journal of Obstetrics & Gynecology and Reproductive Biology 2012; 58-60.
3. Darwish A. Contemporary Gynecologic Practice., Publisher: InTech, Chapters published 04.02 2015, 242 pages
4. Rasheed M. Salah, Abdelmonem M. Allam, AminM. Magdy, Abeer Sh. Mohamed. Bacterial vaginosis and infertility: Cause or association? European journal of obstetrics & gynecology and reproductive biology 2013; 167: 59-63.

5. Smith S, Pfiefer SM, Collins J. Diagnosis and management of female infertility. JAMA 2003; 290, 17.

ОБЩИЙ ХАРАКТЕР ГИНЕКОЛОГИЧЕСКИХ ЗАБОЛЕВАНИЙ

РЕЗЮМЕ

Гинекология или гинекологии является медицинская практика борьбы с здоровье женских репродуктивных систем(влагалище, матка и яичники) и груди. В гинекологии широко используются методы функциональной (УЗИ, эндоскопия и рентгенологическое исследование) и лабораторной (бактериологические, иммунологические и гормональные анализы) диагностики. Выбор метода лечения и проведение лечения в амбулаторных, либо стационарных условиях зависит от уникальных особенностей каждой клиники.

GENERAL CHARACTER OF GYNECOLOGICAL DISEASES

SUMMARY

Gynaecology or gynecology is the medical practice dealing with the health of the female reproductive systems (vagina, uterus and ovaries) and the breasts. Functional (USG, endoscopic and X-Ray) and laboratory(bacteriological, immunological and hormonal tests) diagnostic methods are widely used in gynecology. Decision about choice of treatment, to decide selection of outpatient treatment or hospitalisation depend on the unique features of each clinical case.

ARTIQ ÇƏKİ VƏ PIYLƏNMƏNİN YARANMA SƏBƏBLƏRİ VƏ ETİOLOGİYASI

Səmədova Günel
BDU-nun II kurs magistrantı

Açar sözlər: artıq çəkiddən əziyyət çəkənlər, psixoloji xüsusiyyətlər, depressiya, stress, endokrinoloji səbəblər, motivasiya, piylənmə.

Ключевые слова: страдающих от избыточного веса, психологические признаки, депрессия, стресс, эндокринологические причины, мотивация, ожирения

Keywords: those who suffer from excess weight, psychological characteristics, depression, stress, endocrinological causes, the motivation, obesity.

Cazibədar bədən quruluşu hər zaman qadın gözəlliyinin əsas kriteriyalarından sayılıb. Buna görə də zərif cinsin nümayəndələri həmişə çalışırlar ki, öz çəkirlərini standartlara uyğunlaşdırsınlar. Köməyə dietoloqlar, fitnes mərkəzləri və gözəllik salonları gəlsə də, artıq çəki ilə mübarizə aparmaq hədəf olur. Artıq çəkinin yaranması boş yerə deyil. Dinməyən iştahı bütün bəlalərin qaynağı adlandırılır. Qida mütəxəssisləri insanları məhz bununla mübarizə aparmağa çalışırlar. Lakin yorucu pəhrizlər müvəqqəti effekt verir və artıq kilolar gec ya tez bədəndən çökür.

Problemin köklərinin dərinədə olduğunu iddia edən psixoloqlar da bu məsələdə kənarda qalmayıblar. Onların fikrincə, əl çəkməyən arıqlamaq arzusu – bu özünü qəbul etməmək kimi bir şeydir. Məhz ona görə köklüyə daha çox özünə qiymət verməyən və əhbal – ruhiyyəsində dəyişiklik olan xanımlar meyillidir. Pis hadisələrdən sonra yeyərək onlar qapalı dairəyə düşür. Artıq kalorilər nifrət etdiyimiz kilolara gətirir, onlar isə öz növbəsində özündən narazı olmağa səbəb olur. Başqa kateqoriyaya, nəhayət ki, arıqlamağı bacaran qadınlar aiddir. Lakin bundan razı qalmayanlar özlərini anoreksiya çatdıraraq artıq çəki ilə mübarizə aparmağa davam edir. Məhz buna görə də daxili problemlərin həlli gözəl bədən quruluşu mübarizəsində birinci sayılır [4,32].

Avropa alimlərinin tədqiqatlarının təhlilinin nəticələri əsasında köklüyün əsas yaranma səbəbləri müəyyən olunub:

- Genetik meyl
- Ətraf mühit
- Metabolizmanın pozulması
- Amorf həyat tərz
- Psixoloji səbəblər
- Orqanizmin yaş dəyişiklikləri

Artı çəkisi olan insanlar həmçinin anlamalıdırlar ki, bədəndə artıq yağ yığınının olması o deməkdir ki, orqanizm qida və içəcəklər ilə birlikdə artıq enerji alır. Alınan bu enerji həyat fəaliyyətində daha az sərf olunur. Yuxarıda qeyd edildiyi kimi artıq çəkinin yaranma səbəblərindən biri də ekologiyadır. Ətraf mühitin dəyişməsi maddələr mübadiləsinə təsir edərək mənfi dəyişikliklərə səbəb ola bilər.

Yaxşı məlumdur ki, artıq çəkiyə aparan bütün səbəbləri üç qrupa ayırmaq olar;

- Qida ilə bağlı səbəblər – qidada və yeməkdə çoxlu şəkər, qeyri – müntəzəm qidalanma, nadir yeməklər, tez – tez bol süfrə və s.
- Hərəkəti aktivliklə bağlı səbəblər – oturmaq iş, az hərəkətililik və s.
- Bizim psixo – emosional vəziyyətimiz ilə bağlı səbəblər – stress, yaşantılar, kədər, xüsusi ləzzətli yeməklər pis əhval – ruhiyyə zamanı “dərman” a çevrilir.

Adətən bir çox hallarda bu üç səbəbin hər biri özünü göstərir. Belə ki, onlar onlar daima qarşılıqlı əlaqədə olur və bir birini gücləndirirlər. Məsələn, kifayət qədər yuxu yatmır və bütün vaxtı pis əhval – ruhiyyədə olur. Depressiyanı artıq yağlı yeməklə “müalicə” olunmağa çalışır. Yeməkdən sonra gəzmək

və ya məşq etmək əvəzinə yatır. Amma az hərəkətilik özlüyündə düzgün qidalanma normalarına riayət edilməsinə mane olur. Darıxmaq, təbii ki, yeməyə sövq edir. Bu zaman kiloqramlar artır. Sonra onlardan azad olmaq istəyi yaranır. Pəhriz saxlamaq tələb olunur. Öz özlüyündə mübarizə aparmaq və arıqlamaq mümkün olmur ki, bu da kədər və həyacanı artırır. Bu zaman qidaya dərmana olan kimi tələbat artır [2, 48].

Məlum olduğu kimi, artıq çəki öz sahibinə nəinki mənəvi əzab verir, eləcə də, bütün orqanizmə fiziki ziyan vurur. Amma artıq çəki ilə mübarizə aparmadan öncə onun yaranma səbəblərini və etiologiyasını bilmək vacibdir. Beləliklə, artıq çəkinin ən populyar yaranma səbəblərini araşdıraraq.

Artıq çəkinin yaranmasının ən birinci və ən əsas səbəbi çox yeməkdir. Bu nə qədər bayağı səslənsə də, qeyd etməliyik ki, məhz acgözlük və yüksək kalorili məhsulların istifadəsi artıq çəkiyə, daha sonra isə piylənməyə gətirib çıxarır. Çox yeməyin səbəbləri kifayət qədər çoxdur. Çox vaxt o sırf psixoloji xarakter daşıyır və hərdən mütəxəssis müdaxiləsi tələb olunur. Yəqin ki, çoxumuz stressli hallarda qəfil aclıq hissinin və qidanın həcmnin artmasına tələbatın olduğunu duymusunuz. Çox tez – tez biz sadəcə olaraq qidadan müvəqqəti yüngüllük duyaraq stressi dağıtmağa çalışırıq. Həmçinin insana xas olan xüsusiyyətlərdən biri də odur ki, insanlar təkcə ac olduqlarına görə çox yemək yemirlər. Onlar darıxanda və ya hər hansısa pozğunluq olanda belə aclıq hissi duyurlar. Belə günlər ərzində insanlar soyuducudan uzaqlaşmırlar. Həmişə yadda saxlamaq lazımdır: yaşamaq üçün yemək lazımdır, yemək üçün yaşamaq yox!

Qida rejimin pozulması və məhsulların pis keyfiyyətli olması da artıq çəkiyə səbəb ola bilər. Bu sual dünyanın heç bir ölkəsindən yan keçməyib. Məsələn, Amerikada bu bir nömrəli problemdir. Çünki orada tez yemək üsulu çox yayılsa da, elə də faydalı olmayan “fast – food” vardır. Rusiyada da vəziyyət elə də yaxşı deyil. Bütün günü yeməmək adət halına çevrilib. Ancaq axşamlar kalorili yemək yemək adət halına çevrilib. Yalnız onu xatırlatmaq olar ki, baxmayaraq ki, məhsullar bazarı genetik cəhətdən modifikasiya olunmuş orqanizmlər və digər pisliklərlə doludur, yenə də insan öz istəklərinə nəzarət etməlidir. Çalışın ki, konservant və boyalı maddələr, spirtli içkilər, un və şəkər məmulatlarından çox istifadə etməyin. Öz rasionunuza təmiz su, meyvə və tərəvəzlər daxil edin. Bir də çalışın ki, ayaqüstü qida kafələrinə də gec – gec gedəsiniz [5,68].

Az hərəkətli həyat tərzı və fiziki yükün olmaması da artıq çəki və piylənmə səbəblərindəndir. Aktiv həyat tərzı keçirən insanlarda adətən artıq çəki ilə bağlı problem olmur. Kim ki, yatır və piy təxirə salınır, həmin insanlarda artıq çəki ilə bağlı problemlər yaranır. Bu problemdən əsasən oturmaq və az hərəkətli həyat tərzı keçirən insanlar əziyyət çəkir.

Hamiləlik zamanı qida qəbulun artırılması da əsas səbəblərdən biridir. Nədənsə gələcək analar hamilə qalarkən düşünür ki, indi iki nəfərə görə yemək lazımdır. Daha düşünmələri ki, bu ikinci çox yeməlidir ya yox. Nəticədə nə olur? Artıq çəki alaraq belə analar doğuşdan sonra həmin çəki ilə vidalaşa bilmirlər. Unutmaq olmaz ki, gələcək ana ilə birlikdə onun gələcək övladı da çox yeyir. Bu da doğuş zamanı problem törədir. Axı böyül uşağın dünyaya gəlməsi də çətinləşir belə halda. Gələcək ananın özünün həddən artıq qida qəbul etməsi ona diabet və taksikoz kimi təhlükə yaradır.

Dərman preparatları da artıq çəki və piylənməyə səbəb ola bilər. Təəssüf ki, əksər dərmanlar xeyir vermək əvəzinə ziyan vurur. İlk növbədə dərmanın əlavə təsiri kimi artıq çəki əmələ gəlir. Kim ki, antidepressantlardan (beta – blokator, steroid) və hamiləliyin qarşısını alan vasitələrdən (dərmanlar, şamlar) istifadə edir, o, risk zonasındadır. Bunlara hormonal terapiya kursuna məruz qalan və revmotoid artriddən müalicə olunanlar da əlavə olunur [3,28].

İrsi olaraq köklüyə meyillilik də artıq çəki və piylənməyə səbəb ola bilər. Belə olur ki, insan daima öz qidalanmasına nəzarət edir, müntəzəm olaraq məşqlər kompleksini həyata keçirir və demək olar ki, tibbi preparatlar qəbul etmir. Buna baxmayaraq, yenə də kökəlir və hətta, pəhriz saxlasa belə, o, müəyyən müddət üçün nəticə əldə edə bilər. Bu metamorfozların səbəbi hər hansı bir valdeyindən irsən keçən adicə köklüyə meyillilik ola bilər. Alimlər sübut etmişlər ki, köklük geni vardır. Hətta belə bir diaqnoz vardır – irsi köklük!!! Əlbəttə, bu o demək deyil ki, ailəsində valdeyinləri kök olanların uşaqları da kök olmalıdır. Amma onda köklüyə meyillilik var. Buna görə də belə uşaqların erkən yaşlarından həm qidasına, həm də həyat tərzinə nəzarət etmək lazımdır [2,96].

Yaşla əlaqədar piylənmə də artıq çəkiyə səbəb ola bilər. Elmdə artıq çəkinin yaranma səbəblərini sadalayarkən unutmaq olmaz ki, küklük yaşla əlaqədar da ola bilər. İnsan nə qədər yaşlanırsa, bir o qədər də onun daxili sistemi və orqanları pis işləyir. Elə bundan da piylənmə yaranır. Nə qədər kədərli səslənsə də, bu proses qaçılmazdır.

Beləliklə də, biz artıq çəki və piylənmənin yaranma səbəblərini və etiologiyasını nəzərdən keçirdik.

ƏDƏBİYYAT

1. Антропова М.В., Хрипкова А.Г. Возрастная физиология 1994 г.
2. Василенко В.А. Популярный медицинский справочник 2005 г.
3. www.argobiz.com
4. www.wikipedia.org
5. www.updiet.info/problema-ozhireniya

ПРИЧИНЫ ВОЗНИКНОВЕНИЯ И ЭТИОЛОГИЯ ИЗБЫТОЧНОГО ВЕСА И ОЖИРЕНИЯ

РЕЗЮМЕ

Привлекательная фигура всегда являлась основным критерием женской красоты. Поэтому представительницы слабого пола всегда стараются совместить свой вес со стандартом. Несмотря на то, что диетологи, фитнес-центры и салоны красоты приходят на помощь, бороться с лишним весом становится бесполезно. Установление избыточного веса имеет свои причины. Источник здесь – диета. Специалисты пытаются бороться именно с этим. Но это дает временный эффект. Килограммы рано или поздно наступают на тело, уже и диета не помогает.

В этом вопросе не остались в стороне психологи, которые утверждают, что корни этой проблемы очень глубоки. По их мнению, навязчивое желание похудеть – это то, как воспринимать себя. Именно дамы, которые имеют низкую самооценку, склонны к полноте. После нежелательных событий они впадают в депрессию. Избыточные калории, которые мы ненавидим, переходят в килограммы, а они, в свою очередь, становятся причиной недовольства собой. К другой категории относятся женщины, которые умеют похудеть и имеют высокую самооценку. Но те, которые не восприняли это, продолжают бороться с лишним весом и пришли к анорексии. Именно поэтому необходимо решение внутренних психологических проблем, в том числе представлений о красивой фигуре.

CAUSES AND ETIOLOGY OF OVERWEIGHT AND OBESITY

SUMMARY

Attractive figure has always been the main criterion of female beauty. Therefore, the fairer sex is always trying to reconcile the weight standard. Despite the fact that nutritionists, fitness centers and beauty salons come to help fight obesity becomes useless. Establishment of overweight has its reasons. Source here - diet. Experts are trying to deal with this. But it gives a temporary effect. Kilograms sooner or later on the body, and have a diet does not help.

As this matter is not left behind by psychologists, who argue that the roots of this problem are very deep. According to them, an obsessive desire to lose weight - it's like to see themselves. That ladies who have low self-esteem tend to be overweight. When adverse events are depressed. Excess calories that we hate, go to kilograms, and they, in turn, become a source of discontent. The other category consists of women who know how to lose weight and have high self-esteem. But those who did not take it, continue to struggle with excess weight and came to anorexia. It is therefore necessary internal decision of psychological problems, including ideas about a beautiful figure.

MİLLİ-MƏNƏVİ DƏYƏRLƏR VƏ GƏNCLİK

*Elmi rəhbər: dos. Hüseynova Gülnarə
Seidzadə Bəyimxanım BDU-nun II kurs magistrantı
seyidzadeb@mail.ru*

Açar sözlər: dəyər, milli, mənəvi, mədəniyyət, cəmiyyət, gənclər, milli ideologiya, normalar

Ключевые слова: ценность, национальный, моральный, культура, общество, молодежи, национальной идеологии, нормы

Keywords: value, national, moral, culture, society, youth, national ideology, norms

Azərbaycan xalqı mədəni və zəngin mənəvi dəyərlərə malik olan xalqlardandır. Təcrübələr sübut edir ki, insanların baxışları, mənəviyyəti və əxlaqi normaları ilə bağlı olan milli-mənəvi dəyərlərin yaradıcısı xalqdır.

Xalqımızın milli-mənəvi dəyərlər sistemi onun ən qiymətli sərvətidir. Hər bir xalqın öz milli-mənəvi dəyərlər sistemi var. Bu milli-mənəvi dəyərlər bizim mədəniyyətimiz, adət-ənənələrimiz, tariximiz, dilimiz, dinimiz, mentalitetimiz, mədəniyyətimiz, ədəbiyyat və incəsənətimizdir.

Təbiidir ki, milli-mənəvi dəyərlərimiz bizi başqa millətlərdən fərqləndirir. Mənəvi dəyərlər dedikdə nə başa düşülür? - Mənəvi dəyər özünün fiziki və mənəvi varlığını qoruyub saxlamaq, yaşatmaq üçün hər hansı sosial qrup və ya cəmiyyətin əksər üzvlərinin doğru və lazımlı olduğuna inanıb qəbul etdikləri ortaqlar, dünyagörüş, məqsəd, əxlaq normaları və inanclardır. Başqa sözlə, mənəvi dəyərlər insanı cəmiyyətdə formalaşdırən, inkişafa kömək edən davranış qaydalarıdır.

Bu gün dövlətin hər cür resurslardan istifadə yolları ilə formalaşdırmağa çalışdığı başlıca dəyərlər bunlardır: ədalətli olmaq, ailə birliyinə önəm vermək, qanunlara hörmət, vətənsəverliyi aşılamaq, dinə hörmət, eyni zamanda tolerantlıq, çalışqanlıq, qonaqsevərlik, yardımsevərlik.

Bəs milli dəyərlər nədir? - Milli ideologiya, milli tarix, milli dil, dinimiz, milli mədəniyyət və incəsənət, milli ədəbiyyat, milli özünüdərk, ailə, dahi şəxsiyyətlərimiz, milli musiqimiz, muğamlarımız, etnos yaddaşını, millətin, xalqın yaddaşını ehtiva edən folklorumuz bizim milli-mənəvi dəyərlərimizdir. (2, s. 20)

Dünya xalqları arasında milli-mənəvi dəyərləri ilə tanınan Azərbaycan xalqı yaşatdığı və təbliğ etdiyi bəşəri ideyaları, adət-ənənələri, milli xüsusiyyətləri ilə özünəməxsus yer tutur. Uzun illər aparılan tədqiqatlar zamanı aydın olmuşdur ki, qədim köklərə malik Azərbaycan əsrlər boyu maddi və mənəvi xəzinəsini qoruyub saxlaya bilmişdir. Azərbaycanın milli dəyərləri orta əsrlərdə formalaşmışdır. “Dədə Qorqud”, “Koroğlu” dastanları, dahi şairlərimiz, yazıçılarımız - Nizami, Füzuli, Nəsimi və başqaları tariximizi, mənəvi dəyərlərimizi əks etdirən əsərlər yaratmışlar və bunlar nəsillərdən-nəsillərə ötürülmüş, xalqımızı özünəməxsus milli-mənəvi dəyərlər o cümlədən, ümumbəşəri dəyərlər əsasında gənclərimizi tərbiyə etmiş, hazırlamış, vətənpərvərlik, vətənə sədaqət hisslərini daim gücləndirmişdir [2, s. 45].

Milli-mənəvi dəyərlər dövrün, mövcud şəraitin və ictimai quruluşun ruhuna, tələblərinə uyğun olaraq yeni forma və məzmun kəsb edir. Eyni zamanda şəraitə uyğun mənəvi dəyərlər, adət və ənənələr yaranır.

Qeyd etmək lazımdır ki, ulu öndər Heydər Əliyevin xalqımızın milli-mənəvi irsinin inkişafında böyük xidmətləri olmuşdur. Onun milli-mənəvi dəyərlərimizi qorumaq haqqında 14 avqust 2001-ci il tarixli bəyanatı bunu bir daha sübut edir.

“Hər bir xalqın öz adət-ənənəsi var, öz milli-mənəvi dəyərləri var. Biz öz milli-mənəvi dəyərlərimizlə, öz dini dəyərlərimizə, adət-ənənələrimizlə fəxr edirik. Bizim xalqımız yüz

illərlə, min illərlə adət-ənənələrimizi, milli-mənəvi dəyərlərimizi yaradıblar və bunlar indi bizim xalqımızın mənəviyyatını təşkil edən amillərdir" [1, s. 8].

Ümummilli liderin milli ideologiyanın ən mühüm komponentlərindən biri kimi qiymətləndirdiyi milli-mənəvi dəyərlər özü də mürəkkəb daxili struktura malikdir. Burada Heydər Əliyev üç tərkib hissəsini xüsusi qeyd edirdi: dil, din, adət-ənənə.

Milli-mənəvi dəyərlərimiz tükənməz mənbədir. Ə.Baxşəliyev "Azərbaycanda psixoloji fikrin təşəkkülü, inkişafı və müasir vəziyyəti" adlı kitabında xalqımıza xas olan psixoloji fikirləri, milli-mənəvi dəyərləri (adət-ənənələr, hikmətli ifadələr, dini təsəvvürlərimiz və s.) geniş surətdə təhlil etmişdir. O, qeyd edirdi ki, gənc nəslin milli vətənpərvərlik ruhunda tərbiyəsində mənəvi dəyərlərimizə söykənməliyik. Vətənpərvərlik onu daşıyan şəxsin mənəvi zənginliyindən, doğma yurduna bağlılığından, şəxsi və ictimai sosial məqsədlərindən, daxili zənginliyindən asılıdır. Bu hissə eyni zamanda, düşməyə nifrətdə özünü bürüzə verməlidir. Gənclərimiz ermənilərin azərbaycanlıların başına gətirdiklərini dərk etməlidirlər.

Eyni zamanda Ə.Baxşəliyevin kitabında milli-mənəvi dəyərlərimizdəki fikirlər Azərbaycan klassiklərinin timsalında da təhlil olunmuşdur. Məs: N.Gəncəvinin yaradıcılığı bu baxımdan diqqəti cəlb edir. Azərbaycan ədəbiyyatında humanizmi, ədaləti, xeyirxahlığı tərənnüm edən Nizami "Xəmsə"sində insan psixologiyasının müəyyən məqamlarından bəhs edir. O, bütün əsərlərində insana yüksək qiymət verir. Nizamiyə görə, insanı yüksək mərtəbəyə ucaldan onun ağılı və kamalıdır. İnsan ilk növbədə, özünü dərk etməlidir. N.Gəncəvi yüksək mənəvi-əxlaqi keyfiyyətlərin formalaşmasında xeyirxahlığı, düzgünlüyü, namusluluğu yüksək qiymətləndirir [1, s. 17].

Tədqiqatçı-alimlər – Hümeyir Əhmədov və Pıralı Əhmədovun müəllifləri olduğu "Gənclərin milli-mənəvi dəyərlər əsasında tərbiyəsi" kitabı təkcə pedaqogika elminin inkişafına deyil, bütövlükdə müstəqillik illərində cəmiyyətimizdəki ictimai münasibətlər sisteminə mühüm töhfə kimi qiymətləndirilə bilər. Bu kitab dərin tərbiyəvi-estetik və fəlsəfi məzmunu, sistemliliyi ilə diqqəti cəlb edir. Kitabın birinci fəslində gənclərin milli-mənəvi dəyərlər əsasında tərbiyə edilməsinin nəzəri-praktik əsasları, ikinci fəslində isə gənclərin milli-mənəvi dəyərlər əsasında tərbiyə edilməsinin imkanları və yolları araşdırılmışdır.

Həmin kitabda pedaqoji təlim-tərbiyənin elmi-nəzəri və praktik əsaslarına toxunulmuş, gənclərin layiqli vətəndaş və şəxsiyyət kimi formalaşmasında, yüksək əxlaqi normaların ictimai şüurda möhkəmlənməsində Azərbaycan xalqının zəngin adət-ənənələrinin, mental dəyərlərinin rolu önə çəkilmişdir. Keçid dövrünün bəzi ziddiyyətli və neqativ prosesləri fonunda gənc nəslin yüksək mənəvi-əxlaqi dəyərlər, ali milli və bəşəri ideallar əsasında düzgün tərbiyə olunması, kamil şəxsiyyət kimi yetişməsi baxımından pedaqoji fəaliyyətin düzgün təşkili, habelə bu sahədə geniş maarifləndirmə işinin aparılması məsələləri "Gənclərin milli-mənəvi dəyərlər əsasında tərbiyəsi" kitabının əsas ideya məzmununu təşkil edir.

A.Q.Spirkin dəyərlərin bölgüsünə dair qeyd edir ki, "dəyər dedikdə maddi və mənəvi reallığın bu və ya digər obyekt, insan və bəşəriyyət üçün onun müsbət və ya mənfi əhəmiyyətliyi ilə müəyyən olunması başa düşülür" [4, s. 41].

Məşhur psixoloq Qustav Le Bon kütlə psixologiyası nəzəriyyəsini yazan zaman bildirmişdi ki, bir toplumun intellektual səviyyəsinin artması, inkişaf etməsi üçün ən vacib şərt milli və mənəvi keyfiyyətlərini, genetik kodlarını qorumasıdır.

Rusiya filosofu K.Drobnitskinin fikrincə, mənəvi prinsiplərə insanların mövcud şəraitdə tənqidi münasibətin qabiliyyətinin mənəvi-tarixi inkişafı prosesində ənənələr və adətlər, siyasi-iqtisadi vəzifələr yerinə yetirsə də, hər bir cəmiyyətdə fərdi mənəvi dəyərlər də mövcud olub. Hər bir adət-ənənə fərdi-mənəvi keyfiyyət tipi kimi - şərəf, ləyaqət, xeyirxahlıq kimi qiymətləndirilir [5, s. 62].

Q.T.Stefanenkonun "Etnopsixologiya" adlı kitabında qeyd olunub ki, xalqın etnik psixoloji xüsusiyyətləri onun milli-mənəvi dəyərlərində öz əksini tapır [4,s. 110].

V.A. Kondraşov özünün " İnsanın dünyada mənəvi dəyərləri" məqaləsində belə qeyd edirdi ki, mənəviyyat mürəkkəb struktura malikdir, ictimai və fərdi şüuru, mənəvi, əxlaqi münasibətləri, mənəvi təcrübəni formalaşdırır. Mənəvi şüur bu strukturun mərkəzi elementidir, əxlaqi münasibətləri və mənəvi fəaliyyəti əhatə edir.

K.Yunq yazır: «O işi ki, millət görür, o işi hər bir insan da görür və bir insan bu işi görürsə, deməli bütövlükdə millət də görür». Bu bir növ fərdlə millət arasında tarazlıq vəziyyətidir. Bu tarazlıq ancaq bir halda pozula bilər; ayrı-ayrı adamlar milli-mənəvi dəyərlər sisteminə uyğun gəlməyən hərəkətlər etdikdə. Lakin bu uyğunsuzluq, bu kənara-çıxma iki istiqamətdə ola bilər. Kimsə millətin səviyyəsinə qalxa bilmir, yaxud kimsə orta milli səviyyədən yüksəyə qalxmaq və öz soydaşlarından indiyədək heç kimin görə bilmədiyi işlər görməklə milli inkişafa yeni impuls verir [6,s. 75].

Burada biz ideologiya ilə tərbiyə arasında münasibətlə qarşılaşırıq. Tərbiyə fərdlərə yönəlmiş olur və hər bir fərdin mövcud mədəni-mənəvi dəyərlərə yiyələnməsinə çalışır. İdeologiya isə millət səviyyəsində olur və bütövlükdə ictimai inkişafın təmin olunması naminə bu dəyərlər sisteminin özünü nəzəri şəkildə formalaşdırır. Deməli, hər bir ölkədə tərbiyə prosesi milli ideologiya zəminində həyata keçirilməlidir. Bu baxımdan, pedaqoji proses və pedaqoji nəzəriyyə də tam müstəqil olmayıb, milli-fəlsəfi fikrin və ideologiyanın tələblərinə uyğun surətdə hər bir inkişaf mərhələsində yenidən qurulmalıdır.

Təbii ki, qeyd etdiklərimiz ayrı-ayrı psixoloqların milli-mənəvi dəyərlər haqqındakı yanaşmalarıdır. Bizə maraqlı olan əsas məsələlərdən biri də Azərbaycan gənclərinin milli-mənəvi dəyərlərə münasibətlərini öyrənmək, təhlil etmək və qiymətləndirməkdir.

Milli –mənəvi dəyərlərin qorunması və təbliğ edilməsi məqsədilə "Milli-mənəvi dəyərlərimizə münasibət" adlı sorğu keçirilmişdir. Metodikanın məqsədi gənclərimizin milli-mənəvi dəyərlərə münasibətlərini öyrənməkdir. Sorğunu keçirməzdən əvvəl anket-sorğunun məqsədi, mövzusu barəsində qısa açıqlama verilməlidir. Məlumat çatdırıldıqdan sonra anket-sorğunu həyata keçirmək üçün təxmini olaraq sualları bu qayda üzrə tərtib etmək olar: Milli dəyərlər dedikdə nə başa düşürsünüz? , Milli dəyərlərin qorunması üçün nə edirsiniz? , Milli dəyərlərin qorunması və təbliğinin əhəmiyyəti nədən ibarətdir? və s.

Bu zaman gənclər milli-mənəvi dəyərlərə olan münasibətlərini və üstün hesab etdikləri dəyərləri sıralamışlar. İlk olaraq əksər gənclər tərəfindən milli- mənəvi dəyərlər sırasında vətənpərvərlik hissi durur. İkinci yerdə adət-ənənələrə hörmət və onların qorunub saxlanması kimi məsələlərə xüsusi önəm verilir. Üçüncü olaraq cəmiyyət tərəfindən qəbul edilən və sosial normalara çevrilən əxlaqi davranış qaydaları, normalarına əməl etmək yer alır. Daha sonrakı yerdə dilimizi qorumaq, onun təbliğ olunması dəyərləri durur. Digər sıralarda isə ailəyə hörmət, dinə inam və onun gənclərin formalaşmasında rolu xüsusi yer tutur.

Beləliklə demək olar ki, gənclər arasında vətənpərvərlik hissi, adət- ənənələrə hörmət, əxlaqi davranış normalarına əməl etmək kimi dəyərlər daha önəmli yerləri tutur.

Qeyd edə bilərik ki, qloballaşan dünyada və elmi-texniki tərəqqi dövründə gənclər milli-mənəvi dəyərlərlə yanaşı müasir ümumbəşəri dəyərlərə də önəm verirlər. Deməli, milli-mənəvi dəyərlərimizin müasirliklə vəhdəti həyat tərzinə çevrilir.

ƏDƏBİYYAT

1. Baxşəliyev, Ə. Azərbaycanda psixoloji fikrin təşəkkülü, inkişafı və müasir vəziyyəti. B., 2008, 98 s.
2. Ə.S.Bayramov. Etnik psixologiya . Bakı 2001, 270 s.
3. Əliyev, B.H. Milli-mənəvi dəyərlər və dövlət quruculuğu /H.Əliyev irsi və milli dövlət quruculuğu. B: 2005,
4. Стефаненко, Т. Г. Этнопсихология М., Аспект Пресс, 2009, 110 с.
5. Дробницкий, О.Г. Моральная философия. Избранные труды. М., Гардарики, 2002, 518 с.
6. Михайлева, Е. Г. Ценности и ценностные ориентации в современной социокультурной образовательной среде / Е. Г. Михайлева; Нар. укр. акад. – Х. : Изд-во НУА, 2004,
7. Блюмкин, В. А. Мир моральных ценностей. М., Знание, 1981, 64 с.

MİLLİ-MƏNƏVİ DƏYƏRLƏR VƏ GƏNCLİK.

XÜLASƏ

Məqalədə qeyd olunur ki, milli-mənəvi dəyərlərimiz sərvətimizdir. Milli-mənəvi dəyərlər insan həyatına daxil olaraq fərdi mənsub olduğu xalqın ideallarına qovuşdurur. Milli-mənəvi dəyərləri xalq, cəmiyyət yaradır, şəxsiyyət isə onu mənimsəyərək formalaşır. Milli-mənəvi dəyərləri mənimsəyən insan onu özününküləşdirir.

Qeyd edə bilərik ki, məhz milli-mənəvi dəyərlərin qorunub saxlanılması və gənc nəsillərə ötürülməsi aktual məsələlərdən biridir.

НАЦИОНАЛЬНО-ДУХОВНЫЕ ЦЕННОСТИ И МОЛОДЕЖЬ.

РЕЗЮМЕ

В статье отмечается, что национально-духовные ценности наши богатство. Национально-духовные ценности войдя в человеческой жизни объединяет индивида принадлежность к идеалам народа. Национально-духовные ценности создает народ, общества, а личность формируется его использование. Человек, присвоивший национально-духовные ценности делает его своим.

Мы можем отметить, что именно сохранения национально-духовных ценностей и передача молодого поколения является одним из актуальных вопросов.

NATIONAL-MORAL VALUES AND YOUTH.

SUMMARY

The article notes that the national-moral values are our wealth. National-moral values including to the human life demystifies the individual the ideals of the belonging nation. National-moral values are created by people, society, but the person is formed by adopting it. By adopting the national-moral values human is doing it own.

We can note that it is one of the most actual issues is the preservation and transmission to the young generation of national-moral values.

ŞƏXSİYYƏTİN SOSİALLAŞMASINDA MƏDƏNİ DƏYƏRLƏRİN ROLU

Psixol.ü.f.d.Mustafayev Müşviq Hüseyn oğlu, baş elmi işçi, eksperimental psixoloji laboratoriya
Psixol.ü.f.d.Məmmədli İranə Məhəmməd qızı, Sosial və pedaqoji psixologiyanın kafedrasının müəllimi

Açar sözlər: sosializasiya, şəxsiyyət, mədəniyyət, dəyərlər

Ключевые слова: социализация, личность, культура, значение

Key words: socialization, personality, culture, value

Şəxsiyyət sosial mühitin, mövcud sosial reallığın, mədəni proseslərin bir hissəsi və nəticəsidir. Şəxsiyyətin təşəkkülü və formalaşmasında, mədəniyyətin mühüm rol oynaması və bu prosesə onun təsiri məsələsinin öyrənilməsi həmişə aktual olmuşdur. Şəxsiyyətin mühüm xüsusiyyətlərindən biri real gerçəklik onun özü tərəfindən yaradılması ilə bağlıdır. Hər bir şəxsiyyət ətraf mühiti fərdi qavrama nəticəsində ümumi qaydaların, adət və ənənələrin təzahürünün unikal nümunələrini yaradaraq sosial münasibətləri özü bildiyi kimi dərk edir. Qarşılıqlı münasibətlərin fərdi və ümumi nümunələri, həmçinin onlara uyğun gələn şəxsiyyətin həyat fəaliyyətinin spesifik maddi və mənəvi məhsulları bəşəri mədəniyyət sahəsinin əsasını təşkil edir. Bu baxımdan insanın həyatının ilk günündən sosiallaşma prosesi başlayır. Şəxsiyyətin ictimai əlaqələr və münasibətlər sisteminə qoşulması, cəmiyyətdə qəbul olunan davranış, normalar, və dəyərləri dərk edib mənimsəmək prosesidir. Bu prosesin nəticəsində şəxsiyyət cəmiyyətin bir üzvünə çevrilir. Sosiallaşma prosesində insan sosial biliklərə, təcrübəyə yiyələnir. Sosiallaşma prosesində insan mədəniyyət və sosial münasibətlər aləminə daxil olur və bu prosesdə o, müəyyən sosial qrupun nümayəndəsi kimi formalaşır.

Qeyd edək ki, cəmiyyət insanların dünyasıdır. İnsan bu dünyada doğulur, burada yaşayır, inkişaf edir, şəxsiyyətə çevrilir. Onun vasitəsilə müəyyən bilikləri, dəyərləri, davranış normalarını və s. mənimsəyir. İctimai həyatda insan fəaliyyətin müxtəlif növlərinə qoşulur, ətrafdakıqlarla qarşılıqlı təsirdə olur və müəyyən sosial mövqe qazanır. Sosiallaşma – şəxsiyyətin inkişafı, bu cəmiyyətə, sosial birliyə, qrupa xas olan sərvətlərin, normaların, ustanovkaların, davranış nümunələrinin öyrənilməsi və mənimsənilməsi prosesidir. Beləliklə, dünyaya gələn hər bir insan və ya fərd tədricən insan mədəniyyətini mənimsəməyə başlayır, öz xüsusiyyətlərini qazanır, cəmiyyətə daxil olur, başqa insanlar arasında özünü təsdiq edir və şəxsiyyətə çevrilir. Bu proses iki istiqamətdə gedir. Bir tərəfdən fərd sosial münasibətlər sisteminə daxil olaraq, öz cəmiyyətinin mədəni təcrübəsini, onun dəyərlərini və normalarını mənimsəyir. Bu halda o, ictimai təsirin obyektidir.

Digər tərəfdən isə sosiallaşaraq insan cəmiyyətinin və onun mədəniyyətinin gələcək inkişafında daha geniş və fəal surətdə iştirak edir. Sosiallaşma erkən uşaqlıqdan başlanır və mahiyyətcə qocalığın sonuna kimi davam edir. O, fərdin mədəniyyətə daxil olmasının bütün proseslərini (onun öyrədilməsi və tərbiyəsi, başqa insanlar ilə qarşılıqlı təsiri, onun cəmiyyətin dəyər və normalarını, müxtəlif sosial rolları, birgə fəaliyyət növlərini mənimsəməsi, müəyyən hüquq və vəzifələrin, baxışların, vərdişlərin və s. qazanılması) əhatə edir. Öz məzmununa görə sosiallaşma iki tərəfli proses kimi özünü göstərir. Bir tərəfdən o, cəmiyyətin sosial-tarixi təcrübəsinin, simvollarının, sərvətlərinin və normalarının ötürülməsindən (varislik prinsipi), digər tərəfdən isə fərdin onları mənimsəməsindən, interiorizasiyasından ibarətdir. Sosiallaşma prosesinin ilkin mərhələlərində şəxsiyyət üçün onun başlıca mənası-özünün sosial yerinin axtarışıdır. Bəzi tədqiqatçıların fikrincə şəxsiyyətin sosiallaşması fərdin cəmiyyətə, müxtəlif tipli sosial birliklərə integrasiyası prosesidir. Bu proses fərdin sosial norma və sərvətləri

mənimsəməsi sayəsində mümkün olur. Həmin norma və sərvətlərin əsasında şəxsiyyətin sosial cəhətdən əhəmiyyətli xüsusiyyətləri formalaşır. Başqa sözlə, sosiallaşma prosesində insan mədəniyyət və sosial münasibətlər aləminə daxil olur. Şəxsiyyətin sosiallaşması bəşəriyyətin, sosial təcrübənin nəsil-dən-nəsilə verilməsini üzvi surətdə özündə ehtiva edir. Bu baxımdan varislik ənənələrinin saxlanılması və mənimsənilməsi adamların gündəlik həyatından ayrılmazdır. Bu isə öz növbəsində yeni nəsillərin, cəmiyyətin iqtisadi, sosial, siyasi və mənəvi problemlərinin həllinə cəlb olunmasına şərait yaradır, belə ki, şəxsiyyətin sosiallaşması ictimai cəhətdən əhəmiyyətli keyfiyyətlərin bir və ya bir neçəsini deyil, onun bütün elementlərinin tədqiqat obyektinə çevrilməsini nəzərdə tutur.

Qeyd edək ki, psixoloji ədəbiyyatda sosiallaşma prosesi haqqında müxtəlif fikir və mülahizələr vardır. Bəzi alimlərin fikrincə sosiallaşma fərdin inkişafının sosial cəhətdən şərtlənməsi deməkdir. Lakin sosiallaşmanı yalnız fərdin sosial cəhətdən şərtlənməsi ilə məhdudlaşdırmaq onu sosial təsirlərin passiv obyektinə çevirərdi. Əlbəttə, bu prosesdə insan sosial təsirlərə məruz qalır. Lakin bu insan ilə cəmiyyət arasındakı qarşılıqlı əlaqə və münasibətlərin bir tərəfidir. İkinci olduqca mühüm cəhət ondan ibarətdir ki, insan müxtəlif sosial təsir və münasibətlərin obyektinə olmaqla bərabər, həm də həmin təsir və münasibətlərin subyektidir, yəni insan bu prosesdə fəaldır. Bu baxımdan sosiallaşma bir dəfə yaranmış proses deyildir. O, daim dəyişən, zənginləşən, hərəkətdə, dinamikada olan prosesdir. Hər bir fərd ayrı-ayrılıqda özündən əvvəlki dövrdə yaşamış insanlar kimi bütün ömrü boyu sosial mühitə daxil olur, ona uyğunlaşır.

Şəxsiyyətin fəaliyyətini tənzimləyən sosial normaların mənimsənilməsi ilə insan cəmiyyətə integrasiya edir. Bu təsir vasitələri normalar, dəyərlər və əlamətlərdir. Onlar cəmiyyət və qrup tərəfindən formalaşan şəxsiyyətə əlamətlər vasitəsilə verilir. İnsanı norma və dəyərlərlə tanış edən, sosial təcrübənin mərkəzi elementi kimi çıxış edən konkret qruplar sosiallaşma institutları adlanır [8, s.113].

Sosiallaşma prosesinə sosiallaşma institutları mühüm təsir göstərir. Əmək fəaliyyəti ilə bağlı bu mərhələlərin təsnifatına əsaslanaraq: əməyəqədər sosiallaşma mərhələsində - erkən uşaqlıq dövründə ailə və məktəbəqədər müəssisələr sosiallaşmanın əsas institutu kimi kimi çıxış edir. Ailə ənənəvi olaraq bir çox konsepsiyalarda mühüm amil sayılır. Uşaqlar ailə həmçinin norma və fəaliyyət vərdislərini mənimsəyir. Valideynlərin davranış tipinin avtoritar yaxud liberal olması uşaqlarda «Mən-obrazının» formalaşmasına təsir edir. Sosiallaşma prosesində ailənin rolu cəmiyyətin tipindən, ənənələrindən, mədəniyyət xüsusiyyətlərindən asılıdır [11, s.78].

Baxmayaraq ki, müasir ailə əvvəlki xüsusiyyətlərini itirib, onun rolu əvvəlki kimi qalıb. Boşanmaların sayının artması, az uşaqlılıq, atanın ənənəvi mövqeyinin zəifləməsi, qadınların əmək fəaliyyəti müasir ailəni əvvəlkindən fərqləndirir.

Məktəb sistematik təhsildən savayı, uşağın cəmiyyətə daxil olmasında mühüm rol oynayır. İnsan ilk olaraq məktəbdə vətəndaşlıq barədə təsəvvürlər əldə edir. Məktəbdə uşağın ünsiyyət imkanları genişlənir. Burada o həm yaşlılarla, həm də uşaqlarla ünsiyyət qurur. Etnik xüsusiyyətlər barədə məlumat almağa başlayır. Əmək fəaliyyəti prosesində əmək kollektivi sosiallaşma institutu sayılır. Onun rolu hələ tam izah olunmayıb.

Bir məsələni də qeyd edək ki, sosiallaşma daim dəyişən, zənginləşən, hərəkətdə, dinamikada olan prosesdir. Hər bir fərd ayrı-ayrılıqda özündən əvvəlki dövrdə yaşamış insanlar kimi bütün ömrü boyu sosial mühitə daxil olur, ona uyğunlaşır.

Elmi ədəbiyyatda sosiallaşmanın dörd sistemi ayırd edilib:

Mikrosistem: ailə, dini qruplar, həmyaşıd uşaqlar, yaşayış yerinin sosial-mədəni mühiti, tərbiyə institutları.

Mezosistem: etnomədəni amillər, yaşayış məskənin tipi, kütləvi kommunikasiya vasitələri.

Ekosistem: valideynlərin iş yeri, yerli səhiyyə şöbələri, məişət şəraitinin yaxşılaşması, uşağın bacı və qardaşlarının ailəsi, dostlarının ailəsi.

Makrosistem: planetar proseslər, ölkənin təbii coğrafi xüsusiyyətləri, cəmiyyət, dövlət [9,s.31].

İstər mikro, istər mezo və ekzo, istərsə də makro amillərdən hər birinin sosiallaşma prosesində öz mütləq çəkisi olsa da, onlar mürəkkəb və ziddiyyətli prosesi qarşılıqlı əlaqədə şərtləndirir. Sosiallaşma prosesinin özünəməxsus mexanizmləri var. Onlardan ikisi- imitasiya və identifikasiya xüsusilə önəmlidir. İdentifikasiya prosesində uşaq özünü təqlid obyektinə eyniləşdirir və bu yolla sosial təcrübəni mənimsəyir [2, s.100].

Uzun və mürəkkəb proses olan sosiallaşma ayrı-ayrı mədəniyyətə malik xalqlarda özünəməxsus xüsusiyyətlərə malikdir. Ayrı-ayrı ölkələrdə yaşayan eyni millətin nümayəndələrinin fərqli keyfiyyətlərə malik olması sosiallaşmanın müxtəlif xüsusiyyətləri ilə bağlıdır. Fərd ətraf mühitin, cəmiyyətin təsiri ilə şəxsiyyətə çevrilir. Onun xarakter xüsusiyyətləri yaşadığı mədəniyyətdən bilavasitə asılı olur. Körpənin gözünü açıb gördüyü ilk insan onun valideynləri, böyüdüyü mühit ailə mühiti olur.

Müxtəlif xalqların mədəniyyətində oxşar cəhətlərlə yanaşı, fərdi və özünəməxsus xüsusiyyətlər də var. Bu cəhətlər etnik xüsusiyyətlərdə, milli xarakterdə, xalqın mentalitetində bütün aydınlığı ilə əks olunur.

Etnik qrup özünə xas xüsusiyyətləri yeni nəsllə mədəni transmissiya vasitəsilə ötürür. Transmissiyanın üç növü var:

1. Vertikal transmissiya, valideynlərin mənəvi dəyərləri övladlarına ötürməsi
2. Horizontal transmissiya, uşağın anadan olduğu gündən yetkinlik yaşına qədər həmyaşıdları ilə ünsiyyət vasitəsilə sosial təcrübəni və mədəniyyət ənənələrini mənimsəməsi.
3. Əks transmissiya, fərdin xüsusiləşmiş sosiallaşma institutları, ətrafdakı insanlarla ünsiyyət vasitəsilə sosial təcrübəni mənimsəməsi.

M.Mid qedəyir ki, mədəniyyət uşaqlara cəmiyyətdə özünü necə aparmağı, necə düşünməyi öyrədən əsas faktordur. Kardiner kimi o da bu və ya digər xarakter xüsusiyyətinin formalaşmasını sosiallaşmanın spesifikasiyi ilə bağlayır.

Avstriya alimi Eybl-Eybesfeld hesab edir ki, uşağın daim diqqət və qayğı ilə əhatə olunması onun cəmiyyətin tam hüquqlu üzvü kimi yetişməsində mühüm şərtədir. Onun fikrincə, qayğı və nəvazişdən uzaq olan tərbiyə nəticəsində öz qrupu ilə bağlılıq hiss etməyən şəxsiyyət formalaşır [7, s.121].

Müasir etnopsixoloji təsəvvürlərə görə, «Uşağı bələmək, əmizdirmək, onunla söhbət etmək və oynamaq örnəkləri – körpənin böyüyüb ərsəyə çatdığı mədəniyyətin bir parçasıdır». Müəyyən edilmişdir ki, dilsiz –ağızsız çağa üç aylıq olanda mədəniyyət onun bütün həyatına nüfuz edir. Amerika etnopsixoloqu İ.Kaudil bu yönündə ABŞ-da, Yaponiyada ananın «normal» uşaq haqqında təsəvvürlərini öyrənib. Tədqiqatın nəticələri çox maraqlıdır. Sən demə, ABŞ-da körpə uşağa lap ilk aylarından şəxsiyyət kimi yanaşırlar. Onun öz tələbatları, arzu və istəkləri var. Valideynlər körpənin tələbatlarını vaxtında başa düşməli və təmin etməlidir. ABŞ-da körpə uşaqlar, demək olar ki, bəlkə də ağlamırlar. Yaponiyada isə körpəni ananın bir parçası sayırlar. İ.Kaudilin fikrincə, yapon uşağı psixoloji axarda sərbəstlikdən məhrumdur. Uşaq üçün daha çox nəyin yaxşı və münasib olmasını bilavasitə ananın özü müəyyən edir. O, körpənin nazı ilə oynamır, onun istədiyi kimi yedizdirir, istədiyi kimi oynadır.

Uşağın davranış stereotipləri haqqında da amerikalı və yapon ananın təsəvvürləri bir-birinə uyuşmur. ABŞ-da ana uşağı şən görmək istəyir. O, istəyir ki, uşağı deyib gülsün, fəal olsun, öz ətrafındakı aləmi təsdiq etsin. Yaponiyada isə ananın urəyindən keçir ki, uşaq sakit olsun, sözə baxsın, onu ancaq sakit olduğu üçün əzizləyir. Bütün bunlar göstərir ki, ABŞ və Yaponiyanın öz milli kökdə tərbiyə modelləri var, bu tərbiyə bir-birindən fərqlənir.

Şəxsiyyətin sosial-psixoloji aləmi genişləndikcə onun əlaqələri də genişlənir və bu kontinuumda həmyaşid uşaqlar, qonum-qonşu, tanışlar və tanış olmayan adamlar mühüm rol oynamağa başlayır. Onlar da bir tərəfdən oğlan və ya qızın davranış və rəftarını qiymətləndirəndə müvafiq ideallara söykənirlər. Oğlandan oğlan, qızdan qız üçün səciyyəvi olan davranış və rəftar tərzini gözləyirlər, oğlan və ya qız kimi qavrayırlar, onların davranış və rəftarını ideal oğlan və qız ideali baxımından mənalandırırlar. Qızın və ya oğlanın bu ideallarla səsleşən hərəkətlərini rəğbətləndirirlər. Yersiz hərəkətlərini isə mühakimə edirlər. Kişi idealına cavab verməyən oğlanı ələ salırlar. Uşaqlar bu neqativ reaksiyaları öz davranış və rəftarlarında nəzərə alırlar, başqa adamların – yaşlıların və həmyaşid uşaqların bəyəndikləri davranış örnəklərini həssaslıqla mənimsəyirlər.

Uşağın öz xalqının mədəniyyətinə daxil olması inkulturasiya adlanır. Etnik qrup öz mədəniyyətini uşaqlara müxtəlif yollarla verir:

- etnik xüsusiyyətlər valideynlər vasitəsilə uşaqlara verilir;
- uşaq mədəni ənənələri həmyaşd uşaqlarla ünsiyyət şəraitində mənimsəyir;
- uşaqların mədəniyyəti mənimsəməsində valideynlərlə yanaşı onları əhatə edən yaşlılar önəmli rol oynayır;
- milli mədəniyyətin mənimsənilməsində xüsusi sosiallaşma institutlarının rolu son dərəcə önəmlidir.

Sosiallaşma prosesində uşaq sosial təcrübəni mənimsədikcə sosial qrupun nümayəndəsi kimi, sosial cəhətdən əhəmiyyətli keyfiyyətlərə yiyələnmiş şəxsiyyət kimi formalaşır.

Beləliklə aydın olur ki, sosiallaşma prosesində insan mədəniyyət və sosial münasibətlər aləminə daxil olur. Bu prosesdə o, müəyyən sosial qrupun nümayəndəsi kimi formalaşır.

ƏDƏBİYYAT

- 1.Abbasov A.N.,Əlizadə Ə.Ə. Ailə həyatının etika və psixologiyası. Bakı, 1988
- 2.Bayramov Ə.S., Əlizadə Ə.Ə. Sosial psixologiya Bakı, Qapp-poliqraf, 2003
- 3.Bayramov Ə.S. Etnik psixologiya. Bakı, Renessans, 2001, 374s.
- 4.Əlizadə Ə.Ə. Azərbaycan etnopsixologiyasına giriş. Bakı, Renessans, 2003, 5.Əlizadə Ə.Ə. Uşaq və yeniyetmələrin cinsi tərbiyəsi, Bakı, Maarif, 1986
- 6.Əliyev R.İ. Şəxsiyyət və onun formalaşmasının etnopsixoloji əsasları, Bakı, Araz, 2000
- 7.Əliyev R. İ. Şagird şəxsiyyətinin formalaşmasında milli xüsusiyyətlərin nəzərə alınması. Bakı, Maarif, 1985
- 8.Andreeva Q.M. Социальная психология. Москва,1998
- 9.Полибут Л.Q. Гтнічєskie фактори развїтїє лїчностї» SPb,izd.S,Peterburqskoqo universiteta, 1995
- 10.Romanova O.L. Razvїтїє гтнічєskoy identїчностї u detey i podrostkov. Avtoreferat,1994
- 11.Stefanenko T. Gtnopsixologїa. Moskva, 2000
- 12.Xotineu V.Ö. «Gtnїчєskoe samosoznanie» S.Peterburq, «Aletey», 2000

XÜLASƏ

Şəxsiyyətin təşəkkülü və formalaşmasında, mədəniyyətin mühüm rol oynaması və bu prosesə onun təsiri məsələsinin öyrənilməsi həmişə aktual olmuşdur. Şəxsiyyətin mühüm xüsusiyyətlərindən biri real gerçəklik onun özü tərəfindən yaradılması ilə bağlıdır. Şəxsiyyətin ictimai əlaqələr və münasibətlər sistemində qoşulması, cəmiyyətdə qəbul olunan davranış, normalar, və dəyərləri dərk edib mənimsəmək prosesidir. Bu prosesinin nəticəsində şəxsiyyət cəmiyyətin bir üzvünə çevrilir.

РЕЗЮМЕ

Изучение таких вопросов, как важность роли культуры в становление и формирование личности и ее влияние на этот процесс всегда был актуальным. Одним из важных качеств личности является создание реальности самой личности . Присоединение личности к системе социальных связей и отношений является процесс осознания и принятие поведения , норм и ценностей , принятых в обществе . В результате этого процесса личность превращается в члена общества.

SUMMARY

The studying of such issues as importance of the role of the culture in the coming into being and formation of a personality and its impact to this process always was topical. One of the important qualities of a personality is creation of the reality by a personality itself. Joining of a personality to the system of social connections and relationships is a process of realizing and adoption of the behavior, norms and values accepted in society. As a result of that process the personality turns into a member of the society.

İMTAHANA HAZIRLIQ PROSESİNDƏ ABİTURIYENTLƏRƏ PSIXOLOJİ KÖMƏK İŞLƏRİNİN TƏŞKİLİ MƏSƏLƏLƏRİ

*Musayeva Günel İsmixan qızı,
BDU-nun II kurs magistrantı*

Açar sözlər: abituriyent, ali məktəb, imtahan, psixoloji hazırlıq, ixtisas qrupu, insan beyni, imtahan prosesi, imtahan günü.

Ключевые слова: абитуриент, вуз (высшее учебное заведение), экзамен, психологическая подготовка, группа специальности, человеческий мозг, экзаменационный процесс, день проведения экзамена.

Keywords: university entrant (school-leaver), higher education institution, exam, psychological readiness, majors, human brain, examination process, date of an exam.

Abituriyentlərin imtahanlara hazırlığı həmişə aktual bir məsələ kimi müxtəlif elm sahələrinin tədqiqatçıların diqqətini cəlb etmişdir. Bu sahə həmçinin psixoloqların da daim maraq dairəsi daxilindədir.

Ali məktəblərə qəbul imtahanları abituriyentlər üçün ən yaddaqalan, həyəcanlı, bəziləri üçünə ən qorxulu, dəhşətli məqamlardandır. İmtahana mümkün qədər psixoloji və fiziki cəhətdən hazır olmaq lazımdır. Çox illik təcrübələrdən belə qənaətə gəlmək olar ki, biliklərin yoxlanılmasında ən çox həyəcanı imtahan verənlər keçirir. Buraxılış imtahanları adətən hazırlıqların bitdiyi dövrə təsadüf edir. Nəticə olaraq hər bir insan iki seçim qarşısında qalır: bundan sonrakı həyatının necə olmasının seçimi və əgər seçim edilibsə, onun necə reallaşdırılması üçün heç bir təminatın olmaması.

Abituriyentin psixoloji hazırlığından danışarkən ixtisas qrupunun seçilməsi, hazırlıq prosesi, imtahan prosesinə xüsusi diqqət yetirmək önəmlidir. Bu 3 mərhələni ayrı-ayrılıqda nəzərdən keçirək:

1. Abituriyent üçün ən çətin və məsuliyyətli mərhələ ixtisas qrupunun seçilməsidir. Bəzən bu seçimi abituriyentlərin əvəzinə valideynləri, yaxınları, müəllimləri həyata keçirir. Bu işə tamamilə yalınşdır. İxtisas qrupunu seçməyi bir neçə faktor üzrə təhlil etmək olar. Bu faktorlar aşağıdakılardır:

- Beynin hansı istiqamətdə inkişaf etməsi;
- Həqiqi istək və həvəs(ötəri həvəs deyil, uzun illər boyu sönməyəcək əsl istək);
- İstedadın hansı sahədə olması.

2. Abituriyentin psixoloji hazırlığının ikinci mərhələsi hazırlıq prosesidir. Düzgün planlaşdırılmış hər bir iş yaxşı nəticə verə bilər, yetər ki, qurulmuş plana riayət edilsin. Hazırlıq prosesində istənilən nəticəni almaq üçün ilk öncə düzgün planlaşdırma aparılmalı, sonra isə həmin plana uyğun hərəkət edilməlidir. Planlaşdırmada maksimum effekt əldə etmək üçün aşağıdakı məqamlara diqqət yetirilməlidir:

-İmtahana hazırlıq zamanı düzgün planlaşdırılması vacib olan əsas anlayış vaxt bölgüsüdür. Qərbin iş dünyasında "Time Master" anlayışı var. Bu, ingilis dilində tərcümədə "Vaxt Sahibi" deməkdir. Vaxtın düzgün bölüşdürülməsi və vaxtdan maksimum istifadəni bildirir. İş adamları vaxtı qiymətləndirməyi bilirlər. Ataların dediyi "Vaxt qızıldır" ifadəsi də əbəs yerə deyilmiş bir kəlam deyil. Əslində, vaxt elastik anlayışdır. Yəni eyni bir müddətli vaxt həm çox və həm də az ola bilər. Məsələn üçün orta həcmli bir dərsi şagird on beş dəqiqəyə öyrənmə bilər, iki saata da. Bu sadəcə seçim məsələsidir və şagirdin özündən asılıdır. Əgər şagird bu işə on beş dəqiqə ayırsa və bilsə ki, bundan artıq vaxtı yoxdur, o zaman bu on beş dəqiqə ona bəs edəcək. Buna görə də gündəlik qrafik tutmaq və ona əməl etmək çox vacibdir. Gündəlik iş qrafiki mütləq səhər yuxudan oyananda tərtib edilməlidir! Hər axşam yatağa girdikdə isə günün

analizi aparılmalıdır. Həmin gün görülən və görülməyən işlər təhlil edilməli və qiymətləndirilməlidir. Dərslər çox olsada, gündəlik yuxu rejiminə əməl edilməli və hər gün 7 saatdan az olmayaraq yuxu rejimi ödənilməlidir [2,s.47].

-Abituriyent imtahana yorulmadan hazırlaşmağa səy göstərməlidir. Bunun üçün bir neçə sadə qaydaya əməl etmək lazımdır:

a) Həftənin bir gününü istirahətə həsr etmək;

b) Hər yarım saatdan bir 5 dəqiqəlik fasilə etmək;

c) Daimi gümrəhliyin təmin edilməsi. (Sağlamlıq-bu, həm daxili, həm də xarici orqanların normal fəaliyyət göstərməsinə və orqanizmdə heç bir xəstəlik əlamətlərinin olmamasına deyilir. Gümrəhlik isə düşüncənin daim aydın olmasına və əzələlərin beyindən gələn signala dərhal reaksiya verməyə hazır olmasına deyilir.)

Daimi gümrəh olmaq üçün bəzi prinsiplərə əməl etmək lazımdır:

-Yuxu saatının normaya salınması;

-Fiziki cəhətdən aktiv olmaq;

-Günü aktiv fəaliyyətdə keçirmək.

3. Abituriyentin psixoloji hazırlığının sonuncu, üçüncü mərhələsi imtahan prosesidir. İmtahan prosesi-abituriyentin son məqsədi və həlledici “döyüşdür”. Bu mərhələ üç hissəyə bölünür: imtahandan bir həftə əvvəl, imtahandan bir gün əvvəl və imtahan zamanı.

İmtahanla bağlı hər bir zaman kəsiyinin özünəməxsus davranış qaydaları var və imtahan prosesi zamanı hər bir mərhələyə fərdi yanaşma önəmlidir.

-Adətən, abituriyentlər hazırlıq dövrünün son bir ayını keçirilən materialın təkrarına həsr edirlər. Hansısa fənnin tam təkrarına vaxtının çatmayacağını hiss edən abituriyent narahat olmağa başlayır. Bu isə imtahan həyəcanından xəbər verir.

-Yuxarıda sadalanan səbəblər son həftəyə çox vacib və həlledici bir həftə statusu qazandırır. Buna görə də həmin həftəni layiqincə qiymətləndirmək və diqqətli olmaq lazımdır. Abituriyentin bu həftədə həyəcanı daha da artır. Şagird bütün günü imtahan haqqında düşünməyə başlayır və bu onun psixoloji vəziyyətinə mənfi təsir göstərməyə başlayır. Abituriyent psixoloji vəziyyətini yaxşıya doğru dəyişmək üçün uğurları, biliyinin üstün olduğu sahələri və imtahan prosesi ilə bağlı müsbət keyfiyyətləri haqqında düşünməlidir. Bu abituriyentdə öz qüvvəsinə inam hissi yaradacaq. İmtahan qabağı dərslərə mümkün qədər az yer vermək lazımdır. Beyni yormaqla olmaz. Həminin bu həftə bir sıra xüsusiyyətləri ilə əlamətdardır. Əsas xüsusiyyəti isə ondadır ki, bu həftə gündəlik iş qrafikində dəyişiklik etmək lazımdır. Birincisi, yuxu saatını bir saat artırmaq lazımdır. Həmin vaxtı səhər gec durmaq hesabına deyil, axşam bir saat tez yatmaq hesabına ödəmək lazımdır. İkincisi, yuxudan əvvəl yarım saat axşam gəzintisi etmək lazımdır. Axşam gəzintisi yuxunu sağlam və möhkəm edəcək ki, bu da beynin dincələrək qüvvəsini tam bərpa etməsinə təmin edəcək. Üçüncüsü, səhər idmanının vaxtını on beş dəqiqə artırmaq lazımdır. Ümumiyyətlə, bu dövrdə fiziki aktivliyi artırmaq lazımdır. Dördüncüsü, bədii ədəbiyyatdan və televizordan (xüsusən də, emosional film və verilişlərdən) uzaq durmaq lazımdır [3,s.130-155].

İnsan beyni kompyutərə bənzəyir. Hər bir informasiya insan beynində müəyyən qədər yer tutur və alınan son informasiyalar daha üzdə yerləşir. İnsan yaddaşını “eşlənəkdə” əlinə keçən informasiya məhz bu olur və daim “əl-ayağına dolaşır”, istədiyi məlumatı xatırlamaqda mane olur. Əldə edilən dərslərdən xaric əlavə məlumat da insan beynində artıq yer tutur və əlavə yük olur. Bunun da nəticəsində abituriyent imtahan zamanı sualların düzgün cavablarını vaxtında yadına salması bacarmır. Buna görə də, imtahandan bir neçə həftə əvvəl bilavasitə imtahana aid olmayan istənilən məlumatın qəbul edilməsinə yol vermək olmaz. Beləliklə, imtahandan əvvəlki həftədə görülməli işləri aşağıdakı ardıcılıqla sıralamaq olar:

a) Abituriyent özünü ələ almalı, tələş və həyəcana son qoymalı;

- b) Diqqəti abituriyent öz üstünlüklərində, müsbət keyfiyyətlərində cəmləşdirməli;
- c) Həftəlik iş qrafikində dəyişiklik etməli;
- d) İstirahətə daha çox yer verməli;
- e) Artıq informasiyalarla beyni yükləməməli.

-İmtahan prosesinin ən həyəcanlı və məsuliyyətli vaxtı imtahan günüdür. Ümumiyyətlə, abituriyent imtahana hansı əhvali-ruhiyyə, "edam və ya bayram" əhvalı ilə getsə, əldə edəcəyi nəticə də buna uyğun olacaqdır. İmtahan gününə münasibətinin necə olması yalnız imtahan verəcək şəxsin öz seçimindən asılıdır.

İnsan təbiəti belə qurulub ki, o istənilən işi sonda gözləyən mükafatlar naminə edir. Və işi bitirmədən mükafat almaq mümkün deyil. İmtahana hazırlıq prosesi də həmçinin belədir. Abituriyent iki il ərzində müntəzəm olaraq imtahana hazırlaşarsa imtahanda uğur qazanması mümkündür. Bunun üçün isə imtahana hazırlaşan şəxs iradəli, pozitiv, intizamlı olmalı və səbrlə imtahan gününə hazırlaşmalıdır.

ƏDƏBİYYAT

1. Əliyev B.H., Cabbarov R.V., Əliyeva K. Pedaqoji psixologiya. Bakı: 2011
2. Məmmədova Z.A. Abituriyentin psixoloji hazırlığı. Bakı: 2013
3. Özer K. Sınav ve sınanma kaygısı. İstanbul: Varlık yayınları, 1990
4. Əlizadə Ə.Ə. Müasir Azərbaycan məktəbinin psixoloji problemləri, Bakı: Ozan, 1998
5. Выгодский Л.С. Педагогическая психология. М.: 1996
6. Cavadov R.Ə., Tağıyeva G.B. Eksperimental şəraitlərdə psixoloji xidmət. Bakı: 2006
7. Bayramov Ə.S., Əlizadə Ə.Ə. Sosial psixologiya. Bakı: Poliqraf, 2003
8. Sınav kaygısı grup eğitim proqramı. Ankara Valiligi Milli Eğitim Müdürlüğü. Ankara: 2004.

ОРГАНИЗАЦИЯ ПСИХОЛОГИЧЕСКОЙ ПОМОЩИ АБИТУРИЕНТАМ В ПРОЦЕССЕ ПОДГОТОВКИ К ЭКЗАМЕНУ РЕЗЮМЕ

Мусаева Гюнель

Подготовка абитуриентов к экзаменам всегда изучалась деятелями различных наук. Процессы подготовки абитуриентов к экзаменам были глубоко исследованы и психологами.

Этап психологической подготовки абитуриентов к экзаменам занимает в их жизни важное место. Говоря о психологической подготовке абитуриентов к экзаменам, следует различать следующие процессы: выбор группы специальности, подготовительный и экзаменационный процесс. Проанализировав по отдельности все три этапа, мы пришли к таким выводам, что если эти этапы будут правильно оценены со стороны лица, сдающего экзамен, и при соблюдении им условий каждого этапа, то вероятность достижения успеха велика. Но, конечно же, абитуриенты должны иметь глубокие знания с предыдущих годов.

THE ISSUES OF PSYCHOLOGICAL SUPPORT ORGANIZATION FOR STUDENTS WHO ARE IN THE EXAM PREPARATION PROCESS SUMMARY

Musayeva Gunel

The psychological readiness of applicants has always been studied by scientists from different spheres. In depth study of an exam preparation process was conducted mainly by psychologists.

Psychological preparation stage plays a crucial role in the life of an applicant (student to be). While discussing an applicant's psychological readiness for an exam there is a need to differentiate the process of major selection, preparation process, and the process of examination. The appropriate analyses of the abovementioned stages and proper actions taken to meet the requirements of the every stage by the applicant (student to be) can increase the probability of success. It is without doubt that the applicant (student to be) is also expected to gain thorough knowledge in previous years.

GİNEKOLOJİ XƏSTƏLƏRİN MOTİVASİYA VƏ TƏLƏBATLAR SİSTEMİNİN EKSPERİMENTAL TƏDQIQI

İsgəndərova Aytəkin Sübhan qızı
BDU-nun II kurs magistrantı

Açar sözlər: Ginekoloji xəstəliklər, daxili və xarici motivasiya, tələbatlar ierarxiyası, depressiya, bədən təsəvvürü, şəxsiyyətlərarası münasibətlər, seksual münasibətlər.

Ключевые слова: гинекологические заболевания, внутренняя и внешняя мотивация, иерархия потребностей, hierarchy of needs, депрессия, изображение тела, межличностные отношения, сексуальные отношения.

Key words: gynecological disorders, intrinsic and extrinsic motivation, depression, body image, interpersonal relationship, sexual relationship.

Giriş. Ginekoloji xəstəliklər qadın cinsiyyət orqanlarının xəstəlikləridir və müxtəlif fərqli əlamətlər, simptomlarla təzahür edirlər. Ginekoloji xəstəliklər qadınlar arasında olduqca geniş yayılmışdır. Xəstəliklərin inkişaf xətti hər il artır. Bu bir sıra daxili və xarici faktorlardan asılıdır. Müasir dövrdə ginekoloji problemlərin əsas xarici səbəblərinə orqanizmi qıcıqlandıran güclü stress faktorların daimi və ya periodik təsiri ilə stress yaşama, şəhərlərdə ekoloji vəziyyətin pisləşməsi, cinsi həyata erkən başlama, gigiyenik qaydaları gözləməmə, antibiotik qəbulu nümunə ola bilər. Ginekoloji xəstəliklər qadınlarda bir sıra psixoloji problemlərə səbəb olur. Son dövrlər klinik psixologiyanın tətbiqi və dövrümüz üçün aktualıq kəsb edən məsələlərdən biri olan ginekoloji xəstəliklərin yaratdığı psixoloji problemlərin öyrənilməsi çoxsaylı tədqiqatların aparılmasını tələb edir. Bu məqsədlə biz ginekoloji xəstələrin motivasiya və tələbatlar sistemini eksperimental olaraq tədqiq etməyə qərar verdik.

Tədqiqatın vəzifələri.

1. Tədqiqata cəlb edilən ginekoloji xəstələrin sosio-demoqrafik göstəricilərinin araşdırılması;
2. Ginekoloji xəstələrin daxili (instinsic) və xarici (ekstrinsic) motivasiya növlərinin tədqiq edilməsi;
3. Ginekoloji xəstələrin tələbatlar ierarxiyasının qiymətləndirilməsi;
4. Ginekoloji xəstələrdə depressiya göstəricilərinin araşdırılması;
5. Onların bədən təsəvvürü sxemi, cinsi məmnunluq və şəxsiyyətlərarası münasibətlər sferasının tədqiq edilməsi.

Tədqiqatın obyektı. Tədqiqat bir mərhələdə keçirilmişdir. Tədqiqatda 94 nəfər ginekoloji xəstəlikdən müalicə olunan pasiyent iştirak etmişdir. Araşdırmaya cəlb olunanlar 18-60 yaş arası qadınlar təşkil edir (Orta yaş: $47,78 \pm 9,8$). Hər bir pasiyentə tədqiqatın məqsədi haqqında informasiya verilmiş və onların tədqiqatın istənilən mərhələsində iştirak etməkdən imtina etmək imkanının da olduğu izah edilmişdir. Beləliklə tədqiqatda iştirak edənlər iştirak haqqında məlumatlı razılıq vermişdilər.

Xəstələrin seçilməsi prosesizamanı aşağıdakı meyarlar əsas götürülmüşdür:

1. Yaş həddi 18-60 təşkil etməlidir;
2. Pasiyentlər ən azı 1 ay müddətində ginekoloji problemdən əziyyət çəkməlidir;
3. Pasiyentlərdə digər xəstəliklər qeydə alınmamalı, sualları adekvat cavablandırma bilməlidirlər;

Cədvəl 1.

Sosio- demoqrafik göstəricilər

Sosio-demoqrafik göstəricilər	Orta qiymət	Faiz
Təhsil:		
İlkin təhsil	11	11,7
Yüksək təhsil	63	70,3
Texnikum	9	9,6
Universitet	8	8,5
Ailə vəziyyəti:		
Evli	93	98,9
Boşanmış	79	84,0
	15	16,0
Diagnoz:		
Yüngül ginekoloji problem	42	44,7
Ağır ginekoloji problem	52	65,3
Xəstəliyin müddəti:		
5 il	63	67,0
5 ay-2 il	26	27,6
2 il və daha çox	5	5,3
Müalicə növü:		
	25	26,6
	69	73,4
Orta yaş:	47,78 ±9,8	
Evlilik müddəti	25,6 ±10,8	

İstifadə olunmuş metodikalar.

1. Sosio-demoqrafik cədvəl;
2. Tələbatlar İerarxiyası (Hierarchy of Needs);
3. Situasiya Motivasiya Şkalası (The Situational Motivation Scale (SIMS));
4. Bekin Depressiya Şkalası Beck Depression Scale (BDS);
5. Bədən Təsəvvürü Şkalası Body Image Scale (BIS);
6. Şəxsiyyətlərarası Münasibətlərin Qiymətləndirilməsi Cədvəli (Dyadic Adjustment Scale (DAS));
7. Golombok-Rust Cinsi Məmnunluq Şkalası (Golombok-Rust Inventory of Sexual Satisfaction (GRISS)).

Statistik analiz

Nəticələrin işlənməsi SPSS proqramı 16.0 versiyaları vasitəsi ilə həyata keçirilmişdir. Əhəmiyyətliyi səviyyəsi ($p < 0,05$) olmalıdır.

Cədvəl 2.

Göstəricilər	Yüngül ginekoloji xəstəliklər	Ağır ginekoloji xəstəliklər	t	df	p
	M(SD)				
Situasiya Motivasiya Şkalası					
İntrinsik (daxili motivasiya)	3,6 (0,59)	3,5 (0,60)	0,750	78	0,454
Müəyyən olunmuş tənzimləmə	3,9 (0,30)	3,7 (0,53)	2,340	78	0,022

Xarici tənzimləmə	3,28 (0,68)	3,13 (0,76)	0,930	78	0,354
Motivasiya əksikliyi	2,28	4,15 (0,65)	0,650	78	0,254

Cədvəl 3.

Göstəricilər	Yüngül ginekoloji problemlər	Ağır ginekoloji problemlər	p	df	t
	M(SD)				
Tələbatlar İerarxiyası					
Bioloji tələbatlar	3,81 (0,66)	3,50 (0,65)	0,250	92	1,960
Təhlükəsizliyə tələbat	3,85 (0,53)	3,75 (0,50)	0,563	92	0,869
Aid olma və sevgiyə tələbat	3,66 (1,11)	3,42 (0,76)	0,431	92	1,098
Ehtiyacların qiymətləndirilməsi	3,54 (0,98)	3,47 (0,76)	0,175	92	0,331
Koqnitiv tələbatlar	3,70 (0,67)	3,48 (0,50)	0,261	92	1,615
Estetik tələbatlar	3, 56 (0,75)	3,34 (0,55)	0,139	92	1,425
Özünü aktuallaşdırma tələbatı	3,05 (0,39)	2,95 (0,39)	1,150	78	0,254
Üstünlüyə olan tələbat	3,53 (0,62)	3,54 (0,54)	-0,096	78	0,924

Cədvəl 4.

Bekin Depressiya Şkalası

BDS	N	X±SS	t	p
Ağır G.X.	42	14.85±8.99	2.783	0.007
Yüngül G.X.	52	10.38±6.57		

Cədvəl 5.

Bədən Təsəvvürü Şkalası

BİS	N	X±SS	t	p
Ağır G.X.	42	87.28±18.55	0.456	0.650
Yüngül G.X.	52	85.36±21.61		

Cədvəl 6.

Şəxsiyyətlərarası Münasibətlərin Qiymətləndirilməsi Cədvəli

DAS		N	X±Ss	KWT	p
Razılıq	1 il	61	11.18±10.96	0.067	0.935
	1-5 il	6	9.66±2.16		
	5 il və daha çox	27	11.07±7.04		
Birlik	1 il	61	12.40±4.66	7.50	0.023
	1-5 il	6	16.33±1.96		
	5 il və daha çox	27	14.51±5.47		
Hisslərini ifadə	1 il	61	3.39±2.10	0.019	0.981

	1-5 il 5 il və daha çox	6 27	3.50±1.04 3.33±1.94		
Məmnunluq	1 il 1-5 il 5 il və daha çox	61 6 27	26.59±5.15 26.16±4.11 24.00±4.78	6.62	0.036
Ümumi bal	1 il 1-5 il 5 il və daha çox	61 6 27	53.57±12.68 55.66±6.25 52.92±10.21	0.135	0.874

Cədvəl 7.

Golombok-Rust Cinsi Məmnunluq Şkalası (GRİSS)

GRİSS	N	X±Ss	KWT	p
Orqazm problemləri			1.31	0.273
5 ay	61	4.31±3.3		
5-2 il	6	2.33±2.30		
2il və daha çox	27	3.59±3.21		
Vaginizm			0.179	0.836
5 ay	61	6.49±2.83		
5-2 il	6	7.16±2.48		
2il və daha çox	27	6.44±2.59		
Həssaslığın olmaması			0.878	0.419
5 ay	61	4.90±3.60		
5-2 il	6	3.16±2.22		
2il və daha çox	27	5.29±3.46		
Əks cinslə münasibətdən qaçma			0.671	0.514
5 ay	61	4.13±3.16		
5-2 il	6	3.50±3.98		
2il və daha çox	27	3.18±3.45		
Məmnunluq hissinin olmaması			0.330	0.720
5 ay	61	3.54±3.07		
5-2 il	6	3.83±3.18		
2il və daha çox	27	4.11±2.97		
Ünsiyyətdən qaçma			7.190	0.027
5 ay	61	3.78±3.11		
5-2 il	6	1.16±2.85		
2il və daha çox	27	2.37±2.57		
Nadir			0.036	0.965
5 ay	61	4.37±1.96		
5-2 il	6	4.50±1.76		
2il və daha çox	27	4.48±1.62		

Nəticələrin işlənilməsi. Keçirilən tədqiqat nəticəsində ginekoloji problemlərdən əziyyət çəkən qadınların motivasiya sferası və tələbatlar ierarxiyası araşdırılmış, onlarda depressiyanın

səviyyəsi müəyyən edilmiş, öz bədəninə olan münasibəti, şəxsiyyətlərarası münasibətləri və seksual münasibətlərdə olan problemləri öyrənilmişdir.

Tədqiqat nəticəsində müəyyən edilmişdir ki, həm daxili həm də xarici motivasiya yüngül ginekoloji problemlərdən əziyyət çəkən qadınlarda daha yüksəkdir. Bundan fərqli olaraq motivasiya əksikliyi ağır ginekoloji problemlərdən əziyyət çəkən qadınlarda yüngül ginekoloji problemlərdən əziyyət çəkən qadınlarla müqayisədə kifayət qədər yüksəkdir.

Yüngül ginekoloji problemlərdən əziyyət çəkən qadınların tələbatları daha yaxşı ödənilmişdir. Beləki bioloji tələbatlar, təhlükəsizliyə olan tələbat, aid olma və sevgiyə olan tələbat, eyni zamanda koqnitiv tələbatlar, estetik tələbatlar və özünü aktualaşdırma tələbatı onlarda daha yaxşı ödənilmişdir.

Bekin Depressiya Şkalası nəticələrinə görə hər iki qrupda klinik depressiv pozuntuya rast gəlinməmişdir. Yüngül ginekoloji problemləri olan qadınlarda əhval-ruhiyyə dəyişkənliyi olsada norma sərhədləri daxilindədir. Ağır ginekoloji problemləri olan qadınlarda isə əhval ruhiyyə aşağıdır, lakin klinik depressiya səviyyəsində deyil.

Aparılan tədqiqat nəticəsində müəyyən olundu ki, ağır ginekoloji xəstəliklərdən əziyyət çəkən qadınlar öz bədənlərini neqativ qavrayırlar və bu da onlarda şəxsiyyətlərarası münasibətlərdə ziddiyyət yaşamalarına səbəb olur.

Tədqiqat zamanı gəlinən digər nəticə isə müqayisədə uzun müddət ginekoloji problemdən müalicə olunan qadınlarda psixoloji problemlərin ağırlıq dərəcəsinin daha yüksək olmasıdır.

ƏDƏBİYYAT

1. Depressiyanın diaqnostikası və müalicəsi üzrə klinik protokol. Azərbaycan Respublikası Səhiyyə Nazirliyi. Bakı 2009, səh 60.
2. Cash TF., Pruzinsky T. Body Image: **A Handbook of Theory, Research, and Clinical Practice.** Guilford Press 2004, pages 530.
3. Heider F. The Psychology of Interpersonal Relations. Psychology Press, 1958, pages 322.
4. Maslow A. Hierarchy of Needs: A Theory of Human Motivation. Kindle Daily Deal, 16.01.2015, pages 106.
5. Ryan MR., Deci EL. Intrinsic and Extrinsic Motivations: Classic Definitions and New Directions. Contemporary Educational Psychology 25, 54–67 (2000)

ЭКСПЕРИМЕНТАЛЬНОЕ ИЗУЧЕНИЕ МОТИВАЦИИ И ПОТРЕБНОСТЕЙ ПАЦИЕНТОВ С ГИНЕКОЛОГИЧЕСКИМИ ЗАБОЛЕВАНИЯМИ

РЕЗЮМЕ

Гинекологические заболевания – это заболевания женской половой системы, которые проявляются самыми разнообразными признаками и симптомами. Однако, среди них можно выделить самые наиболее распространенные симптомы, которые наблюдаются при большинстве заболеваний гинекологического профиля. Гинекологические заболевания у женщин встречаются достаточно часто. При этом число женщин, имеющих жалобы на наличие заболеваний половых органов значительно возрастает с каждым годом. Это связано с самыми разнообразными факторами как внешней, так и внутренней среды организма женщины. Причины гинекологических заболеваний условно классифицируют на внешние и внутренние. К внешним факторам относятся постоянные или периодические, но сильные стрессовые реакции организма на внешние раздражители,

ухудшающаяся экологическая ситуация, которая наблюдается в городах, раннее начало половой жизни, несоблюдение правил личной гигиены и вследствие этого развитие частых инфекционных заболеваний частый и бесконтрольный прием антибиотиков. Гинекологические заболевания вызывают у женщин различные психологические проблемы. В последнее время изучение применения клинической психологии и одной из актуальных тем нашего времени - психологических проблем, вызванных гинекологическими проблемами, требуют проведения многочисленных исследований.

THE EXPERIMENTAL STUDY OF THE MOTIVATIONS AND NEEDS OF GYNECOLOGICAL PATIENTS

SUMMARY

Gynecological diseases - a disease of the female reproductive system, which manifest a wide variety of signs and symptoms. But among them are the most common symptoms that are observed in the majority of gynecological diseases. Nowadays the key external reasons of gynecological problems can be related to having stress due to strongly irritating effects of stress factors on the body permanently or periodically, the deterioration of the ecological situation in cities, an early onset of sexual activity, ignoring hygienic rules, using antibiotics. Gynecological problems can cause various psychological problems. Recently the implementation of clinical psychology and examination of psychological problems which is one of important issues caused by gynecological disorders in these days require various research study.

STRESS ANLAYIŞININ TARİXİ, ƏDƏBİYYATLARDA ŞƏRHİ VƏ STRESSƏ YANAŞMA KONSEPSİYALARI

Nağıyeva Nüşabə,
BDU-nun III kurs magistrantı
nushabe.nagiyeva@gmail.com

Açar sözlər: stress anlayışı, stressin fiziki göstəriciləri, stressin psixoloji göstəriciləri, Selye və stress termini, stressor

Ключевые слова: понятие стресса, физические показатели стресса, и психологические показатели стресса, Селье и стресс термин, стресс-фактор

Key words: the concept of stress, physical indicators of stress, and psychological indicators of stress, stress term and Selye, stressor

Stress anlayışı ilk növbədə fiziologiyada istənilən xoşagəlməz, əlverişli olmayan təsirlərə orqanizmin spesifik olmayan reaksiyalarını (ümumi adaptasiya sindromunu) bildirmək üçün işlədilmişdir. Sonralar isə stress anlayışından ekstremal şəraitdə fizioloji, psixoloji və davranış səviyyələrində fərdin vəziyyətini təsvir etmək üçün istifadə edilmişdir. Nəzərə almaq lazımdır ki, stress anlayışı əsas anlayış kimi çox mürəkkəb məzmunu malik olub bir çox elm sahələrində müxtəlif aspektlərdə nəzərdən keçirilmişdir. Bu cəhətdən məsələyə yanaşdıqda stress anlayışı: psixologiya, fiziologiya və tibbdə gözlənilməz gərgin şəraitin törətdiyi emosional vəziyyəti bildirir. Yəni, çətin və təhlükəli şəraitdə, müxtəlif fiziki və zehni gərginlik halında iş görmək, qısa müddətdə çox məsul qərar qəbul etmək zərurəti stress halətini törədir. Stress mahiyyətinə görə emosional vəziyyətin bir növüdür ki, bu vəziyyət də yüksək fizioloji və psixoloji aktivliklə xarakterizə olunur.

Bununla yanaşı stressin əsas xüsusiyyətlərindən biri onun qeyri-sabitliyidir. Əgər əlverişli şərait varsa bu vəziyyət optimal hala çevrilir, əlverişsiz şəraitdə isə orqanizmin funksional sistemlərinin və orqanlarının energetik resurslarının tükənməsi, səmərəliliyinin və iş qabiliyyətinin azalması ilə xarakterizə olunan emosional gərginliyə gətirib çıxarır. Hər şeydən əvvəl stress fizioloji və psixoloji gərginlik kimi təyin olunur. Tədqiqatlar göstərir ki, stressin fizioloji göstəricilərinə xora, miqren, hipertoniya, bəldə ağrı, artrit, asma , ürək ağrıları və s. aiddir. Psixoloji göstəriciləri isə qıcıqlanma, iştahanın azalması, depressiya, şəxsiyyətlərarası və seksual münasibətlərə marağın azalması və ya itməsi və s. şəkildə meydana çıxır. Stress özündə yüksək və uzun müddət davam edən psixoloji gərginliyi ehtiva edir ki, bu gərginlik də insanın sinir sistemi yüksək emosional yüklənməyə məruz qaldıqda meydana çıxır.

Stress insanın fəaliyyətinin və davranışının normal gedişini pozur və əgər o şəxsi və uzunmüddətlidirsə, o nəinki insanın psixoloji vəziyyətinə, eyni zamanda fiziki sağlamlığına da mənfi təsir göstərir. Stress zamanı insanın ürək-damar və mədə-bağırsaq sistemi xəstəliklərinin təzahürü və ağırlaşması əsas risk faktoru hesab olunur. Stress anlayışı hər gün daha da inadkarcasına gündəlik fəaliyyət və davranışımıza təsir edərək yerini möhkəmlətməkdədir. Bu termin yaranmasına görə Kanadalı həkim və bioloq Selyeyə borcludur, belə ki, ilk dəfə olaraq Selye 1936-cı ildə orqanizmin xüsusi şəraitdə rastlaşdığı çətin və mürəkkəb amillərin yaratdığı psixi gərginliyə verdiyi spesifik reaksiyanı stress adlandıraraq diqqətləri bu yeni anlayışa yönəlmişdi. Bu gərginliyi yaradan amillər isə stressorlar adlanır : onlar fizioloji və psixoloji formada təzahür edir. Stress təkcə stressorların təsirinə cavab verən sinir gərginliyi deyil, bu orqanizmin adaptiv reaksiyasıdır. Beləcə, stress özündə orqanizmin məqsəduyğun bioloji reaksiyasını ehtiva edir. Selye hesab edir ki, həyatımızın bir hissəsi olan və fəaliyyətimizin məhsulu kimi təzahür edən stress yalnız bədbəxtlik deyil, eyni zamanda orqanizm üçün böyük faydadır, çünki stressorların təsiri olmasa insan həyatı mənasız olar [5, s.,99].

Stress – emosional gərginlik, xarici qıcıqlandırıcıların təsiri nəticəsində insan psixikasının yüklənməsidir. Stress nə yaxşı, nə də pisdır. Bu sözün müsbət və ya mənfi məzmun alması onun hansı kontekstdə işlədilməsindən asılıdır. Bir tərəfdən stress həyatı canlandıran, xilas edən qüvvə, digər tərəfdən isə həyatı məhv edə biləcək qüvvədir. Stress hər bir fəaliyyət növü ilə bağlı olduğu üçün ondan yalnız heç nə etməyənlər yayına bilər. Əhəmiyyətsiz stresslər qaçılmaz və zərərsizdirlər. Məhz hədsiz stresslər fərd və orqanizm üçün ciddi problemlər yaradır. Stress insan mövcudluğunun tərkib hissəsidir, lakin yol verilə biləcək stress səviyyəsi ilə çox yüksək stress səviyyəsi arasındakı fərqi görməyi bacarmaq lazımdır. Stress ingilis dilində təzyiq, gərginlik deməkdir. Həmin anlayış müxtəlif ekstremal təsirlərə (stressorlara) cavab olaraq insanda bir sıra fizioloji və psixoloji halətlərin yaranmasını bildirir.

Başqa sözlə, stress bəzən ayrı-ayrı şəxslərdə güclü əsəb gərginliyi və ya psixi gərginlik yaradır. Nəzərə almaq lazımdır ki, psixi gərginlik subyekt üçün əlverişsiz, ziyanlı olacaq hadisənin qabaqcadan görülməsi, başa düşülməsi ilə şərtlənən psixi halət və ya psixi vəziyyətdir. Stress həm psixi, həm fiziki olaraq insan orqanizminin gərginlik vəziyyətidir. “Stress” sözü fransız dilində “destresse” sözündən əmələ gəlmişdir və hərfi mənası “sıxışdırılmış, məhdudlaşdırılmış vəziyyətdə olmaq” deməkdir. Stress sözünün ingilis dilindən tərcüməsi isə aşağıdakı kimi verilir: “ Stress insan və heyvan orqanizminə müxtəlif xoşagəlməz faktorların (stressorların) təsirinə müdafiə xarakterli fizioloji reaksiyaların məcmusudur. Professor Ə.Bayramov və Ə.Əlizadə isə stress dedikdə, insanın gözlənilməz gərgin şəraitlə rastlaşarkən keçirdiyi haləti təsvir edirlər [1,s.140].

Stressin tarixinə nəzər salarkən görürük ki, stress termini fizikadan gəlir və mənası orqanizmin olduğu vəziyyəti pozmaq meylinə olan bir təzyiq və ya gərginlikdir [12, s.99]. İstənilən xarici təsirlər orqanizmdən müdafiə sisteminin səfərbər edilməsi yolu ilə adekvat cavab reaksiyası tələb edir ki, biz bunu stress adlandırırıq. Aclıq , hücum təhlükəsi, təbiət hadisələrindən qorunmaq- bütün bunlar heyvanlar aləminin tərkib hissəsi olan ibtidai insanların stress mənbəyi rolunda çıxış edirdi. Bu stresslərə cavab vermək insandan ağıldan daha çox əzələ gücü tələb edirdi: təhlükədən qaçmaq, düşməni təqib etmək, qida uğrunda mübarizə aparmaq və s. “Stress- fiziki aktivlikdir” prinsipi əsasında işləyən mexanizmlər bu cür yaranmışdı. Milyon illər ərzində davam edən təkamül prosesində insan orqanizminin dəyişilməsi çox yavaş gedirdi. Ancaq danılmaz həqiqətdir ki, cəmiyyətin sosial inkişafı daha sürətlə gedir.

İnsanın sosial təşkilində sivilizasiyanın inkişafı ilə əlaqədar olaraq hər dəfə yeni faktorlar üzə çıxmaqda idi: kommunikasiya vasitələrinin təkmilləşdirilməsi həyat tempinin kəskin sürətlənməsinə gətirib çıxardı; demoqrafik proseslər hər bir sosial qruplar arasında, ailədə və eləcə də cəmiyyətin öz daxilində qarşılıqlı münasibətləri mürəkkəbləşdirdi; gündən günə artan urbanizasiya prosesi insanı öz təbii mühitindən ayıraraq ətraf mühitlə konfliktə gətirib çıxardı. Texnoloji fəaliyyət nəticəsində bir çox təhlükəli maddələr (məsələn, kimyəvi maddələrin istifadəsi) insan orqanizminə təsir edir. Beləcə müasir insan tarixi inkişafın çox qısa zaman kəsiyində stressorlarla dolu bir mühitdə özünü tapdı. Bu zaman çərçivəsində insan orqanizmi sosial mühitin dəyişmələrinə asanlıqla adaptasiya oluna bilmirdi. Sivilizasiyanın inkişafı gedişində insanın həyat tərzini və əməyinin xarakteri kəskin şəkildə dəyişdi. Biz artıq bir qayda olaraq heyvanlardan qaçmırıq, amma yazı stolunun arxasında olmağımızdan və artıq çox sahələrdə insan əməyinin kompyuterləşməsindən asılı olmayaraq bizim həyatımız asanlaşmadı və orqanizmin stressə məruz qalması keçmişdə olduğundan daha artıq oldu.

Yuxarıda qeyd olunduğu kimi, stress termini yaranmasına görə Kanadalı alim Selyeyə borcludur. Psixoloji və tibbi ədəbiyyatlara “stress” termini keçən əsrdə, 1936-cı ildə “Nature” jurnalının “redaktora məktublar” bölməsində o vaxtı hələ heç kimin tanımadığı Kanadalı fizioloq Selyenin “ Zərərli agentlər nəticəsində əmələ gələn sindrom” başlığı altında qısa məktub şəklində dərc olunmuşdu. Hələ tələbə olarkən Selye o fakta diqqət yetirmişdi ki, bütün infeksiya xəstəlikləri oxşar başlanğıca malikdirlər: ümumi halsızlıq, iştahanın itməsi, temperatur, titrətmə,

oynaqlarda ağrılar və s. Eksperimentlər gənc alimin müşahidələrini təsdiqlədi. Tədqiqatlar göstərdi ki, nəinki infeksiyalar, eyni zamanda digər zərərli təsirlər də (donma, yanıqlar, zəhərlənmə, yaralanma və s.) özünəməxsus nəticələri ilə yanaşı eynitipli, oxşar biokimyəvi, fizioloji və davranış reaksiyaları doğurur. Selye təyin etdi ki, hər bir "ziyanlı" qıcığa qarşı orqanizmin qoruyucu sisteminin səfərbərliyinə yönəldilmiş qeyri-spesifik reaksiyaları mövcuddur. Bu reaksiyanı o stress adlandırmışdı. Beləliklə, "Selye tərəfindən atılan toxum münbit torpağa düşdü" və stress çoxsaylı tədqiqatçıların diqqət mərkəzinə çevrildi.

Bütün mətbuatda inanılmaz səs-küyə səbəb olan "stress" anlayışı ən məşhur terminlərdən birinə çevrildi və ətrafına çoxsaylı tədqiqatçı və alimləri toplayaraq dövrün aktual problemlərindən birinə çevrildi. Selye qeyd edirdi ki, stressdən tamamilə azad olmaq ölmək deməkdir. Alimlər stressin mexanizmlərinin, yaranma səbəblərinin və nəticələrinin araşdırılmasında çox mürəkkəb və zəhmətli bir iş apardılar. Akademik Parin 1972-ci ildə yazırdı ki, Seylenin konsepsiyası bir çox xəstəliklərin yaranma səbəbini göstərərək geniş yayılmağa başladı. Stress anlayışı zamanla dəyişikliklərə məruz qalaraq daha da geniş yayılmağa başladı. "Stressor" anlayışı nəinki fiziki, həm də psixoloji termin mənasında işlənməyə başladı. Stress termini isə təkcə fizioloji zərərli təsirlərə deyil, mənfi emosiyalara səbəb olacaq bütün hadisələrə reaksiyanı bildirdi [5., s. 99].

ƏDƏBİYYAT

- Bayramov Ə.S., Əlizadə Ə.Ə., Psixologiya, Bakı 2002
 Cavadov R.Ə., Tağıyeva G.B. Ekstremal şəraitlərdə psixoloji xidmət. Bakı, 2006
 Psixologiya jurnalı № 3, 2007
 Андреев Ю.А. « Три кита здоровья», М., 1991
 Васильев В.Н. «Здоровье и стресс», М., 1991
 Селье Г., Стресс без дистресса, М., 1979
 Стресс и адаптация, К., 1978

ИСТОРИЯ СТРЕСС КОНЦЕПЦИИ, ЛИТЕРАТУРА И СТРЕСС ПОДХОД ПОНЯТИЯ РЕЛИЗ

РЕЗЮМЕ

"Стресс" в французском слово "destresse" происходит от буквального смысла слова «сжатой, ограничивается случаем» средствами. Стресс слово в английском переводе выглядит следующим образом: "Стресс различные негативные факторы для здоровья человека и животных эффекта оборонительной набор физиологических реакций.

HISTORY OF STRESS CONCEPT, LITERATURE AND STRESS APPROACH CONCEPTS RELEASE

SUMMARY

"Stress" in French the word "destresse" originates from the literal meaning of the word "compressed, limited to the case" means. Stress the word in the English translation is as follows: "Stress various negative factors in human and animal health the effect of the defensive set of physiological reactions.

ПСИХОЛОГИЧЕСКИЕ ОСОБЕННОСТИ ФОРМИРОВАНИЯ НРАВСТВЕННЫХ ЦЕННОСТЕЙ У ШКОЛЬНИКОВ

*Доц. Велиев М.В., доц. Мустафаев А.М.,
кафедра психологии, БГУ,
azermustafaev@hotmail.com*

Ключевые слова: нравственные ценности, деятельностный подход, самоактуализация, ценностно-смысловая концепция, этическое, гуманизм, добро и зло, табу, ценности творчества, переживания, отношения.

Açar sözlər: sərvət dəyərləri, fəaliyyət yanaşması, özünüaktuallaşma, dəyərlər-mənalər konsepsiyası, etika, humanizm, xeyir və şər, tabu, yaradıcılıq dəyərləri, təəssüratlanma, münasibətlər.

Key words: moral values, activity approach, self-actualization, value-sense concept ethics, humanism, good and evil, taboos, values, creativity, emotions, relationships.

Нравственные ценности – базовая фундаментальная категория психологической науки. Еще в древней философии у гуманистов различных эпох проблема человеческого поведения рассматривалась сквозь призму, глубоко пронизанную существенными этическими паттернами и характеристиками. Так, идеи добра и зла, справедливости, порядочности, законности, света и тьмы проходят в основных литературных и философских памятниках цивилизованного мира.

В работах ученых – представителей системного подхода (Б.Ф. Ломов и др.) акцент смещается с деятельности на психические явления в целом. Свойство человека, понимается как проявление отношения человека, его связи с окружающим миром.

На современном этапе развития общества идея детерминации развития личности путем разрешения внутренних и внешних противоречий, порожденная укоренившейся в психологии естественнонаучной парадигмой, сместилась на идеи самодетерминации, саморазвития, самостроительства, самоактуализации. Это привело к прочному внедрению концепций развития, связанных с гуманитарными науками. Эти исследования вновь возвратили в психологическую науку понятия «совесть», «честь», «духовность», «нравственность», «душа» (Б.С. Братусь, А.В. Петровский, В.И. Слободчиков, В.А. Петровский, В.П. Зинченко, В.И. Колесников, В.С. Мухина и др.).

В своих работах Б.С. Братусь первым в советско-русской психологии раскрыл ценностно-смысловую концепцию личности человека, определяя сущность человека через его отношение к другому человеку как самооценности, как к существу, олицетворяющему в себе бесконечные потенции человеческого рода. Интересен набор критериев нормального развития человека, которые разработал ученый: способность к децентрации, самоотдаче и любви как способу этого отношения; творческий целетворящий характер жизнедеятельности; потребность в позитивной свободе; способность к свободному волепроявлению; возможность самопроектирования будущего; вера в осуществимость намеченного; внутренняя ответственность перед собой и другими, прошлыми и будущими поколениями; стремление к обретению сквозного общего смысла своей жизни [2, 125].

Представляют значительный интерес идеи В.Д. Шадрикова. Он утверждает, что воспитание – процесс, направленный на усвоение нравственных ценностей как составной части культуры [9, 57]. Основываясь на работах Платона, П.А. Кропоткина, В.Д. Шадриков отмечает, что нравственность имеет сложную природу: она продукт

генетических, психологических, педагогических и социальных процессов и условий жизнедеятельности человека.

Представляет интерес разработка вопросов формирования нравственных ценностей в трудах зарубежных психологов. Так, особую оригинальность приобретает психоаналитическая теория личности З. Фрейда. Он писал, что имеются веские доказательства того, что тонкая и трудная работа, которая требует глубокого и напряженного мышления, может протекать вне сферы сознания, что существуют люди, «у которых самокритика и совесть оказываются бессознательными и, оставаясь таковыми, обуславливают важнейшие поступки» [8, 194].

Основные научные идеи К. Роджерса, представителя гуманистической школы заключаются в том, что он раскрыл необходимые условия гуманизации любых межличностных отношений, обеспечивающих конструктивные личностные изменения, нравственные по своей сути: безоценочное позитивное принятие другого человека, его активное эмпатическое слушание и конгруэнтное (искреннее, полное) самовыражение в общении с ним. Нравственные ценности, по мнению К. Роджерса, не формируются извне, но выстраиваются изнутри, на основе внутреннего опыта самого человека. Выдвигая человекоцентрированный подход к образованию, он утверждает, что совокупность ценностей, связанная с личностным способом бытия (достоинство человека, свободный выбор и ответственность за его последствие) - основа гуманистических инноваций в образовании [6].

Маслоу вводит в структуру высших ценностей несколько определений, среди которых важное место занимают: правда, красота, благо, единство и цельность, принятие себя и других, склонность к проблемному мышлению, альтруизм, толерантность, крупномасштабность жизненных целей и др. [5, 132].

Важным вкладом в понимание нравственных ценностей являются взгляды В. Франкла, который считается одним из самых последовательных психологов гуманистического направления. В. Франкл определил, что нравственные ценности формируются на основе внутреннего диалога, голоса совести как смыслового органа. В. Франкл выделяет три группы ценностей: ценности творчества, ценности переживания, ценности отношения. «Мир ценностей поэтому видится под углом зрения отдельной личности, а для каждой данной ситуации существует один единственный подходящий взгляд. Собственно абсолютно верное представление о чем-либо существует не вопреки относительности индивидуальных точек зрения, а благодаря им» [7, 171].

Азербайджанский ученый А.С.Байрамов пишет, что для нравственного совершенствования личности необходима восприимчивость, предполагающая не только знание человеком требований морали общества, но и принятие их умом и сердцем как должного. Тогда человек отчетливо осознает, какие чувства побуждения являются высокими, а какие — низкими. Отсюда его готовность к самовоспитанию, самосовершенствованию, которая также является существенной предпосылкой развития высоких нравственных качеств личности [1, 184].

Итак, анализ психологической литературы о воспитании нравственных ценностей показал, что нравственные ценности выступают в качестве базовых основ формирования личности школьников. Формирование нравственных ценностей основано на гуманизме, суть которого заключается в признании абсолютной ценности человека, приоритета его прав на полноценную реализацию способностей и интересов.

Таким образом, основой нравственных ценностей является их обращенность к жизни, человеку, традициям, к принципам гуманизма. К концу школьной жизни учащиеся приходят к ценностному восприятию своей жизни, к формированию нравственных ориентиров и ценностей, в этом же возрасте осуществляется становление гуманистических ценностей.

ЛИТЕРАТУРА

1. Байрамов А.С. О самосознании и самосовершенствовании личности. — В книге: Психологические этюды. Баку: Азернешр, 1989.
2. Братусь Б.С. Психология. Нравственность. Культура. — М.: Изд-во МГУ. - 1994. — 145 с.
3. Велиев М.В. Школьная реформа и формирование у студентов ценностных ориентаций и нравственных идеалов. В книге «Школьная реформа и университетское образование». Баку: 1985.

4. Велиев М.В., Мустафаев А.М. Мотивы выбора педагогической деятельности как важный фактор формирования положительных социальных качеств. // Отклоняющееся поведение человека в современном мире: Материалы международной заочной научно-практической конференции. Владимир: 2010.
5. Маслоу А. Самореализация: Пер. с англ. //Тексты. – М.: Просвещение. - 1982. – 132с.
6. Роджерс К. Эмпатия: Пер. с англ. // Психология эмоций: тексты. – М.: 1984.
7. Франкл В. Человек в поисках смысла. /Под ред. Л.Я. Гозмана и Д.А. Леонтьева. - М.: Прогресс. - 1990. – 368 с.
8. Фрейд З. Сознание и бессознательное //Хрестоматия по истории психологии. М. - 1986. - 194с.
9. Шадриков В.Д. Происхождение человечности. – М.: Логос.- 2001. - 296 с. - С.254.

MƏKTƏBLİLƏRDƏ MƏNƏVİ SƏRVƏTLƏRİN FORMALAŞMASININ PSIXOLOJİ XÜSUSİYYƏTLƏRİ

XÜLASƏ

Məqələdə mənəvi sərvətlərin fəlsəfi, pedaqoji, həmçinin psixoloji mahiyyətinə diqqət yetirilir. Xarici ölkə alimlərindən Z.Freydin, A.Maslounun, V. Franklin, rus psixoloqları B.S. Bratusun, V.D. Şadrikovun, Azərbaycan psixoloqu Ə.S. Bayramovun fikirlərinə istinad olunmaqla məktəblilərdə mənəvi sərvətin formalaşmasının psixoloji xüsusiyyətləri araşdırılır.

Müəlliflərin elmi qənaəti belədir ki, məktəblilərdə mənəvi sərvətlərin formalaşması təlim və tərbiyə prosesində çox mühüm amildir.

ПСИХОЛОГИЧЕСКИЕ ОСОБЕННОСТИ ФОРМИРОВАНИЯ НРАВСТВЕННЫХ ЦЕННОСТЕЙ У ШКОЛЬНИКОВ

РЕЗЮМЕ

В статье рассматриваются различные подходы изучения нравственных ценностей с точки зрения философской, педагогической и психологической науки. Подчеркивается, что в работах зарубежных психологов (З.Фрейда, А.Маслоу, В.Франкла), русских ученых (Б.С. Братуся, В.Д. Шадрикова), Азербайджанского психолога А.С. Байрамова существенно были изучены вопросы формирования нравственных ценностей у школьников и людей, представляющих другие возрастные категории.

По глубокому убеждению авторов, формирование нравственных ценностей у школьников существенный фактор развития в процессе воспитания и обучения.

PSYCHOLOGICAL FEATURES OF FORMATION OF MORAL VALUES AT SCHOOLBOYS

SUMMARY

In article various approaches of studying of moral values from the point of view of a philosophical, pedagogical and psychological science are considered. It is underlined, that in works of foreign psychologists (Z.Freyd, A.Maslou, V.Frankl), Russian scientists (B.S.Bratus, V.D.Shadrikov), Azerbaijan psychologist A.S.Bayramov questions of formation of moral values at schoolboys and the people representing other age categories have essentially been studied.

On a deep belief of authors, formation of moral values at schoolboys the essential factor of development in the course of education and training.

ПРИЧИНЫ СЕЛФИ-ЗАВИСИМОСТИ

Доцент А.Ф. Самандарова

Açar sözlər: şəxsiyyət, özünü eyniləşdirmə, özünü təqdim etmə, narsisizm, narsist şəxsiyyət, selfi, selfizm.

Ключевые слова: личность, самоидентификация, самопрезентация, нарциссизм, нарциссическая личность, селфи, селфизм.

Keywords: person, self-identification, self-representation, narcissism, narcissist personality, selfie, selfism.

В последние несколько лет социальные сети наполнились миллионами так называемых селфи – фотографиями, на которых люди запечатлевают сами себя. Казалось бы, в фотографировании своей персоны нет ничего предосудительного, но на самом деле все обстоит гораздо серьезнее. Помешательство на селфи стало таким глобальным явлением, что им заинтересовались психологи. Американская психиатрическая ассоциация официально назвала селфи психологическим расстройством, если точнее – обсессивно-компульсивной манией.

Селфизм, или увлечение селфи - порождение увлечения социальными сетями, частный случай социомедийного нарциссизма и виртуального сетевого эксгибиционизма. В 2013-м году Оксфордский словарь английского языка назвал "селфи" словом года. И неспроста. Привычка фотографировать самого себя, чтобы потом запостить снимки в "Фейсбук", "Инстаграм" или "В Контакте", в последние год-полтора охватила весь мир [3,129].

В этом проявляются детские черты поведения - эгоцентризм и самолюбование. Взрослые пользователи соцсетей демонстрируют детское поведение именно потому, что во время сетевого общения регрессируют, буквально "впадают в детство".

Сегодня селфизм официально признано психической зависимостью наряду с алкоголизмом и наркоманией, одной из разновидностей эксгибиционизма.

Ученые из американской психиатрической ассоциации выделяют три уровня расстройства:

Первый — эпизодический: человек фотографирует себя не менее трех раз в день, но при этом не выкладывает в социальные сети.

Второй — острый: человек фотографирует себя не менее трех раз в день и размещает «селфи» в социальных сетях.

Третий — хронический: человек испытывает неконтролируемое желание фотографировать себя круглосуточно и размещать снимки в интернете не менее шести раз в день.

Это, невинное на первый взгляд, хобби имеет в своей основе низкую самооценку, эгоцентризм и зависимость от оценки окружающих.

Психологи связывают навязчивое желание делать селфи с зависимостью от социальных сетей. Обычно «селфизмом» страдают люди, которым не хватает позитива и общения в реальной жизни. Особенно селфи-зависимости подвержены подростки. Коварство «селфизма» заключается в том, что он развивается постепенно. Каждый «лайк», поставленный под фотографией в соцсети, воспринимается ее автором как одобрение и подталкивает его к продолжению селфи-безумия.

По мнению психологов увлечение «селфи» свидетельствует о том, что человек не до конца поборол в себе типичные детские черты — эгоцентризм и зависимость от оценки окружающими.

Психологи отмечают, что «селфи-зависимость» обыкновенно развивается у тех людей, которые вообще склонны к развитию зависимостей. А потому следует стремиться к избавлению не от конкретного болезненного увлечения, а от той причины, которая делает человека уязвимым перед развитием зависимостей любого рода.

Причины селфи объясняют следующим образом [1,26]:

1. Селфи – это модно. Действительно, в 2012 году само слово «selfi» попало в рейтинг самых трендовых слов. Селфи делают люди всех возрастов и социальных статусов во всем мире. К тому же на сегодняшний день активно насаждается стремление соответствовать последним модным тенденциям;

2. Возможность заявить о себе. Сегодня социальные сети являются самыми популярными интернет-порталами. Без аккаунта в одной или нескольких соц.сетях человек себя ощущает своеобразной «невидимкой». Отсутствие же селфи-фото в аккаунте зачастую выглядит подозрительным – а вдруг это бот? Таким образом автопортреты позволяют совершить идентификацию. Сообщать что я – это я;

3. Возможность поделиться своими эмоциями и впечатлениями. Это своего рода продолжение предыдущей причины. После самоидентификации у человека появляется потребность рассказывать о себе и получать за это одобрение (лайки). Отсюда идет стремление сделать снимки разнообразными. Человек фотографирует себя в ресторане, на море, с любимым человеком и так далее;

4. Желание привлечь внимание. В современном мире люди сильно индивидуализировались и отгородились друг от друга новомодными гаджетами, проводя больше времени в интернете, чем с реальными людьми. Селфи дает возможность привлечь к себе взгляды окружающих и получить недостающую порцию внимания;

5. Способ уменьшить стресс и тревожные состояния. Люди стали меньше общаться в реале, а отсюда появился страх перед социумом. Объектив фотокамеры позволяет посмотреть на себя со стороны в альтернативной реальности. Она не совсем настоящая, ей можно управлять по собственному желанию. А это способствует снижению тревоги.

6. Проявление искренности. В современном мире стало меньше честности и человек, испытывая потребность говорить правду, делится с окружающими самым интимным и сокровенным.

На основании данных исследований среди лиц 18-25-летней возрастной категории, проводимых Мичиганским университетом посредством личностного опросника уровня нарциссизма и шкалы оценки собственного достоинства Розенберга, было замечено, что люди, использующие Фейсбук и Твиттер более часа в день имеющие виртуальных друзей, по количеству значительно превосходящих реально существующих, наиболее склонны иметь низкую самооценку или нарциссический тип личности. Для них характерно постоянное обновление личного статуса собственного состояния, постоянное размещение новых фотографий самих себя и своего образа жизни, цитат и заметок, целью которых является привлечение дополнительного внимания к своему «Я», постоянная необходимость оценки другими пользователями высказываемого мнения и расширения собственных социальных кургов общения. Исследования, опубликованные в журнале «Cyberpsychology Behavior and Social Networking» (Киберпсихология поведения и социальные сети), демонстрируют выводы о положительном влиянии Фейсбука как своеобразного цифрового зеркала на самооценку пользователей, поскольку именно здесь они могут

самостоятельно выстраивать наиболее удачную версию самих себя. «В отличие от зеркала, которое напоминает нам о том, кто мы на самом деле и может оказывать негативное влияние на нашу самооценку, если это изображение не соответствует нашим идеалам, Фейсбук может показать положительную версию нашего «Я» - объясняет Джеффри Хэнкок, соавтор исследования [5,113].

Тотальное сосредоточение на собственной личности нарцисса предполагает и непереносимое наличие аудитории-«селф-объектов», питающих эгоцентричную идентичность восхищением и одобрением [4,228]. По мнению сторонников психодинамического направления, как правило, это человек, выросший под прессом навязываемых ожиданий своих родителей в атмосфере постоянного оценивания и критики и перенесший постоянную почти болезненную необходимость быть высоко оцененным окружающими индивидами уже во взрослой жизни. Это вынуждает погружаться в мир социальных сетей все чаще, все меньше остается времени на проживание реальной жизни.

В результате на фоне неразвитого, пустого реального «Я» формируется некое ложное «Я», оберегаемое защитными механизмами идеализации и обесценивания. Таким образом, проблема нарциссической личности главным образом заключается в несоответствии ложного образа «Я», демонстрируемого окружающим, реальному, тщательно скрываемому «Я». Несмотря на искусно выстраиваемую холодную стену безразличия, глубоко внутри нарцисса скрывается маленький ребенок, которому присуща довольно хрупкая самооценка с большой амплитудой колебания от самовозвеличивания до самоунижения, скачки которой зачастую приводят к глубокой депрессии и психосоматическим заболеваниям.

Основные последствия селфи зависимости заключаются не только в увеличении степени нарциссизма и самолюбования. И дело даже не в том, что «селфист» часами бежит со штативом и сидит в социальных сетях, размещая снимки и тратя на это драгоценное время. Стремясь превзойти самого себя, человек пытается сделать необычные фотографии, рискуя жизнью и здоровьем. Известно уже немало случаев, когда, делая селфи, люди выпадали из окон домов, а также ломали руки и ноги, пытаясь взобраться на разного рода возвышенности.

Таким образом, селфизм — это комплекс заниженной самооценки и острой нехватки живого общения. Ему подвержены те люди, которые имеют склонность к развитию зависимостей. Как и любая зависимость, селфизм развивается постепенно, перерастая в одержимость с появлением очередного «лайка» под фото. Полученный «лайк» расценивается человеком как «ты супер», и эта похвала превращается в жизненную необходимость. В случае неудачи, например, не получив желаемого количества «лайков», человек-селфит испытывает стресс: злится, грустит, не находит себе места. Эти проявления очень напоминают ломку, только в этом случае она психологическая [2,98].

В целом отношение общества к селфи неоднозначно. Это повальное увлечение расценивается либо как очередной способ самовыражения и самопрезентации себя и своей личной жизни самоуглубленной молодежи в сети, или же как новейшая форма проявления современного нарциссизма, так успешно реализуемая при помощи главным образом Инстаграма и других социальных медиа.

Некоторые психотерапевты настоятельно рекомендуют лечить селфизм, а некоторые считают все разговоры о подобной зависимости преувеличением, говоря, что селфи — это лишь мода, которая, так или иначе, когда-нибудь закончится.

ЛИТЕРАТУРА

1. Buxanovskiy A.O. i dr. Boleznŭ zavisimoqo povedeniə / Metodičeskie rekomendaüii. Rostov-na-Donu, 2001.
2. Voyskunskiy A.E. Aktualŭnie problemı psixologii zavisimosti ot İterneta. // Psixoloqičeskiy jurnal. 2004, № 1. S. 90-100.
3. Voyskunskiy A. E. Fenomen zavisimosti ot İterneta // Qumanitarnie issledovaniə v İternete / pod red. A. E. Voyskunskoqo. M., 2000.S 100-131.
4. Nosov N. A. Virtualŭnaə psixologiə. M.: Aqraf, 2000, 433 s.
5. Çudova İ.V. Osobennosti obraza «Ə» «Jitelə İterneta»//Psixoloqičeskiy Jurnal.- 2002, T. 22, № 1, S.113-117

SELFİ ASILILIĞININ SƏBƏBLƏRİ

XÜLASƏ

Təqdim edilən məqalədə “selfi” fenomeni şəxsiyyətin narsist təzahürü kimi nəzərdən keçirilir, selfizmin səbəbləri və təşəkkül xüsusiyyətləri təhlil edilir. Qeyd edilir ki, ontoloji təhlükəsizlik hissinin itirilməsi və yaşam strategiyalarının axtarışı narsisim reaksiyaları doğurur. KİV də və İnternetdə paylaşılan selfi-obrazlar şəxsiyyətin narsistik özünütəhlilinin təcəssümü kimi təzahür edir.

THE REASONS OF THE SELFIE DEPENDENCE

SUMMARY

The article is aimed at the analysis of “selfie” phenomenon as a form of personal narcissism in the contemporary global community culture. The loss of the feeling of ontological security and the search for the survival strategy today despite the growth of the risk spectrum and unpredictability of the future generates the reaction of narcissism? Self penetration in the unending work of liberation? Observation and explanation of personality’s world reproduced in the mass media and the internet the «selfie» images look like a striking example of narcissist personality self-analysis in the context of culture of «risk society».

TƏHSİLDƏ PSIXOLOJİ XİDMƏTİN SOSIAL PSIXOLOJİ ASPEKTLƏRİ

Ped.ü.f.d. Nuriyeva Məlahət Rafiq qızı
BDU-nun müəllimi, Gender və tətbiqi psixologiya kafedrası

Açar sözlər: məktəb, təhsil, psixoloji xidmət, uşaqlara sosial-psixoloji xidmət.

Ключевые слова: школа, образование, психологическая служба, социально-психологическая служба для детей.

Keywords: school, education, psychological services, social and psychological services for children.

Bu gün hamı, xüsusilə övladları məktəbə gedən valideynlər yaxşı bilirlər ki, tədris prosesi əvvəlki dövrlərlə müqayisədə daha çətindir. Bu yük şagirdlərin psixoloji durumuna da təsirsiz otüşmür. Xüsusilə məktəbə ilk dəfə qədəm qoyan birincilər müəyyən psixoloji problemlərlə daha çox üzləşirlər. Məsələn, bu yaşda bəzi uşaqlar valideynlərindən ayrılmaq qorxusu yaşayır, yeni dostlarla tanış olmaq və onlarla ünsiyyət qurmaqda çətinlik çəkirlər. Məktəb və sinif qaydalarına əməl etmək, böyük həyəcan yaşadıklarına görə dərsi qavramamaq kimi problemlər də onların yaşadıklarından geri qalmasına səbəb olur. Bu baxımdan məktəb psixoloqlarının vəziyyətə vaxtında müdaxiləsi və şagirdlərlə söhbətlər aparması olduqca vacibdir.

Hər uşaq bir fərd olaraq özəl xüsusiyyətlərə malikdir. Onların psixoloji durumları da fərqli olur. Şagirdlərin hər birinin ruhi vəziyyəti ailədəki durumdan birbaşa asılıdır. Mehriban yaşayan, qalmaqlasız cütlərin ailəsindən gələn uşağın psixoloji vəziyyəti adətən normal olur. Amma belə uşaqların da fərd olaraq özünəxas problemləri, kompleksləri ola bilər ki, tədris prosesində müəyyən çətinliklər ortaya çıxarsın. Məsələn, utancaqlıq adətən sonradan çox böyük problemlərə yol açar bilər. Belə şagirdlərlə bir necə seanslıq söhbətlər məsələni yoluna qoymaq üçün kifayət edir. Amma bəzən məktəbdə ruhi müvazinəti pozulmuş elə uşaqlarla rastlaşırsan ki, onlarla aylarla məşğul olmaq lazım gəlir. Adətən boşanmış valideynlərin və ya davamlı qalmaqla yaşayan ailələrin uşaqlarında psixoloji problemlərlə daha sıx rastlaşırsın.

Günün aktual suallarından biri məktəbdə psixoloji xidmətin səviyyəsidir. Məktəbdə bu xidmətin olması inkişaf dövrünün bəzi böhranlı mərhələlərindən irəli gəlir. Odur ki, bu mərhələdə şagirdlərin qarşısına çıxan problemlərin məktəb psixoloqunun köməyi ilə düzgün diaqnostika və korreksiya edilməsinə böyük ehtiyac duyulur. Uşaqların təlim və tərbiyə prosesinə məktəb yaşlarından başlayaraq müəllimlər və valideynlərlə birgə psixoloqlar da nəzarət etməlidir. Məktəb psixoloqunun işi məktəbəqədər yaşda olan uşaqların məktəbə hazırlığını müəyyən etmə mərhələsindən başlayır.

Psixoloq şagirdlərlə iş aparan zaman ən çox problemlə qarşılaşdığı yaş dövrlərindən biri də yeniyetməlik yaş dövrüdür. Bu dövr 11-15 yaşlarını əhatə edir və böhranlı dövr kimi yadda qalır. Bu dövrdə şagirdlərdə yeni xüsusiyyətlər formalaşır, qızlar və oğlanlar baş verən proseslərə daha aqressiv reaksiya göstərirlər. Şagirdlərin bu aqressiv davranış reaksiyaları mütləq psixoloqlar tərəfindən korreksiya olunmalıdır. Əgər onlarla düzgün iş aparılırsa, bu xüsusiyyətlər tədricən aradan qalxar, əks halda isə aqressiv davranış reaksiyaları xarakter xüsusiyyəti kimi formalaşar bilər. Bundan başqa, məktəb psixoloqu həmçinin təlimdə geri qalan və intizamsız şagirdlərlə diaqnostik - korreksiya işi aparılmasında, şagirdlərin təlim-tərbiyə prosesinin normal gedişinə mane olan intellektual, şəxsi və emosional - iradi xüsusiyyətlərinin diaqnostika edilməsində, uşaqların təlim- tərbiyəsinin psixoloji problemləri, hafizəsinin, təfəkkürünün, xarakterinin və s. inkişafı sahəsində ciddi işlər aparılmasında yaxından iştirak edir.

Fərdi pedaqoji sahədən fərqli olaraq, təhsilin təşkili sahəsində praktik psixologiyadan istifadə daha çox mühümdür. Çünki hər bir müəllim öz işini psixoloqun dəstəyi ilə qurmalıdır.

Məktəb psixoloqunun işinin əsas qayəsi fərdi yanaşma əsasında problemin həllinə nail olmaq üçün yaxşı tədqiqatçı olmaq, psixoloji üsul və vasitələri sərbəst həyata keçirməyi bacarmaqdır.

Dünya sistemində uşaqların məktəbə hazırlığı 3 yaşından etibarən başlanır. İlk öncələr pedaqoji (3-4 yaş) hazırlığı, sonra əlavə olaraq psixoloji (4-5 yaş), sonda isə təlim-təhsilə hazırlıq mərhələsi də (5-6 yaş) əlavə olunur. Uşaqlarda yalnız pedaqoji hazırlıq (saymağı və şəri bilməsi, sadə riyazi hesablamaları, əlavə dili, hərfləri tanıması) heç də məktəbə hazırlığı demək deyil.

Məktəbə hazırlıq sistemi mütləq pedaqoq, psixoloq, loqoped, həkim tərəfindən kompleks şəkildə aparılmalıdır. Məktəbəqədər yaş dövründə uşaqların ağız formasının dəyişilməsi, ələlxusus dişlərin çıxması uşaqlarda müxtəlif səslərin tələffüzünə maneə törədir. Bu da ünsiyyət zamanı öz təsirini göstərir. Uşağın pedaqoji hazırlığı olsa da psixoloji hazırlığının tam olmaması, məsələn, şəri gözəl bilib hətta evdə ailə üzvlərinə danışib müəllimə söyləyə bilməməsi bu səbəbdən yaranmış problemdir. Həkimlə birlikdə öncədən tənzimlənən yuxu və qida rejimi də uşaqların məktəbə tez adaptasiya olmasına yardımçı olur.

Heç kəsə sirr deyil ki, bu gün müəllimin, eyni zamanda şagirdin qarşısında qoyulan tələblər dəyişib. Müəllim dərs prosesində uşağın fəallığını yaxşı təşkil etməyi, sinifdə fəal təlim mühiti yaratmağı bacarmalıdır. Məktəb təliminə hazırlıq zamanı valideyn, ilk növbədə, öz uşaqlarının daha hazırlıqlı olması və müvəffəqiyyətlə oxuması üçün onun bir sıra keyfiyyətlərə yiyələnməsinə xüsusilə diqqət yetirməlidir. Bu keyfiyyətlərə məntiqi düşünmək və qavramaq, mühakimə, müqayisə və təhlil etmək, işi sona qədər çatdırmaq, diqqətli olmaq aiddir. Valideyn övladlarının nitqinin aydınlığı və rəbitəliliyinə, fikrini sərbəst, düzgün ifadə etməsinə, müxtəlif sahələr üzrə yaşa uyğun məlumatlılıq səviyyəsini ehtiva edən bilik və bacarıqların nümayiş etdirilməsinə imkan yaratmalıdır.

Valideynin uşağının gördüyü, şahidi olduğu, bilavasitə iştirakçısına çevrildiyi hər bir hadisə barədə ondan məlumat almaq bacarığı olmalıdır. Hər günə bağlı uşağın öz fikirləri olmalı, gördüklərindən nəticə çıxarmağı, ünsiyyət qurmağı bacarmalı və yaxud ona müəyyən təkliflərlə çıxış etmək üçün şərait yaradılmalı, sərbəstlik verilməlidir. Bundan başqa, müəyyən inkişafetdirici tapşırıq, test kitabçalarından, digər əlavə vəsaitlərdən istifadə etməklə uşaqlarla xüsusi məşğələlər keçmək olar. Məşğələnin müddəti isə 30 dəqiqə, özü də fasilələrlə olmalıdır.

Uşaqlarını məktəb təliminə hazırlamaq üçün valideynlərdən bəzisi onları uşaq bağçalarındakı məktəbəqədər və ya ümumtəhsil müəssisəsinin məktəbəhazırlıq qruplarına, bəziləri isə müxtəlif adlar altında fəaliyyət göstərən məktəbəqədər hazırlıq kurslarına qoyurlar. Valideynlərin bir qismi isə övladları ilə evdə özlərinin məşğul olmasına üstünlük verirlər. Əlbəttə, uşağın kollektivçiliyə, digər yaşlıları ilə birlikdə məşğul olmağa öyrəşməsində, ünsiyyət qurmasında, məktəbə müəyyən qədər hazır olmasında bağçalar mühüm rol oynayır. Uşağın məktəb təliminə hazır olmasında ümumtəhsil müəssisəsinin məktəbəhazırlıq qrupunun rolu da danılmazdır. Övladlarının məktəbə hazırlığı ilə özü məşğul olmaq istəyən valideynlərə demək istərdim ki, uşaqların həmin yaş dövründə əqli inkişafında baş verən proseslər onları artıq oxumağa və öyrənməyə sövq edir.

Bu isə uşaqların təkbaşına bacaracağı iş deyil. Valideynlər onlara dəstək olmalı, kömək etməli və düzgün istiqamətləndirməyi bacarmalıdırlar. Həmin dövr ərzində uşaqlarda diqqət, hafizə, təfəkkür, təxəyyül kimi ən əsas idrak prosesləri inkişaf edir. Məhz həmin vaxt onların söz ehtiyatının zənginliyinə, nitqinin aydın və rəbitəliliyinə, fikrini sərbəst, düzgün ifadə edə bilməsinə xüsusi diqqət yetirməlidirlər".

Məktəb balaca şagirdin qarşısına tələblər qoyur. Demək olar ki, uşağın bütün həyatı dəyişir: maraqları, həmyaşıdları və böyüklərlə ünsiyyəti və s.- hamısı məktəb problemlərinə tabe olur. Bir çox valideynlər elə düşünürlər ki, övladları oxumağı, yazmağı və 100-ə qədər saymağı bacarırsa, gələcəyin birinci sinif şagirdi məktəbə tam hazırdır və heç bir problemi olmayacaq. Lakin sonra uşaq məktəbə getmək istəməyəndə qarşıya suallar çıxır: "Axı uşaq məktəbə getmək istəyirdi, bəs indi nə oldu?", "Dərsini gec qavrayır", "Tez yorulur", "Halsız olur" və s. Ən yaxşısı, nələrin

olduğunu başa düşməyə çalışaq. Valideyn qayğısı görün, evdə sərbəstliyin dadını çıxaran balacalar birdən-birə məktəb qanunlarına tabe olmağa başlayır. İndi o, məktəbdə valideyninə deyil, heç vaxt üzünü görmədiyi, tanımadığı müəlliminə tabedir. Buna görə də, birinci sinif şagirdinin məktəbə adaptasiyası çətin olur. Xüsusilə də, bağça təlimi görməyən balacalar daha çox əziyyət çəkirlər. Bağça təlimi keçən uşaqlar daha sərbəst, məsuliyyətli, ünsiyyətli olurlar.

Birinci sinif şagirdinin adaptasiyasının əsasını fiziki və psixoloji hazırlıq təşkil edir. Uşağın sağlamlıq vəziyyətinə əsasən valideyn onun gələcəkdə adaptasiya zamanı hansı problemlərlə qarşılaşacağını müəyyən edə bilər. Əgər övladınızın səhhətində hər hansı problemlər varsa, onu dərslərlə yükləməyin, dərində və istirahətində tarazlığı saxlamağa çalışın. Yuxarıda dediyimiz kimi, zəif uşaqlar daha tez yorulur, halsız olur və bu çətinlik qarşısında davam gətirməyib məktəbdən “küsürlər”.

Bir çox valideynlər uşağın psixoloji hazırlığına o qədər də önəm vermirlər. Lakin psixoloji hazırlıq adaptasiyada əsas rol oynayır. Uşağın məktəbə psixoloji hazırlığına daxildir: yaş normasına əsasən ali psixoloji funksiyalar (yaddaş, diqqət, təfəkkür, nitq); özünüidarəetmə və iradə (dinləmək, qulaq asmaq bacarığı, özünü ümumi qaydalara uyğun apara bilmə); kommunikativ sferanın inkişafı (həmyaşıdları və böyüklər ilə ünsiyyət vərdisi); intellektual komponent. Bütün bunlar uşaqda inkişaf etdiriləndə uşaq qarşısına çıxan çətinliklər qarşısında təslim olmaz. Uşaq məktəbə ilk addımlarını atanda məqsədini bilməlidir. Təbii ki, bu vəzifə də valideynlərin üzərinə düşür. İlk addımında uşağa dayaqlar olanda, valideyn himayəsini hiss edən uşaqda özünə əminlik yaranacaq və gərginliyi azalacaq.

Dünən şagird, bu gün tələbə. Ali məktəbdə dərslə başlayanda keçmiş məktəbli silsilə problemlərlə üzləşir: birincisi, birdən- birə təhsilin üzərində əvvəlki qədər idarə səviyyəsi aşağı düşür, ikincisi, təhsilin strukturu dəyişir, böyük auditoriyalar, 90 dəqiqəlik dərslər, tanımadığı qrup yoldaşları, elmi dərəcəsi olan müəllimlər və daha nələr, nələr... Yeni təhsilin uğurla davam etməsi üçün tələbə özü öyrənmə fəaliyyətini planlaşdırmalı, və idarə etməlidir.

ƏDƏBİYYAT

1. Bayramov Ə.S. Əlizadə Ə.Ə. Psixologiya. Bakı: 2003
2. Həmzəyev M.Ə. Pedaqoji psixologiya. Bakı: 1991.
3. Məmmədov A. Təlimin psixoloji əsasları. Bakı: 1993
4. Əlizadə Ə.Ə. Müasir Azərbaycan məktəbinin psixoloji problemləri. Bakı. 1998
5. Həmzəyev M.Ə. Yaş və pedaqoji psixologiya məsələləri. Bakı. 2003

XÜLASƏ

Bu gün Azərbaycan cəmiyyətinin bütün sahələrində olduğu kimi təhsil sferasında da əsaslı məzmun və forma, habelə struktur dəyişiklik baş verməkdədir. Məqalədə məhz bu yeniliklərə işıq salınır, qarşıya çıxan problemlərdən bəhs olunur. Burada eyni zamanda, cəmiyyət –məktəb münasibətləri, məktəblərdə psixoloji xidmət məsələlərinə münasibət bildirilir.

РЕЗЮМЕ

Сегодня, как и во всех сферах жизни азербайджанского общества, в сфере образования, в его содержании и форме, происходят существенные структурные изменения. В статье рассматриваются указанные направления изменений, проблемы, возникающие в связи с их решением. Отдельно рассматриваются вопросы взаимоотношений «школа-общество», вопросы психологической службы в школе.

SUMMARY

Today, as in all spheres of the Azerbaijani society, in education, in its content and form, there are significant structural changes. This article discusses these changes in direction, the problems arising in connection with their decision. Separate issues of mutual relations "school society", questions of psychological services at the school.

МУЛЬТИКУЛЬТУРАЛИЗМ КАК ПОЛИТИКА ТОЛЕРАНТНОГО СОСУЩЕСТВОВАНИЯ ПРАКТИКИ КУЛЬТУРНЫХ РАЗЛИЧИЙ

Проф. Нуриев Сади, Кямила Гасимова
Диссертант, кафедры Социальной и
педагогической психологии
Бакинский Государственный Университет
qasimova_kamila@mail.ru

Ключевые слова: мультикультурализм, толерантность, культура, религия, национальность, иммиграция, этнические меньшинства, ассимиляция, интеграция,

Açar sözlər: multikulturalizm, tolerantlıq, mədəniyyət, din, milliyyət, immiqrasiya, etnik azlıqlar, assimilyasiya, integrasiya

Key words: multiculturalism, tolerance, culture, religion, nationality, immigration, ethnic minorities, assimilation, integration

На сегодняшний день проблема мультикультурализма является одной из наиболее актуальных. В данной работе рассмотрена проблема мультикультурализма в современном обществе, а также изучены различные способы реагирования на проблему культурного многообразия в мире. В ходе работы рассмотрены способы реагирования на политику толерантности в различных странах, а также различные модели политики мультикультурализма.

Следует подчеркнуть, что по широко обсуждаемой сегодня во всем мире проблеме мультикультурализма литература безбрежна, а вопросов неимоверно много.

Начнем с того, что история показывает следующее: императив – *одно государство – одна нация – одна культура* не оправдал себя, ибо население страны, состоящее из разных групп, может говорить на разных языках, праздновать разные праздники, молиться разным богам, придерживаться разных традиций и т.д. Именно это обстоятельство и осознание сложности регулирования ситуации привели к постановке вопроса о мультикультурализме.

В политическом плане мультикультурализм означает, что государство не только признает возможность существования в обществе культурных различий, но и допускает их в публичную сферу.

Что означало на практике понятие мультикультурализма в разных странах? В Канаде, где впервые этот термин появился в качестве характеристики социальной политики государства в условиях этнокультурного, расового и религиозного разнообразия, – это уравнивание французского языка в статусе с английским, причем не в приватной, а в публичной сфере. В Соединенных Штатах понятие мультикультурализма означало изменения в символической политике, т.е. у чернокожих тоже есть особая культура, и она должна быть признана. Иначе, это называют еще «плавильным котлом» (англ. *melting pot*), где предполагается слияние всех культур в одну. Опыт «плавильного котла» – создания «советского народа» «советской культуры» – нам достаточно хорошо известен, чем кому-либо. В Западной Европе это понятие означало пересмотр учебных программ с учетом полиэтничности населения, которая была принесена миграцией и т.д.

Исходя из того, что различные общества могут реагировать на мультикультурализм по-разному, выделяют следующие возможные варианты реакции на культурное многообразие. В научной литературе эти реакции определяют (например, Чандран

Кукатас) как изоляционизм, ассимиляторство, «мягкий» мультикультурализм, «жесткий» мультикультурализм и апартеид.

1. Изоляционизм представляет собой попытку не допустить возникновения и развития культурного многообразия. Стремление некоторых слоев защитить и сохранить свои традиционные преимущества и привилегии, нежелание принимать в своей стране иммиграцию их бедных стран, страх перед изменением культурной составляющей общества привели к тому, что в некоторых странах общество стало придерживаться политики изоляционизма. Подобный подход наблюдался в Австралии и Японии. В Австралии Закон об иммиграции 1901 года стал актом, реализовавшим политику «Австралия для белых». Данная политика предусматривала контроль над въездом в страну на постоянное жительство, в то время как въезд жителей южноевропейских стран считался менее желательным, а азиаты и другие представители небелых рас рассматривались как абсолютно нежеланные мигранты. В рамках данной политики государство предоставляло мигрантам из категории «желанных» финансовые стимулы для переезда в Австралию, в то время как жителей азиатских стран туда не допускали. В 1960-х годах стали предприниматься попытки для отмены этих ограничений, а в 1973-м году данная политика была официально отменена. Однако проблематичность политики изоляционизма заключается в том, что для поддержания культурного единообразия одного ограничения иммиграции, и даже полного запрета въезда в страну на постоянное жительство, недостаточно, поскольку существует множество других способов влияния иных культур на то или иное общество. Открытость литературе и искусству других стран, торговля, туризм, участие в международных мероприятиях – все это неизбежно оказывает влияние на общество и привносит в общество концепции и идеи других стран. До сих пор ни одна страна не смогла избежать воздействия факторов культурной трансформации, поскольку для этого необходимо ограничить любые контакты с внешним миром, изолировав собственных граждан от любого общения с «чужаками».

2. Ассимиляторство является одной из альтернатив изоляционизму, но заключается в том, что допуская в страну приезжих, проводить политику их ассимиляции, способствуя тем самым менее сильному влиянию посторонних культур на культуру принимающего общества. Однако ассимиляция является двусторонним процессом, поскольку новоприбывшие оказывают также влияние на коренных жителей, на их уклад и образ жизни. Еще одним препятствием для данной политики является тот факт, что не все культурные меньшинства готовы ассимилировать в соответствии с теми требованиями, которые выдвигает принимающая страна, и это в свою очередь может вызвать противостояния со стороны этнических меньшинств. Попытки сопротивляться процессам ассимиляции могут привести к возникновению конфликтов, что в свою очередь может породить сепаратистские тенденции.

3. Мягкий мультикультурализм. Любое общество с этническим многообразием предполагает тот факт, что люди, общаясь друг с другом, влияют друг на друга, подражают друг другу. Политика мультикультурализма предполагает отказ от попыток самоизоляции и принудительной ассимиляции меньшинств. При мягком мультикультурализме этнические меньшинства стараются придерживаться преобладающих в данном обществе норм, поскольку в любом обществе с определенной степенью свободы люди будут общаться друг с другом и подражать друг другу. Суть политики мягкого мультикультурализма заключается в том, что люди в рамках данной политики люди ассимилируют из-за отсутствия у них иного выбора. Поэтому при мягком мультикультурализме представители культурных меньшинств не могут полностью принимать участие в жизни общества из-за своих особых культурных традиций и

представлений. Однако и попытка поддерживать свою особую идентичность также не всегда успешна, поскольку это связано с чрезмерными издержками.

4. Жесткий мультикультурализм. Суть политики жесткого мультикультурализма заключается в том, что общество принимает активные меры, для того чтобы обеспечить этническим меньшинствам полноценное участие в общественной жизни, а также создает максимальные возможности для того, чтобы сохранить культурные традиции и этническую идентичность. Согласно точке зрения политики жесткого мультикультурализма, к этническому и культурному многообразию нужно относиться не просто толерантно – его следует поощрять, укреплять и поддерживать, даже если для этого необходимо предоставление им особых прав.

5. Апартеид. Данная модель мультикультурализма предусматривает абсолютный запрет на ассимиляцию. Однако, достаточно сложно осуществлять такую политику, поскольку люди обладают естественным стремлением к общению. Режим апартеида подразумевает разделение людей на категории с различными обязанностями и правами. Подобную политику также трудно осуществлять в течение долгого времени: ведь у людей существует естественное стремление общаться и объединяться. В результате возникают те же проблемы, что и при изоляционистском подходе. Однако система апартеида сталкивается с еще большими трудностями, поскольку люди, которых она призвана разделить, сосуществуют в пределах одной и той же страны. Этот режим трудно поддерживать, не поделив граждан на категории с различными и неравными правами и обязанностями.

В целом, большинство исследователей едины в понимании общей смысловой направленности идеи мультикультурализма. Если сказать словами Н. С. Киробаева, «мультикультурализм - это теория, практика и политика неконфликтного сосуществования в одном жизненном пространстве множества разнородных культурных групп».

Итак, осмысление природы мультикультурализма зависит от решения вопроса о том, насколько органично могут сосуществовать различные формы самоидентификации в рамках единого пространства. Отсюда необходимость рассмотрения категории толерантности. По фигуральному выражению Салливана, «толерантность является официальной добродетелью мультикультурализма». А ведущий специалист по теории толерантности Майкл Уолцер, анализируя типы толерантности и их развитие, обращает внимание на то, что терпимость делает возможным существование различий; различия же обуславливают необходимость толерантности. Он определяет толерантность как особый позитивный способ принятия различий, который исключает развитие конфронтации и ксенофобии.

С учетом вышесказанного можно однозначно констатировать, что Азербайджан одна из поликультурных и толерантных стран мира. Это признано и одобрено передовым мировым сообществом, всем цивилизованным миром. Наивысшим уровнем толерантности в Азербайджане в условиях современного мультикультурализма является следующий факт: несмотря на то, что Армения и Азербайджан находятся в состоянии войны, 20% территорий Азербайджана находится под оккупацией армянских вооруженных сил, что Азербайджан на своей же территории имеет более 1 млн. вынужденных переселенцев, в столице нашей страны и в других местах Азербайджана проживают более 20 тыс. людей армянской национальности. Это и есть наивысший образец толерантности и признания культурных различий.

ЛИТЕРАТУРА

1. Бакинский Международный Гуманитарный Форум 2013. Выступление президента Азербайджана Ильхама Алиева. (<http://www.bakuforum.org/ru/>)
2. Бакинский Международный Гуманитарный Форум 2014. Выступление Заведующей кафедрой социальной и педагогической психологии Бакинского Государственного Университета, профессора Алиевой К.Р. (<http://www.bakuforum.org/ru/>)
3. В.А. Мамонова «Мультикультурализм: разнообразие и множество»
4. И.А. Ушанова «Глобализация и мультикультурализм: пути развития»
<http://admin.novsu.ac.ru/uni/vestnik.nsf/all/B>
5. http://www.bakuforum.org/ru/main_page_forum
6. <http://www.monographies.ru/127-4133>

MULTİKULTURALİZM MƏDƏNİ FƏRQLİLİKLƏRİN TOLERANT YANAŞI MÖVCUDLUĞU SİYASƏTİ KİMİ

XÜLASƏ

Bugünkü gündə multikulturalizm problemi ən aktual mövzulardan biridir. Hazırkı elmi işdə müasir cəmiyyətdəki multikulturalizm problemləri nəzərdən keçirilir, habelə dünyada mədəni müxtəliflik probleminə müxtəlif reaksiya yolları tədqiq olunur. Elmi iş əsnasında müxtəlif ölkələrdə tolerantlıq siyasətinə reaksiya üsulları və eləcə də multikulturalizm siyasətinin müxtəlif modelləri nəzərdən keçirilib.

MULTICULTURALISM AS A POLICY OF TOLERANT CO-EXISTENCE OF CULTURAL DIFFERENCES

SUMMARY

The problem of multiculturalism is one of the most relevant these days. This research examines the problem of multiculturalism in modern society and explores different responses to cultural diversity in the world. The research also deals with ways of responding to the policy of tolerance in various countries, as well as various models of the multiculturalism policy.

К ВОПРОСУ ПРОФЕССИОНАЛЬНОГО САМООПРЕДЕЛЕНИЯ ПОДРОСТКОВ

*dos. Велуев М.В., dos. Мустафаев А.М.,
Psixologiya kafedrası, Bakı Dövlət Universiteti*

Ключевые слова: подростковый возраст, профессия, профессиональное самоопределение, профессиограмма, «профессиональная зрелость», будущая специальность, профессиональные знания и умения.

Açar sözlər: yeniyetməlik yaş dövrü, peşə, peşə özünütəyinetmə, professioqram, “peşə yetkinliyi”, gələcək ixtisas, peşə bilikləri və bacarıqları.

Keywords: teen years, profession, professional self-determination, professiogram, 'professional maturity' future profession, professional knowledge and skills.

Одной из самых существенных характеристик социальной самости человека с самого рождения является профессиональная идентичность личности, вначале она формируется под влиянием советов родителей и близких людей, а становится как собственно профессиональное самоопределение. И поэтому сложное представление профессиограммы будущей специальности, представление себя в качестве специалиста, рефлексия по этому вопросу есть крайне важная характеристика пытливого и противоречивого ума подростка.

Профессиональное самоопределение представляется очень интересным в историческом ракурсе. Известно, например, что проверка и отбор на те или иные виды труда в соответствии со способностями и качествами человека практиковались еще в древности. Так, в Древнем Китае уже существовала система проверки способностей лиц, желавших занять должности правительственных чиновников и др. [7, 23].

По мере развития производственных отношений значительное число людей столкнулись с проблемами выбора профессии, это были люди, которые мигрировали в поисках работы. При этом с данной проблемой столкнулись не только люди, ищущие работу, но и работодатели, перед которыми реально возник рынок рабочей силы, т.е. возможность выбирать наиболее достойных. В итоге к концу XIX - началу XX вв. сложилась необходимость в развитии специальных профориентационных служб, которые обслуживали значительные массы людей и которые отвечали бы потребностям как претендентов на новые рабочие места, так и предпринимателям, предлагающим эти места и готовым оплачивать услуги.

Особенность современного периода развития состоит в том, что в общеобразовательной школе усиливаются тенденции профильной дифференциации обучения, в связи с чем возникает необходимость систематической, глубокой профориентационной работы с учащимися. Уже сейчас с развитием рынка труда предпринимаются шаги по формированию у школьников внутренней потребности и готовности к полноценному, свободному профессиональному и личностному самоопределению.

Анализ психологических источников (Е.А. Климов, Г.В. Кудрявцев, В.В. Чебышева, П.А. Шавир и др.) показывает, что ученые рассматривают профессиональное самоопределение как существенную сторону общего развития личности. Так, Е.А. Климов пишет, что «стадия профессионального самоопределения подрастающего человека – органичное звено целостного процесса его развития» [6, 55].

И.Д. Чечель [8, 21] в исследовании проблем социализации и профессионального самоопределения личности выделяет три ведущих направления. Первое из них включает работы гуманистического плана, где приоритетом для профессионального выбора являются особенности личности.

Для второго направления характерно выдвижение на первый план интересов общества и государства, обеспечение кадровой политики. В силу актуализации в настоящее время личностно-ориентированной педагогики эти работы потеряли некоторую значимость и перспективу для практического использования.

Третье направление включает исследования, в которых делается попытка совмещения личностно-ориентированного подхода и учета потребностей общества и государства при выборе профессии.

В зарубежной практике в течение длительного времени господствовали две самостоятельные теории профессионального самоопределения: диагностическая и воспитательная. Диагностическая теория сводила выбор профессии к определению профессиональной пригодности индивида.

Воспитательная теория направлена на подготовку личности к профессиональному самоопределению в соответствии с заранее планируемыми воздействиями.

Имеется тенденция, в которой профессиональное самоопределение трактуется авторами как «процесс формирования личностью своего отношения к профессионально-трудовой сфере и способности ее самореализации» [5, 33]. В приведенных определениях прослеживается попытка отойти от сугубо воспитательной концепции профессионального самоопределения. Однако следует отметить, что формирование «отношения» - это задача, которая решается преимущественно путем воспитания. Кроме того, в них отсутствует результативный компонент профессионального самоопределения.

Следует заметить, что профессиональное самоопределение не сводится только к акту выбора профессии, оно имеет динамический характер. В работах современных исследователей (А.Я. Журкина, С.Н. Чистякова, Т.И. Шалавина и др.) выделяются ряд этапов в развитии профессионального самоопределения [9, 17]:

- эмоционально-образный, характерный для детей старшего дошкольного возраста, когда у ребенка формируется положительное отношение к профессиональному миру, людям труда, их занятиям и первоначальные трудовые умения в доступных ему видах деятельности;

- пропедевтический (1-4 классы), когда формируется трудолюбие, понимание роли труда в жизни человека и общества, развиваются интересы к профессиям родителей и ближайшего окружения, нравственные установки выбора профессии, интерес к наиболее распространенным профессиям, основанный на практической включенности учащихся в различные виды познавательной, игровой, общественно полезной, трудовой деятельности;

- поисково-зондирующий (5-7 классы), когда решаются задачи формирования у подростков профессиональной направленности, происходит осознание ими своих интересов, способностей, ценностных ориентаций, связанных с выбором профессии и своего места в обществе. Этому способствует включение учащихся в деятельность, согласованную с профилем образования в старших классах и будущей профессиональной деятельностью;

- период развития профессионального самоопределения, формирования у школьников личностного смысла выбора профессии, умений соотносить общественные цели выбора сферы деятельности со своими идеалами, представлениями и ценностями с их реальными возможностями (8-9 классы). Для этого учащиеся овладевают необходимыми знаниями и умениями по научным основам выбора профессии. Они приобретаются в процессе

изучения специальных курсов, общеобразовательных предметов, осуществления профессиональных проб в различных видах деятельности;

- период уточнения социально-профессионального статуса (10-11 классы). С учащимися на основе предшествующих этапов обучения осуществляется профессиональная деятельность на базе углубленного изучения учебных предметов, к которым у них проявились устойчивые интересы, сосредотачивается внимание на формировании профессионально важных качеств, контроле и коррекции профессиональных планов, способах оценки результатов труда.

Таким образом, профессиональное самоопределение действительно можно считать начальным этапом профессионального развития и становления личности.

Следует также отметить, что все этапы процесса профессионального развития не существуют изолированно друг от друга, они вытекают один из другого и тесно взаимодействуют. Так, уже в общеобразовательной школе учащиеся могут усваивать первоначальные профессиональные знания и умения.

ЛИТЕРАТУРА

1. Ağayev Ş.S. Əmək, tərbiyə və inkişaf. Bakı: 1967.
2. Vəliyev M.V., Mustafayev A.M., Sədirova N.C. Peşəseçmə psixologiyası. Bakı: 2013.
3. Vəliyev M.V., Mustafayev A.M. Böyük məktəblilərin peşə peşə seçiminin psixoloji xüsusiyyətləri. // BDU, Sosial elmlər və psixologiya fakültəsi. Sosial və humanitar elmlərin müasir problemləri. Ali məktəblərarası elmi əsərlər toplusu. Buraxılış № 7. BDU-nun nəşri, Bakı, 2012. Səh.170-174.
4. Велиев М. В. Мотивы выбора профессии учителя и ценностные ориентации студентов. Серия философии и психологии. Известия АН Грузии. Тбилиси:1986.
5. Голомшток А.Е. Выбор профессии и воспитание личности школьников. –М.: Педагогика, 1979. – 158 с.
6. Климов Е.А. Как выбирать профессию. - М.: Просвещение, 1984. - 160 с.
7. Пряжников Н.С. Профессиональное и личностное самоопределение. – Москва – Воронеж, 1996. – 256 с.
8. Чечель И.Д. Профессиональное самоопределение учащихся инновационных учебных заведений. Часть I. - М.: РИПКРО МО РФ, 1995. -165с.
9. Шалавина Т.И. Мир труда и профессий. - Кемерово: ОблИУУ, 1995. -196с.

YENİYETMƏLƏRDƏ PEŞƏ ÖZÜNÜTƏYİNİTİMƏ MƏSƏLƏSİNƏ DAİR

XÜLASƏ

Məqələdə peşə özünütəyinetmənin tarixi problem kimi araşdırılmasına diqqət yetirilir. Məlum olur, ki qədim dövrlərdən başlayaraq bu günki dövrə qədər gənclərin peşə seçimi, özlərinə iş axtarışı aktual məsələ kimi diqqət mərkəzində olmuşdur. Gənclərin peşə özünütəyinetmə problemi tarix boyu nəinki fəlsəfə, humanitar istiqamətdə problem kimi, həmçinin pedaqoji-psixoloji fenomen kimi tədqiqatçılar tərəfindən araşdırılmışdır. Məqələdə peşə özünütəyinetmənin inkişaf dinamikası xronoloji ardıcılıqla, belə ki, məktəbəqədər və kiçik məktəblilərdə təsəvvür formasında, yeniyetmələrdə isə həyət niyyətləri, istəkləri, başlıcası isə peşə motivasiyasına əsaslanaraq adekvat peşə özünütəyini sərhədlir.

К ВОПРОСУ ПРОФЕССИОНАЛЬНОГО САМООПРЕДЕЛЕНИЯ ПОДРОСТКОВ

РЕЗЮМЕ

В статье уделяется особое внимание изучению проблемы профессионального самоопределения подростков в историческом ракурсе. Известно, что поиск работы, профессиональный выбор и в древнем мире, и по современное время является чрезвычайно актуальной проблемой. Проблема профессионального самоопределения подростков многие годы занимались как представители философских наук, ученые гуманитарного направления, также эта проблема становилась объектом изучения как психолого-педагогический феномен. В научной работе показана хронологическая динамика развития проблемы профессионального самоопределения. Так, профессиональное самоопределение описывается у дошкольников, младших школьников в форме представлений, у подростков как намерения, желания, а также профессиональное самоопределение интерпретируется на основе профессиональной мотивации.

TO A QUESTION OF PROFESSIONAL SELF-DETERMINATION OF TEENAGERS

SUMMARY

In article the special attention to studying of a problem of professional self-determination of teenagers in a historical foreshortening is paid. It is known, that work search, a professional choice and in the ancient world, and on modern time is extremely actual problem. Problem of professional self-determination of teenagers many years were engaged as representatives of philosophical sciences, scientists of a humanitarian direction, also this problem became object of studying as a psihologo-pedagogical phenomenon. In scientific work chronological dynamics of development of a problem of professional self-determination is shown. So, professional self-determination is described at preschool children, younger schoolboys in the form of representations, at teenagers as intentions, desires, and also professional self-determination is interpreted on the basis of professional motivation.

MƏKTƏB MENECMENTİNDƏ LİDERLİK TƏCRÜBƏSİNİN TƏDQİQATINA DAİR

*Mütəllibova Arzu Mais q.
BDU-nun II kurs magistrantı*

Açar sözlər: liderlik təcrübələri, liderlik psixologiyası, həvəsləndirmə, innovativlik, komandanın inkişafı və dəstəklənməsi

Ключевые слова: практики лидерство, психология лидерства, , инновативность, поощрение, развитие команды

Keywords: Leadership practices, psychology of leadership, encouragement, innovations, team development and support

Bu məqələdə təsvir olunan tədqiqatın məqsədi məktəb liderliyinin inkişafına təsir edən amillərin araşdırılmasından ibarət olmuşdur. Respondent qrupunu məktəb direktorun müavinləri təşkil etmişdir. Bu respondent qrupu məktəb menecmenti üzrə kursların iştirakçıları olmuşdur. Tədqiqatda tətbiq olunan metodologiya direktorların məktəb menecmentində hansı liderlik təcrübələrə üstünlük verdiklərinin müəyyənəndirilməsinə yönəldilmişdir.

Bu məqsədlə məktəb menecmentini üzrə kurslar zamanı 15.09.2014 – 15.10.2014 tarixləri arasında sorğular keçirilmişdir. Sorğularda Kozes and Pozner (2006) liderlik təcrübəsinə aid anketlər tətbiq olunmuşdur.

Anket 30 suallardan ibarətdir və aşağıdakı 5 təcrübələr üzrə qruplaşdırılıb:

1. Innovativlik - mövcud olan vəziyyətlə razılaşmayan. Suallar: 1,6,11,16,21,26
2. Həvəsləndirmə. Suallar: 2,7,12,17,22,27
3. Komandanı hərəkət etməyə vadar edən 3,8,13,18,23,28
4. Nümunəvi davranışın nümayişi (modelləşdirmə) suallar: 4,9,14,19,24,29
5. Hisslərin və emosiyaların dəstəklənməsi. Suallar: 5,10,15,20,25,30

Aşağıda anketin 30 sualları təqdim olunur.

1. Mən öz bacarıqlarımı və qabiliyyətimi sınaqdan keçirmək üçün imkanlar axtarıram.
2. Mən işlərin yerinə yetirilməsinə təsir göstərən gələcək perspektivlər haqda danışırım.
3. Mən birlikdə işlədiyim insanlarla əməkdaşlıq edirəm.
4. Mən başqalarından gözlədiyim kimi hərəkət edirəm.
5. Mən yaxşı iş görə insanları tez-tez tərifləyirəm.
6. Mən insanları yeni və innovativ yanaşmaları sınaqdan keçirməyə çağırıram.
7. Mən gələcəyin güclü obrazını yaradırəm.
8. Mən zidd fikirlərə həvəslə qulaq asıram.
9. Mən vaxtımı və enerjimi insanların hərəkətlərinin razılaşdırılmış dəyərlərə və standartlara uyğun olması üçün sərf edirəm.
10. Mən insanların bacarıqlarına inandığımı onlara bildirirəm.
11. Mən məktəbdən kənarda innovativ təkmilləşdirmə yolları axtarıram.
12. Mən gələcək imkanlara dair başqaları ilə fikirlərimi bölüşürəm.
13. Mən insanlara ləyaqət və hörmətlə yanaşıram.
14. Mən verdiyim vədlərə və öhdəliklərə əməl edirəm.
15. Mən insanların layihələrin uğurundakı töhfələrini mükafatlandırırıram.
16. Mən işlər istədiyimiz kimi getməyən zaman “ Nə öyrənə bilirik? “ sualını verirəm.
17. Mən başqalarına ortaq (ümumi) baxış üçün birlikdə işləməyin əhəmiyyətini göstərirəm.
18. Mən insanların qərarlarını dəstəkləyirəm.

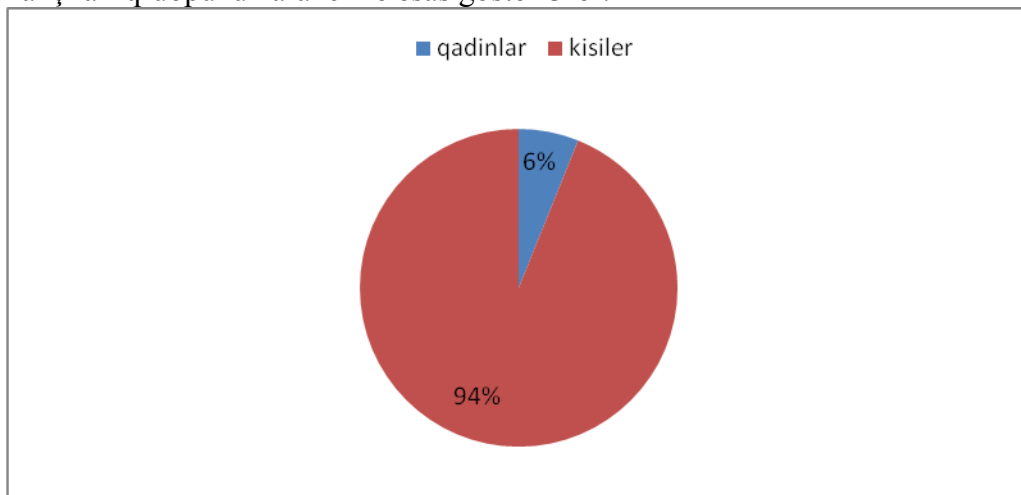
- 19.Mən əlindən gələni etmək ifadəsini başqaları ilə aydınlaşdırıram.
- 20.Mən ortaqlar dəyərlərə öz töhfəsini verən insanları seçirəm.
21. Mən hətta uğursuzluq riski olan halda belə riskə gedirəm və sınaqdan keçirirəm.
- 22.Mən gələcək imkanlar barədə optimistcəinə düşünürəm və həvəslidirəm.
- 23.Mən başqalarına təsir göstərən məsələlərlə əlaqədar onların qərar qəbul etməsi üçün azadlıq və seçim imkanı verirəm.
- 24.Mən üzərində işlədiyim layihələr və poqramlar üçün real məqsədlərin konkret planların və meyarların müəyyən edilməsində fəal iştirak edirəm.
- 25.Mən öz komandamda nailiyyətlərin qeyd edilməsi üçün yollar tapıram.
- 26.Mən hətta məqsədlər qeyri müəyyən olduqda belə maneələri dəf etməyə cəhd göstərirəm.
- 27.Mən işimizin məzmunu və məqsədi haqda inamla danışırəm.
- 28.Mən insanların öz fəaliyyətlərində öyrənmələri və inkişaf etmələri üçün yardım göstərirəm.
- 29.Mən məqsədlərə nail olmağa doğru gedirəm.
- 30.Mən məktəb komandasının üzvlərinin tərəfindən verdikləri töhfə üçün qiymətləndirirəm və dəstəkləyirəm.

Tədqiqat əsasında əldə olunmuş nəticələr və onların təhlili

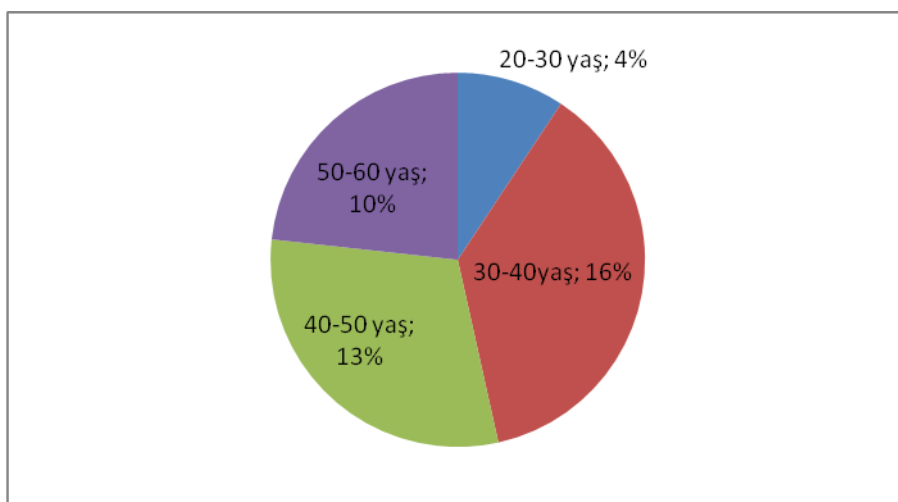
Qeyd olunduğu kimi 15.09.2014 və 15.10.2014 tarixləri arasında keçirilmiş müsahibə zamanı 44 iştirakçı sorğuda iştirak etmişdi. Onlardan 38-i qadın 6-sı kişi idi (şəkil 1). Sorğu zamanı imtina hallarına rast gəlinməmişdir. Sorğu zamanı əldə olunan nəticələri yuxarıda qeyd olunmuş 5 kateqoriyadan ibarət suallar üzrə aşağıdakı kimi ümumiləşdirir bilirik.

Liderlik üzrə iki amerikalı ekspertlər - James Kouzes və Barry Posner liderlərin öz şəxsi davranış modellərini dərk edə bilmələri üçün liderlik təcrübəsi üzrə özünüqiymətləndirmə sorğusunu yaratdılar. Onlar belə hesab edirlər ki, beş effektiv təcrübə təlimat mövcuddur, və hamı kifayət qədər bu və ya başqa təcrübəyə yiyələnərək, digərlərini də daha dərinlən mənimsəməyə ehtiyac duyurlar. Özünüqiymətləndirmə üzrə bu qəbildən olan işlərin məqsədi rəhbərin özünüqiymətləndirməsinin nəticəsində hansı cəhətdən güclü, həm də inkişaf üçün hansı əlavə səylərin zəruri olduğunu aşkar etməkdən ibarətdir.

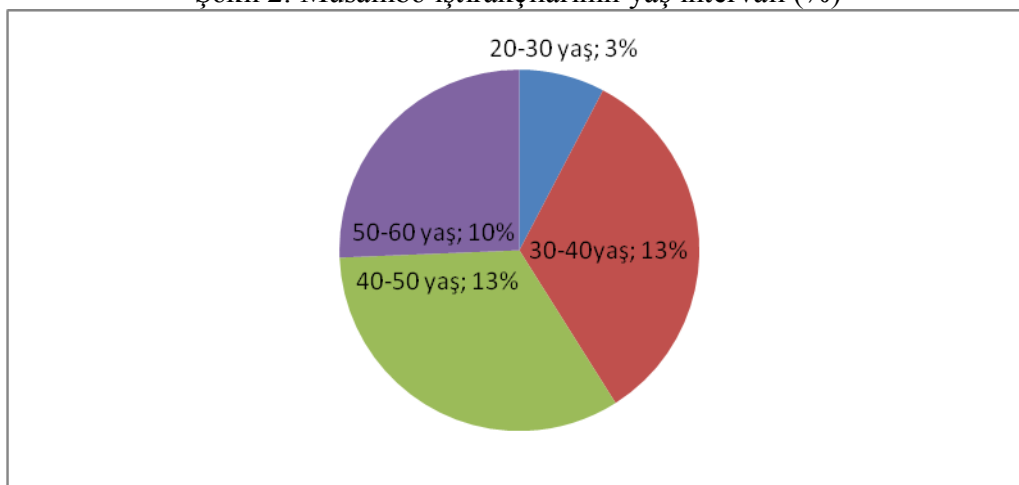
İştirakçıları qrupunu xarakterizə əsas göstəricilər.

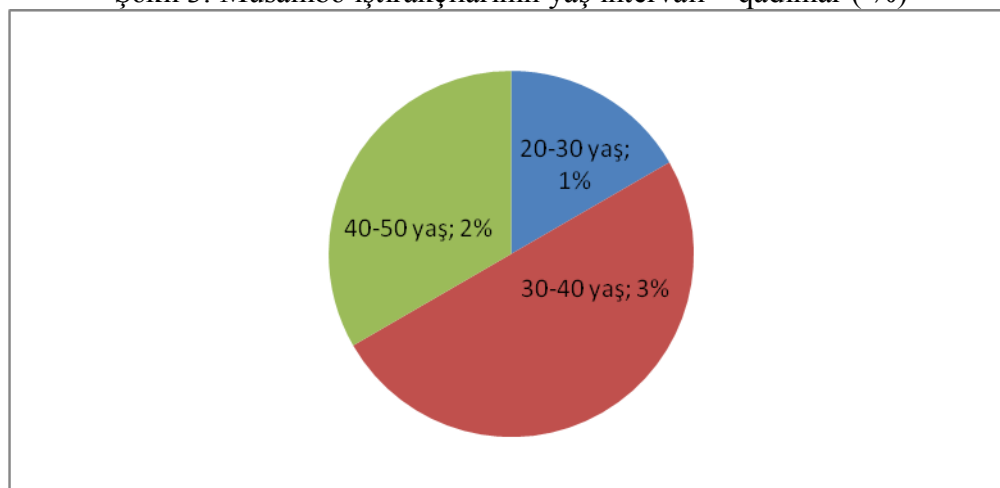
Şəkil 1. İştirakçıların cins meyarı üzrə paylaşması (%)

Şəkil 2. Müsahibə iştirakçılarının yaş intervalı (%)

Şəkil 3. Müsahibə iştirakçılarının yaş intervalı – qadınlar (%)

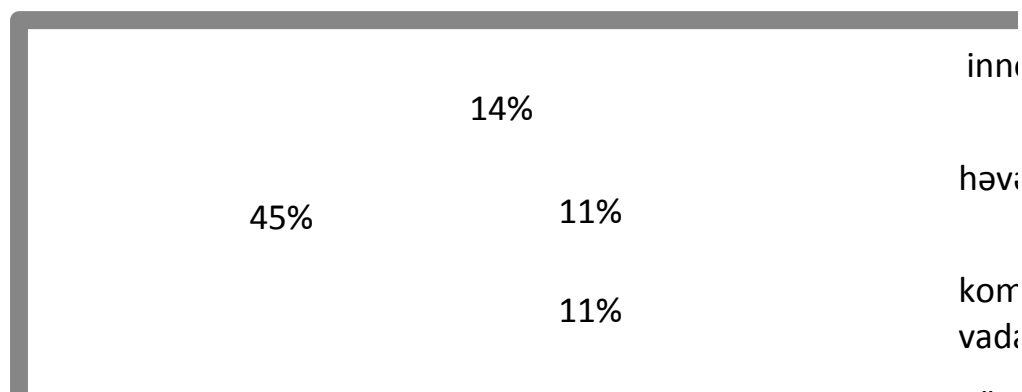

Şəkil 4. Müsahibə iştirakçılarının yaş intervalı: kişilər (%)

II. 5 təcrübələr əsasında əldə edilən nəticələr.

Nəticələrdəki hesablanmış qiymətlərə uyğun olaraq 5 təcrübələrdən biri **Hisslərin və emosiyaların dəstəklənməsi** digər təcrübələrlə müqayisədə daha yüksək qiymətləndirilmişdir (45%). Ən aşağı qiymətləndirilən təcrübələr (11%) **Həvəsləndirmə** və **Komandanın inkişafı** və

dəstəklənməsi olmuşdur. Qiymətləndirilmiş təcrübələrin nəticələri aşağıdakı şəkildə təsvir olunub.

Şəkil 5. Qiymətləndirilmiş təcrübələrin nəticələri

Bu tədqiqatın ilkin nəticələri ikinci mərhələsinin müəyyənləşdirilməsinə imkan yaratmışdır. İkinci mərhələdə dərinləşdirilmiş müsahibə və liderliyinin inkişafının planlaşdırılması, icrası və qiymətləndirilməsi nəzərdə tutulub. Əsas tədqiqat sualları məktəb menecmentində hansıları liderlik təcrübələri daha güclü, daha zəif qiymətləndirilməsinin səbəblərini araşdırmasından ibarət olunacaqdır. Əlavə olaraq, məktəb direktorlarının peşəkar fəaliyyətində liderlik təcrübəsinin inkişafı üçün sosial psixoloji dəstək proqramlarına aid ehtiyacların müəyyənləşdirilməsi tətbiqi məsələlə kimi araşdırılacaqdır.

ƏDƏBİYYAT

1. Исманкулова М.Т., Эсенгулова М.М., Джусупбекова Н.С., Юсупова А. Д., Педагогический менеджмент в школьном образовании. Инструментарий по лидерству, наставничеству и мониторингу. Бишкек, 2012
2. Kouzes, J. M., Posner, B. Z., & Peters, T. The leadership challenge. San Francisco: Jossey-Bass. Kouzes & Posner (2003)

К ВОПРОСУ ОБ ИССЛЕДОВАНИИ ПРАКТИК ЛИДЕРСТВА В ШКОЛЬНОМ МЕНЕДЖМЕНТЕ РЕЗЮМЕ

В статье представлено исследование практик лидерства в школьном менеджменте. Было выявлено, что школьные администраторы при самооценивании практик лидерства наибольшее предпочтение давали опыту **поддержки и поощрения эмоций**. Два таких вида практик, как **развитие команды и поощрение (вознаграждение)** были получили низкие оценки. Полученные результаты позволил разработать второй этап исследования, с целью выявления причин неравномерности распределения оценок практик лидерства и подготовки рекомендаций по программе социально-психологической поддержки школьных менеджеров.

STUDY ON LEADERSHIP PRACTICES IN THE SCHOOL MANAGEMENT

SUMMARY

This article presented the findings from research on leadership practices in school management. The analysis of the data gathered from school administrators self-assessment survey showed the high prevalence of emotions support rather team development and encouragement practices. The initial results of study allowed planning the second stage of research with focus on deep investigation of reasons of self-assessed practices as successful and unsuccessful. Hence, development of recommendations for psychosocial support programs for school leaders is planned.

STRESSİN FİZİOLOJİ ƏSASLARI VƏ İNKİŞAF MƏRHƏLƏLƏRİ

*Nağıyeva Nüşabə,
BDU-nun III kurs magistrantı
nushabe.naqiyeva@gmail.com*

Açar sözlər: stressin mərhələləri, stress prosesinin fizioloji mexanizmləri, stress yaradan amillər, təşkilati faktorlar, şəxsi amillər

Ключевые слова: Ключевые слова: Этапы стресса, физиологические механизмы стресса, стрессовые факторы, организационные факторы, личностные факторы

Key words: stages of stress, physhological mechanisms of stress, stress factors, organizational factors, personal factors

Stress prosesini üç fizioloji mexanizmə ayırmaq olar.

Əvvəla, baş beyin qabığında dominant adlandırılan intensiv və davamlı oyanma mərkəzi mövcuddur ki, bu sahə insanın bütün davranış və fikirlərinə, eyni zamanda orqanizmin fəaliyyətinə cavabdeh olur. Deməli, sakitləşmək üçün bu dominant sahəni aradan qaldırmaq, boşaltmaq, yaxud da onunla rəqabət apara biləcək yenisini yaratmaq lazımdır. Bütün yayındırma üsulları

(maraqlı romanın oxunması, filmin izlənməsi, sevimli məşğuliyyəti üzərində mərkəzləşmək) faktiki olaraq rəqib dominantlığın təşkilinə yönəldilmişdir. Stressə məruz qalmış insan nə qədər maraqlı işlə məşğul olarsa və onun üzərində mərkəzləşməyə cəhd edərsə, ona bu vəziyyətdən çıxmaq daha asan olacaq. Bax elə ona görə də bizim hər birimizin müsbət emosiya yarada biləcək hobbilərimizin olması labüddür.

İkincisi, dominantın yaranmasından sonra xüsusi zəncirvari reaksiya inkişaf etməyə başlayır- beyin qabığının daha dərin strukturunda yerləşən hipotalamus oyanır və hipofiz vəzini qana böyük miqdarda adrenokortikotrop hormonunu (AKTQ) ifraz etməyə məcbur edir. Bu hormonun təsiri altında böyrəküstü vəzi adrenalın və digər fizioloji aktiv maddələr (stress hormonu) ifraz etməyə başlayır ki, hormonun təsiri altında ürək daha tez və sürətli döyünməyə başlayır və qan təzyiqi yüksəlir. Bu fəzada güclü əzələ gərginliyinin yaranması üçün şərtlər formalaşır. Ancaq ibtidai insandan fərqli olaraq müasir insan stressə məruz qaldıqda əzələ gücü ilə enerjisini boşaltmır, ona görə də bioloji aktiv maddələr daha uzun müddət onun qanında dövr edir və bu da həm sinir sisteminə, həm də daxili orqanlara mənfi təsir göstərərək onları sakitləşməyə qoymur. Bu vəziyyətdə ən yaxşı yol əzələ fəaliyyəti- idman vasitəsilə stressin hormonlarını neytrallaşdırmaqdır.

Üçüncüsü, stressli vəziyyət öz aktuallığını saxladığı üçün beyin qabığına yenidən və yenidən dominant sahəni dəstəkləyən impulslar daxil olur ki, bunun nəticəsində qana stressyaradıcı hormonların ifrazı davam edir. Buna görə də, ya həyata keçməmiş arzuları və gözləntiləri azaltmaq, ya da onların həyata keçməsi üçün yol açmaq vacibdir.

Kanada fizioloqu Hans Selye stressi fizioloji yanaşma baxımından qiymətləndirirdi və onu orqanizmin özünə qarşı yönələn istənilən tələbə özünəməxsus, qeyri-adi reaksiyası kimi yanaşırdı. O müxtəlif stressor növlərinə tipik reaksiyaların mövcudluğunu qeyd etmiş və bu reaksiyaların məcmusunu ümumi adaptasiya sindromu adlandırmışdı(6,s.90). Selye stressin üç mərhələsini qeyd etmişdir:

Həyəcan mərhələsi(xəbərdarlıq reaksiyası və ya təhlükə signalı). Stressorun ilkin vaxtlarda meydana çıxması zamanı yaranır. Nəbz, tənəffüsün tezliyi dəyişir, qanın biokimyəvi tərkibində, ürək-damar sisteminin fəaliyyətində dəyişikliklər baş verir. Bir neçə vaxtdan sonra

orqanizmin rezistentlik səviyyəsi aşağı enir, bəzi somatik və vegetativ funksiyalar pozulmağa başlayır. Sonralar orqanizmin rezervləri mobilləşərək qoruyucu proseslərin özünütənzim mexanizmlərini hərəkətə gətirir. Daha sonra tədqiqatlar göstərdi ki, stressin birinci mərhələsi simpatik sistemin böyük gərginliyi ilə xarakterizə olunur. Gəlin biz yaşam boyu nə qədər tez-tez həyəcanlandığımızı xatırlayaq: görüş qabağı, həlledici yığıncaqlarda, vacib çıxışlar zamanı, imtahan qabağı və s. İnsan bu mərhələdə nə qədər çox həyəcanlanırsa, bir o qədər də digər mərhələdə reaksiyası zəif olur. Bu da məlumdur ki, ilk mərhələdə simpatik sistemin həddindən çox gərginliyi adrenalinin artıq ifrazına səbəb olur. Hələ əvvəldən simpatik sistemin ehtiyatlarının tükənməsi ona gətirib çıxarır ki, ikinci fazada artıq orqanizmin enerji ehtiyatı çatışmır. Burdan belə nəticə çıxarmaq olar ki, stressin ilk mərhələsi nəinki orqanizmin müdafiə sisteminin mobilləşməsinə, eyni zamanda lazımı məqamda adekvat reaksiya verməyi tələb edir.

Müqavimət mərhələsi. İlk mərhələdə yaxşı hazırlanmış orqanizm özünün maksimum imkanlarını realizə edərək ikinci mərhələni yaxşı keçirir. İdmançı məşqlərdəkindən daha yüksək nəticə göstərir; aktyor səhnədə çıxış edərkən öz roluna xüsusi rəng və intonasiya qatır, halbuki məşqlərdə bundan daha zəif oynayırdı; Tələbə imtahan zamanı yüksək nəticə göstərərək özündə yeni qabiliyyətlər və keyfiyyətlər kəşf edir və s. Ancaq yüksək göstəricilər uzun müddət davam edə bilməz.

Boşalma və ya təqətsizlik mərhələsi (stressdən sonrakı mərhələ). Alimlər çətin və emosional əməklə məşğul olan insanlar – dəmiryolu işçiləri, sürücüləri və operatorların simpatik sisteminin aktivləşməsi prosesləri üzərində uzun illər davam edən müşahidələr aparmışlar. Alınan nəticələr gözlənilməz idi. Adrenalinin ifrazı istirahət zamanı işlədikləri gündən daha çox idi. Nümunə olaraq: operatorun gərgin iş günü bitir. Analizlərin nəticəsinə görə simpatik sistemin aktivliyi normaldır. Evdə insan konfliktsiz və həyəcanlanmadan bir istirahət günü keçirir. Nəticə olaraq məlum olur ki, adrenalin ifrazı həddindən artıqdır. Minlərlə tədqiqatların nəticələri də buna bənzərdir. Dissertant 32 yaşında müvəffəqiyyətlə müdafiə edir. Bunun üçün o çoxlu güc sərf etmiş və gərginlik keçirmişdi. İndi isə artıq hər şey geridə qalıb, yeni elmlər namizədi xoşbəxtdir, təbrikləri qəbul edir. Birdən hər şey bu qədər yaxşı gedərkən o infarkt keçirir. Bu nümunələrdə üçüncü fazanın sürətli fəaliyyəti nisbətən müşahidə olunur. Ancaq o uzun müddət də davam edə bilər. Psixoterapevt A.V.Alekseyev yazır ki, klassik güləş üzrə olimpiya çempionu etiraf etmişdir ki, o yarışdan 8 ay sonra belə fizioloji və psixoloji tarazlığı saxlamağa mane olan mürəkkəb duyğular kompleksi yaşayırdı (4, s.37).

Orqanizmin fərdi rifahı və səmərəliliyi azaltmaqla stress orqanizmə böyük ziyan vurur. Əməkdaşların işlərində, sağlamlığında və maddi rifahında əks olunan və meydana çıxan problemlər psixoloji stressin kökündə dayanır. Stress yaranmasında orqanizmin fəaliyyəti, iş həyatı və insanın şəxsi həyatı ilə bağlı hadisələr və s. faktorlar önəmli yer tutur. Orqanizmin daxili fəaliyyətinə təsir göstərərək stress yaradan amillərə aşağıdakılar aiddir:

Təşkilati faktorlar: fəaliyyət zamanı rast gəlinə bilər.

İşlə həddindən artıq yüklənmə və yaxud daha az əmək sərf etmək; qısa zaman müddətində icra olunması mütləq olan tapşırıq. İşçiyə müəyyən zaman kəsiyində yerinə yetirməli olduğu çoxlu tapşırıq verilir. Bu müddət ərzində insanda narahatlıq yaranır, ümitsizlik və mənəvi itki hissi əmələ gəlir. Bunun əksi də baş verə bilər. Əməkdaşa öz imkanları ilə uzlaşmayan iş tapşırığında onda özünüqıymətləndirmə aşağı düşür, narazılıq yaranır və ona qarşı haqsızlıq edildiyini düşünür. Bəzən yeni işlə təmin olunan əməkdaş onun qabiliyyət və bacarıqlarına uyğun olmayan işlə yüklənir. Bunun öhdəsindən gələ bilməyəcəyini düşünən insan ciddi sarsıntı keçirir.

Rol konflikt. Rol konflikt o zaman yaranır ki, işçilər ziddiyyətli tələblər irəli sürürlər. Məsələn, satıcıdan tələb edirlər ki, alıcıya qulluq göstərsin, onun tələblərini yerinə yetirsin. O alıcı ilə məşğul olarkən ona yaxınlaşıb deyirlər ki, malları rəfə yerləşdirməyi unutmasın. Bu zaman satıcı çaşqınlıq içində qalaraq hansı tapşırığı yerinə yetirəcəyini bilmir. Rol konflikt komanda birliyinin pozulması nəticəsində də baş verə bilər. Eyni zamanda iki rəhbərin hər biri işçiyə bir-

birinin əksi olan iş tapşırıq bilər. İşçi çaşqınlıq içində kimin tapşırığını yerinə yetirəcəyini bilmir və hər iki halda da danlanır.

Rolların qeyri-müəyyənliyi. Rolların qeyri-müəyyənliyi o zaman yaranır ki, işçi ondan nə tələb olduğu müəyyən edə bilmir. Rol konfliktindən fərqli olaraq burada tələblər ziddiyyətli deyil, amma dəyişkən və qeyri-müəyyəndir. İşçilərdə rəhbərliyin gözləntiləri haqqında düzgün təsəvvür olmalıdır: onlar nə etməlidirlər, necə etməlidirlər və etdikləri işin müqabilində nə qədər maaş alacaqlar.

Maraqsız iş. Bəzi tədqiqatlar göstərir ki, daha maraqlı iş sahibi olan insanlar maraqsız işlə məşğul olanlardan daha az narahatlıq keçirir və psixoloji stressə məruz qalırlar. Ancaq insanların "maraqlı" iş anlayışına baxışları fərqlidir: kiməsə maraqlı və ya darıxdırıcı gələn iş digəri üçün fərqlidir. Ona görə də işə götürərkən hər bir şəxsin maraq dairəsi nəzərə alınmalıdır. Əks təqdirdə işin keyfiyyəti aşağı düşə bilər.

Stress pis şərait olanda da yarana bilər: temperaturun normadan az və ya çox olması, zəif işıqlandırma və səs-küy. Səlahiyyət və məsuliyyət arasında düzgün nisbət olmayanda, zəif informasiya mübadiləsi olanda və əməkdaşların bir-birində əsassız tələb irəli sürməsi də stress yarada bilər.

Şəxsi amillər. Əgər biz stress yarada biləcək həyati situasiya və hadisələrə diqqət yetirsək görürük ki, onların bəziləri həyatımıza müsbət təsir göstərir (toy, şəxsi uğur, uşağın dünyaya gəlməsi, imtahanların müvəffəqiyyətlə verilməsi və s.). Bundan başqa yaşam boyu biz digər müsbət hisslər də keçiririk. Məsələn, sevinc (məktəbi və ya universiteti bitirmək, doğmalarla və dostlarla görüş, sevimli komandanın qalibiyyəti və s.), sevgi, yaradıcılıq uğuru (ilham), məqsədə çatmaq və s. Ancaq stressi həm müsbət, həm də mənfi situasiyalar da yarada bilər. Stress yaradan bir çox həyati situasiyaların qarşısını əvvəlcədən almaq olar. Məsələn hər kəs üçün xarakterik olan inkişaf fazasının dəyişməsi, ailə həyatının qurulması, orqanizmin bioloji dəyişikliyi və s. Digər vəziyyətlər gözlənilməz və qarşısalınmazdır, xüsusən də qəflətən baş verənlər (bədbəxt hadisə, təbii fəlakətlər, yaxın adamın ölümü). Həllədicilər qərarların qəbulu ilə əlaqədar insan davranışı ilə şərtlənən başqa situasiyalar da mövcuddur.

ƏDƏBİYYAT

1. Bayramov Ə.S., Əlizadə Ə.Ə., Psixologiya, Bakı 2002
2. Cavadov R.Ə., Tağıyeva G.B. Ekstremal şəraitlərdə psixoloji xidmət. Bakı, 2006
3. Psixologiya jurnalı № 3, 2007
4. Андреев Ю.А. «Три кита здоровья», М., 1991
5. Васильев В.Н. «Здоровье и стресс», М., 1991
6. Селье Г., Стресс без дистресса, М., 1979
7. Стресс и адаптация, К., 1978

ОСНОВА И ЭТАПЫ РАЗВИТИЯ ФИЗИОЛОГИЧЕСКИЙ СТРЕСС РЕЗЮМЕ

Канадский физиолог Ганс Селье выделил 3 стадии общего адаптационного синдрома: 1. Реакция тревоги (мобилизация адаптационных возможностей — возможности эти ограничены) 2. Стадия сопротивляемости На первом и на втором этапе реализации наиболее подготовленных в организме осуществляет свою максимальную мощность. 3. Стадия истощения

FRAMEWORK AND DEVELOPMENT STAGES OF PHYSIOLOGICAL STRESS

SUMMARY

Canadian physiologist Hans Selye identified three stages of the general adaptation syndrome: 1. Alarm reaction (mobilization of adaptive capabilities - these capabilities are limited) 2. Stage resistance. In the first and second stage of the best trained in the body carries out its maximum power. 3. Stage exhaustion

PEDAQOGİKA

MÜASİR DÖVR TƏHSİLDƏ BAŞ VERƏN QLOBALLAŞMA VƏ
BEYNƏLMİLƏŞMƏ

Günəl Çingizxan qızı Muradova
BDU-nun II kurs magistrantı

Açar sözlər: Qloballaşma, Beynəlmiləşmə, İnformasiya.

Ключевые слова: глобального, интернациональный, информация.

Keywords: to globalize, internationalisation, information.

XX əsrin son onilliyi bütün dünyada, o cümlədən inkişaf etməkdə olan və keçid iqtisadiyyatlı ölkələrdə elm, təhsil, həmçinin ali təhsil sferalarında fəaliyyət sistemlərinin rolu, funksiyaları və formalarına əhəmiyyətli şəkildə təsir göstərən qlobal şəraitdə çox ciddi dəyişikliklərlə əlamətdar olmuşdur. Ali təhsil sistemində və bütövlükdə integrasiya etmiş elmi-təhsil fəaliyyət sferasında baş verən proseslər nəinki təsisatların fəaliyyət göstərmə forma və üsullarında, həmçinin ali məktəb, elm və təhsilin məqsədlərinin özündə də əks olunur. Ümumdünya inkişafını səciyyələndirən bir proses kimi qloballaşma dövlətlərin ali təhsil də daxil olmaqla müxtəlif sferalarda siyasətinin formalaşmasına təsir göstərən əsas qüvvələrdən biridir. Artıq təlim və inkişaf prosesində insan qarşısında onun uyğunlaşmalı olduğu qlobal proseslərin nəzərə alınması vəzifəsi qoyulmalıdır. Bu işdə ali təhsil sistemi çox mühüm rol oynamalıdır. Ali təhsil qlobal dünyada peşəkar fəaliyyət və qlobal prosesləri idarə etmək üçün mütəxəssislər hazırlamalıdır.

Qloballaşmanın çox rəngarəng təzahürlərini təsvir edən bir neçə tərifləri mövcuddur: ədəbiyyatda o, beynəlxalq mübadilələrin beynəlmiləşməsi və intensivləşməsi kimi liberallaşma, hərəkətlər yolunda bütün məhdudiyyətlərin aradan qaldırılması kimi universallaşma, məhsul, təcrübə və biliklərin maneəsiz yayımlanması kimi vesternləşmə (amerikanlaşma), qərb iqtisadiyyatına xas olan müasir dəyər və strukturların yayılması kimi əksəraziləşmə, iqtisadi və ictimai məkanın konkret coğrafi ərazi ilə sərt əlaqələrinin dağılması kimi şərh olunur.

Çox dəbdə olan “qloballaşma” termininə, demək olar ki, müasir təhsil, o cümlədən ali təhsil problemlərinə həsr olunmuş bütün tədqiqatların səhifələrində rast gəlmək olar. Qloballaşma müstəvisində təhsil məsələlərini nəzərdən keçirərkən söhbət həm qloballaşmanın ali təhsilin inkişafına təsirindən, həm də bu prosesdə ali təhsilin rolundan gedir. Məsələn, ingilis tədqiqatçısı P.Skott (professor, Kingston universitetinin vitse-kantsleri) qeyd edir ki, bütün universitetlər qloballaşma proseslərində iştirak edir — qismən bu proseslərin obyektləri və hətta qurbanları kimi, qismən də qloballaşmanın subyektləri və əsas vasitəçiləri kimi. Skottun fikrincə, universitet həmişə beynəlmiləl institut olsa da, indiyədək heç vaxt qlobal institut olmamışdır. Qloballaşma yeni ictimai həyat formalarından və yeni paradigmalardan ayrılmaz olan biliklər istehsalıdır.

Ali təhsildə qloballaşma proseslərinin fəallaşmasının əsas səbəbləri arasında müasir mərhələdə aşağıdakıları qeyd etmək olar: beynəlxalq əmək bazarının formalaşması, informasiya texnologiyalarının əhəmiyyətinin artması və biliklər iqtisadiyyatının inkişafı ilə ali məktəb qarşısında qoyulan yeni vəzifələr; ayrı-ayrı dövlətlərin və dövlətlər birliklərinin qloballaşmanın üstünlüklərindən faydalanmaq cəhdləri; təhsil müəssisələrinin öz xüsusi məsələlərinin (məsələn, əcnəbi tələbələri ödənişli təhsilə cəlb etməklə maliyyə daxilolmalarını artırmaq) həllinə yönəlmiş hərəkətləri; tədris planlarının genişləndirilməsi və öz tələbələrini xarici ali məktəblərdə təhsil almağa göndərilməsi; öz resurslarının daha səmərəli istifadəsi üçün ali məktəbin regional

şəbəkəsinin genişləndirilməsi; tələbə və müəllimlərin beynəlxalq biliklər mübadiləsi prosesində iştirakı hesabına təhsilin keyfiyyətinin yüksəldilməsi və b.

Qloballaşma təhsil sistemlərinə həm birbaşa (məsələn, ABŞ-da təhsil və elmin maliyyələşdirilməsinin artması Avropa ölkələrində də bu sahələrə əlavə investisiyaları cəlb etmək zərurətinə gətirib çıxarır), həm də dolayı (tələbələrin aldıkları bilik və vərdisləri dəyişməkdə olan qlobal əmək bazarının tələblərinə uyğunlaşdırmaq zərurəti) təsir göstərir.

Dünyanın bütün ali məktəb müəssisələri (universitetlər) bu və ya digər dərəcədə qloballaşmanın təsirinə — bəziləri onun subyektı kimi, digərləri isə — onun obyektı kimi — məruz qalır.

Qloballaşmanın universitetlər üçün müstəsna olaraq neqativ hadisə kimi qiymətləndirmək düzgün deyil. Universitetlər qloballaşmanın təklif etdiyi proseslərə qoşularaq, milli-mənəvi dəyərləri saxlayaraq onun müsbət nəticələrindən faydalana bilərlər.

Özünün əsas prinsipləri kimi universallıq və bütövlüyü nəzərdə tutan qloballaşma şəxsiyyətin ahəngdar inkişafının bütün aspektlərinin sintezləşdirilməsi üçün səmərəli zəmin yaradır. İnkişafımızın bu mərhələsində bu imkanlardan nə dərəcədə faydalana biləcəyimiz isə digər məsələdir.

Ali təhsilin qloballaşma proseslərinə cavab reaksiyalarından biri transmilli təhsilin inkişafı, transmilli universitetlərin yaradılması və beynəlxalq səviyyədə təhsil xidmətlərinin qeyri-ənənəvi pravayderlərə təklif olunması olmuşdur. Bu məsələ üzərində xüsusilə dayanmaq istədik. Transmilli və ya transsərhədli təhsil dedikdə, elə bir ali təhsil proqramları və yaxud təlim kursları, və ya distant təhsil də daxil olmaqla təhsil xidmətləri nəzərdə tutulur ki, bu zaman təlim alanlar dərəcəni verən ali məktəbin yerləşdiyi ölkədən kənarda olurlar. Proqramlar xarici ölkənin təhsil sisteminə məxsus olan və yaxud hər hansı bir milli təhsil sistemindən asılı olmayaraq realizə edilə bilərlər¹.

Transmilli təhsilin ən əsas cəhəti ondadır ki, bu zaman dövlət sərhədlərini tələbələr deyil, müəllim və tədris materialları, informasiya (informasiya və materialların poçt, kompüter şəbəkələri, telekanallar və ya digər rabitə vasitələri ilə göndərilməsindən asılı olmayaraq) fəth edir.

Hal-hazırda transmilli təhsil müxtəlif təlim texnologiyaları vasitəsilə təklif olunur. Tələbəyə çatdırılması üsulundan asılı olaraq bu texnologiyaları:

- İnternet, peyk, xüsusi şəbəkələr vasitəsilə təklif olunan “on-layn” təlim texnologiyaları;
- bütün mümkün rabitə vasitələrinin köməyi ilə təklif olunan distant təlim texnologiyaları;
- müəllimlə təlimin əyani, əyani-qiyabi və qiyabi formalarında ünsiyyət etməklə klassik üsulla təklif olunan ənənəvi təlim texnologiyaları.

Beləliklə, transmilli təhsil təhsil keyfiyyətinin milli təmin olunma sistemlərinə qarşı çıxan bir amildir. Qloballaşma təhsilə onun beynəlxalq fəaliyyətinin genişləndirilməsi vasitəsilə də təsir göstərir. Təhsil problemləri üzrə mütəxəssislər “qloballaşma” və “beynəlmilləşmə” anlayışlarını fərqləndirməyə çalışsalar da, ali təhsil müəssisələrinin rəhbərləri bu anlayışlar arasında heç bir prinsiplial fərq görmürlər. Onların fikrinə görə, qloballaşma, beynəlmilləşmə, beynəlxalq təhsilin inkişafı, transmilli təhsil xidmətləri — bütün bunlar praktiki olaraq eyni şeydir; bu anlayışlar arasında sırf kəmiyyət fərqləri var: təhsilin qloballaşması onun beynəlmilləşməsinin nəticəsi və ali mərhələsidir. Qloballaşmadan fərqli olaraq, təhsilin beynəlmilləşməsi yeni bir hadisə deyil. Təhsil həmişə millətlərarası əməkdaşlıq ruhunda inkişaf etmişdir. İncəsənət, elm və təhsilin beynəlmilləşməsi ideyaları hələ XVII əsrdə meydana gəlmişdir. Orta əsrlərdə tələbələr Boloniyadan Paris və Oksforda qədər əraziləri fəth etmişlər.

Tədqiqatçılar qeyd edirlər ki, elmi ictimaiyyət qarşısında duran problemlərin qlobal xarakterliyi (məsələn, təhlükəsizlik, ətraf mühitin mühafizəsi, qlobal istiləşmə problemi, sağlamlığın qorunması, informasiya texnologiyaları və s.) bütün dünya boyu sənaye, universitet və dövlət agentliklərini birləşdirən beynəlxalq əməkdaşlığın yeni formalarını tələb edir.

Praktiki olaraq bütün universitetlərin üzləşdiyi maliyyə çətinlikləri üzündən ali məktəblər təklidə müasirliyin bir çox aktual problemlərinin həlli üçün lazım olan elmi infrastrukturunu inkişaf etdirməyə imkan vermir. Bu problemin həlli yolunda əksər ali məktəblər, o cümlədən müxtəlif ölkələrin ali məktəbləri konsorsiumlara birləşməyə və elmin bu və ya digər sahələrində universitetlərarası mərkəzləri yaratmağa başlamışdılar.

Təhsilin qloballaşması prosesinin dərinləşdiyi bir şəraitdə insan ümumi mədəniyyətin tərkib hissəsi olan informasiya mədəniyyətinə də malik olmalıdır. Bu mədəniyyət öz fəaliyyətində kompüter informasiya texnologiyasına səmərəli istifadə etmək qabiliyyətində, şagird və tələbələrin müxtəlif məktəblərdən informasiya əldə edib səmərəli istifadə etmək qabiliyyətində, informasiyanın təhlilinin əsasları sahəsində biliklərdə, müxtəlif informasiya ilə iş aparmaq bacarığında, eləcə də informasiya axınlarının spesifik xüsusiyyətləri sahəsində bilikləri olmasında özünü büruzə verir.

Beləliklə, təhsilin informasiyalaşdırılması sistem xarakter daşıyır. Qlobal informasiya birliyinə keçid dövründə məhz informasiyalaşdırma təhsilin qloballaşmasının aparıcı amili kimi çıxış edir.

Şübhəsiz ki, bütün bu proseslər zəngin təhsil ənənələrinə malik olan Azərbaycan təhsilində təsir göstərir. Ona görə də qloballaşmaqda olan dünyada özünün yerini daha düzgün təyin etmək üçün təkcə öz ənənələrimizə arxalanmaq kifayət etmir. Müxtəlif, o cümlədən, Avropa təhsil sisteminin ən yaxşı nailiyyətlərindən geniş faydalanmaq tələb olunur.

ƏDƏBİYYAT

1. Baharlı M. Quliyev A. Dünya təhsil sistemi: dünən bu gün sabah. Bakı: Azərbaycan nəşriyyatı, 2002.
2. Əhmədov H.H. Təhsilin qloballaşmasında millilik tarixi yaddaşın daşıyıcısı kimi. Bakı: Lit.az. 2008
3. Xəlilov S. Qloballaşma, “İkili standart” və tərəqqinin elmi-texniki meyyarı. Bakı, 2003, 1-2 s.78
4. Qədirov R. T., Əliyev A.F. Təhsildə yeni informasiya və kommunikasiya texnologiyaları: problemlər, prioritetlər. //ARTPI-nin “Elmi əsərləri”. Bakı. 2003
5. “Qloballaşma və Azərbaycan təhsilinin aktual problemləri” mövzusunda beynəlxalq elmi konfransın materialları. 20-20 noyabr 2009-cu il. Bakı, 2003.
6. Mehdiyev R. Qloballaşma dövründə dövlət və cəmiyyət. “Azərbaycan” qəz. 4may, 2010
7. Təhsilin qloballaşması: reallıq və tarixi perspektivlər. Bakı ABU-nun nəşr. 2003.

XÜLASƏ

Məqalədə bu gün qloballaşan dünyamızda bu prosesin təhsil sisteminə təsiri, Avropa, Amerika və Şərq ölkələrinin təhsil sistemlərinin və təhsil müəssisələrinin qarşılıqlı əlaqələrini təhlil edilir.

РЕЗЮМЕ

В статье, анализируется воздействия сегодня глобального на мировом масштабе, процесса на взаимную связь системы образования и образовательных учреждений Европы, Америки и Восточных стран.

SUMMARY

In this article, influence of this process to today globalize world education system and interaction among European, American and Eastern nations education system have been analyzed.

ОСОБЕННОСТИ ФОРМИРОВАНИЯ ПРАВОВОГО ВОСПИТАНИЯ МОЛОДЕЖИ

*магистр фак-та Социальные науки и Психологии
Алекперова Изулат Джаванишир
izik_alekperova@mail.ru*

Ключевые слова: правовое воспитание, правовая ориентация, правосознание, правовая пропаганда, правовое образование

Açar sözlər: hüquq tərbiyəsi, hüquqi istiqamət, hüquqi şüur, hüquqi təbliğat, hüquqi təhsil.

Keywords: legal education, legal orientation, sense of justice, legal advocacy, legal education

Формирование правового государства и гражданского общества невозможно без массового участия граждан в этом процессе, их активной позиции в отстаивании своих прав. Изменения в жизни Азербайджана, прошедшие в конце XX века, повлекли за собой ряд сложных проблем, затронувших и молодежь.

К числу таких проблем относятся: кризис системы образования и воспитания, разрушение традиционных институтов социализации и механизмов социально-культурной преемственности. Произошло экономическое расслоение общества с образованием значительной части социально мало обеспеченных жителей, склонных к асоциальному поведению и преступности. Негативные тенденции общественного развития, нестабильность ситуации в обществе вызывают значительный рост социальных девиаций, деформаций правосознания, особенно среди несовершеннолетних и молодежи.

В этих условиях образование, просвещение, распространение правовых знаний, воспитание уважения к правопорядку и законности у всего населения страны приобретают огромное значение. В связи с этим в решении задач правового воспитания граждан нашей страны важное место занимает формирование правосознания подрастающего поколения. Однако объективно возрастающая воспитательная роль права не сможет быть достаточно эффективной, если не будет поддержана целенаправленной деятельностью по правовому воспитанию молодежи.

Задача правового воспитания молодежи состоит в усвоении каждым молодым человеком основных принципов и направленности правовых норм, в выработке правильной правовой ориентации, в приобретении не только знаний основ законодательства, но и в формировании глубокого уважения к праву, превращающегося в личное убеждение, потребность и привычку соблюдать закон.

Характерной особенностью молодежи является повышенная синтересного и нового. В наше время не менее значимым является учет и того, что начало самостоятельной трудовой деятельности юношей и девушек нередко запаздывает, так как после окончания школы, профессионально-технических училищ, техникумов, лицеев, колледжей, вузов они не могут поступить на работу по полученной специальности. У молодых людей, не участвующих в серьезной общественной деятельности, не вырабатывается присущее взрослому человеку чувство ответственности. Их активность может направиться по антиобщественным каналам: в пьянство, употребление наркотиков, пустое времяпрепровождение, занятие проституцией и всевозможные формы преступности. Особенности социального положения молодежи преломляются в специфических для нее психологических чертах и проблемах. Молодой человек страстно жаждет «найти себя». Найти себя - значит определить свое место в жизни, выбрать из громадного множества

форм деятельности ту, которая максимально соответствовала бы его склонностям, его индивидуальности.

Сделать в современном обществе этот самый выбор нередко очень сложно. Это касается и выбора профессии, социально значимых ориентаций, нравственного идеала. Проблема выбора неизбежно рождает раздумья, сомнения и колебания, характерные для юношеского возраста. Не случайно именно в этом возрасте с особой остротой ставится вопрос о смысле жизни. Молодежь жадно ищет формулу, которая бы позволила осмыслить и собственное существование, перспективы развития общества. Именно эти обстоятельства следует учитывать при формировании общественного и правового сознания молодого поколения.

Воспитываясь в обстановке торжества общественного правосознания, молодежь осваивает важнейший принцип поведения людей в обществе - коллективизм. Но коллективность, товарищество порой выступают в глазах молодежи как самоцель, а подчеркнутая «независимость» от старших сочетается с жестким конформизмом внутри самих юношеских групп, где действует принцип «быть таким, как все». Очень часто не только для подростка, но и для юноши фраза «все так поступают» не только оправдывает и обосновывает тот или иной поступок, но и превышает аргументы морального и даже правового порядка.

В жизни мы нередко сталкиваемся с фактами, так называемого, ложного товарищества, когда основным, а то и единственным критерием оценки коллектива становится безоговорочная поддержка товарищей независимо от правомерности их деятельности. Особенно характерно это для неформальных малых групп. Ложные принципы коллективизма становятся в этом случае опасными, выливаясь в антиобщественную направленность. Тяга к «принципиальности» при отсутствии глубокого знания социальной действительности и личного жизненного опыта оборачивается крайней нетерпимостью, упрямством, а стремление к подвигу вырождается в бессмысленное самолюбование. Вот почему важнейшее значение имеют научно-обоснованные организационные принципы правового воспитания молодежи.

В осуществлении правовоспитательной работы среди молодежи недостаточно только одного воздействия воспитателя извне. Необходимо стимулирование его собственной активности и творческих усилий. Социально-психологической наукой установлено, что успешность внешнего воздействия зависит не только от отношения человека к этому воздействию, но и от отношения к самому себе, к собственной деятельности. В связи с этим важнейшим условием для формирования правовых убеждений является создание юношам и девушкам возможности при помощи общественных организаций, семьи, школы, вузов, производственных коллективов и государства в целом посылить и сознательно участвовать в практической деятельности.

Разносторонняя общественно-политическая деятельность наилучшим образом способствует воспитанию у молодежи чувства ответственности и гражданского долга, сознательного отношения к своим обязанностям, нетерпимости к правонарушениям, к различным антиобщественным явлениям и преступным действиям. Вместе с тем процесс осознания и оценки личностью своих общественных интересов, выраженных в праве, может быть весьма длительным по времени. Более того, интересы могут быть осознаны неточно, неполно, на разных уровнях. До конца не осознанный интерес может привести к ложной постановке цели, порочным методам ее достижения и даже к правонарушениям и преступлениям.

В связи с этим важным идеологическим фактором правового воспитания молодежи является разъяснение юношам и девушкам на конкретном примере идеи сочетания в

правовых актах общественных и личных интересов. Чем больше в своих общественных отношениях молодые люди будут руководствоваться не узколичными интересами, а интересами общества, требованиями правовых и моральных норм, тем выше будет уровень их сознательности, будут вырабатываться привычки, убеждения соблюдать закон, а также нетерпимое отношение к другим нарушителям предписаний законов.

Конституция АР и другие действующие законы государства отражают интересы молодежи как общественной группы в целом, так и каждого отдельного молодого человека. Сила воздействия правоприменительной практики на правосознание молодежи определяется множеством факторов: престижем правоохранительных органов, состоянием законности в стране и в регионе, убедительностью, обоснованностью и справедливостью применяемых решений и т.п. И вот здесь правовое воспитание способно приводить молодежь к правильному поведению, к выбору социально полезной правовой позиции, к формированию определенных качеств правосознания.

В воспитании детей, подростков и юношей решающее значение принадлежит рациональному выбору воспитательных форм, средств и приемов, чем и объясняется сложность самой науки педагогики. Система форм и средств, которые могут быть применены в современных условиях для развертывания широкой работы по правовому воспитанию молодежи, должна определяться в зависимости от возрастных особенностей воспитуемых, обстановки и окружения, в которых протекает учеба или деятельность подростков и юношей, уровня их образования и культурного развития. Для успеха правового воспитания подрастающего поколения этот фактор имеет не меньшее значение.

Итак, правовое воспитание молодежи - сложная и многоаспектная деятельность, проявляющаяся в нескольких формах, среди них:

- пропаганда права средствами массовой информации: журналы, радио, телевидение и др. Для этой формы характерны массовый, наиболее обширный охват аудитории, использование различных рубрик, тематических бесед, репортажей и т.д. Правовая пропаганда в средствах массовой информации является одним из эффективных средств формирования правового сознания молодежи. При этом ее содержание должно наиболее полно соответствовать как потребности общества в широкой политико-правовой ориентации индивидов, социальных групп, так и запросам, потребностям, интересам граждан. Для эффективного осуществления правовой пропаганды очень важно знать, какие цели обращения к юридической информации доминируют в правосознании молодежных групп. Это необходимо для того, чтобы во-первых, содействовать их достижению; во-вторых, при ограниченности или искаженности этих целей в тех или иных группах самим содержанием пропаганды и разнообразием ее форм способствовать их расширению в сознании читателя, слушателя, зрителя.

- издание литературы по юридической проблематике: популярные брошюры, комментарии законов и правовой практики и др.;

- устная правовая пропаганда - лекции, беседы, консультации, вечера вопросов и ответов, циклы лекций, лектории и др. Охват аудитории здесь меньше, зато имеются возможности непосредственно связываться со слушателями, сразу же получить ответ на интересующий вопрос, обменяться мнениями и вступить в дискуссию;

- правовое образование граждан - изучение законодательства в общеобразовательных школах, колледжах, техникумах и вузах, в народных университетах правовых знаний. Позитивные черты этой формы - постоянство аудитории, наличие программ, домашних заданий, семинаров, экзаменов, закрепление целой, внутри связанной системы знаний;

- **профессиональное правовое образование**, подготавливающее специалистов в области права (юридические вузы, факультеты, специальные курсы повышения квалификации и т.д.);

- **наглядная правовая информация**: стенды фотографий

- влияние **юридической практики** - законотворческой деятельности государства, Конституционного суда АР, работы судов и других правоохранительных органов;

- влияние **произведений литературы и искусства**, посвященных правовым проблемам кинофильмов, театральных постановок, романов и повестей азербайджанских и зарубежных писателей (например, произведения Ч.Абдуллаева, Ф.Достоевского, Л.Толстого, Т.Драйзера, и других современных авторов).

Правовое просвещение начинается с раннего возраста. Школа и другие типы учебных заведений должны стать первым опытом участия молодежи в общественной жизни, целенаправленно включать своих воспитанников в систему общественных отношений, формируя у них чувство гражданственности, потребность иметь свою жизненную позицию, умение и желание ее выражать, заботясь не только о собственном благополучии, но и о процветании своего Отечества.

Детские годы - это такой период в развитии человека, когда в его сознании и психике закладывается основа общественного разумного существа, намечаются и получают развитие черты характера, проявляется понимание интереса, формируются воля и стремления, симпатии и антипатии. В начальной школе у ребенка не только складываются основы научных представлений об окружающем мире, но и зарождаются в сознании первые проявления гражданственности, выкристаллизовываются психологические категории долга, обязанности, понимания своего права на определенные блага. В связи с этим в его душу необходимо заронить добрые семена и воспитать его в благородных понятиях чести и совести, нравственности и справедливости, добра и гуманности. Без этого даже самое высокое образование, полученное им впоследствии, ничего не будет стоить. Вместе с тем человек в детском возрасте весьма восприимчив к воздействию отрицательных факторов, легко раним грубостью и жестокостью, высокая впечатлительность и отсутствие жизненного опыта развивают у него неверные ассоциации при восприятии сознанием различных явлений. Разумеется, здесь не приходится говорить о каком-либо специальном правовом воспитании.

Всем комплексом воспитательных форм ребенку прививаются уважение и любовь к политическому строю, к правилам поведения людей и порядкам их взаимоотношений, к общественным богатствам, в нем воспитывается дух равноправия, альтруизма, нетерпимости к плохому. Это могут быть:

- игровые ситуации с элементами правовых знаний, практические мероприятия, направленные на знакомство с деятельностью правоохранительных и судебных органов, органов социальной защиты;

- игры, профилактические беседы на правовые темы для детей, разбор проблемных ситуаций, в которые могут попасть дети, совместная выработка правил поведения в школе.

С целью повышения правовой культуры учащихся, прав личности ребенка в школе могут быть созданы традиционные правовые уроки, викторины, встречи с представителями правоохранительных органов. Детские арбитражи, юридические консультации, деловые игры с правовым содержанием, активные формы пропаганды юридических знаний - все это действительные формы повышения правовой культуры детей.

Подростки - очень сложные существа с психологией полурбенка - полувзрослого, жадно впитывающие впечатления, фиксирующие в своем сознании все и вся, тянущиеся к самостоятельности, «взрослости» и при этом далеко не застрахованные от опрометчивых решений и поступков, от серьезных ошибок. Но они уже имеют определенный жизненный опыт, взгляды и оценки окружающих явлений и событий, ясно обнаруживают интересы и стремления, проявляют известную политическую и гражданскую зрелость, понимание своих общественных обязанностей. Они также чутки к проявлениям общественных противоречий, к явлениям, которые мешают становлению верных и прочных правовых представлений и убеждений. Именно в этом возрасте у молодых людей формируется мировоззрение, складываются позитивное либо негативное отношение к государственным и правовым институтам. В связи с этим очень важной является работа со школьной молодежью с целью повышения уровня их правового и политического сознания и правовой культуры.

Острая и напряженная борьба за души подростков требует использования в процессе воспитания его правовых форм. Правовое воспитание складывается в первую очередь из формирования у них на базе правовой идеологии правильного понимания существа и задач политической и правовой организации общества, воспитания уважения к закону, стоящему на страже общественных интересов, внушения им необходимости соблюдения действующих в обществе и охраняемых государством правил поведения.

Правовое воспитание старшей части молодежи - **юношества** - должно логически и практически завершать становление ее правового сознания и подготовить к общественной жизни и полноценному участию в производственной деятельности. С этим периодом связано включение в сферу трудовых, семейных отношений, завершение формирования мировоззрения, характера, привычек, убеждений.

Массовое познание молодежью правовых норм и законов самых основных законодательных документов Азербайджана, таких как Конституция, Гражданский и Трудовой кодексы, принятые «Милли Меджлисом» АР позволит молодым взаимодействовать с другими людьми и с государством, согласно принципам и нормам, называемым правами, свободами и обязанностями российских граждан.

Не менее важно и то, что правовое воспитание даст возможность молодежи активно участвовать в законотворческих процессах со своими законодательными инициативами. В условиях глобальных социальных перемен именно молодежь ориентирована на строительство законодательства с учетом инновационных явлений в технологических и социальных сферах. Кроме того, правовая грамотность ориентирует молодежь в существующих информационных потоках и подскажет ей правильное направление её гражданского выбора.

В системе правового воспитания молодежи возможно использование следующих основных направлений:

- **обучающее направление** правового воспитания молодежи включает в себя совокупность мер, направленных на обучение молодежи азербайджанского законодательства в рамках общеобразовательного процесса.

- **консультативное направление** правового воспитания молодежи в регионе предполагает активную деятельность общественных юридических служб во всех городах, где студенты и начинающие юристы и правоведа в рамках стажировки и практики окажут консультативные юридические услуги любому молодому человеку, способствуя росту его правовой грамотности и разбирая отдельные случаи в праве.

- **факультативное направление** выражается в проявлении активности молодежи в различных гражданских региональных молодежных движениях, в рамках деятельности которых будет повышаться правовая грамотность молодых людей.

Значительным вкладом в развитие программы правового воспитания молодежи может стать его **инициативное направление**, предполагающее создание Молодежных центров законодательных инициатив.

В заключении стоит отметить, что низкая правовая грамотность среди молодого населения Азербайджана приводит к росту социальной напряженности, которая выражается в острых политических и социальных конфликтах. Итак, правовое воспитание и образование молодежи - путь к обновлению нашего родного Азербайджана.

Подводя итог, можно сделать некоторые краткие **выводы**.

Правовое воспитание - это целенаправленная деятельность по передаче ценностей в области права от одного поколения к другому. К таким ценностям относятся и правовые идеалы, и действующее законодательство, и юридическая практика, и механизмы разрешения конфликтов, и способы защиты прав и свобод.

Правовое воспитание призвано формировать у граждан высокий уровень правосознания и правовой культуры общества в целом.

Это система мер, направленных на внедрение в сознание индивидов демократических правовых и моральных ценностей, принципов права, стойких убеждений в необходимости и справедливости норм.

ЛИТЕРАТУРА

1. Конституция Азербайджанской Республики. Баку: из-во Азербайджан, 1996.
2. Гасымова Л.Н. Махмудова Р.М. Педагогика, Баку, ВГУ, 2013.
3. Баранов, В.Н. Правосознание, правовая культура и правовое воспитание
4. Певцова Е.А. Правовое воспитание как средство формирования правовой культуры / Е.А.Певцова // Современное право. - 2003. - №8. - С.2-23.
5. Тюляева Т. Школьные учебники по праву // Юридическое образование.- 2000.- № 2. С. 46-49.
6. Тюляева Т.И. Состояние и перспективы правового образования // Основы государства и права.- 2003.- № 3. С. 63-67.
7. Тяшенко В.В. Теоретические проблемы правового воспитания в развитом социалистическом обществе: автореф. дис. . д-ра юрид. наук. -М., 1982. -24с. 8. Уледов А.Р. Структура общественного сознания. Теоретико-социологическое исследование. М.: Мысль, 1968. — 286с.
9. Управленческие аспекты создания в школе системы правового образования учащихся / под ред. Н.И. Элиасберг. СПб., 1997. - 87с.

GƏNCLƏRİN HÜQUQİ TƏRBIYƏSİNİN FORMALAŞMASI XÜSUSIYYƏTLƏRİ

XÜLASƏ

Məqalədə müasir şəraitdə hüquq tərbiyəsinin problemləri təhlil olunur, araşdırılır. Şəxsiyyətin inkişafının müxtəlif mərhələlərində hüquq tərbiyəsinin formalaşması xüsusiyyətləri gözəndən keçirilir, gənclərin hüquq tərbiyəsi sistemində istifadə etmək üçün mümkün olan istiqamətlər araşdırılır.

FEATURES OF THE FORMATION OF THE LEGAL EDUCATION OF YOUTH

SUMMARY

The article analyzes the problems of modern education in the law, investigated. The formation of the legal education of the characteristics of the person being considered in various stages of development, the system of legal education of young people as possible to take advantage of trends investigated.

SOSİOLOGİYA VƏ SOSIAL İŞ

DEMOKRATİKLƏŞMƏ PROSESİNİN SOSIAL MAHİYYƏTİ

*Hasanova Günay Hikməd qızı,
BDU-nun II kurs magistrantı
gunay.hasanova91@mail.ru*

Açar sözlər: Demokratiya, cəmiyyət, plüralizm, qanun, dövlət.

Ключевые слова: демократия, общество, плюрализм, закон, государство.

Key words: democracy, society, pluralism, law, state.

Demokratikləşmə cəmiyyət həyatının əsas və başlıca prinsiplərindən biridir. Dövlət quruluşu yalnız o vaxt müvəffəqiyyətlə inkişaf edir ki, xalq özünü idarə edir, siyasi proseslərdə fəal iştirak edir və ona öz fəal münasibətini nümayiş etdirir. Bu, özünü xüsusən seçkili orqanlarda aparılan seçkilərdə, müxtəlif siyasi aksiyalarda iştirakda və s. daha aydın surətdə büruzə verir.

“Demokratiya” anlayışı yunan sözü olub, “xalq hakimiyyəti” mənasını verir. Bu termini ilk dəfə qədim yunan mütəfəkkiri Fukidid işlətməmişdir. Demokratiya qədim yunanlarda dövləti idarə etməyin xüsusi forması kimi qəbul olunurdu.

Demokratiya cəmiyyətdə elə bir siyasi təşkilatdır ki, o, xalqın hakimiyyət mənbəyi kimi tanınmasına əsaslanır və xalqa dövlət işlərində iştirak etmə hüququ verir. Vətəndaşları real hüquqlar və azadlıqlarla təmin edir. Demokratiya dərisinin rəngindən, cinsindən, dilindən, dinindən, ictimai vəziyyətindən, mülki vəziyyətindən və silkindən asılı olmayaraq bütün vətəndaşların bərabərliyini nəzərdə tutur. Lakin bərabərlik sözünü geniş mənada başa düşmək lazımdır: bu, həm imkanların bərabərliyidir, həm qanun qarşısında bərabərlikdir, həm də nümayəndəlik bərabərliyidir.

Demokratiyada hər kəs bir səsə malikdir, və bu səs hamıda bərabərdir. Demokratik cəmiyyətdə insan haqları təmin edilməlidir. Öz hüquqlarını və maraqlarını təmin etməyə can atan vətəndaşlar həm öz həyatları, həm də müəyyən dərəcədə başqalarının həyatına görə öz üzərlərinə müəyyən məsuliyyət götürməlidirlər. Bu mənada böyük yunan tarixçisi Heradot göstərir: “Demokratiya bərabərliyə əsaslanan dövlətdir” [6, s. 213]. Demokratiyanın quruluşu ilə bağlı Fukididin də tərifı diqqət çəkir. O yazırdı: “Bu quruluş ona görə demokratik quruluş adlanır ki, o, vətəndaşların azlığına deyil, çoxluğuna əsaslanır” [2, s. 214]. Demokratiya elə bir dövlət formasıdır ki, burada xalq geniş hüquqlara, azadlıqlara və dövlətin idarə edilməsi işində iştirak etmək hüququna malikdir.

Demokratiya xalq hakimiyyətidir, hər şey xalqın iradəsi ilə həyata keçirilməlidir. Xalqın iradəsinin əleyhinə hər hansı bir hərəkət demokratiyaya ziddir. Hakimiyyət o zaman legitim ola bilər ki, o, xalqın iradəsi əsasında, qanunlara söykənmiş idarəetməni həyata keçirmiş olsun.

Demokratiya adı altında bütövlükdə cəmiyyətin, cəmiyyətlə vətəndaşların müəyyən dəyərlər sistemə və dünyagörüşünə əsaslanan ictimai quruluşu, habelə insanların ierarxik (şaquli) münasibətlərini tənzimləyən norma və prinsiplərin məcmusu başa düşülür. Demokratik cəmiyyətin yaradılması hər şeydən əvvəl insanların azadlığı və bərabərliyi, plüralizm, hakimiyyət bölgüsü, cəmiyyət üzvlərinin hüquqları, azadlıqları və vəzifələri, ictimai rəyin nəzərə alınması, aşkarlıq və qanunun aliliyinə riayət edilməsi kimi demokratik prinsiplərin həyata keçirilməsini nəzərdə tutur.

Demokratiya elə bir dövlət formasıdır ki, burada xalq geniş hüquqlara, azadlıqlara və dövlətin idarə edilməsi işində iştirak etmək hüququna malikdir.

Siyasi anlayış olan demokratiya dövlət formasıdır. Dövlət forması dedikdə, həm dövlət mexanizminin fəaliyyət formaları kimi, həm də onun təşkili qaydası, yəni idarəetmə forması, dövlət quruluşu və s. başa düşülür. Demokratiya sivilizasiyanın ən ümumi sərvəti kimi meydana gəlmiş və demək olar ki, ictimai həyatın bütün sahələrini əhatə edir. Demokratiya, eyni zamanda, insanın müstəqilliyini və təşəbbüskarlığını təmin edən iqtisadi fəaliyyət azadlığını tələb edir. O azadlığın sinonimi kimi də ifadə edilir. Belə ki, onun əsas dəyəri insanın azadlığa doğru can atmasında əks olunur. Demokratiya insanın enerjisini və fəallığını cəmiyyətdəki özbaşınalığa, zorakılığa və totalitarizmə qarşı qoyur. Demokratiyanın sosial mahiyyəti vətəndaşların hakimiyyətə yaxınlaşmasına imkan yaradan bir sıra demokratiya təsisatlarının yaradılması vasitəsilə reallaşır. Demokratiyanın geniş inkişaf tapması vətəndaş cəmiyyəti əsaslarının genişlənməsinə dəlalət edir. Vətəndaşların müxtəlif siyasi partiyalarda birləşməsi, təzyiq qrupları yaratması yolu ilə hakimiyyətə təsir göstərmək, bu və ya digər qrup mənafelərindən irəli gələn problemlərin həllinə nail olmaq imkanı demokratiyanın önəmli prinsipi kimi əhəmiyyətli rol oynayır. Çünki dövlət forması olaraq demokratiya çoxluğun iradəsilə qərarlaşmış hakimiyyəti ifadə etdiyi halda, yuxarıda şərh olunan prinsip bir tərəfdən hakimiyyətin bütün vətəndaşların, bütün əhalinin mənafeyinə xidmət göstərməsinə zəmin yaradır, digər tərəfdən isə siyasi hakimiyyətin tədricən vətəndaşların ayrı-ayrı birlikləri və ya ittifaqları arasında paylanmasını şərtləndirir. Con Stüart Millin ifadəsi ilə desək: "...Hər bir şəxsin hüquq və mənafelərinə yalnız o halda hörmət edilir ki, hər bir şəxs adəti üzrə həmin hüquq və mənafeləri müdafiə etməyi bacarsın və buna həvəs göstərsin... İnsan özünü hər bir təsirdən müdafiə etmək imkanına malik olmalıdır" [3, s. 44].

Demokratik dövlətin mühüm prinsiplərindən biri plüralizmdir. Plüralizm latın sözü olub, mənası çoxluq, külliyyat deməkdir. Plüralizm mövqelərin, baxışların, fikirlərin və insanın daxili aləminin rəngarəngliyi deməkdir. O insanların mənafelərinin çoxluğunu ifadə edir. Bu mənafelər ziddiyyətli qarşılıqlı əlaqəyə malikdir. Plüralizm ictimai həyatın müxtəlif sahələrində öz əksini tapır. Fərdlərin siyasi hakimiyyətdə iştirakı məsələsinə toxunan Mill qeyd edir: "Bütün vətəndaşların ali dövlət hakimiyyəti sistemində iştirak etməsinə imkan verilməsindən gözəl heç nə ola bilməz." Məhz bu, demokratik idarəetmədir [5, s. 48].

Siyasi plüralizmdən danışarkən ən başlıcası onun formaları probleminin ön plana çıxmasıdır. Yəni ictimai strukturun, iqtisadiyyatın və ideoloji işin rəngarəngliyi siyasi sistemdə hansı formalarda əks etdirilir. Burada bəzi ən ümdə məsələlərin həyata keçirilməsi zəruridir: 1. Son dərəcə zərərli olan bürokratik mərkəzçilikdən əl çəkmək; 2. Çoxpartiyalılıq şəraitində müxtəlif fikirləri nəzərə almaqla qərarların hazırlanması və qəbul olunması mexanizmini işləyib həyata keçirmək; 3. Müxtəlif tərəflərin öz mövqelərini izah etməsini, hətta qərar qəbul olunduqdan sonra öz düzgünlüyünü müdafiə etmək imkanını təmin etmək.

Müasir dövrdə demokratiyanın ən geniş yayılmış və səmərəli forması nümayəndəli (təmsilçi) demokratiyadır. Onun mahiyyəti vətəndaşların siyasi qərarların qəbul edilməsində birbaşa deyil, hakimiyyət orqanlarına seçilmiş nümayəndələri vasitəsilə iştirak etməsində ifadə olunur. Nümayəndəli demokratiya zərurəti ölkə ərazisinin böyüklüyü və ya digər obyektiv səbəblər üzündən əhalinin qərarların qəbul edilməsi prosesində mütəmadi iştirakının qeyri-mümkünlüyündən irəli gəlmişdir. Effektiv seçkiləşmə nümayəndəlik sisteminin yaradılması üçün vətəndaşlar tam haqlı olaraq azad və ədalətli seçki prosedurunun daha münasib hesab edə bilirlər [4, s. 128].

Demokratikləşmə prosesində şəxsiyyətin məsuliyyətinə cəmiyyətin öz vətəndaşlarının şüuruna və davranışına yönəltdiyi siyasi, hüquqi, mənəvi və əxlaqi tələblərin məcmusundan ibarət müəyyən obyektiv məzmun xas olur. Bu məzmun cəmiyyət üzvləri tərəfindən dərk edildikdə onların şüurunun ünsürünə çevrilir və onlarda öz fəaliyyətlərinə şüurlu münasibət yaradır, yəni onlar öz fəaliyyətlərinə ictimai mənə və əhəmiyyət nöqtəyi-nəzərindən qiymət verə

bilirlər. Demokratiyanın ümumi prinsiplərinə uyğun olaraq insanların öz hüquqları və azadlıqlarından istifadə etməsi onların vəzifələrini və vətəndaşlıq məsuliyyətlərini yerinə yetirmələri ilə sıx surətdə bağlı olmalıdır.

Demokratiya çoxəsrlik tarixi inkişafı ərzində artıq hamı tərəfindən qəbul edilən müəyyən prinsip və normalar işləyib hazırlamışdır. Demokratiya cəmiyyətin inkişafı və ictimai – iqtisadi formasıların bir – birini əvəz etməsi ilə dəyişir. O bir sıra xüsusiyyətlərinə görə digər dövlət formalarından fərqlənir. Həmin xüsusiyyətləri aşağıdakı kimi qruplaşdırmaq olar :

1. Azlığın çoxluğa tabe olması.
2. Vətəndaşların hüquq bərabərliyi, insanların hüquqlarının təminatı.
3. Geniş siyasi, sosial hüquq və azadlıqların mövcudluğu.
4. Əsas dövlət orqanlarının seçkili olması.
5. Dövlət idarələri sistemində seçkili nümayəndəli hakimiyyət orqanlarının aparıcı rola malik olması.
6. Konstitusiyanın və qanunların aliliyi, qanun qarşısında hamının bərabərliyi.
7. Bütün partiyaların və ictimai təşkilatların legal fəaliyyət göstərməsi.
8. "Hakimiyyət bölgüsü" prinsipinin həyata keçirilməsi.

Aşkarlıq demokratik cəmiyyətin mühüm prinsiplərindən biri olub xüsusi əhəmiyyət kəsb edib. O, cəmiyyətin, dövlətin qarşısında duran çox mühüm vəzifə və problemlərin düzgün, obyektiv həllində ictimai təşkilatların fəaliyyətində açıqlıq və düzlük deməkdir. Cəmiyyətdə ictimai - siyasi və mənəvi mühitin saflaşması və sağlamlaşmasında aşkarlıq zəruri amillərdən biridir. O, eyni zamanda cəmiyyətdə müxtəlif ictimai-siyasi qüvvələrin qarşılıqlı əlaqələsinin möhkəmlənməsinə, neqativ halların aradan qaldırılmasına kömək edir.

Müasir dövrdə demokratik cəmiyyətin qərarlaşmasının mühüm amilləri sırasında seçkilər, ümumxalq səsverməsi - referendum, opponentlik və yarışmaq, ictimai rəyin öyrənilməsi kimi demokratik proseduralar xüsusilə böyük əhəmiyyət kəsb edir. Müxtəlif siyasi sistemlərdə ictimai rəyin rolu həmin sistemin xüsusiyyətlərindən asılıdır. İctimai rəy geniş insan qruplarının təzyiqi ciddi hiss olunan ümumi hissin üstünlüyünün formalaşmasına gətirən meyarların oxşarlığında əks olunmuş ictimai-psixoloji amildir. İctimai rəy gizli və ya elan olunmuş ola bilər. O, hər şeydən əvvəl, emosional (hissiyyət) amillərinə əsaslanır. İctimai rəyin istiqamətlərinin əsas tədqiqat üsulu sorğudur. İnsanların şəxsi həyatı qapalı olduğuna görə bu üsul tələb olunan məlumatın alınmasının yeganə vasitəsidir.

Müxtəlif tarixi mühitdə, ayrı-ayrı ölkələrdə demokratiya adı altında bir-birindən kəskin fərqlənən dövlət quruluşu formalarının, siyasi rejimlərin qurulması da demokratiya haqqında ideal təsəvvürlərin real gerçəklikdə rast gəlinən xalq hakimiyyəti prinsiplərindən xeyli fərqləndiyindən xəbər verir. Buna görə adi insanlar arasında da, siyasətşünaslar arasında da nə vaxtsa həqiqi demokratiyanın qərarlaşması şübhə altına alınır. Bununla belə qeyd etməliyik ki, insanların gündəlik həyatında, mənəviyyatında demokratiya dərin kök salmışdır. Cəmiyyətin qarşıya qoyduğu mühüm problemlərin xalqın iştirakı ilə xalqın mənafeyinə uyğun şəkildə həll olunmasında demokratiyanın mühüm əhəmiyyəti vardır.

ƏDƏBİYYAT

1. Mehdiyev R. Demokratiya yolunda: irs haqqında düşünərkən. Bakı: Şərq-Qərb, 2008, 791 s.
2. "Siyasi partiyalar haqqında" Azərbaycan Respublikasının Qanunu II Həyat. 23 iyun 1992.
3. Alexis de Tocqueville. Democracy in Amerika, vol.1. New York, Schocken Book, 1961, 246 p.
4. Lasswell H. Power and Personality. New York, University of Pennsylvania, 1948, 257 s.

5. Stuart Mill J. Considerations on Representative Government. New York: Liberal Arts Press, 1958. 230 p.

6. Thucydides. The Peloponnesian War. New York: Modern Library, 1951

XÜLASƏ

Demokratiya ideyasının əsasını insanların azadlığı və bərabərliyi kimi sosial-siyasi dəyərlərin dərk edilməsi və zəruriliyinin qiymətləndirilməsi təşkil edir. İnsanların, xalqların demokratiya uğrunda mübarizəsi primitiv bərabərlik prinsiplərinin təsis edilməsindən başlayaraq bu ideala addım - addım yaxınlaşmaq uğrunda mübarizəni xatırladır. Bir çox qüsurları və problemləri olmasına baxmayaraq demokratiyanı vətəndaşların idarəçilikdə iştirakını nəzərdə tutan və hələ heç bir yerdə tam formada həyata keçirilməyən ideal hesab etmək olar.

РЕЗЮМЕ

Основу идеи о демократии составляет понимание и оценка необходимости таких социально-политических ценностей, как свобода и равенство людей. Борьба народов и людей за демократию напоминает борьбу, начинающуюся с установления примитивных принципов равенства до приближения шаг за шагом к этому идеалу. Несмотря на многочисленные изъяны и проблемы, демократию, в которой предусмотрено участие граждан в управлении ,и еще нигде не реализованную, в полной мере можно считать идеалом.

SUMMARY

The basis of democracy is the idea of understanding and appreciation of the need for social and political values as freedom and equality of people. The struggle of peoples and people fighting for democracy recalls, starting with the establishment of the primitive principles of equality before approaching step by step to this ideal. Despite the many flaws and problems of democracy, which provides for the participation of citizens in the management of, and have never implemented in full it can be considered ideal.

РАЗВИТИЕ ЗНАНИЙ СТУДЕНТОВ ВУЗА В ОБЛАСТИ ВОЛОНТЕРСКОЙ ДЕЯТЕЛЬНОСТИ

*Насиёва Аюгүн Маһир қ.
BDU II курс мақистрант
ahaciyeva@inbox.ru*

Ключевые слова: волонтерство, гражданское общество, студенты, личностный рост, лидерская позиция, труд и т.д.

Açar sözlər: könüllü, geyri-hökmət, tələbələr, şəxsi artım, liderlik mövgeyi, əmək və s.

Keywords: volunteering, civil society, students, personal growth, leadership position, labor, ect.

Волонтерство или волонтерская деятельность (от лат. voluntarius - добровольно) – это широкий круг деятельности, включая традиционные формы взаимопомощи и самопомощи, официальное предоставление услуг и другие формы гражданского участия, которые осуществляются добровольно на благо широкой общественности без расчёта на денежное вознаграждение. Добровольцы с точки зрения закона АР – физические лица, осуществляющие благотворительную деятельность в форме безвозмездного выполнения работ, оказание услуг (доровольческой деятельности) [1]. Но важно, не только то, что это безвозмездный труд, а то, что он способствует развитию самого волонтера. Волонтерство (в русской терминологии – добровольчество) – «это форма социального служения, осуществляемая по свободному волеизъявлению граждан, направленное на бескорыстное оказание социально значимых услуг на местном, национальном или международных уровнях, способствующая личностному росту и развитию выполняющих эту деятельность граждан – добровольцев»[8].

Волонтером может быть любой человек, желающий посвятить свое свободное время добровольному труду, а также обладающий таким качеством как ответственность. На сегодняшний день институт волонтеров распространен во многих странах мира, становясь все более значимым педагогическим ресурсом развития общества. Во Всемирной Декларации Добровольчества, принятой в январе 2001 года (объявлено годом Добровольцев), отмечается, что добровольчество – фундамент гражданского общества, оно привносит в жизнь потребность в мире, свободе, безопасности, справедливости. В Декларации подчеркивается, что добровольчество – способ сохранения и укрепление человеческих ценностей, реализации прав и обязанностей граждан, личностного роста, через осознание человеческого потенциала [3].

Волонтеры рассматривают свою деятельность как инструмент социального, культурного, экономического и экологического развития. В Декларации особо подчеркивается, что волонтерство является добровольным выбором, отражающим личные взгляды и позиции, активное участие гражданина в жизни человеческих сообществ. Оно должно способствовать улучшению качества жизни, личному процветанию и углублению солидарности людей. Совместная деятельность волонтеров осуществляется, как правило, в рамках разного рода ассоциаций, способствует реализации основных человеческих потребностей на пути строительства более справедливого и мирного общества, более сбалансированному экономическому и мирному развитию, созданию новых рабочих мест и новых профессий [3].

Добровольчество – это эффективное средство воспитания, социализации и самореализации личности, что очень важно для формирования профессионально-личностных качеств будущих специалистов, особенно профессиональная деятельность

которых по определению социально значимая и общественно важная, таких, как социальные педагоги. Участие студентов в добровольческой деятельности, как отмечает Е.С.Азарова, приводит к возникновению различных психологических эффектов: позитивное изменение коммуникативного сознания и коммуникативных умений, развитие эмпатии, творческого потенциала личности, формирование социальной активности, направленной на изменение и преобразование окружающей действительности [1].

Деятельность волонтеров решает одновременно две задачи: во-первых, способствует успешной социализации воспитанников социальных учреждений, в которых работают волонтеры, и, во-вторых, сами волонтеры приобретают бесценный опыт деятельности, оказывая помощь другим. Участие студентов в работе волонтерского отряда создает предпосылки для их профессионального самоопределения, обеспечивает их самореализацию во внеучебной деятельности, способствует расширению границ профессионального творчества и формированию профессиональных компетенций. Опыт, приобретаемый в волонтерской деятельности, ложится в основу той позиции, которую будет занимать человек в течении всей жизни. Молодой человек, реализовавший себя в социально значимой деятельности, и во взрослой жизни будет сопричастной личностью, принимающей непосредственное участие в жизни общества, не будет бояться ответственности, будет созидателем, сможет работать в команде, вести и быть ведомым, то есть человеком, обладающим лидерской позицией [5].

Таким образом, общество нуждается в такой системе образования, которая: способна реализовать свои функции в открытом социуме, не ограничиваясь рамками образовательного учреждения; осознает необходимость своего влияния на развитие социальной активности молодых людей для искоренения инфантилизма, иждивенчества во всех формах его проявления, потребительской психологии; функционально подготовлена к социально-педагогической работе со всеми категориями людей: детьми, взрослыми; к осуществлению партнерства со специалистами социальных служб, работодателями. Эти условия добровольческая деятельность студентов в разных волонтерских объединениях.

Волонтерская деятельность носит гражданский характер. Опыт деятельности показывает благотворительную направленность работы. Добровольческая деятельность выполняет функцию нравственного воспитания возрождения в молодежной сфере фундаментальных ценностей, таких как, гражданственность, милосердие, справедливость, гуманность, отзывчивость и других важных ценностей. Волонтерская деятельность – это широкий круг деятельности, включающий в себя традиционные формы взаимопомощи и самопомощи, официальные формы услуг и другие формы гражданского участия, который осуществляется добровольно как благо широкой общественности без денежного вознаграждения.

Волонтеры – это люди добровольно готовые потратить свои силы и время на пользу обществу или конкретному человеку. Синонимом слова «волонтер» является слово «доброволец». Общее, что их объединяет, - добровольность. Но если исходить из того, что добровольчество (волонтерство) осуществляется без какого либо денежного вознаграждения то возникает вопрос, что заставляет людей заниматься такой деятельностью, кто они такие и какую цель преследуют, оказывая помощь другим людям.

Для молодого поколения добровольчество является важным способом получения новых знаний, развития навыков общественной деятельности, формирование нравственных ценностей, активной гражданской позиции.

Добровольчество является важным:

Для государства, поскольку добровольцы независимо от своего социального и должностного положения, места жительства, политических и религиозных убеждений участвуют в делах общества, помогая более эффективно выполнять задачи, стоящие перед государством;

Для становления гражданского общества, поскольку добровольческая деятельность служит повышению роли общественных и других некоммерческих организаций как институтов гражданского общества в решении местных региональных и общенациональных задач;

Для социального развития, поскольку позволяет привлечь значительные ресурсы для решения социально значимых проблем;

Для экономического развития, поскольку добровольческая деятельность является важным элементом обеспечения занятости населения, экономии государственных расходов на социальную деятельность;

Для бизнеса, поскольку работники организаций, участвующие в добровольческой деятельности, помогают местному сообществу, получают новые знания и навыки, развивают свои организаторские способности, а организация получает положительный образ в обществе;

Для молодежной политики и образования, поскольку добровольческая деятельность детей и молодежи – это эффективный метод формирования и развития их знаний и навыков духовно-нравственного и трудового воспитания, а также средство реализации профессионального интереса в карьерном росте, особенно в части получения опыта общения в коллективе и получение специальных знаний и навыков, необходимых в семье;

Для средств массовой информации, поскольку добровольческая деятельность полна интересных случаев взаимопомощи и стремления к улучшению условий жизни местных сообществ.

Также очень важно отметить, что одним из основных факторов стабильного развития страны и общества, роста благосостояния ее граждан и совершенствования общественных отношений является эффективная государственная молодежная политика, которая должна строиться через социальную практику молодежи, путем вовлечения ее, в том числе и в волонтерскую (добровольческую) деятельность.

Повышение мотивации молодежи к участию в добровольческой деятельности – приоритетная задача развития волонтерского движения в Азербайджане.

Для более продуктивного развития волонтерской деятельности необходимо создание условий для реализации прав граждан на добровольное и прямое участие в решении, которое человек саморазвивается и получает новые навыки в той или иной деятельности.

Формирование гражданской деятельности молодежи в процессе волонтерской деятельности представляет собой процесс овладения правилами и нормами общепринятых отношений между индивидом и обществом. Сущность формирования гражданской активности молодежи в процессе волонтерской деятельности определяется социокультурной спецификой становления и развития качеств, необходимых личности для полноценного включения в общественную жизнь и социально-политические процессы, для выполнения гражданского долга и гражданских обязательств, реализации всего спектра функций гражданского участия, как на уровне государственных структур, так и деятельности общественных объединений и организаций.

Волонтерство позволяет познакомиться с большим кругом самых разных групп населения, как правило, интересных и активных людей. При организации даже небольшой акции приходится контактировать и с государственными органами, и с некоммерческими организациями, инициативными людьми города и часто с бизнесом, если необходимы

дополнительные средства. В ходе такой работы складывается партнерские отношения, завязываются знакомства, есть возможность увидеть работу данных организаций изнутри, получить необходимый опыт и рекомендации совершенно бесплатно. Волонтерская работа постоянно формирует вызовы для ее участника, поэтому, выполняя ее, он развивается.

Кроме того, добровольческая деятельность позволяет знакомиться с очень разнообразными сферами жизни, о которых студенты могли и не подозревать. Границы их жизненного пространства значительно расширяются. Волонтерские детские и молодежные объединения привлекательны для современных школьников и студентов, обеспечивая им возможность свободного общения и интересных дел со сверстниками. Реальное участие в жизни общества не проходит для молодежи бесследно, приобретенный опыт ложится в основу той позиции, которую будет занимать человек в течении всей жизни. Именно волонтерское объединение создает многомерную образовательную социокультурную среду развития и социального и профессионального становления молодежи.

ЛИТЕРАТУРА

1. Азарова, Е.С. Психологические детерминанты и эффекты добровольческой деятельности. Е.С. Азарова, Кемерово.- 2008.- 192с..
2. Всемирная декларация добровольчества [Электронный ресурс] URL: <http://volonte.ru/2008/12/19>
3. Всеобщая декларация прав человека URL: http://www.un.org/ru/dokuments/decl_conv/declarations/declhr.shtml
4. И.В. Кузьменко Добровольческая деятельность студентов педагогического вуза в их профессиональном становлении // Социально-педагогическое обеспечение профессионального становления личности в условиях многоуровневого образования в вузе – Кострома, 2011, с. 164-169.
5. Кузьменко И.В., Баркунова О.В. Добровольческая деятельность молодежи как технология сетевого взаимодействия // Вестник Томского гос. Пед. Университета TSPU Bulletin, 2012. - № 8. – С.88-91.
6. Ожегов С.И., Шведова Н.Ю. Толковый словарь русского языка – М., 1993.
7. Решетников О.В. Корпоративное добровольчество: Научно-методическое пособие. – М.: ООО «изд-во Проспект», 2010. - С.20.

PEZİOME

В данной статье рассмотрены цель и задачи волонтерской деятельности в гражданском обществе. Показано, что волонтерство способствует личностному росту студента. Волонтер развивается сам, получая чувство удовлетворенности от безвозмездного труда.

XÜLASƏ

Məqalə icma məqsədi və konüllü fəaliyyətin məqsədlərini təsvir edir. Könüllülük tələbənin şəxsi artımına töhfə verdiyini göstərilir. Könüllülük ödənilməmiş əməkdən məmnuniyyət hissi əldə etmək və özünü inkişaf etməyə yardım edir.

SUMMARY

This article describes the purpose and objectives of volunteer activities in the community. It is shown that volunteering contributes to the personal growth of the student. Volunteer develops himself, getting a sense of satisfaction from unpaid labor.

I RUSİYA DÖVLƏT DUMASINDA AZƏRBAYCAN DEPUTATLARININ FƏALİYYƏTİ

*Balayeva Əzət Nazim q.
ADPU, II kurs magistrantı
Azərbaycanın yeni və ən yeni tarixi*

Açar sözlər: дума, депутат, dövlət, seçki

Ключевые слова: дума, заместитель, государственный, выборы

Key words: дума, deputy, state, election

Ölkəni bürüyən həyəcanları sakitləşdirmək məqsədilə 1905-ci il avqustun 6-da çar II Nikolay Dövlət dumasının təsis edilməsi barədə fərman imzaladı. O, Rusiya tarixinə Bulıqın duması kimi daxil olmuşdur. Çünki onun layihəsi hələ 1905-ci ilin fevralında Daxili İşlər Naziri olan A.Bulıqın tərəfindən hazırlanıb çara təqdim olunmuşdu. Fərmana görə çağırılacaq Dövlət duması məşvərətçi orqan olmalı idi. Onun vəzifəsi ancaq imperiyanın əsas qanunlarına toxunmadan «nəzərdə tutulan qanunvericilik aktlarını hazırlamaq və müzakirə etmək idi». O, qanunvericilik təşəbbüsündən məhrum edilmiş və büdcə məsələləri üzrə səsvermə hüququna da malik deyildi.

Liberal qəzetlər bu fərmanı "çarın bir əli ilə verdiyini digər əli ilə geri alması" kimi qiymətləndirirdilər.

Dumaya seçkilər 1906-cı ilin yanvarında keçirilməli idi. Lakin əsas müxalif siyasi qüvvələr, o cümlədən liberalların radikal cınağı olan eserlər, sosial-demokratlar, habelə bolşeviklər Dövlət dumasına seçkiləri boykot etdilər. Duma çağrıla bilmədi.

1905-ci ilin payızından fəhlə hərəkatı yenidən gücləndi. Sentyabrın 19-da ölkədə, ona kimi görünməmiş ən iri ümumi tətıl başladı. İlk dəfə Moskvanın mətbəə işçiləri tərəfindən başlanan tətıl hərəkatı bütün ölkəni bürüdü. O, bütün sahələri: sənaye, xidmət, bank, nəqliyyat, sığorta cəmiyyətləri, ticarət və b. əhatə etmişdi. Oktyabrın 12-də tətıl edənlərin sayı milyon yarımaya çatmışdı. Tətılın gedişində, oktyabrın 13-də Sankt-Peterburqda fəhlə deputatları Sovetləri qurumu yaradıldı. Sovetlərin icraiyyə komitələrinin tərkibinə eserlərin, menşeviklərin və bolşeviklərin nümayəndələri daxil idi.

Vəziyyətin çox kəskinləşdiyini görən II Nikolay vaxt qazanmaq məqsədilə 1905-ci il oktyabrın 17-də Manifest verdi O, Rusiya tarixinə 17 oktyabr Manifesti adı ilə daxil olmuşdur. Ona «azadlıqlar Manifesti» də deyilirdi. Manifestdə şəxsiyyətin toxunmazlığı, vicdan, söz, yığıncaq və təşkilatlanmaq azadlıqları, Duma çağırılması; Dumanın razılığı olmadan heç bir qanunun qüvvəyə minməməsi kimi vədlər verilirdi.

1905-ci dekabrında 11-də I Dövlət dumasına seçkilər haqqında çar fərmanı verildi. Seçki qanununa görə çox pilləli seçki sistemi müəyyən olunur və əhalinin yarısından çoxu seçki hüququndan məhrum edilirdi. Torpaq sahibləri və şəhər əhalisinin bir hissəsi Dumaya deputatları iki pilləli, fəhlələri üç pilləli, kəndliləri dörd pilləli sistem əsasında seçməli idi. Qeyri bərabər seçkilərdə şəhər seçiciləri üçün yüksək əmlak senzi müəyyən edilirdi. Bu isə təkcə Bakıda 240 minlik əhalidən 15 mininin seçki hüququna malik olmasına səbəb olmuşdur.

Dumaya seçki kompaniyasını genişləndirən kadet partiyasının Bakı şöbəsi 1906-cı il aprelin 29-da keçirilən ümumi yığıncağında Azərbaycan dilində müraciətnamə tərtib etdiyini bildirdi. Kadet partiyasının seçki platforması azərbaycanlılara izah edilirdi. Büro üzvlərinin vaxtaşırı keçirdiyi mühazirələrdə partiyanın dil, din və cinsi mənsubiyyətə görə məhdudiyyətlərin aradan qaldırılması uğrunda mübarizə aparacağı vəd edilirdi. Lakin qeyd etdiyimiz bol-bol vədlərinə baxmayaraq kadet partiyasının Bakı bölməsinin Dumaya irəli sürdüyü namizədlərinin siyahısında bir nəfər belə azərbaycanlı adı yox idi. Bakı qəzası üzrə namizədlər Xəzər boru kəmərinin rəisi S.S.Jakovlev,

Bibi-Heybət neft cəmiyyətinin müdir köməkçisi N.A.Kotovski və Rotşild zavodunun müdiri A.A.Quxman idi. Mayın 3-də naməlum şəxslər tərəfindən S.S.Jakovlevin öldürülməsi Bakı kadetlərinin seçkilərdə iştirakından imtina etməsi ilə nəticələndi.

Bütün Rusiya üzrə seçkilərdə qələbə qazanmaq Dumada öz partiya fraksiyasını yaradan kadetlər Bakıda bolşevik, eser və daşnaklar kimi seçkiləri boykot etdilər. Məhz buna görə Bakı və Yelizavetpol quberniyasının əhalisi partiya siyahısı ilə deyil, müstəqil namizədlərə səs verdilər. Mayın 16-da Yelizavetpol, 31-də isə Bakı quberniyasında keçirilən seçkilər zamanı Dumaya əsasən Azərbaycan liberallarından İ.Ziyadxanov, Ə.Topçubaşov, M.Əliyev, Ə.Muradxanov və yazıçı Ə.Haqverdiyev seçildilər.

1906-cı il aprelin 27-də I Dövlət duması öz işinə başladı. Ə.Topçubaşov dumanın fəaliyyətini "Böyük gün" adlı məqaləsində, oyanmış Rusiyanın tarixində böyük və unudulmaz gün adlandırmışdı. Azərbaycan deputatları imperiyanın müsəlman ucqarlarının 36 deputatını birləşdirən Müsəlman parlament fraksiyasına daxil oldular [1, s. 271]. Dumada Ukrayna və Polşa qruplarından say etibarilə əhəmiyyətli dərəcədə böyük, ən iri fraksiyalardan biri idi. Ə.M.Topçubaşov imperiyada müsəlmanların vəziyyətini əvvəlkindən daha qətiyyətlə tənqid edərək

ümid edirdi ki, "ışıqlı 17 oktyabr günü Rusiyanın hər bir vətəndaşına öz insan hüquqlarını hiss etməyə imkan verəcək və müsəlmanlar ümumi quruculuq işində iştirak edəcəklər". O yazırdı: "İnnən belə vətəndaş azadlığı və siyasi azadlıq prinsipləri əsasında şüurlu sosial-siyasi həyat üçün onların qarşısında ümumi meydan açılır"[4,s.86].

İyunun 21-də yaradılmış müsəlman fraksiyasının 7 nəfərdən ibarət bürosu seçildi.Azərbaycandan buraya 2 nəfər Ə.Topçubaşov və İ.Ziyadxanov daxil oldu. Ə.Topçubaşov fraksiyanın kadetlərlə birgə fəaliyyət göstərmək haqqında qərarını P.N.Milyukova bildirdi [1, s. 272]. Kadet partiyası komitəsinin iclasında bu təklif qəbul edildi və qərara alındı ki, fraksiyanın nümayəndəsinə dərhal kadetlərin fraksiya komitəsinə daxil olmaq və Kadet partiyası MK-na seçilmək hüququ verilsin. Fraksiyanın bir neçə iclası oldu. Birinci iclasda qərara alındı ki, dumaya təqdim olunan bütün qanun layihələri və sorğular haqqında ətraflı məruzələr dinlənilsin.Lakin qarşıya qoyulmuş vəzifələrdən heç biri yerinə yetirilmədi. Ə.Topçubaşovun Dumanın 14 iyul tarixli iclasında olan məlumatı da dinlənilməmiş qaldı, çünki həmin vaxtadək Duma artıq buraxılmışdı. Rusiya imperiyası qanunlarında müsəlmanlara aid məhdudiyyətlərin müəyyənləşdirilməsi üzrə deputatlardan Axtamov, Alkin və Topçubaşov tərəfindən başlamış iş də başa çatdırılmadı.

Azərbaycanın ictimai xadimləri öz ərizələrində, petisiyalarında, ərznamələrində, çar hökumətinin bu və ya digər nüfuzlu şəxslərinin qəbulunda olarkən dəfələrlə yerli əhalinin ana dilində qəzet nəşrinin zəruriliyi və senzuranın yüngülləşdirilməsi məsələsini qoymuşdular. Qəzet milli mənlük şüurunun formalaşması, ümummilli vəzifələrin təbliği, diyarda, Rusiya imperiyasında və dünyada baş verən çox mühüm siyasi hadisələrin işıqlandırılması, əhalinin ümumi siyasi səviyyəsinin yüksəldilməsi və s. üçün lazım idi [4, s.36].

Rusiya kimi aqrar bir ölkədə, təbii olaraq Dövlət dumasının müzakirəsinə çıxarılmış mühüm layihələrdən biri aqrar məsələ idi. Mayın 8-də kadetlər tərəfindən müzakirəyə aqrar qanunu layihəsi təqdim olundu. Burada mülkədar torpaqlarının məcburi şəkildə qismən özgəninkiləşdirilməsi nəzərdə tutulurdu. Ona trudoviklərin cavab olan layihəsində isə mülkədar torpaq sahibliyinin tamamilə ləğv edilib "ümumxalq torpaq fondu" nun yaradılması yəni torpaqların milliləşdirilməsi təklif edilirdi.

Müsəlman fraksiyası iyunun 24-də aqrar proqramını müzakirə edərək vəqf torpaqlarının toxunulmazlığını, pay torpaqlarının isə udel, kabinet və monastr torpaqları hesabına genişləndirilməsi, xüsusi mülkiyyət təşkil edən torpaqların müsadirəsinin əvəzi ödənilməklə

həyata keçirilməsi və Rusiyanın mərkəzindən kəndlilərin Zaqafqaziyaya köçürülməsinin dayandırılması təklifinin irəli sürülməsi vacib saydı.

Aqrar komissiyasının məruzəsinin müzakirəsində iştirak edən Ə.Topçubaşov hesab edirdi ki, aqrar komissiyasının məlumatını geniş şəkildə nəşr etmək zəruridir və bir “qafqazlı” kimi təklif edirdi ki, məlumat təkcə dövlət dilində deyil həm də imkan daxilində tərcümə olunaraq “yerli dillərdə” də dərc edilməsini təklif etdi. Lakin I Dövlət duması aqrar məsələni həll edə bilmədi. İrəvan və Yelizavetpol quberniyalarındakı millətlərarası toqquşma ilə əlaqədar çıxış edən İ.Ziyadxanov aqrar məsələyə toxunaraq çarizmin köçürməsi siyasətini pislədi. O, çıxışında ali təhsilli azərbaycanlıların dövlət idarələrində vəzifə tutmaq ixtiyarı olmamasından narahatlığını bildirdi. Ümumiyyətlə, Azərbaycandan olan deputatlar müxtəlif səpkili sorğuların verilməsində və müzakirəsində fəal iştirak edirdilər. Dumanın 72 günlük fəaliyyəti dövründə 391 sorğu verilmişdir.

Azərbaycan nümayəndələrini əhalinin şəxsi və mülki təhlükəsizliyi məsələləri də maraqlandırır. Dövlət dumasının 31 nəfər üzvü 1906- cı il iyunun 26 –da daxili işlər nazirinə əsas qanunların nəşrinə qədər bir sıra yerlərdə gücləndirilmiş mühafizənin elan olunması barəsində narahatlıq bildirən sorğu təqdim etdi. Ə.Haqverdiyev də sorğunu imzalayanların sırasında idi. 1906- cı ilin hadisələri millətlərarası toqquşmaların güclənməsi sübut etdi ki, canişin heç bir diyarda şəxsiyyətin toxunulmazlığının təmin olunması üçün tədbirlər görmək fikrində deyil. Ə.Topçubaşov, İ.Ziyadxanov, M.T.Əliyev, A.Muradxanov və bir sıra deputatlar çar hökumətinin Rusiya imperiyası xalqları içərisində canfəşanlıqla apardığı düşmənçilik toxumları səpmək siyasətinə etiraz bildirdi. Lakin müsəlman xalqları deputatlarının böyük ümidlər bəslədikləri I Dövlət dumasının fəaliyyəti uğursuzluqla başa çatdı.

İyunun 9-da Duma deputatlarının iclasları keçirilən Tavriya sarayı bağlı saxlandı. Bu deputatlar üçün gözlənilməz idi. İclasları Vıborqda keçirmək qərara alındı. İyunun 9-u və 10-da Vıborqdakı icaslarda Azərbaycan deputatları da iştirak edirdilər. Vıborqda iclas keçirərkən “Xalq deputatlarından xalqa” müraciətini imzaladılar. İntibahnaməni imzalayanlar arasında Ə.Topçubaşov və İ.Ziyadxanov da var idi [1, s.273].

Vıborq müraciətnaməsi Dumanın buraxılmasına etiraz əlaməti olaraq xalqı itaətsizliyə çağırırdı. Lakin kadetlərin bu çağırışı nəticəsiz qaldı. Müraciətnaməni imzalayanlara qarşı isə cinayət işi qaldırıldı və onlar həbs edildilər. Vıborq müraciətnaməsini imzalayan bütün deputatlar gələcəkdə bir daha Dövlət Dumasına seçilmək hüququndan məhrum oldular. İ.Ziyadxanov Dövlət Dumasının tərkibindən çıxarıldı, Ə.Topçubaşov isə “Kaspi” qəzetinin redaktorluğundan və Bakı şəhər Dumasının üzvlüyündən kənarlaşdırıldı. 1907-ci ilin dekabrında Dumanın fəaliyyəti dayandırıldı.

Nəticə: XX əsrin əvvəllərində Rusiya Dövlət Dumalarındakı Azərbaycan deputatlarının fəaliyyəti bütöv bir siyasətçilər nəslinin təşəkkülündə onların zəruri dövlətçilik təcrübəsi qazanmasında əvəzedilməz rol oynadı.

ƏDƏBİYYAT

- 1.S.Süleymanova . “Azərbaycanda ictimai- siyasi hərəkət” Bakı 1999, səh 419
- 2.Azərbaycan tarixi VII cild, V cild Bakı 2008, səh 693
- 3.Azərbaycan tarixi Bakı 1964,səh 1001
4. D.Seyidzadə “Azərbaycan XX əsrin əvvəllərində: müstəqilliyə aparan yollar” Bakı 1998, səh 187

РЕЗЮМЕ

Деятельность Азербайджанских депутатов в Государственной Думе России в начале XX века, сигналы незаменимости приобретения государственности и в зарождении целого поколения политиков.

SUMMARY

At the beginning of XX century the activity of azerbaijanian deputy in the Russian State Duma was irreplaceable in the formation of fully politicians generation and their important statehood experience.

ДЕТСКАЯ ПРЕСТУПНОСТЬ В СОВРЕМЕННОМ АЗЕРБАЙДЖАНСКОМ ОБЩЕСТВЕ

*Халилова Ф.Р., доктор философии по социологии,
преподаватель, кафедра социологии БГУ*

Ключевые слова: преступность, детская преступность, факторы преступности

Açar sözlər: cinayətkarlıq, uşaq cinayətkarlığı, cinayətkarlığın amilləri

Key words: crime, juvenile crime, crime factors

Детская преступность-один из фрагментов общей картины преступности в обществе. К сожалению, приходится констатировать тот факт, что преступный потенциал в мире не исчерпал себя, а, наоборот, набирает новые обороты, что свидетельствует о наличии глубоких проблем и противоречий в современном социуме. Проблема детской преступности в свете вышесказанного также актуализируется, причём она стоит достаточно остро в разных обществах независимо от уровня их развития. Имеющиеся данные говорят о наличии негативных тенденций в развитии данного явления как в отсталых, развивающихся, так и в высокоразвитых обществах, для которых характерна относительная устойчивость в социально-экономической сфере [4].

Детство является тем фундаментом, когда закладываются основы социализации, будущих ценностных ориентаций и, соответственно, поведения личности. Деформации социализации, имеющие место в детстве, формируют в будущем личность преступника. Первые шаги в направлении совершения преступлений могут быть осуществлены уже в детстве, после чего открывается дорога во взрослый преступный мир. Таким образом, детская преступность должна глубоко изучаться, должны быть созданы и задействованы соответствующие структуры, ведущие работу в направлении борьбы с этим явлением. Логически встаёт вопрос- что делать, как бороться с этим явлением. Для ответа на него следует изучить природу этого явления, выявить те факторы и причины, которые ведут к формированию преступных наклонностей у ребёнка.

Естественно, что в каждом случае, в каждом социуме имеется свой набор этих факторов и причин. Но, несмотря на это, можно говорить также о наличии общих факторов, действующих в различных социальных системах. В первую очередь, отметим, что поведение человека представляет собой очень сложное явление и закономерности его до конца не изучены. Можно говорить о разноуровневых факторах, детеминирующих человеческое поведение - это и генетические, и социальные, и психологические, и даже космические факторы. Поскольку цель нашего анализа - это исследование факторов социального уровня, то мы будем говорить о проблемах, действующих на социальном уровне и поэтому остановимся на этом вопросе подробнее. Для начала ознакомимся с картиной детской преступности в современном азербайджанском обществе. Отметим также, что в Азербайджане к уголовной ответственности привлекаются с 16-летнего возраста, а по тяжким и особо тяжким преступлениям с 14 лет. Согласно данным официальной статистики уровень этого вида преступности на протяжении последних 20 лет менялся следующим образом. В 1995 году было зарегистрировано 915, в 2000г.- 625, в 2005 г.- 525, в 2009г. - 381, в 2010г.- 375, в 2011г. - 465, в 2012г. -466, в 2013г. - 548 фактов преступлений, совершенных лицами в возрасте 14-18 лет или с их участием [1].

Итак, как видно из приведенных данных, детская преступность в Азербайджане пошла на спад с середины 90-х гг. прошлого века и держится на относительно стабильном низком уровне после своего резкого роста в период начала трансформационных

преобразований. Но, конечно, это не должно нас успокаивать, так как существует определенный процент латентности преступности, кроме того потенциал совершения преступлений детьми остаётся достаточно высоким в крупных городах, прежде всего в Баку. Конечно, работа правоохранительных органов позволяет предотвратить совершение многих преступлений, но доминирующая роль здесь остаётся за обществом, качеством его функционирования и развития. А теперь перейдём к анализу факторов детской преступности в Азербайджане.

Социальный уровень детерминации детской преступности, как и преступности вообще, включает в себя несколько подуровней, находящихся в тесной взаимосвязи и взаимодействии и составляющих целостную систему. Здесь следует говорить о таких уровнях, как мегауровень, макроуровень и микроуровень. Мегауровень детерминации детской преступности представляет собой действие фактора глобализации, проявляющего себя практически во всех сферах общественной жизни. Что касается влияния его на преступность, то здесь следует говорить о том контенте, который проявляет себя в средствах массовой информации. С сожалением приходится признать то, что современное медийное пространство заполнено и пересыщено информацией негативного характера, деформирующей психику ребёнка и его поведение. Здесь следует говорить о факте наличия и доступности информации насильственного, аморального характера - это и игры агрессивного содержания, и порнопродукция, инструкции о способах изготовления и механизмах использования взрывчатки, призывы к совершению террористических актов и т.д.

На макроуровне детерминации детской преступности акцент делается на анализе тех проблем и противоречий, которые имеются в каком-то определенном обществе. Что касается Азербайджана, то здесь необходимо указать на наличие ряда серьёзных проблем. Прежде всего, нужно отметить факт существования проблем социально-экономического характера. Системная трансформация общества, имеющая место после развала бывшего СССР и существенное изменение базовых подсистем и элементов, не могли не сказаться на сознании и поведении людей, в том числе и представителей самой молодой части общества. Безработица, несоответствие доходов базовым потребностям людей, социальная несправедливость, большая разница в уровне жизни людей провоцировали появление и развитие девиантных моделей сознания и поведения людей. Показателем в этом смысле факт преобладания в общей картине преступности преступлений корыстной мотивации. Последнее касается также детской преступности в стране. Так, например, самый высокий показатель преступности приходится на факт кражи - в 1995 году было зафиксировано 484, в 2000г.- 327, в 2005 г.-196, в 2009г. - 121, в 2010г.- 167, в 2011г. - 263, в 2012г. -231, в 2013г. - 320 случаев краж, совершенных детьми в возрасте 14-18 лет или с их участием [1].

Также следует отметить факт наличия Нагорно-Карабахского конфликта, приведшего к большому числу негативных последствий в жизни азербайджанского общества - это и большая армия беженцев, оставшихся без жилья и средств к существованию, это дети-сироты, инвалиды, рост социальной напряженности в обществе и т.д. Всё это легло большой нагрузкой на психику людей, в том числе и детей. Таким образом, преступный потенциал общества, в том числе и преступный потенциал детской его части, налицо. Реформы, осуществляемые руководством республики, привели к улучшению ситуации (что нашло отражение в данных статистики), но угрозы всё равно остаются.

Следующий уровень детерминации детской преступности-микроуровень, представляющий собой систему взаимосвязанных факторов, действующих в контексте

взаимодействия личности и её ближайшего окружения. В первую очередь здесь следует говорить о факторе семьи, являющейся первичным и важнейшим агентом социализации личности. Также важное значение в процессе социализации личности и, соответственно, формировании у неё преступных наклонностей имеют такие фрагменты её ближайшего окружения, как дружеская компания, шайка, наличие преступного контента в среде соседей и т.д.

Поскольку семья является базовым фактором социализации, то остановимся на рассмотрении её влияния несколько подробнее. Говоря о роли семьи в формировании преступного поведения среди детей следует отметить такие характеристики её состояния, как наличие или отсутствие обоих или одного родителя, уровень зрелости родителей - качество их воспитательного потенциала (жестокое обращение с детьми, периодические конфликты в семье как между супругами, так и между родителями и детьми, наличие примеров девиантного, в том числе преступного поведения среди родителей и родственников и т.д.).

Следует подчеркнуть, что качество семьи-факт более значимый, чем число её участников, конкретно-родителей. Так, среди осужденных детей преобладают лица, которые воспитывались в семьях, где есть оба родителя. Согласно данным статистики соотношение числа осужденных детей, воспитывавшихся в полной и неполной семьях, составило в 2000 г.-74/44, в 2005г. - 289/48, в 2009г. - 183/38, в 2010г.- 199/38, в 2011г.- 180/54, в 2012г.-190/43, в 2013г.- 233/37 [1]. Важно отметить, что качество функционирования ближайшего социального окружения индивида во многом зависит от качества самого общества, то есть факторов, действующих на мега- и макроуровне. Так, говоря о проблеме детской преступности в современном Азербайджане, следует подчеркнуть, что наличие проблем социально-экономического порядка, факта распространения коррупции, Нагорно-Карабахской проблемы и других фактов значительно влияют на состояние микросреды, с которой взаимодействует индивид, что создаёт благоприятную почву для различного рода девиаций, в том числе и совершения преступлений.

Важное значение в рассматриваемом контексте имеет проблема детей улиц. Согласно результатам исследования Государственного Комитета по проблемам семьи, женщины и ребёнка, осуществленного при организационной поддержке Детского фонда ООН UNICEF и исследовательского центра развития и международного сотрудничества "Сигма" (АПА), в 2012 году в Азербайджане было выявлено 438 беспризорных детей, из них 403 - в Баку. Средний возраст беспризорных детей составляет 14,4 года. Из них 85,6% - дети из местных семей, 3% - из семей вынужденных переселенцев, 11,4% – из других стран. По словам П.Алиева, в результате исследования стало известно, что 23,6% кормильцев семей в таких семьях - рабочие, 21,9% - попрошайки, 18,2% - уборщицы, 12,2% - мелкие торговцы. 11 беспризорных детей сообщили о том, что подверглись половому насилию. У 33% из них живы оба родителя. Проблемы на уровне семьи и общества в целом очевидны, что в итоге способствует росту агрессии, формированию нездоровой социальной среды и проявлению форм поведения, идущих вразрез с нормами общества.

Следует также отметить, что государство разрабатывает и реализует меры, направленные на борьбу с различными девиациями в поведении детей. Так, например, в настоящее время в Азербайджане, конкретно в Баку, строятся центры для беспризорных детей [2]. Милли Меджлис совместно с Кабинетом министров разрабатывают проект, предусматривающий осуществление изменений в Кодекс градостроения и строительства, в том числе в закон «О социальной защите детей, потерявших родителей и лишенных

родительской опеки». Данный проект предполагает создание на территории Баку, Сумгаита, Гянджи и Нахчывана общежитий для детей-сирот, достигших 16 лет и, соответственно, оставшихся без места жительства [3].

Учитывая комплексный характер проблемы детской преступности, борьба с ней также должна осуществляться системно, с учетом множества деталей, касающихся этой проблемы. Для этого следует вести работу как в направлении профилактики потенциальных преступлений, что является ключевым акцентом в этой политике (решение имеющихся проблем социально-экономического характера, проблем в сфере образования, борьба с коррупцией, реализация Государственной программы по передаче (деинституционализации) детей из государственных детских учреждений в семьи и т.д.), так и исправления поведения детей, совершивших преступление и дальнейшей их адаптации к жизни в обществе (создание адекватной системы перевоспитания малолетнего преступника, реабилитационных центров и т.д.).

ЛИТЕРАТУРА

1. Azərbaycanca cinayətkarlıq və hüquqpozmalar// Statistik məcmuə. Bakı, 2014// <http://www.stat.gov.az>
2. <http://ru.apa.az/news/221015>
3. <http://ru.apa.az/news/263476>
4. Juvenile delinquency// World Youth report, 2003/// www.un.org

XÜLASƏ

Məqalədə müasir azərbaycan cəmiyyətində uşaq cinayətkarlığı problemi təhlil olunur. Müəllif uşaq cinayətkarlığının cəmiyyətdə yayılma səviyyəsini, bu fenomenin əsasında duran, onun inkişafını müəyyənləşdirən amilləri və bu problemin aradan qaldırılması yollarını araşdırır.

SUMMARY

The problem of child crime in modern Azerbaijan society is analyzed in the article. The incidence of child crime, the reasons and factors determining this phenomenon and the ways of solving this problem are considered by author.

MÜASİR AZƏRBAYCAN CƏMİYYƏTİNİN DEMOKRATİKLƏŞMƏSİ PROSESİNİN XÜSUSİYYƏTLƏRİ

dos.A.N.Məmmədova
BDU, Sosiologiya kafedrası

Açar sözlər: demokratikləşmə, cəmiyyət, hakimiyyət bölgüsü, siyasi dünyagörüşü, müstəqillik, siyasi-iqtisadi problemlər, kütləvi-informasiya vasitələri, ictimai rəy, insan hüquqları

Ключевые слова: демократизация, общество, распределение власти, политическое мировоззрение, независимость, политико-экономические проблемы, средства массовой информации, общественное мнение, права человека

Keywords: democratization of society, the distribution of power, political outlook, independence, political and economic problems, the media, public opinion, human rights

İnsanların gündəlik həyatında, mənəviyyatında demokratiyanın dərin kök salması bütövlükdə cəmiyyətin qarşıya qoyduğu mühüm problemlərin xalqın iştirakı ilə, yaxud xalqın mənafeyinə uyğun şəkildə həll olunmasında çox böyük əhəmiyyət kəsb edir.

Bəşəriyyətin qloballaşma dövrünə qədəm qoyması müstəqillik şəraitində yaşayan cəmiyyətin demokratikləşdirilməsi qarşısında yeni tələblər qoyur. Müşahidələr aydın göstərir ki, bu gün demokratikləşmə müasir dövrün siyasi inkişafının başlıca əlaməti olaraq qalmaqdadır. Demokratiyadan yan keçmək, yaxud geri çəkilmək müasir beynəlxalq aləmdən təcrid olunmaq, dünya praktikasında toplanmış təcrübədən istifadə etməmək deməkdir.

Demokratiya anlayışı ilə məşğul olan tədqiqatçı alimlər onun demokratikləşmə prosesinə qədər keçdiyi yolun bir neçə mərhələdən ibarət olduğunu irəli sürürlər. R.Mehdiyev demokratikləşmənin dörd mərhələsini qeyd edir. O, demokratiyanın dördüncü fazasını “vərdişetmə” fazası adlandırır və göstərir ki, bu fazada demokratiya nisbətən təkmilləşir və bütöv mexanizm kimi işləməyə başlayır. Bu faza vətəndaşlar və siyasi elita üçün “öyrənmək”, demokratiya texnikasını mənimsəmək və onun fəaliyyət göstərməsi üçün zəruri vərdişləri və mövqeləri əldə etmək dövrüdür (5, s.381-382).

Cəmiyyətin demokratikləşdirilməsi hakimiyyətin bölgüsü prinsipindən asılıdır. Bu prinsipin özünəməxsus müsbət və mənfi tərəfləri var. Bu prinsipə əsasən ali nümayəndəli orqanın əlində qanunvericilik hakimiyyəti, idarəedici funksiya isə hökumətin əlində

cəmləşmişdir. Hakimiyyət bölgüsündə məhkəmə hakimiyyəti də mühüm yer tutur. Qanunlara düzgün riayət olunması bu prinsipin başlıca şərtlərindən biridir.

Azərbaycanda cəmiyyətin demokratikləşməsi prosesində ölkədə Konstitusiyanın qəbul edilməsinin böyük əhəmiyyəti olmuşdur. Bu Konstitusiya ümumxalq səsverməsi yolu ilə 1995-ci il noyabrın 12-də qəbul olunmuşdur.

Azərbaycanda demokratik prinsiplərin tətbiq edilməsi, qərarlaşması və inkişaf etməsi ilk növbədə hakimiyyət strukturlarının bu mənəvi dəyərə yüksək diqqət yetirməsi və cəmiyyətdə onun mövcudluğu üçün zəruri sosial-iqtisadi və sosial-mənəvi şəraiti yaratmasından asılıdır [2,s.27].

Cəmiyyətin demokratikləşməsi prosesi hər bir şəxsin siyasi dünyagörüşündə demokratik dəyərlərin, prinsiplərin dərin kök salmasını, xüsusilə siyasi mədəniyyətinin formalaşmasını tələb edir. Bütün bunlar, əlbəttə, cəmiyyətdən təcrid olunmuş şəkildə həyata keçirilə bilməz. Cəmiyyətin sosial-siyasi və sosial-iqtisadi problemləri həll olunduqca, mühüm iqtisadi-siyasi dəyişikliklər baş verdikcə hər bir şəxsin həyat tərzində, dünyagörüşündə və fəaliyyətində siyasi mədəniyyətin mühüm elementləri öz əksini tapır. Əgər cəmiyyət, yaxud

insanın özü həmin elementlərin daha da inkişaf etdirilməsi, bütöv siyasi mədəniyyətə çevrilməsi, formalaşması prosesinə lazımı diqqət yetirməzsə, onda istənilən nəticəni əldə etmək mümkün deyil. Deməli, cəmiyyətin demokratikləşməsi prosesi insanın həm də öz üzərində məqsədyönlü şəkildə çalışmasını, real demokratik dəyərlərdən, prinsiplərdən, demokratiyanın müstəqillik şəraitində yaratdığı bütün üstünlüklərdən səmərəli istifadə edilməsini tələb edir.

Cəmiyyətin demokratikləşməsi prosesində ölkədə hakimiyyət bölgüsündə mühüm yer tutan prezident institutunun özünəməxsus rolu vardır. Prezident səlahiyyətlərinə daxil olan vəzifələrin həyata keçirilməsi ölkədə demokratikləşmə prosesinə mühüm təsir göstərmişdir. 1993-2003-cü illərdə xalqımızın ümummilli lideri Heydər Əliyevin prezidentlik təcrübəsi dünya xalqlarının siyasi tarixində mühüm yer tutmuş və gənc liderlər üçün gözəl bir örnəyə çevrilmişdir.

Azərbaycanın bu istiqamətdə qazandığı uğurlar cəmiyyətin demokratikləşməsi prosesinə güclü təsir göstərmiş, ölkənin demokratik inkişafında mühüm rol oynamışdır. İnsanların söz, vicdan, siyasi fəaliyyət azadlıqlarının genişləndirilməsi sahəsində əldə edilmiş nailiyyətlər onların sosial-siyasi fəallıqlarının artmasında, cəmiyyətin həyatına daha sıx bağlı olmalarında, demokratik prinsiplərə riayət edilməsində və onların mənimsənilməsində az əhəmiyyət kəsb etməmişdir.

Cəmiyyətin demokratikləşməsini göstərən mühüm faktlardan biri ölkədə kütləvi informasiya vasitələrinin sayının durmadan artması və azad surətdə fəaliyyət göstərmələridir. Bu gün Azərbaycanda 600-dən çox qəzet, 1140 jurnal, 28 informasiya agentliyi qeydiyyatdan keçmişdir. Respublikamızda bölgələr də nəzərə alınmaqla, 30 müstəqil teleradio yayım şirkətinin fəaliyyət göstərməsini də nəzərə alsaq, cəmiyyətin demokratikləşməsi sahəsində nə qədər geniş işlərin aparıldığını təsəvvür etmək olar. Demokratikləşmə prosesinin inkişafında mühüm rol oynayan amillərdən biri də mətbuat üzərində bütün növ senzuranın və dövlət nəzarətinin aradan götürülməsidir. Bu gün respublikamızda istər mətbuat orqanları, istərsə də radio və televiziya şirkətləri cəmiyyət həyatının bütün sahələrinə müdaxilə edə bilirlər, dövlətin, hakimiyyətdə olan qüvvələrin, eləcə də müxtəlif siyasi partiyaların və ictimai təşkilatların fəaliyyəti ilə bağlı materialların işıqlandırılmasında sərbəstdirlər.

Demokratiyanın əsasını təşkil edən vətəndaşların birləşmək və sərbəst siyasi fəaliyyət azadlığı prinsipi də həmçinin ölkədə böyük uğurla həyata keçirilir. Azərbaycan Respublikasının Konstitusiyasının 54, 55 və 58-ci maddələrində göstərilən hüquqlar vətəndaşların gündəlik fəaliyyətində dönmədən yerinə yetirilir. Konstitusiyanın 58-ci maddəsində göstərilir: "Hər kəs istənilən birlik, o cümlədən siyasi partiya, həmkarlar ittifaqı və digər ictimai birlik yaratmaq və ya mövcud birliyə daxil olmaq hüququna malikdir. Bütün birliklərin sərbəst fəaliyyətinə təminat verilir" [1, s.17].

Lakin burada bir cəhəti mütləq nəzərə almaq lazımdır ki, **Konstitusiyanın** verdiyi bu hüquqdan istifadə etməklə, yaradılmış birliklərin yaxud cəmiyyətlərin fəaliyyətindən dövlətə qarşı istifadə etmək, ya da birliklərin fəaliyyətindən cəmiyyətə zidd hərəkətlərlə məşğul olmaq olmaz. Konstitusiyanın elə həmin maddəsində belə birliklərin fəaliyyətinə qadağa qoyulmuşdur.

Cəmiyyətin müxtəlif problemlərinin həlli ilə məşğul olan bu ictimai birliklərin yaradılması və fəaliyyəti respublikamızda demokratiyanın təntənəsini göstərən mühüm göstəricilərdən biridir.

Siyasi partiyalar hər bir cəmiyyətin fəaliyyətində çox mühüm rol oynayır. Bu gün müstəqillik ömrünü yaşayan Azərbaycan Respublikasında cəmiyyətin demokratikləşməsi prosesində yaxından iştirak edən siyasi partiyaların da çox böyük rolu var.

Məlumdur ki, normal demokratik ölkələrdə, əhalinin geniş təbəqələrinin ictimai-siyasi həyatda iştirakı əsasən siyasi partiyalar vasitəsilə reallaşır. Siyasi proseslərə qatılmaq, siyasətlə məşğul olmaq istəyən şəxslər müəyyən siyasi partiya qoşulurlar. Fərdlər ayrı-ayrı, siyasi

qurumlarda birləşərək konkret məqsəd və vəzifələri, müəyyən konsepsiya və ideologiyaları öyrənir və onları həyata keçirməyə çalışırlar.

Cəmiyyətdə plüralist demokratiyanın hökm sürməsinin nəticəsi kimi formalaşmış belə hakimiyyət çoxluğu müxalifətə hörmət etmək, onun hakimiyyətə qarşı tənqidlərinə dözümlülük göstərmək və növbəti seçkilərin keçirilməsinə lazımi şərait yaratmaq vəzifəsini öz üzərinə götürməlidir. Başqa sözlə desək, hakimiyyəti təmsil edən çoxluq müxtəlif maraqlara malik olan sosial qruplar arasında konsensus yaratmalı və onu möhkəmləndirməyə çalışmalıdır.

Cəmiyyətin demokratikləşməsi prosesində ictimai rəyin nəzərə alınmasının böyük əhəmiyyəti var. İctimai rəy cəmiyyətin idarə olunmasında, xalqın mühüm sosial-iqtisadi və siyasi-mənəvi məsələlərə münasibətinin aşkarlanmasında da böyük əhəmiyyət kəsb edir. İctimai şüurun spesifik halı kimi diqqəti cəlb edən ictimai rəy cəmiyyətdə baş verən müxtəlif hadisə və faktlara, ayrı-ayrı insanların, qrupların fəaliyyətinə münasibəti ifadə edir. İnsanların həyat hadisələrinə, partiyaların, təsisatların fəaliyyətinə münasibəti ictimai rəydə öz əksini tapır. İctimai rəyin öyrənilməsi çox vacib amildir. İnsan yaxud hər hansı qrup, təşkilat ictimai rəyin nəticələrini bildikdən sonra öz fəaliyyətini tənzimləyir, bu və ya digər hadisəyə münasibətini bildirir.

Cəmiyyətin demokratikləşməsi prosesinə güclü təsir göstərən mühüm amillərdən biri də ölkədə biznes fəaliyyətinin, sahibkarlığın sürətlə inkişaf etdirilməsidir. Bu gün ölkəmizdə iqtisadi inkişafın artım sürəti və səmərəliliyini təmin edən əsas sahələrdən biri özəl sektorun genişlənməsi, ona dövlət qayğısının artması, bununla da orta təbəqənin təşəkkülü üçün zəruri qanunvericilik aktının yaradılmasıdır.

Azərbaycan Respublikasının prezidenti İlham Əliyev yerli sahibkarlarla görüşlərində özəl sektorun inkişafına böyük əhəmiyyət verdiyini dəfələrlə qeyd etmişdir. O, Bakı Biznes Mərkəzinin təntənəli açılış mərasimindəki giriş nitqində məhz bu məsələlərə toxunmuşdur. O, demişdir: “Əgər biz ölkəmizin hərtərəfli inkişafına nail olmaq istəyiriksə, biznes mühiti mütləq yaxşılaşdırılmalıdır. Sahibkarlara gözəl şərait yaradılmalıdır. Biz xarici sərmayəçilərə şərait yaradıırıq, amma yerli şirkətlər bəzən əziyyət çəkirlər. Buna son qoyulmalıdır. Sahibkarlar təbəqəsi güclənməlidir. Çünki bu, ölkəmizin gələcəyidir. Bunsuz heç bir ölkə inkişaf edə bilməz. Mən əminəm ki, bu istiqamətdə görülən işlər bizə imkan verəcək ki, Azərbaycanın iqtisadiyyatı bundan sonra da uğurla inkişaf etsin” [3, s.10].

Dünya dövlətlərinin inkişaf təcrübəsi göstərir ki, sahibkarlığın, ümumiyyətlə, ölkədə biznes mühitinin geniş inkişafı təkcə həmin dövlətin iqtisadi dirçəlişinə yox, həm də insanların demokratik normalara daha çox yiyələnməsinə, məhz demokratik prinsiplərə riayət etməklə öz təşəbbüskarlıqlarını daha da artırmağa, cəmiyyətdə demokratikləşmə prosesinin yaranmasına da güclü təsir göstərir.

Məlumdur ki, bütün dünyada demokratiyanın əsas prinsiplərindən birini insan hüquqlarının müdafiəsi və təmin edilməsi təşkil edir. İnsan öz hüquqlarını bilməli və sınaqdan keçirməyi bacarmalıdır. Eyni zamanda demokratiya savadlı, azad fikirli və öz hüquqlarını bilən vətəndaşların cəmiyyətidir. Onun öz fikirlərini açıq və məsuliyyətlə bildirməsi cəmiyyətin müasir şəkildə qurulmasına, səmərəli siyasi təşkilinə böyük köməkdir. Söz azadlığı insanların öz dövlətçiliyinin qorunmasına, onun dağıdıcı qüvvələrdən qorunmasına və ondan problemlərinin həllini istəməsinə böyük köməkdir.

Bütün bunlar Azərbaycan cəmiyyətinin demokratikləşməsi prosesinə güclü təsir göstərmiş, ölkənin demokratik inkişafında mühüm rol oynamışdır. Azərbaycan Respublikasının Konstitusiyasının müddəalarından 1/3-i insan hüquq və azadlıqlarına həsr olunmuşdur. Konstitusiyada Azərbaycan dövləti özünün ali məqsədi kimi ölkədə insan hüquq və

azadlıqlarının təmin edilməsini bəyan etmiş, onu rəsmi təsbit etmişdir. Ölkəmiz bu gün dünyanın mütərəqqi dəyərlərini əxz edərək öz həyatına daxil edir [4, s.420].

Göründüyü kimi, Azərbaycan işğala məruz qalmış bir ölkə olmasına baxmayaraq, artıq sürətlə demokratik inkişafın müəyyən mərhələsinə keçib və ölkə iqtisadiyyatının inkişafı sürətləndikcə cəmiyyətdə demokratik dəyərlər də bərqərar olur. Artıq “ölkənin iqtisadi cəhətdən güclənməsi və vətəndaşların maddi rifahının təmin edilməsi vasitəsilə cəmiyyətin mərhələli demokratikləşməsindən və keçid demokratiyasından möhkəmlənmiş, yəni konsolidasiya olunmuş məkana transformasiyası barədə danışmaq olar”.

Azərbaycan Prezidenti İlham Əliyev məhz demokratiyanın inkişafı mərhələlərini nəzərdə tutaraq demişdir: “Yalnız və yalnız demokratik cəmiyyətdə hər bir vətəndaş öz istəyini, öz bacarığını sərbəst ifadə edə bilər. Ancaq demokratik inkişaf Azərbaycanı da ölkələrin tərəqqi yoluna gətirib çıxara bilər. Ona görə bütün addımlarımız yalnız bu istiqamətdə atılır. Həm iqtisadi potensialımızın güclənməsi, ordu quruculuğunda görülən çox ciddi tədbirlər, Azərbaycanda daxili sabitliyin qorunması, möhkəmlənməsi, həm də ölkəmizin gələcək demokratikləşməsi bizim siyasətimizin əsas istiqamətləridir” [3, s.9-10].

Demokratiyanın cəmiyyətin həyatında istənilən səviyyədə qərarlaşması uzunmüddətli prosesdir. Bu proses siyasi təsisatların, yəni partiya və həmkarlar ittifaqlarının, xüsusi mülkiyyətin, azad kütləvi informasiya vasitələrinin və hüquqi dövlətin inkişafını tələb edir.

ƏDƏBİYYAT

1. Azərbaycan Respublikasının Konstitusiyası. Bakı, Qanun, 2002, 100 s.
2. Əliyev H. Müstəqilliyimiz əbədidir. Bakı, Azərnəşr, 1997-2004.
3. Əliyev İ. Yeni Azərbaycan Partiyası dünən, bu günün və gələcəyin partiyasıdır. YAP-ın III qurultayında nitq // Dirçəliş. XXI əsr. Bakı, 2005, №84; 85, s. 4-13.
4. Qəndilov S. Müstəqillik illərinin düşüncələri. Bakı, 2006, 501s.
5. Mehdiyev R. Demokratiya yolunda: irs haqqında düşüncələr. Bakı, 2008, 791 s.

РЕЗЮМЕ

В статье рассматриваются особенности развития процесса демократизации в современном Азербайджане и некоторые аспекты его совершенствования. Применение и дальнейшее развитие демократических принципов в Азербайджане в первую очередь обусловлено большим вниманием структур власти к этой духовной ценности к созданию для его функционирования необходимой социально-экономической и социально-духовной атмосферы.

SUMMARY

The article discusses the features of the process of democratization in modern Azerbaijan and some aspects of its improvement. The application and further development of democratic principles in Azerbaijan, primarily due to the great attention to the power structures of the spiritual value of the creation of the necessary for the functioning of the socio-economic and socio-spiritual atmosphere.

ERMƏNİLƏRİN 1905-1907-Cİ İLLƏRDƏ TÖRƏTDİKLƏRİ SOYQIRIM

*Balayeva Əzət Nazim q.
ADPU, II kurs magistrantı
Azərbaycanın yeni və ən yeni tarixi*

Açar sözlər: soyqırım, vəhşilik, qətlər.

Ключевые слова: геноцид, скотоложство, убийства

Key words: genocide, wildness, executions

2015-ci ildə ermənilərin XX əsrdə Qafqazda türk-müsəlman əhalisinə qarşı başladıkları soyqırımın 110 illiyi tamam olur. 1905-1907-ci illərdə ermənilər onlarla genişmiqyaslı əməliyyat həyata keçirmiş, azərbaycanlılara məxsus yüzlərlə yaşayış məntəqəsini yerləyeksan etmiş, minlərlə azərbaycanlını vəhşicəsinə qətlə yetirməklə soyqırım siyasətini daha da genişləndirmişlər. 1905-ci ildən ermənilərin azərbaycanlılara qarşı silahlı hücumları planlı şəkildə, kütləvi sürətdə həyata keçirilmişdir.

1905-1906-ci illərdə ermənilər təkcə İrəvan və Yelizavetpol (Gəncə) quberniyaları ərazisində azərbaycanlıların 200-dən artıq yaşayış məntəqəsini viran etmiş, əhalisini etnik təmizləməyə və soyqırıma məruz qoymuşlar [2,s.59]. Ermənilərin azərbaycanlılara qarşı həyata keçirdikləri soyqırımı sonrakı dövrlərdə ağlagəlməz qəddarlıqla davam etdirmişdir. Azərbaycan torpaqlarında Ermənistan dövləti yartadıqdan sonra isə bu siyasət dövlət səviyyəsində həyata keçirilmişdir. Ermənilərin törətdikləri qanlı cinayətlər Cənubi Qafqazda azərbaycanlılara məxsus bütün yaşayış məntəqələrini əhatə etmişdir.

Çar Xəfiyyə idarəsinin təhriki ilə 1905-1906-cı illərdə Bakıda və digər bölgələrdə ermənilər tərəfindən başlamış müsəlman qırğınları erməni millətçi daşnaksütyun partiyasının əli ilə həyata keçirilir, ermənilərlə müsəlmanlar arasında nifaq salmaq siyasətinə xidmət edirdi. O vaxt Şamaxıda baş verən cinayətdə 18 nəfər qətlə yetirilmiş, 30-dan çox adam yaralanmışdır. S.Laləyevin və T.Əmirovun rəhbərliyi ilə Şamaxıdakı vəhşiliklərin, dəhşətli cinayətlərin, qətlərin o vaxt həddi olmamışdır. Laləyevin, Artyom Babayantsin, İsay Ter Osipovun himayəsi ilə terror qrupu 1905-ci il fevralın 6-9-da Bakıda dağıntılar törətmiş, neçə-neçə dinc sakini qətlə yetirmişlər [1,s.12]. Şamaxıda və Bakıda 1905-ci il fevralında törədilən qətləmlər qanlı cinayətlər kimi tarixin yaddaşına həkk olunmuşdur. Bundan başqa Azərbaycanın digər ərazilərində mayın 24-də İrəvan quberniyasında, Naxçıvanda, Zəngəzurda, avqustun 8-də Şuşada, avqustun 20-də Bakıda, sentyabrda Qazaxda, noyabrda Gəncədə və iyulun 12-də Şuşada ağır cinayətlər, terror əməlləri törətmiş, insanları güllələmiş, başlarını kəsmiş, qılıncdan keçirmiş, xüsusi qəddarlıqla hamilə qadınların qarnını yırtıb bətnlərindəki körpələri doğramış, südəmə uşaqları diri-diri oda atmış, quyularda boğmuşlar. Bununla yanaşı sud və duma divanxanalarını yandıraraq günahı müsəlmanların üstünə yıxmaq istəyirdilər. Məhz dava başlanarkən həmin imarətləri yandırdılar ki, müsəlmanlar müqəssir hesab olunsun [1,s.40].

1905-1907-ci illərdə ermənilər ən dəhşətli vəhşilikləri və işgəncələri Qubada törətmişlər. Quba ölkəmizin şimal qapısı və müdafiə baxımından mühüm strateji əhəmiyyətli mərkəzlərdən biridir. Bu gün olduğu kimi, ötən əsrin əvvəllərində də Quba hərbi qüvvələri Bakı ətrafında dislokasiya etməyə əlverişli imkanlara malik region kimi ermənilərin diqqətini özünə cəlb etmişdir.

Qısa müddətdə Qubaya ermənilərin axını başladı. Onlar əsasən ticarət mərkəzlərində, poçt xidmətində, bank müəssisələrində, poçt xidmətində, bazar ticarəti sistemində, vergi orqanlarında, polis aparatında yerləşdirildi. 1905-ci ilin 18 avqustunda Quba sakinlərinə silahlı dəstə ilə hücum edən ermənilər Qonaqkəndə gedən yolun üstündəki Dərindərədə üz-üzə gəlirlər. Dəstələr

arasında güclü toqquşma baş verir. Mənbələrdən verilən məlumatlara görə, 1905-ci ilin avqust-sentyabr aylarında ermənilər Qubanın mərkəzində 133 nəfəri qətlə yetirmişdir [4,s.8].

1905-1906-cı illər qırğınları zamanı erməni daşnakları öz məqsədlərinə qismən nail oldular. Belə ki, bir çox yaşayış məntəqələrini ələ keçirərək orada məskunlaşdılar bəzi yaşayış yerlərində, o cümlədən İrəvan və Bakıda azərbaycanlıların sayının azalmasına nail oldular. Bu azalma əhalinin bir hissəsinin qətlə yetirilməsi, bəzilərinin isə yeni qırğınlar təhlükəsi qarşısında köçüb getmələri ilə nəticələnmişdir. Xarici havadarlara arxalanan və onlardan kömək alan təxribatçı ermənilər geri çəkilərək özlərini gücləndirməyə, daha radikal təşkilatlar yaratmağa, terrorçu dəstələrini geniş miqyasda silahlandırmağa, yeni hücumlar hazırlamağa başladılar.

Bu hadisələr Qarabağda baş verən erməni talanlarının nə əvvəlincisidir, nə də sonuncusudur. Maraqlı məqam isə odur ki, üstündən bir əsrədən vaxt keçməsinə baxmayaraq, ermənilərin taktika və strategiyası dəyişməyib. M.S.Ordubadinin hadisələrin qaynar izi ilə “Qanlı illər” kitabında 1905-1906-cı illərdə ermənilərin Azərbaycanda törətdikləri türk-müsəlman soyqırımının səbəblərinin çoxu bu gün də öz aktuallığını saxlamaqdadır. M.S.Ordubadi obyektiv olaraq hadisələri araşdırır və qeyd edir ki, bu qətləminlərin törədilməsinin dörd səbəbi vardır.

Birinci səbəb kimi erməni daşnaksütyun komitəsinin müstəbid bir idarə üsulunu təşkil etməsidir ki, Qafqazda bir sıra qanlı olaylar yaratdı. “Daşnaksütyun” partiyasının millətçiləri və silahlı dəstələri müsəlmanlar yaşayan yerlərdə qanlı qırğınlar törətdilər. Bu yerdə M. S. Ordubadi maraqlı bir fakt gətirir ki, ermənilər özləri təsdiq edirlər ki, hadisələri törədən də ermənilərdir, sülh danışıqlarını pozanlar da ermənilərdir, cinayətləri törədən də ermənilərdir. Zənnimcə, bu sənəd o zaman üçün də, müasir dövrümüz üçün də qiymətli sənəd ola bilər. Çünki ermənilər özləri təsdiq edirlər ki, erməni daşnakları qırğınların törədici viruslarıdır [2,s.8].

İkinci səbəb kimi məhəlli hökumət məmurlarının müharibə zamanlarında etinasızlığıdır. Bu yerdə ermənilərin terrorları qorxusundan bir tərəfi əldə saxladı, digər tərəfə növbədən vicdansızlıqlar edilməsidir. Deməli, hökumət məmurları bir tərəfi, yəni erməniləri silahlandıraraq müsəlman əhalisinin üzərinə qızıdır. Nəticədə dinc müsəlmanlar silahlı bandalar qarşısında heç nə edə bilmir, müqavimət göstərə bilmirdilər [2, s.8].

Üçüncü səbəb kimi müsəlmanların elmsizliyi və müasir işlərdən bixəbər olmalarıdır. Eyni zamanda müsəlmanların silahsız və müasir işlərdən xəbərsizliyidir [2, s.9].

Dördüncü səbəb kimi ermənilərin avtonomiya - idarə muxtariyyəti həvəsində olmalarıdır. Bu səbəbdən ermənilər hər aybaşı Londona, Parisə, Amerikaya qaçıb ərazi-hal edirlər. Türkiyəyə qarşı ərazi iddia edirlər. Türkiyədə ermənilər üçün muxtariyyət tələb edirdilər [2,s.10]. Bir sözlə, erməni daşnakları “böyük Ermənistan” xəyalı ilə yenidən Qafqazı və əslində dünyanı qızıdırırdılar ki, özlərinə arzuladıqları “dənizdən-dənizə” adlı bir imperiya dövləti yaratsınlar. Bax bu yerdə erməni millətçilərinin maskası yırtılır və onların hiyləgər sifətləri görünür. Beləliklə, kəməğil, nadan və vəhşi adamlar olan (Movses Xoranetsi) ermənilər guya təqribən 2 min il bundan əvvəl mövcud olmuş “böyük Ermənistan” dövlətini yaratmaq xülyasına düşürlər. Beləliklə, dövlət yaratmaq qabiliyyətinə malik olmayan araqızıdır, bəzə və fitnəkar “ermənilər ilk dəfə buraxıldıqları torpaqlara həmişə sahib çıxırlar”. (A.S.Qriboyedov). Məhz bu yerdə tanınmış tədqiqatçı-alim akademik V.L.Veliçkonun sözlərini təkrar etmək yerinə düşər: “erməni xəritələrində “böyük Ermənistan” sərhədləri paytaxtı Tiflis olmaqla az qala Voronejə qədər uzadılır. Ermənilər gürcüləri vicdansızcasına qarət edir, abidələrin gürcü yazılarını pozur, tarixi yalanlar uydurur və gürcü çarlığının ərazisində olan, gürcü xalqının tarixi keçmişindən xəbər verən abidələrin ermənilərə məxsus olduğunu iddia edirlər”.

Ümummilli lider Heydər Əliyevin imzaladığı Prezident fərmanında deyilir: “Böyük Ermənistan” yaratmaq xülyasından ruhlanan erməni qəsbkarları 1905-1907-ci illərdə azərbaycanlılara qarşı açıq şəkildə genişmiqyaslı qanlı aksiyalar həyata keçirdilər. Ermənilərin Bakıdan başlanan vəhşilikləri Azərbaycanı və indiki Ermənistan ərazisindəki azərbaycanlı

kəndlərini əhatə etdi. Yüzlərlə yaşayış məntəqəsi dağıdılıb yerlə-yeksan edildi, minlərlə azərbaycanlı vəhşicəsinə qətlə yetirildi”. Faktlar və qaynaqlar bir daha təsdiq edir ki, 1905-1907-ci illərdə ermənilər kütləvi şəkildə azərbaycanlılara divan tutmuş, şəhər və kəndlərimizi yandırmış, uşaqları, qadınları, qocaları amansızcasına və vəhşiliklə öldürmüşlər.

Nəticə

Erməni vəhşilərindən qaçıb canını qurtaran on minlərlə azərbaycanlı öz doğma yurd-yuvasını və isti ocağını tərk etmək məcburiyyəti qarşısında qalmış, bununla da Azərbaycanda qaçqınlıq və məcburi köçkünlər dəstəsinin əsası qoyulmuşdur.

ƏDƏBİYYAT

- 1.M.M.Nəvvab . “1905-1906-cı illərdə Erməni – Müsəlman davası” Bakı 1993, səh 123
- 2.M.S.Ordubadi “Qanlı illər” Bakı 1991, səh 140
3. Azərbaycan tarixi VII cild, V cild Bakı 2008, səh 693
- 4.Azərbaycan qəzeti 2 aprel 2011

РЕЗЮМЕ

Десятки тысячи азербайджанцев, спасавших свою жизнь от диких армян, были вынуждены оставить свои родные края и тёплый очаг, положив этим основу ряда беженцев и вынужденных переселенцев в Азербайджане.

SUMMARY

Ten thousands of azerbaijanians who escaped from armenian wilds were forced to leave their native land and sweet home so refugees and intornally displaced was founded.

ОСНОВНЫЕ НАПРАВЛЕНИЯ И МЕХАНИЗМЫ СОЦИАЛЬНОЙ ЗАЩИТЫ НАСЕЛЕНИЯ

*Рустамли Рияд Ариф о.
Магистрант БГУ*

Açar sözlər: əhalinin sosial müdafiəsi mexanizmləri, sosial siyasət, əhalinin sosial müdafiəsi, dövlət siyasəti, əhalinin sosial müdafiə sistemi.

Ключевые слова: механизмы социальной защиты населения социальная политика, социальная защита населения, государственная политика, система социальной защиты населения

Key words: mechanisms of social protection of the population Social policy, social protection of the population, government policy, the system of social protection of the population.

Социальная защита населения является одним из важнейших звеньев в системе социального управления обществом. Вместе с тем, она оказывает влияние на состояние общества и происходящие в нем экономические и политические процессы. Социальная защита определяется как система мер по защите любого гражданина страны от экономической бедности и социальной деградации в результате потери или резкого сокращения доходов, безработицы, болезни, инвалидности, старости [9]. Объектами социальной защиты являются все основные слагаемые уровня жизни человека: доходы, жилье, услуги, образование, здравоохранение и т.д. Государственная система социальной защиты населения проявляется в разнообразных формах:

- пособия по безработице;
- пенсии;
- пособия по болезни, инвалидности;
- жилищные пособия;
- пособия на получение образования;
- медицинская помощь;
- гарантирование государством минимального уровня доходов.

Социальная защита человека возможна на основе обеспечения условий для повышения благосостояния, поддержания определенного статуса различных социальных групп и отношений между ними, формирования и воспроизводства оптимальной социальной структуры общества. Ее невозможно обеспечить и без развитой социальной инфраструктуры, т.е. жилищно-коммунальных услуг, транспорта и связи, образования, здравоохранения, информации. Объем, качество и характер продукции этой сферы должны способствовать созданию нормальных условий жизнедеятельности и воспроизводства населения.

На сегодняшний день в Азербайджане в комплексном развитии Социальной защиты и всех ее механизмов проявляет очень большую инициативу Фонд Гейдара Алиева, Под руководством президента Фонда Гейдара Алиева и Фонда культуры Азербайджана, депутата Милли Меджлиса Азербайджанской Республики, посла доброй воли ЮНЕСКО и ИСЕСКО-Мехрибан Алиевой. Фонд Гейдара Алиева, функционирующий с 2004 года, принимает активное участие в строительстве нового общества, вносит вклад в социально-экономическое развитие страны благодаря реализации различных проектов в области образования, здравоохранения, культуры, спорта, науки и технологии, экологии, социальной и других сферах[1].

Механизм социальной защиты включает меры, касающиеся всех членов общества, и меры, адресованные отдельным социальным группам. К числу первых относится обеспечение системы эффективной занятости, ко вторым – защита отдельных групп населения (обеспечение социальной защиты, создание фондов и т.д.) [2].

Механизм социальной защиты населения в области трудовой деятельности включает в себя следующие направления:

1) при поступлении на работу и увольнение (предупреждение о степени профессионального риска, травматизма, профессиональных заболеваний и сроках их наступления, обязательные медицинские осмотры, проведение профессиональной подготовки и инструктажа, гарантии при увольнении работника);

2) в процессе работы (безопасные условия труда, эффективные средства индивидуальной и коллективной защиты, проведение периодических осмотров, гарантии при переводе работника на другую работу);

3) в случае временной (постоянной утраты) трудоспособности (выявление патологических изменений, перевод в случае заболевания на более легкую работу, обеспечение достаточного уровня жизни при профзаболевании, инвалидности или летальном исходе и т.д.).

Второе направление социальной защиты - защита нетрудоспособного населения. Здесь можно выделить три большие группы: дети до 16 лет и обучающаяся молодежь с отрывом от производства; население, вышедшее из трудоспособного возраста и особые группы населения. Направления защиты этих групп населения:

1. Создание нормальных и равных условий для развития детей (доступность здравоохранения, профилактики и лечения, доступность образования, учреждений культуры, спорта, возможности для отдыха и т.д.).

2. Создание условий для получения профессионального образования; развитие сети профессионального и высшего образования, его доступность, поддержка учащихся и студентов через выплаты стипендий, обеспечения их системой льгот.

3. Создание системы государственного пенсионного обеспечения, охватом пенсиями всех лиц, оказавшихся нетрудоспособными (т.е. пенсии трудовые и нетрудовые).

Третье направление - защита отдельных групп населения: малоимущих, детей-сирот, одиноких пожилых людей, лиц, пострадавших от стихийных бедствий, беженцев и мигрантов, асоциальных групп бомжи, и т.д. Для их защиты необходимо обеспечить жильем, трудоустроить. Это осуществляется за счет: выплаты пособий, назначения льгот и компенсаций; организации социального обслуживания отдельных групп населения через систему специальных учреждений [7].

Механизмы социальной защиты включают:

- обязательное социальное страхование;
- добровольное дополнительное и личное социальное страхование;
- государственную социальную помощь через предоставление пособий, выплат и льгот социально уязвимым слоям населения;
- государственные социальные гарантии бесплатной медицинской помощи, доступности образования, культурных и оздоровительных услуг, жилья; услуги общественных организаций взаимопомощи (благотворительные организации, церковь, общество инвалидов и т. п.).

Существуют два основных механизма социальной защиты населения -- обязательное социальное страхование и социальная помощь. Социальное страхование охватывает преимущественно занятое население (в этом его ограниченность), социальная помощь подразумевает услуги и выплаты и другим категориям населения. Среди механизмов социальной

защиты населения можно также выделить следующие: правовые, организационно-распорядительные, финансово-материальные и кадровые и т.д. [10,11].

Рассмотрим один из основных механизмов социальной защиты населения- Виды экономических механизмов. На уровень жизни определенных категорий населения (ветеранов, детей, инвалидов, учащихся и т. д.), отдельных семей и людей влияют как объективные, так и субъективные факторы: региональные, отраслевые, природно-климатические, профессиональные, национально-демографические, семейные, индивидуальные. При этом государство должно обеспечивать удовлетворение основных потребностей человека в любом месте проживания. В целях создания условий для поддержания стандарта уровня жизни применяются и развиваются экономические механизмы, реализуемые в рамках государственной политики, политики государственно-частного партнерства, общественно-гражданской политики. К основным экономическим механизмам, используемым в настоящее время в социальной сфере, относятся: социальные трансферты, социальное страхование, социальный контракт, социальный ваучер (сертификат), социальная карта, социальный аутсорсинг, корпоративная социальная ответственность. Дальнейшая разработка методов и механизмов социальной защиты населения обусловлено необходимостью научно-исследовательских изысканий со стороны специалистов как в рамках общества, так и в масштабах малых групп [12].

ЛИТЕРАТУРА

1. <http://heydar-aliyev-foundation.org/ru>
2. <http://www.mlspp.gov.az/#>
3. Sosial sığorta haqqında Azərbaycan Respublikasının Qanunu
4. Ünvanlı dövlət sosial yardımını haqqında Azərbaycan Respublikasının Qanunu
5. http://abc.vvsu.ru/Books/e_tur_up/page0009.asp
6. <http://yourlib.net/content/view/13082/155/>
7. John J.Macionis Sociology 9-th edition
8. С.А. Кравченко учебник Социология
9. http://www.motivtruda.ru/napravleniya-social_noj-zacshity.htm
10. Социальное страхование и социальная защита. Доклад Генерального Директора. Международная Конференция Труда. Женева, 1993.
11. Современная экономика труда: Монография / Рук. Авт. кол-ва и науч. ред. Социальная политика: Учебник / Под общ. ред. Н.А. Волгина. -М.: Изд-во «Экзамен», 2008.
12. http://studme.org/16180805/sotsiologiya/ekonomicheskie_mehanizmy_realizatsii_sotsialnoy_zaschity_organizatsii_sotsialnyh_rabot.

XÜLASƏ

Beləliklə əhalinin sosial müdafiəsi və onun reallaşma mexanizmi konstitusiyə-hüquq göstərişlərinə və vətəndaşların hüquq və azadlıqları haqqında beynəlxalq faktlara əsaslanır. Əhalinin sosial müdafiəsi mexanizminin formalaşmasına siyasi iqtisadi, ideoloji, əxlaqi-psixoloji həmçinin ixtisas fəaliyyəti kimi sosial iş ilə əlaqədar olan amillər təsir göstərir .

SUMMARY

Thus, social protection of population and a mechanism for its implementation are based on the constitutional -legal adjustments and the international pacts on human rights and freedom. The formation mechanism of social protection of the population affected by the following factors: political, economic, ideological, moral-psychological and factors associated with social work as a professional activity.

FƏLSƏFƏ

TARIXİ ZAMAN

*Dos. Əlizadə B.X., BDU-nun fəlsəfə kafedrası
aygunalizade@yahoo.com*

Açar sözlər: tarix, tarixi zaman, ictimai fikir tarixində zaman problemi, fəlsəfə və zaman.

Ключевые слова: история, историческое время, проблема исторического времени в социальной мысли, философия и время.

Key words: history, historical time, the problem of historical time in social thought, the philosophy of time.

Fəlsəfi fikrin aktual problemlərindən olan məkan – zaman anlayışlarının təhlili fəlsəfədə hər zaman diqqət mərkəzində olmuşdur. İdrak və mədəniyyətin inkişaf tarixinin təhlili göstərir ki, məkan və zaman anlayışları mifoloji, dini, natur – fəlsəfi və elmi dünyagörüşünün konsepsiyasında həmişə mövcud olmuşdur. Fəlsəfi fikir tarixində bu anlayışlar müxtəlif epoxa və cərəyanlara aid filosof və mütəfəkkirlərin təhlil obyektinə olmuşdur.

Məkan və zaman problemi Q.V.Hegelin, K.Marksın, S.Kantın, F.Engelsin, İ.Nyutonun, A.Eynşteynin və digər filosof və alimlərin əsərlərində geniş tədqiq olunmuşdur.

Azərbaycan alim – filosofları da məkan – zaman probleminə öz tövhihələrini vermişlər. Professor C.Əhmədli, prof. Ə.Məmmədov, Ə.Abbasova Z.Hacıyev, J.Feldman, M.Axundov, V.Nəsirova və s. elmi – tədqiqat işlərini uğurlu hesab etmək olar.

Bu məqalədə məqsəd varlığın əsas mövcudluq formasından biri olan sosial zaman və onun spesifik təzahürü kimi tarixi zaman haqqında fikirləri bölüşməkdir.

Zaman ümumfəlsəfi anlayışı materiyanın mövcudluq forması olmaqla bərabər, tarixi zamanın müəyyən edilməsində mühüm metodoloji rol oynayır. Burada əsas məsələ tarixi zamanın obyektivliyidir yəni, onun insandan və bəşəriyyətdən asılı olmayaraq mövcud olmasıdır. Digər tərəfdən tarix fəlsəfi zamanın bu şəkildə tədqiqi ilə kifayətlənə bilməz. Başqa təbii və humanitar elmlər kimi tarix fəlsəfəsi də zaman anlayışına öz predmeti baxışından yanaşır. Bu anlamda tarix fəlsəfəsi sosial zamanın universal şəxsiyyətini verir, onun qneosoliji və ontoloji səpkilərini araşdırır. Tarix fəlsəfəsi ilə məşğul olan bir sıra filosoflar zaman anlayışının təhlilini verməyə səy göstərmişlər.

Tarixi prosesin fəlsəfi təhlili məsələlərinə geniş yer ayıran alman filosofu K.Yaspers zamana antoloji səpkidə yanaşır. K.Yaspers dünya tarixinin əsas istiqamətlərini müəyyən edərkən “ox dövrü” anlayışını tətbiq etmişdir. O, bu dövrü yalnız empirik yolla, etiqaddan asılı olmayaraq, bütün insanlar üçün əhəmiyyət kəsb edən fakt kimi götürürdü. K.Yaspersin fikrincə, “ox dövrü” b.e.ə. beş yüz illik dövrü əhatə edir. Bu dövrdə bəşəriyyətin həyatında dərin keyfiyyət dəyişiklikləri baş verir və müasir insan tipi meydana gəlir. “Ox dövrü” həm də bir sıra qeyri – adi hadisələrlə əlamətdardır. Çində Konfutsi və Lao – Tszi kimi filosoflar yaşamışdır. Hindistanda Upanişadlar və Budda təlimi yaranmışdır. Həmin dövrdə dünyaya xeyir və şərin mübarizəsi gedirdi və Zərdüşt peyğəmbər sülh haqqında nəsihətlər, Fələstində İliya, İsayya, Jenemiya və başqa peyğəmbərlər çıxış edirdilər. Yunanıstanda bu, Homer, Heraklit, Platon kimi filosofların, Frikidid və Arximedon zamanı idi. Yuxarıda adları qeyd olunan şəxslər Çində, Hindistanda və Qərbdə bir – birindən asılı olmayaraq fəaliyyət göstərmişlər. [1 – səh.29]

Bu dövrdə bütün bu ölkələrdə insan öz varlığını, özünü və imkanlarının sərhədlərini dərk etməyə başlayır. “Ox dövrü” bəşəriyyətin vəhdətə doğru, mədəniyyətlərin qarşılıqlı təsirinə doğru, hər bir mədəniyyətin özünəməxsusluğunu itirməyə doğru hərəkətini göstərir. K.Yaspers

belə bir nəticəyə gəlir ki, “çıxış nöqtəsi kimi qəbul olunan “ox dövrü” bütün əvvəlki və sonrakı inkişaf dövrlərinə verilən sualları və onların miqyaslarını müəyyən edir.” [1 – səh.39]

Tarix fəldəfəsi müəyyən zaman ərzində inkişaf edən cəmiyyəti, tarixi subyektlərin fəaliyyətini, sosial prosesləri və fenomenləri, onların qarşılıqlı əlaqəsi və inkişafı halında öyrənir. Buna görə də, insanların zamanı necə başa düşdüyünü, onun solumun həyatındakı rolunu aydınlaşdırmaq çox vacibdir. Həm də qeyd etmək lazımdır ki, sürətlə inkişaf edən, dinamik xarakterli müasir dövrdə “zaman” sözü ən tez – tez işlədilən anlayışlardan biridir. Bu kontekstdə yanaşdıqda, göstərməlidir ki, biz, həmişə harasa tələsirik. Hətta bir çox gündəlik vəzifələri həll etməyə belə vaxtımız çatmır. Odur ki, təkcə sutkanı, eləcə də saatı və dəqiqəni nəzərə alırıq. Zaman, vaxt, sözün əsl mənasında, uçur. Lakin zamana bu cür diqqət yetirilməsi bütün dövrlərdə eyni olmamışdır. Daha dəqiq desək, insanlar zamanı anlamağa lap keçmişdən başlasalar da, hər bir tarixi dövrdə onu müxtəlif cür qavramışlar. Bu mənada, zamanın bugünkü qavranılması qədim dövr və orta əsrlər ilə müqayisədə, ciddi surətdə fərqlənir. Məsələn burasındadır ki, zaman haqqında təsəvvürlər onun gedişatının və geridönməzliyinin təşəkkül tapma və inkişaf anlayışları ilə sıx bağlıdır. Lakin, insanlar dünyada hər şeyin formalaşdığını, dəyişdiyini və inkişaf etdiyini heç də həmişə dərk etməmişlər.

Professor Ə.Abbasov qeyd edir ki, “sosial materiyanın məkan – zaman təşkilinin anlaşılması çətinliyi ondadır ki, bu təşkil daim inkişafda və dəyişmədədir.” [2 – səh. 106] []

İbtidai qəbilələr dünyanı əbədi və dəyişilməz hesab edirdilər. Onlar zamanı yalnız həyatın sonu kimi başa düşür və ona sosial əhəmiyyət vermirdilər.

Antik dövrdən başlayaraq, zaman haqqında təsəvvürlər həskin surətdə dəyişildi, zaman sosial səciyyə daşımağa başladı. İnsanın həyat fəaliyyətində onun mühüm rolu dərk edildiyi üçün ona qənaətlə yanaşırdılar. İnsanlar tədricən indinin, keçmişin və gələcəyin əlaqəli olduğunu başa düşdülər. İndiki zamanın keçmişlə və gələcək zamanla təmasda olmasını anlamağa başladılar. Hələ vaxtilə böyük filosof Hegel zamanın əbədiliyi haqqında “Təbiət fəlsəfəsi” əsərində yazırdı ki, dünya zaman etibarilə əbədidir. İndiki zamanın olması dünyanın zaman etibarilə əbədi olmasının sübutudur. [3, s.3 – 51]

Zaman ilə bağlı məsələlər XX əsrdə Avropada yaradılmış Annalar məktəbinin nümayəndələrinin də diqqət mərkəzində olmuşdur. Bu məktəbin görkəmli nümayəndəsi Brodel yazırdı ki, sosial zaman çox mürəkkəb və ziddiyyətli hadisə olmaqla, özündə bəşəriyyətin keçmişini və indiki dövrünü əhatə edir. tarixi prosesi təhlil edərkən, istərsə də tarixi tədqiq edərkən tarixçi, zaman anlayışına məhəl qoymaya bilməz. Brodel yazırdı ki, ənənəvi tarixçilər yalnız zamanın qısa bir dövrünə diqqət yetirirdilər və zamanı hadisə xarakterli, seriyalar üzrə olan tarix, ancaq böyük hadisələri [müharibə, inqilab] ifadə edən tarix kimi qələmə verilir. Belə tarix elmi faktiki olaraq zamana məhəl qoymur, buna görə də onun tədqiqinin nəticələri həmişə həddindən artıq sxematik və mücərrəd xarakteri ilə səciyyələnir.

Annalar məktəbi bu nöqsanı aradan qaldırmaq qərarına gəlir və zamanı iki yerə ayırır. Bunlar qısa və uzun zamandır. Zaman həm günləri, sutkaları, ayları, həm də əsrləri və minillikləri bir – birindən ayırır. **Uzun zaman** xüsusi yer tutur, tarixçi ona asanlıqla alışa bilmir, lakin bu zamandan kənarda bəşəriyyətin bütün tarixini izah etmək qeyri – mümkündür. Bu zaman dəyişilməzdir və tarixi prosesi dərk etməyin əsasında durur. Bu zaman sanki, tarixin qəlibidir.

Sosial zamanı tədqiq edərkən nəzərdə tutulmalıdır ki, cəmiyyətdə zamanın hər bir növü sosial xarakter daşıyır. Çünki, cəmiyyətdə baş verən hər şey sosial hesab olunur. Buna görə ictimai elmlərin [tarix, fəlsəfə, sosiologiya] öyrəndiyi zaman **sosial zamandır**, lakin bu elmlərin hər biri onu öz predmeti nöqtəyi – nəzərindən öyrənir.

Tarix fəlsəfəsində zaman daha geniş fəlsəfi mənada götürülür. Tarixə zamanda baş verən və maddi münasibətlərlə şərtlənən proses kimi yanaşılır. Bu işdə tarix fəlsəfəsi yuxarıda qeyd

olunan elmlərin nailiyyətlərinə arxalanır. Bu, ondan irəli gəlir ki, zamanın fəlsəfi təhlili konkret gerçəkliyi öyrənməyi tələb edir, həmin vəzifəni isə başqa elmlərin nailiyyətlərini nəzə almaqla etmək olar. Məsələn, tarixi zaman anlayışını təkcə tarix elmi deyil, tarix fəlsəfəsi də öyrənir, sonuncu başlıca diqqəti onun ontoloji və qnoseoloji səciyyəsinə yönəldir. Ontoloji mənada sosial zaman cəmiyyət tarixinin meydana gəlməsi ilə başlayır. Sosial zaman cəmiyyətin mövcudluq formasıdır, çünki o, onunla birlikdə inkişaf edir və dəyişilir. Qnoseoloji səpki dedikdə isə sosial zamanın mifoloji, naturalis və kosmik terminlərlə mənalandırılması başa düşülür. Başqa sözlə, burada zaman tarixdən kənarda qavranılır. Çünki miflərdə zamanın dəyişmədiyi və inkişaf etmədiyi göstərilir. Buna baxmayaraq, tarix inkişaf etdikcə zamanın qnoseoloji libası da müəyyən dəyişikliyə məruz qalır. Bu məqam onu göstərir ki, zaman, mif və əsətlər vasitəsi ilə deyil, tarixi hadisələr və faktlardan keçərək, öyrənilir. Professor Qabazov İ.A. “xüsusi təqvim zamanı anlayışını seçib ayırır, sonuncu tarixi zamandan fərqli olaraq, bərabər surətdə, ritmik və fasiləsiz surətdə gedir.” [4 – səh.128] belə zaman bütün dövrlər və epoxalar üçün eynidir. Təqvim vaxtının öz tarixi vardır, o, tarixi hadisələrin inkişafı və dəyişilməsindən asılı deyildir.

Təqvim zamanından fərqli olaraq, tarixi zaman konkret tarixi sosial məzmunu malikdir, onda fasiləlilik, tsiklilik və nisbətən təkrarlanma vardır. Tarixi zamanın məzmununu yalnız tarixdəki bütün faktları, hadisələri və prosesləri dialektik vəhdətdə götürməklə, təhlil etmək mümkündür. Təqvim zamanı insanlardan asılı deyil, tarixi zaman isə insanlardan asılıdır. Bu mənada, təqvim zamanı subyektiv xarakter daşıyır. Onun məzmunu tarixin subyektlərinin fəaliyyətindən asılıdır. Tarixi zamanın subyektivliyi həm də bundadır ki, hər bir fərd öz vaxtını istədiyi kimi keçirə bilər. O, zamanı intensivləşdirir və az vaxt ərzində nəhəng işlər görə bilər. Zaman və tarixi dövr anlayışları bir – biriylə sıx bağlıdır. Lakin epoxa müxtəlif mənalarda işlənir. Tarix fəlsəfəsi epoxanın özbaşına müəyyən edilməsinə qarşı çıxır. Onu ümumdünya tarixinin elə bir parçası kimi götürür ki, o, həmin zamanın obyektiv mahiyyət xarakterli və universal cəhətlərə malikdir. Bəzən epoxaları bir amil əsasında müəyyən edirlər. Müasir dövrdə texnoloji amili əsas götürmək geniş yayılmışdır, amma bu, doğru deyil, xüsusən də biz, epoxanı istehsal texnologiyası əsasında müəyyən etmək dəqiq deyil, çünki getərgen və ziddiyyətlidir. Buna görə epoxanı müəyyən edərkən ictimai həyatın elə tərəfləri götürülməlidir ki, onlar bütövlükdə tarixi prosesin təkamülünü ifadə edir.

Bizim epoxamız son dərəcə mürəkkəb və çoxcəhətlidir. Buna görə də onun bəşəriyyət tarixində nə qədər davam edəcəyini söyləmək çox çətindir.

Beləliklə, bizim epoxa son dərəcə mürəkkəb və çoxcəhətlidir. Heç kim deyə bilməz ki, bu epoxa bəşəriyyət tarixində nə qədər zaman davam edəcəkdir. İntibah dövrü üç – dörd əsr, antik dövr beş min ildən çox davam etmişdir.

Tarixi proses getdikcə sürətlənir. Ola bilər ki, bizim dövr Renessans dövrü ilə müqayisədə daha az vaxt mövcud olsun. Hegelin dediyi kimi, tarixi zaman əbədidir və onun sərhədləri daxilində, əgər bəşəriyyət özünün prinsip və normalarına və təbiətin qanunlarına uyğun şəkildə yaşaya bilsə, hələ çoxlu epoxalar olacaqdır.

Ə D Ə B İ Y Y A T

1. Ясперс К. Истоки истории и ее цель М: 1991, с.29 – 35
2. Абасов А.С. Пространство, время, познание Б: «ЭЛМ», 1986, с.98 – 107
3. Гегель Г.В. Философия природы М: «Мысль», 1975, с.51– 59
4. Гобозов И.А. Введение в философию истории МТЕИС – 1999, с.128 – 139

TARİXİ ZAMAN

XÜLASƏ

Dos. B.X. Əlizadə

Məqalədə sosial fəlsəfənin aktual problemlərindən biri olan tarixi zamanın təhlili verilir. Antik dövrdən başlayaraq müasir dövrə qədər tarixi zaman haqqında fikirlər təqdim olunur. Müəllif tarixi zamanın ontoloji və qneoseoloji aspektlərindən təhlil edir, təqvim zamanı və tarixi zamanın fərqli cəhətlərini izah etməyə çalışır. Məqalədə zaman və tarixi epoxa anlayışlarının əsas tərəfləri təhlil olunur.

ИСТОРИЧЕСКОЕ ВРЕМЯ

РЕЗЮМЕ

В статье представлен анализ одной из актуальных проблем социальной философии – проблемы «исторического времени». Рассмотрены различные взгляды на проблему «исторического времени», начиная с античного периода, и до наших дней. Автор исследует онтологические и гносеологические аспекты «исторического времени», старается разъяснить различия календарного времени и исторического времени. В статье анализируются основные стороны понятий времени и исторической эпохи.

HISTORICAL TIME

SUMMARY

The article presents the analysis of historical time – one of the topical issues of social philosophy. It includes information on different ideas about historical time that have been put forward in various centuries. The author analyses the historical time from ontological and epistemological viewpoints and tries to explain different sides of calendar time and historical time. The article also presents main aspects of concepts as time and historical epoch.

ОНТОЛОГИЧЕСКИЙ АСПЕКТ ВЗАИМОСВЯЗИ БИОЛОГИЧЕСКОГО ПРОСТРАНСТВА И ВРЕМЕНИ

*Доц.БГУ,к.ф.н.З.Бейдулова, кафедра философии
kloto2007@gmail.com*

Ключевые слова: живая природа, биологическое пространство биологическое время, концепция целостной (интегральной) социальной природы человека.

Açar sözlər: canlı təbiət, bioloji məkan, bioloji zaman, insanın vahid (inteqral) sosial təbiəti konsepsiyası.

Keywords: wildlife, biological space, biological time, integral human social nature concept

Появление живой природы связано с формированием специфического типа ее пространственно-временной организации. Появляется специальное, биологическое пространство-время, словно вписанное во внешнее по отношению к нему пространство-время неживой природы. Особенности биологических пространственно-временных структур проявляются на различных уровнях организации живого. Пространственную организацию живых молекул характеризует асимметрия "левого" и "правого" в группировках атомов [1.98].

Неравенство левизны и правизны проявляется не только лишь на молекулярном уровне, но и на уровне организмов, выражаясь в их строении и динамике.

Существует не только лишь симметрия, но и асимметрия в строении органов, в композиции частей тела проблематичных организмов. Подобное сочетание асимметрии и симметрии обеспечивает активно-приспособительные реакции организмов, разнообразие функций и движений, необходимое именно для их выживания.

Особенности биологических пространственно-временных структур проявляются на различных уровнях организации живого. Для выяснения взаимосвязи между ними необходимо сначала ответить на более общий вопрос: как вообще связаны в человеке социальное и биологическое начала? На этот вопрос пока не существует однозначного ответа. Мы изложим здесь точку зрения ряда философов и биологов, основанную на диалектической концепции развития, концепции соотношения основных форм (ступеней развития) материи и на исследованиях в области биологии и медицины.

В философии, социологии, психологии и других науках об обществе сложились четыре концепции соотношения социального и биологического в человеке (обществе). . Соотношение социального и биологического в человеке и обществе наиболее полно и точно описывает концепция целостной (интегральной) социальной природы человека. Человек рассматривается как социальное существо, в котором, как в микрокосме, сохраняются свойства и закономерности биологической формы материи (2.83). С появлением социальных качеств человек не перестал, конечно, быть живым существом.

Биологические особенности человека устанавливают некоторые рамки и пределы, ограничивающие возможности развертывания социальных процессов. Физическая организация человека такова, что он не может, например, долго обходиться без пищи, самостоятельно передвигаться со скоростью автомобиля или копать землю с производительностью экскаватора. Ограниченность биологических возможностей прямо влияет на производительность труда, способность усваивать информацию, на скорость осуществления любого вида деятельности. Таким образом, мы можем сказать, что биологическая основа человеческого организма не определяет содержания высших по отношению к ней социальных процессов, но задает некоторые границы и пределы, за

которые социальные процессы выйти не могут. Социальная деятельность человека оказывает обратное направляющее воздействие на биологическую основу его организма, изменяя и перестраивая ее (в тех пределах, которые допускают законы биологии). Так, переход к прямохождению, изменение скелета, мускулатуры и особенно развитие руки происходили у первобытных людей под воздействием социальной трудовой деятельности. Социальные катаклизмы — голод, войны, экономические кризисы и т. п. — приводят к изменению продолжительности жизни и ухудшению здоровья людей. Успешное экономическое развитие государств, наоборот, создает лучшие возможности для удовлетворения биологических потребностей человека в пище, жилье, для роста численности населения, улучшения состояния здоровья и других положительных биологических изменений в обществе.

Направляющее воздействие социального приводит к тому, что биологические качества человека продолжают развиваться и достигают большего совершенства, чем у животных. В этом смысле говорят, что человек — «самое живое из всех живых существ». Биология человека — самая развитая и совершенная биология. Это выражается в том, что человек в биологическом отношении приспособлен к занятию любой экологической ниши, любой среды обитания — вплоть до космического пространства. Кроме того, человек обладает наибольшей в животном мире физической активностью. Существуют подсчеты, согласно которым человек в течение жизни тратит на 1 кг живого веса в 6 раз больше энергии, чем наиболее активные хищники. Социальная активность приводит к повышению биологической активности организма (человек двигается больше, чем животные). Прав был Гегель: «...Практическая культура и состоит именно в привычке и потребности в занятии» [1.186].

В ходе исторического развития меняется социальный запрос на биологические особенности человеческого организма. При этом в разные исторические эпохи оказываются востребованы совершенно различные биологические черты и задатки человека. Так, в эпоху примитивного физического труда ценится физическая сила, а в эпоху компьютеров — интеллектуальные, творческие способности. Это означает, что природа человека целостна, социальна, а социальная форма материи в диалектически снятом, подчиненном виде содержит в себе свою биологическую, химическую и физическую основы.

Механизм взаимодействия общества и его природной основы наиболее точно описывает именно концепция интегральной социальной природы человека.

Концепция двойственной, социально-биологической природы человека обычно исходит из того, что в истории общества идет борьба между биологическим и социальным началом. С точки зрения концепции целостной, интегральной природы человека, биологическое — основа социальных процессов, которая в ходе развития общества не ослабевает, а, наоборот, усиливается вместе с укреплением собственно социального. Социальное не «вытесняет» из человека некое «звериное начало», а развивается только вместе с этим включенным в него биологическим началом. Мы живем в эпоху формирования постиндустриального общества, когда разворачиваются кризисные процессы во многих сферах человеческой деятельности (экологический кризис, кризис доверия, кризис семьи и т. п.). Специалисты утверждают, что есть основания говорить и о состоянии социально-биологического кризиса, в котором находится современная цивилизация.

В период формирования человеческого общества биологическая организация человека постепенно приспособилась к трудовой деятельности. Под ее воздействием изменялась рука, возникло прямохождение, развивался мозг, совершенствовались нервная система и органы чувств. Формирование индустриальной и постиндустриальной цивилизации, особенно возникновение компьютерного труда, повлекло за собой качественное изменение физических нагрузок на организм. Однако биологические приспособительные механизмы работают

гораздо медленнее, чем развивается современная техника и меняется образ жизни. Технические новшества внедряются под влиянием экономических и политических интересов отдельных людей и социальных групп. При этом никто на первых порах не задумывается, насколько они соответствуют биологическим возможностям организма. Неизбежно возникает более или менее сильное рассогласование между этими возможностями и новой техникой, технологическими процессами, новым ритмом жизни.

На современном этапе сложное, не до конца изученное разрушающее воздействие на организм оказывают работа на компьютере, мощная звуковоспроизводящая аппаратура, новые, синтезированные человеком химические вещества, навязанный современным обществом режим работы и отдыха и многие другие факторы окружающей нас «второй природы». Можно сделать вывод: необходимы специальные усилия общества по согласованию новых реальностей общественной жизни и биологических возможностей человеческого организма. Это противоречие не может разрешиться само собой.

На наш взгляд, необходимо проведение новых мер в социальном и медицинском обслуживании, в образовании, в применении и обслуживании необходимых для них техники и оборудования. Таким образом, взаимосвязь биологических и социальных факторов развития человека и общества не остается неизменной. Она эволюционирует вместе со всей общественной системой.

ЛИТЕРАТУРЫ

1. Гулыга А. Немецкая классическая философия. - М.: Наука, 2004.
2. Орлов В. В. Материя, развитие, человек. Указ. соч.; Оконская Н. Б. Диалектика социального и биологического в историческом процессе. Пермский университет. Пермь, 1995.

BİOLOJİ MƏKAN VƏ ZAMANIN QARŞILIQLI ƏLAQƏSİNİN ONTOLOJİ MƏQAMI

XÜLASƏ

Z.K.Beydulova, BDU

Canlı təbiətin yaranması, həmçinin onun məkan-zaman təşkil olunmasının spesifik tipinin formalaşması ilə bağlı idi. Sanki, cansız təbiətin məkan-zamanına salınmış xüsusi bioloji məkan-zaman yaranır. Bioloji məkan-zaman strukturlarının xüsusiyyətləri canlı təbiətin müxtəlif səviyyələrində əks olunur. Canlı molekulların məkan təşkilini atom qruplaşmalarında “solun” və “sağın” asimetriyası xarakterizə edir. Üzvi molekulların əksəriyyəti iki formada mövcud ola bilər. Bunlar bir birindən atom qruplaşmalarının məkan səmtləşməsi ilə fərqlənir. Belə ki, “sağtərəfli” qruplaşma formasına onun güzgüdəki əksi kimi, “soltərəfli” forması uyğundur. Canlı sistemlərə gələndə isə, burada onları təşkil edən molekullarda yalnız “soltərəfli” formalar mövcuddur.

THE ONTOLOGICAL ASPECT IN CORRELATION OF BIOLOGICAL SPACE AND TIME

SUMMARY

Z. K. Beyduloval, Baku State University

The emergence of wildlife has also been associated with the formation of a specific type of its space-time organization. There is a special biological space-time, as if inscribed in the external in relation to it the space-time of inanimate nature. Specifics of biological space-time structures are manifested at various levels of the live organization. Spatial organization of living molecules characterizes the asymmetry of the "left" and "right" in the groups of atoms. Majority of organic molecules can exist in two forms differing in the spatial orientation of the groups of atoms. The form with a "right-handed" group corresponds to its mirror "left-hand" form. As for the live systems, their constituent molecules have only "left-handed" form.

MÜASİR ANQLO-AMERİKAN FƏLSƏFƏSİNDƏ ŞÜÜR PROBLEMİNİN QOYULUŞU

Hüseynov Elmar Nəbi o.
BDU-nun Fəlsəfə kafedrası

Açar sözlər: Anglo-American fəlsəfə, şüur problemi, şüur növləri, müasir fəlsəfə.

Ключевые слова: англо-американская философия, проблема сознания, виды сознания, современная философия.

Keywords: Anglo-American philosophy, the problem of consciousness, types of consciousness, modern philosophy.

Məlum olduğu kimi, şüur anlayışı adı altında bir çox məqamlar nəzərdə tutulur. Bu məqamlardan biri *fenomenal şüur* anlayışdır. Anqlo-Amerikan fəlsəfəsində fenomenal şüur deyərkən hər hansı hissiyyatın və ya təcrübənin, məsələn, rəng təcrübəsinin və ya ağrı hissəsinin əslində beyində necə bir duyğu yaratdığı nəzərdə tutulur. Digər mühüm anlayış isə *refleksiv şüur*, yəni fenomenal şüur səviyyəsində yaşanan hissiyyatın və ya qazanılan təcrübənin analiz edilməsidir. Fenomenal və refleksiv şüur formalarını bir-birindən necə fərqləndiyini əyani olaraq təsəvvür etmək üçün beyninizdə ağrı hissini yaşayan iki körpənin obrazını canlandırın, amma bu körpələrdən yalnız birinin beynində həmin hissiyyat barəsində fikir formalaşmalıdır. Belə şəraitdə körpələrin hər ikisinin fenomenal şüura malik olduğunu deyə bilsək də onlardan yalnız biri həm də refleksiv şüura sahibdir [8, s. 56].

Müasir Anqlo-Amerikan fəlsəfəsində şüur ilə əlaqədar əsas müzakirələr “*şüurun mürəkkəb problemi*” (“The Hard Problem of Consciousness”) adlandırdıqları məsələ ətrafında cəmləşir. Burada şüurun mürəkkəb problemi deyərkən şüur vəziyyətinin beynin nevroloji əsasları (beyində neyronların aktivliyi) üzərində empirik izahı nəzərdə tutulur. Məsələn, əgər neyronların konkret N vəziyyəti beyində nümunə kimi götürdüyümüz qırmızı hissiyyatının və ya təcrübəsinin nevroloji əsasını təşkil edərsə, onda N niyə həm də digər hissiyyatın və ya təcrübənin deyil, məhz qırmızı rəng hissiyyatının və ya təcrübəsinin nevroloji əsası kimi çıxış edir? Bu mənada Avstraliya Milli Universitetinin fəlsəfə professoru David Chalmers özünün “*Şüurlu Düşüncə*” əsərində şüurun “mürəkkəb” və “asan” problemlərini bir-birindən fərqləndirir. Onun fikrincə, nevrologiya, psixologiya, neyro-biologiya və bu qəbildən olan digər elmlər çərçivəsində beynin konkret hissələrinin və ya bu hissələrdəki neyron aktivliyinin və funksional fəaliyyətinin öyrənilməsi əslində şüurun asan problemləri sırasına aid etmək olar [1, s. 5]. Aydın məsələdir ki, adı yuxarıda qeyd olunan problemlərin tədqiq olunması da əslində asan deyil, elmi texnoloji tərəqqinin ən son nailiyyətlərindən və bu nailiyyətlərin insan beyninin empirik yolla tədqiqinə tətbiq olunmasından asılıdır.

Erkən dövrün alimləri beyin üzərində tədqiqatı yalnız insan bioloji ölüm keçirdikdən sonra onun beyninin öyrənilməsi və ya beyin zədəsi olan insanların hərəkət və davranışlarında müşahidə olunan simptomların analiz edilməsi ilə məhdudlaşdırırdılar. Amma genetik sahəsindəki irəliləyişlər və tibbi müdaxilə olmadan beyin obrazının canlandırılmasına imkan verən texnologiyaların - PET (positron-emission tomoqrafiya) və fMRI (funksional maqnetik resonans imic) – tətbiqi sayəsində insan beynini real zamanda müxtəlif şəraitlərdə, məsələn, problem həll edərkən, sözləri ifadə edərkən, keçmişi xatırlayarkən, emosiyalarını formalaşdırarkən, inanarkən, sevrəkən, qorxarkən, təlaş keçirərkən, musiqi dinləyərkən, bir sözlə çox müxtəlif kontekstlərdə müşahidə etmək və empirik cəhətdən tədqiq etmək mümkündür [7, s. 4]. Bütün texnoloji və elmi tərəqqi beyində neyronların aktivliyini və funksional fəaliyyətini öyrənən nevrologiya elmində və bu elmin müxtəlif sahələrində inqilabi dəyişikliklər yaratsa da beyinə daxil olan siqnallarda ehtiva olunan informasiyaların hansı səbəbdən bir hissəsinin şüur,

digər hissəsinin isə altşüür sahəsində toplandığını izah etməkdə çətinlik çəkir. Amma şüurun mürəkkəb probleminin ilk dəfə öyrənilməsi daha əvvəllərə -- keçən əsrin 70-80-ci illərə təsadüf edir [5, s. 354-361].

Müasir Anqlo-Amerikan fəlsəfəsində şüurun mürəkkəb probleminin öyrənilməsinə yanaşmada 4 istiqamət mövcuddur:

1) *Eliminativizm*. Bu istiqamətin yanaşmasına əsasən yuxarıda qeyd etdiyimiz mənada şüür ümumiyyətlə, mövcud deyil. Bu səbəbdən şüurun mürəkkəb problemi də mövcud ola bilməz [2; s. 10].

2) *Fəlsəfi Reduksionizm* və ya *Deflyasionizm*. Bu istiqamətin yanaşmasına əsasən şüür mövcuddur və onu bir anlayış kimi qeyri-fenomenal terminlər vasitəsilə izah etmək olar. Bu mənada şüurun bihevioral, funksional, reprezentional və koqnitiv analizləri mümkündür [3, s. 16].

3) *Fenomenal Realizm* və ya *İnflasionizm*. Bu istiqamətin də yanaşmasına görə şüür mövcuddur, amma onu bir anlayış kimi yalnız qeyri-fenomenal terminlər ilə izah etmək mümkün deyil. Məsələn, məntiqi bihevioristlərin yanaşmasına görə biz ağrı anlayışını konkret davranış modelləri əsasında izah edə bilərik. Halbuki, inflyasionistlər bunun mümkünliyünü istisna edirlər. Müasir inflyasionistlərin fikrincə, şüür mühüm əhəmiyyətə malikdir və təbiətsünaşlıq elmləri inkişaf etdikcə, onun təbiətini empirik yolla tam izah edə biləcəyik. Bu mənada inflyasionistlər şüurun beynin nevroloji vəziyyəti və toplayıcı xarakteri əsasında *elmi izahını* qəbul edirlər. Amma bu şüurun mahiyyətinin tam izahı demək deyil, məsələn, istilik anlayışı elmi cəhətdən molekullar arasındakı kinenik enerji ilə izah edilir, amma məntiqi baxımdan “istilik” anlayışı ilə “kinetik enerji” anlayı bir-birindən fərqlənir. Bu səbəbdən inflasionizm şüurun mürəkkəb problemini qəbul edir və şüurun “asan” problemləri kimi onun da empirik izahına çalışır [9, s. 21-27].

4) *Dualistik Naturalizm*. Bu istiqamətin yanaşmasına görə ənənəvi materializm yalnızdır, amma alternativ olaraq karteziyan dualizmi deyil, pan-fizikalizmi qəbul etmək lazımdır [1, s. 25].

Nyu York Universitetinin fəlsəfə professoru Ned Blokun fikrincə deflyasionist yanaşma fenomenal şüurun bəzi mühüm xüsusiyyətlərini diqqətdən kənarda qoyur. Fenomenal şüür beynin müəyyən funksional fəaliyyəti ilə əlaqədardır və ətraf aləmin insan beynində obrazını yaradır, amma mahiyyət etibarilə şüür onlardan daha geniş anlayışdır. Belə ki, bir insanın beynində qırmızı rəng obrazını yaradan eyni obyekt başqa bir insanın beynində yaşıl rəng obrazını yarada bilər. Ağrı zədə ilə sıx bağlı ola bilər, amma ağrını dəhşətli edən yalnız bu zədə deyil.

Deflyasionist yanaşmaya görə isə şüurun mürəkkəb problemi illuziyadır. Eyni məntiqlə istənilən insan H_2O birləşməsinin niyə benzinin deyil, məhz suyun kimyəvi əsası olduğunu soruşa bilər. Suyun onun kimyəvi tərkibli əsasından ibarət olduğu kimi istənilən Q şüür fenomeni də neyronların aktivliyini və funksional fəaliyyətini nəzərdə tutan əsasdan başqa bir şey deyildir. Amma Ned Blokun fikrincə, yuxarıdakı sualların cavablandırılmasında və ümumiyyətlə, şüurun mürəkkəb probleminə yanaşmada çıxış nöqtəsi kimi Jaksonun məşhur “Meri” nümunəsini götürə bilərik [4, s. 127-136]. Bu nümunəyə əsasən uzaq gələcəkdə qara və ağ rənglərdən ibarət olan otaqda böyümüş və neyronlar üzrə alim olan Meri rənglər və onun beynində yaratdığı obraz barəsində hər bir şeyi elmi cəhətdən izah edə bilər. Amm ilk dəfə o, otaqdan kənara çıxarkən və hər hansı qırmızı rəngli obyekt ilə qarşılaşarkən əyani olaraq qırmızı rəngin nə demək olması barəsində yeni təcrübə qazanır. Jaksonun fikrincə, məhz axırıncı qəbildən olan təcrübəni elmi faktlar ilə izah etmək mümkün deyil və deməli, dualizm doğrudur.

Yuxarıdakı “Meri” nümunəsinə Anqlo-Amerikan fəlsəfəsində 90-cı illərdən etibarən müxtəli əks arqumentlər irəli sürülür [6, 81-108; 11, 706-725]. Bu arqumentləri ümumiləşdirsək,

şüurun mürəkkəb problemi ətrafında hər hansı obyektin əlaməti ilə həmin əlamət barəsindəki anlayışı bir-birindən fərqləndirməli oluruq.

Məlum olduğu kimi, anlayış fikir prosesində ətraf mühitin hər hansı obyektinin beyində obrazının yaradılması prosesidir. Anlayışları həm də fikir prosesinin gedişatında şərh edilmiş simvollar da adlandırmaq olar. Anlayışın belə izahı geniş yayılmış digər fəlsəfi yanaşma – anlayışların obyektləri mənalandırma prosesinə daxil edilməsi ilə ziddiyyət təşkil edir. Bu mənada ixtiyari X və Y eyni anlayışlar sinfinin elementi olması üçün onlar eyni kateqoriyadan olan obyektlər sinfini ifadə etməli və eyni mənaya malik olmalıdır. Amma “su” və “H₂O” eyni obyektin müxtəlif aspektlərini ifadə edir və müxtəlif mənalara gən plana çəkir. Beləliklə, məntiqi baxımdan su anlayışı və H₂O anlayışı bir-birindən fərqlidir. Bu kontekstdə bizim təcrübə anlayışımız (experiential concept) lingvistik anlayışdan (linguistic concept) fərqlənir. Təcrübə anlayış məsələn, qırmızı rəng barəsində hər hansı fenomenal vəziyyəti, fenomenal düşüncəni, mental obrazı və ya qırmızı rəngi tanımaq bacarığını ehtiva edir.

“Meri” nümunəsində Meri müxtəlif anlayışlar vasitəsilə artıq öyrənmiş olduğu anlayışın yeni əlaməti ilə tanış olur. O, otaqda olarkən müxtəlif elmi anlayışlar vasitəsilə qırmızı rəng barəsində artıq subyektiv təcrübə qazanmışdır. Amma otağı tərk edəndən sonra o, eyni anlayış barəsində həm də fenomenal təcrübə qazanır. Nəticədə o, yeni fakt öyrənir. Onun beyində köhnə fakta aid yeni anlayış formalaşır. Başqa sözlə, o, artıq nəzəri baxımdan qırmızı rəngi görməyin nə olduğunu bilirdi. Eyni zamanda o, artıq nəzəri baxımdan qırmızı rəngli hər hansı obyekt ilə qarşılaşarkən beyində hansı proseslərin baş verdiyini bilirdi. Onun öyrəndiyi yeni şey təcrübə olaraq beyində qırmızı rəngin fenomenal obrazının formalaşmasıdır.

Fərz edək ki, “Meri” nümunəsi şüur-vücut eyniliyinin (mind-body identity) mümkün olmaması üçün əsaslı arqumentdir. Belə ki, birinci şəxsin subyektiv əlamətləri üçüncü şəxsin beyində formalaşan obyektiv əlamətləri ilə eyni ola bilməz. Amma anlayışların və onların əlamətlərinin fərqləndirilməsi bizə subyektiv və obyektiv olanın fərqləndirilməsinin müxtəlif əlamətlər arasında deyil, müxtəlif anlayışlar arasındakı fərq ilə izah etməyə imkan verir. Subyektiv anlayışın və obyektiv anlayışın hər hansı eyni əlaməti ehtiva edə bilməməsi üçün heç bir səbəb yoxdur. Beləliklə, biz əlamətlər arasındakı dualizmi anlayışlar arasındakı dualizm ilə əvəz edə bilirik.

Anlayışların və onların əlamətlərinin fərqləndirilməsi şüurun mürəkkəb probleminin izahı istiqamətində fərqli bir istiqamət təklif edir. Şüurun izahında olan boşluq dualizmdən daha çox qeyri-adekvat anlayışlardan istifadə nəticəsində meydana çıxır. Biz istiliyin nə üçün molekullar arasındakı kinetik enerji nəticəsində meydana gəldiyini anlamayan Sokrataqədərki dövrün insanlarına bənzəyirik, çünki o dövrün insanların beyində onu izah etmək üçün zəruri olan anlayışlar hələ formalaşmamışdır. (Məlum olduğu kimi, 17-ci əsrə kimi istilik temperaturdan aydın şəkildə fərqləndirilmirdi.) Hər iki prosesi səbəb-nəticə kontekstində izah etmək üçün həm istilik, həm də kinetik enerji anlayışları aydın şəkildə insan beyində formalaşmalıdır. Bu mənada şüurun mürəkkəb probleminin izahı zamanı əsas sual yaradan məqam şüurun indiki izahı zamanı fiziki anlayışların necə fenomenal əlamət daşıya bilməsidir.

Müasir Anqlo-Amerikan fəlsəfəsi şüur probleminə yanaşmada onun üç anlayışı fərqləndirirlər. İlk iki anlayış artıq nəzərdən keçirdiyimiz fenomenal şüur və refleksiv şüurdur. Axırıncı anlayış isə insan beyində altşüurda qorunan informasiyalara “qlobal giriş” (global accessibility) adlanır və mahiyyət etibarilə altşüurda gizli qalan informasiyanın şüur sferasına necə daxil olması üzərində olan məsələləri əhatə edir. Amma istənilən halda şüurun mürəkkəb problemi yalnız fenomenal şüur anlayışı ilə bağlıdır, lakin bununla yanaşı insan beyində gizli qalan informasiyalara qlobal girişin necə reallaşmasını da əhatə edir. Təəssüf edici fakt isə müxtəlif elmlər – psixologiya, nevrologiya və s. çərçivəsində şüur ilə əlaqədar olan empirik

tədqiqatların əsasən refleksiv şüur üzərində cəmləşməsi, digər iki anlayışın isə empirik cəhətdən tədqiqatının istənilən dərəcədə uğur qazanmamasıdır.

ƏDƏBİYYAT

1. Chalmers, D. "The Conscious Mind", Oxford University Press, 1996
2. Dennett, Daniel. "On the absence of Phenomenology" // Body: Mind and Method. Essays in Honor of Virgil Aldrich. Reidel. 1979
3. Dennett, Daniel. "Consciousness Explained", Boston: Little Brown. 1991
4. Jackson, Frank. "Epiphenomenal Qualia" // Philosophical Studies 32, 1982
5. Levine, J. "Materialism and qualia: the explanatory gap" // Pacific Philosophical Quarterly 64: 1983
6. Loar, Brian. "Phenomenal States" // Philosophical Perspectives 4, Action Theory and Philosophy of Mind, 1990
7. Louann Brizendine. "The Female Brain", New York: Broadway Books, 2006
8. Ned Block. "Consciousness, Philosophical Issues about" // The Encyclopedia of Cognitive Science, New York University Press, 2000
9. Ned Block and Stalnaker Robert. "Conceptual Analysis and the Explanatory Gap" // The Philosophical Review, January 1999
10. Rey, Georges. "Contemporary Philosophy of Mind", Blackwell: Oxford. 1997
11. Tye, Michael. "Phenomenal Consciousness: The Explanatory Gap as a Cognitive Illusion", Mind 108, 1999

SUMMARY

This article is about one of the most interesting and problematic issue of modern Philosophy Of Mind – "the Hard Problem of Consciousness". Modern Anglo-American Philosophy approaches to that problem in close connection with different "brain" and "mind" sciences – psychology, neuroscience, neurobiology, etc. The different approaches within Anglo-American Philosophy, especially Philosophical Reductionism (Deflationism) and Phenomenal Realism (Inflationism), also different concepts of consciousness, such as phenomenal consciousness and reflexive consciousness have been analysed in that entry.

РЕЗЮМЕ

Эта статья об одной из самых интересных и проблемной вопросу современной философии сознания - "жесткий проблема сознания". Современный англо-американской философии подходит к этой проблеме в тесной связи с "мозг" и "разум" наук - психологии, неврологии, нейробиологии и т.д. Различные подходы в рамках англо-американской философии, особенно философского редукционизмаи феноменального реализма, а также различные концепции сознания, такие как феноменального сознания и рефлексивного сознания были проанализированы в этой статье.

SUFİLİK FƏLSƏFƏSİNDƏ MİSTİK YOLUN MƏQSƏDİ

*Babazadə Günel,
BDU-nun II kurs magistrantı
nur_meryem@yahoo.com*

Açar sözlər: yol, hal, məqam, səma, zikr, xəlvət.

Ключевые слова: дорога, состояние, момент, небо, воспоминание, секретный.

Key words: way, case, opportunity, remembrance, secret.

Sufilərin özləri də daxil olmaqla, əksər müəlliflərin bu mövzudakı əsərləri həmin terminin etimologiyası ilə başlayır. Müsəlman mistikləri əsasən bu sözün ərəb sözü olan safə “təmizlik” ilə, ya da əhl əs-suffa-mömin olan, ancaq peyğəmbərin məscidində yaşayan kasıb silahdaşları mənası ilə, ya da əhl əs-saffa-məsciddə, ya da Allah qarşısında birinci sıranı, vəziyyəti tutanlar mənası ilə əlaqələndirirdilər. Ancaq, daha geniş yayılmış etimologiyaya görə, bu söz ərəbcə yun mənasını verən “suf” sözündən götürülüb. Ərəb fəli “tasavavafa” bu sözdən əmələ gələrək, “yun paltar geyindirilmiş” mənasını verir. Müsəlman mistikini sufi və ya mütəşavvif adlandırırlar [1].

Dini qanuna səthi, başdansovma riayət olunmasından narazı qalan peyğəmbər və onun bəzi silahdaşları çox vaxt sufi ədəbiyyatında ilk sufilər kimi qələmə verilir. Ancaq daha inandırıcı nəzəriyyə bundan ibarətdir ki, təşəvvüf termini IX əsrin I yarısından əvvəl geniş yayılmamışdır, həmin zaman da məkan olaraq İraq, Suriya və Misirdə yaşayan müsəlmanlar arasında yayılmışdır.

Əksər müsəlmanların şəxsi möminliyə, mənəvi təmizliyə, Allah qarşısında qorxuya, ilahi qanunlara ciddi riayət olunmasına xüsusi əhəmiyyət verdikləri bir vaxtda, Allaha etimad axtarışlarında daha uzağa gedənlər oldu. Bunlar sufi hərəkatının müjdəçiləri hesab olunan zahidlər (tərkidünyələr) idi. Onlar müəyyən əhd-peymanlar əsasında Allahla daxili yaxınlığa nail olmağa çalışırdılar. Bunlara xüsusilə yeməyə məhdudiyyət, təvazökarlıq, əlavə zahidlik rituallarının yerinə yetirilməsi, uzun gecə yuxusuzluqları, Quran mətnlərinin mənası üzərində dindar düşüncələr, həmçinin fikri tam Allaha yönəltmək var idi.

Sufi nəzəriyyəsi və ideyasının əsasında bir neçə konsepsiya durur ki, bunların sırasında “sufi yolu”, “hal” və “məqam” konsepsiyaları mühüm yer tutur.

Bir çox sufi mütəfəkkirləri mistik yolun üç etapi haqqında müzakirələr aparırdılar. Birinci, yeni başlayan sufilərin ilahi qanunun göstərişlərinə ciddi riayət edilməsindən (şəriət) və onların şəxsi qüursuz (təmiz) möminliklərini (zahidliklərini) saxlamalarından ibarətdir. Bu mərhələnin əsas tələblərini yerinə yetirdikdən sonra yolçu (salik) özünün “Allah yolu”na (təriqət) düşməyə hazır olurdu. Bu “yol”u axıra qədər keçdikdən sonra o, birbaşa “Həqiqi reallığa” (həqiqətə), ya da Allaha (haqqa) aparan yola qədəm qoyurdu. Sufi əsərlərində yolun bu üç mərhələsini hərdən şəxsi möminlik və inamın müxtəlif dərəcələri ilə əlaqələndirirlər, məhz: islamla, ihsanla, imanla. İslam dedikdə, “cəhd edən” (müridin) Quran və Peyğəmbər sünnələrində ifadə olunan Allahın iradəsinə itaətkarlığı başa düşülür. İman dedikdə, onların mənə dərinliyinin dərk edilməsi anlaşılır. Mistik yolçu ona taleyin göndərdiyi kömək edən möhkəm daxili sakitlik və inam əldə edir. “Yaxşılıq” mərhələsinə (ihsan) çatan yolçu Peyğəmbər rəvayətlərinə görə, Allaha elə xidmət etməyə başlayır ki, sanki “onu görür” [5].

Sufi mütəfəkkirləri adətən göstərir ki, dini düşüncənin bu mərhələsi bütün dini həqiqətlərin və özünün bu dünyada yerinin tam və səhsiz dərk edilməsini nəzərdə tutur. “Axtaran” özünün onun mövcudluğunun hər bir dəqiqəsində özünü hər bir hərəkətinə və hər bir fikrinə daim nəzarət edən Allahın bir başa hüsurunda hiss edir.

Sufilərə görə, həqiqət mistik yolun son məqsədini təşkil edir. Təriqət isə mistik yolçunun keçməli olduğu psixiki, etik və mənəvi kamillik proseslərinin zəruri konseptual və etik cəhətlərini təşkil edir. Bu proses həmişə özünün alçaq nəfsi ilə, daxili kəşf ilə mübarizə və mistik halların dəyişməsi ilə müşahidə olunur. Sufi yolu ilə hərəkət edən mistik yolçu hər bir məqama xas olan müəyyən tələb və qaydalara riayət etməlidir. Hər bir yolçu bu tələb və qaydalara özünəməxsus şəkildə şərh verə bilər. Buna görə də, zaman keçdikcə sufi müəllifləri təriqətlər haqqında danışmağa başladılar. Buna görə də “teriqət” termini bu və ya digər sufi müəllimin və ya sufi məktəbin başlanğıc verdiyi psixoloji və mənəvi hazırlıq metodunu ifadə etməyə başladı. Sufi əsərlərində mistik yolun son məqsədi mistikin şəxsiyyətinin Allahda “yoxa çıxması”, “ərimə” mərhələsi hesab olunur. Bu zaman insan təbiəti ilahi ilə əvəz olunur və bunun nəticəsində də Allahın vahidliyi anlayışının tam şəkildə reallaşması baş verir.

Sufilərin mistik yol ideyası ilə “mənəvi hal” və “məqamlar” birbaşa əlaqəlidir. Sufi mütəfəkkirlərin əksəriyyətinin fikrincə, bu anlayışların klassik anlamını Zün-Nun-əl-Misri verib, onun Bağdad müasiri əl-Haris əl-Muhasibi onu inkişaf etdirib. Çox ehtimal ki, əl-Muhasibi bunu o dövrün tibb elmindən götürüb [1]. Burada onunla insan orqanizminə məxsus “həqiqi funksional balans” nəzərdə tutulurdu. Əl-Muhasibi və sonrakı nəsil sufilər üçün mistik “hal” mistikin nəfsinin ilahi reallıqla birbaşa toqquşmanın nəticəsi idi. Bunun nəticəsində o, tarazlıq və sakitlik, ya da kütləşmiş vəcd hissləri keçirə bilərdi. Bu toqquşmanın nəticəsində onun özü və özünün Allah və dünya ilə münasibətləri haqqında təsəvvürlərinin tam yenidən qiymətləndirilməsi baş verir. Mötəzililərin təlimində hal Allahın mövcudluğunun xüsusi formasını ifadə edirdi: yəni ilahi varlığın təzahürünün az və ya çox sürəkli “modusunu” (üsulunu), başqa sözlə desək, onun atributlarını, hərəkət vəziyyətlərini. Ümumilikdə götürdükdə, sufi ədəbiyyatında “hal” sözü insan “obyektinin” “ilahi subyektdə” münasibətdə təbə statusunu bildirmək üçün işlədilir. Sufilərdə hal termini məqam, an, dayanıqlılıq və ya daimilik kimi anlayışlarla birlikdə işlədilir. Hal və məqam anlayışları cütlik təşkil edir. Halın anilik və tez keçməsi, məqamın daimiliyi və dəyişməzliyinə qarşı qoyulur. Məqam termini mistikin Allaha doğru yolunda mənəvi özünükamilləşdirmə və dünyəvi asılılıqlardan və özünün alçaq nəfsinin yoldan sapdırmalarından xilas olma prosesində dəf etməli olduğu mərhələləri ifadə edir. Bütövlükdə, məqam və halın eyniliyindən söhbət gedə bilməz, onlar mistik hisslərin iki fərqli kateqoriyasını təşkil edir.

Məqamı hər zaman qaydıla bilən “yolçunun düşərgəsi, məskəni” adlandırırlar. Başqa sözlə bir dəfə əldə edilən məqam mistikin bütün həyatı boyu mülkiyyəti olaraq qalır. Həm də yeni məqamın əldə edilməsi əvvəlkinin aradan qaldırmır, halbuki hal mahiyyətə keçicidir, yalnız digər bir halla və ya hisslə birgə mövcud ola bilər.

Mistik səyahətin son məqsədinə çatmaq üçün “yolçu” müəyyən şərtlərə riayət etməlidir. Onlardan ən vacibi “düzgünlük” (sidq) və “səmimilik” (ixlas)dır.

Bir çox dinlərin mistikləri hesab edirlər ki, mistik axtarışların son məqsədi Allah haqqında bilik deyil, onunla birləşmənin əldə edilməsidir. Bu anlayış müxtəlif mənalar kəsb edə bilər: tam (qovuşma)-bu zaman mistik Allaha o qədər qapılır ki, tamamilə öz şəxsi hisslərindən məhrum olur. Birləşmə-məhəbbət əlaqələrinin son məqsədinin həyata keçirilməsi kimi hiss edilir. Müxtəlif din və məktəblərin mistikləri tərəfindən mistik axtarışların və ilahi başlanğıclarla birləşmənin təbiətinin məqsədinin izahı, onların Allah və dünya haqqında ümumi təsəvvürlərindən asılıdır. İlkin sufizmdə, mistik axtarışların məqsədi mistikin şəxsiyyətinin Allahda məhv olması, ya da əriməsi hesab edilirdi (fəna). Bundan sonra Allahda “canlanma” ya da “mövcud olma” (bəqa) gəlir.

Fəna/bəqa təlimi yəqin ki, fənanı mistik hisslərin ən ali nöqtəsi hesab edən Əbu Yəzid əl-Bistani və əl-Hüseyn ibn Mənsur əl-Həllacın ekstaz halı barədə mülahizələri ilə bağlı “sərxoş” mistisizm təliminə cavab olaraq meydana gəlmişdir. Bəqa konsepsiyasını daxil edən daha “ayıq” sufi nəzəriyyəçiləri göstərməyə cəhd edirdilər ki, insan varlığının ilahi və ekstazla qovuşması elə bir qısamüddətli psixi vəziyyətdir ki, onun yerinə mistikə Allah və onun yaratdıklarını seyr etməyə imkan verən daha kamil və dayanıqlı vəziyyətə gəlməlidir.

Mistik hallara çatmağa, dünyəvi günahlara üstün gəlməyə, öz rəzil nəfsinin ehtiraslarını dəf etməyə, ilahi həqiqətlərin axıb tökülməsindən bəyan olmağa çalışan insanlar müxtəlif asketik və mənəvi təmrinlərə müraciət edirlər ki, bunlardan ən geniş yayılmışları xəlvət, zikir və səmadır [3].

Sufi elmində xəlvət termini və “getmə, təklənmə, ayrılıq” mənaları mühüm yer tutur. Tənha yerdə və ya hücrədə təklikdə qalma, Allah və dünya haqqında gərgin fikirlərə, könüllü imtina (oruc və ya daimi ayıq qalma), susmaq əhdi-peymanı ilə müşayiət olunurdu. Xəlvət təcrübəsi asketizmin və zahidliyin

dayaqlarından biri hesab olunur. Bu təcrübənin ayrılmaz hissəsi ciddi özünə nəzarət, yuxusuz qalma, tədricən artan pəhriz, zikr vasitəsilə fikrin Allaha cəmləşməsi idi. Xəlvəni başlamaq üçün mistik ritual təmizlik vəziyyətinə gəlməli idi və onun yanında heç nə olmamalı idi. Işıq az olduğu və ya heç olmadığı hücrədə uzunmüddətli qalmanı qəbirdə qalma ilə müqayisə edirdilər. Alaqaranlıq və ya tam qaranlıq “xarici hissləri söndürərək daxilini açır” və tərkidünyanı mistik vəziyyətlərə hazırlayırdı.

Tənhaliyə çəkilmə praktikasi çox vaxt Allahı zikr etməklə müşayiət olunurdu. Digər sufi anlayışlarında olduğu kimi bu söz də Qurandan götürülüb. Orada deyilir: “Yaddan çıxdıqda öz sahibini xatırla(Uzku)” [2]. Sonrakı sufi ənənələrində bu və ya digər sufi icmasına məxsus olan Allahı xatırlamanın ritual praktikasını zikr adlandırırdılar. Xatırlamanı ya təklidə, ya da sufi cəmiyyəti nümayəndələrinin ümumi məclisində həyata keçirmək olurdu. Əvvəllər zikr tamamilə sufinin şəxsi təcrübəsi idi, zaman ötdükcə sufi qardaşlıqlarında kollektiv, rituallaşdırılmış zikrin müxtəlif növləri işlədilir. Zikrin üç mərhələsini fərqləndirirlər: 1. Dilin zikri, 2. Ürəyin zikri, 3. Ürəyin zikrinin xatırlanması.

Səma termini ərəb sözü olan səma felindən düzəlib. Mənası “qulaq asmaq” deməkdir. Sufizmdə bu terminlə müəyyən ritual hərəkətlərlə müşayiət olunan hərlənmə şəklində keçirilən sufi ayinlərində musiqiyə qulaq asmaq prosesi bildirilirdi. Bir çox sufilər səmanı “nəfsin qidası” adlandırırdılar. Yəni Allahı xatırlamağın adı çəkilən adətlə sıx əlaqəsi olan Allaha sitayiş təcrübəsi hesab edirdilər. Bir çox sufi müəlliflərinə görə “qulaq asmada” iştirak etmə güclü emosional həyəcan (tavacud), mistik hal(əhval, hal), nəhayət “pərdənin açılması” və varlığın həqiqətlərinin seyr edilməsi ilə müşayiət olunan “Allahın reallığı ilə bilavasitə əlaqə” doğurur.

Bu cür ruhi halların xarici görünüşü adətən qeyri-adi fiziki həyəcan, mistik vəcd və qeyri-adi ixtiyari bədən hərəkətləri və rəqslərdir.

ƏDƏBİYYAT

1. Bünyadzadə K.-Təsəvvüf fəlsəfəsinin ilk mənbələri, Bakı, 2003
2. Qurani-Kərim-Kəhf surəsi, ayə 24
3. Mistisizm nedir? Mistik kimdir?-<http://www.filozof.net>.
4. Sufis-the mystical muslims- <http://www.equip.org>.
5. Sufi mysticism- <http://www.age-of-the-sage.org>.

XÜLASƏ

Məqalədə mistik biliyə çatmağın yollarından və məqsədindən bəhs edilir. Bu zaman mürid xarici dünya ilə əlaqələrini kəsərək, öz daxilinə və Mütləq Varlığa (Tanrıya) yönəlir. Tanrıya qovuşma prosesində mömin bir çox sınaqlardan keçir. Və yalnız öz nəfsi ilə mübarizədə qalib gələn bu yolu uğurla başa vurur. Elə mistik yolun məqsədi də budur, yəni həqiqətdir.

PEZİOME

В статье рассматриваются цель и пути мистического познания истины. На этом пути мюрид, отрекаясь от внешних связей и мира, самоуглубляется, и душа его устремляется к богу. На пути воссоединения души суфия с Всевышним он проходит ряд испытаний, и тот, кто преодолевает свои страсти и желания может достойно пройти этот путь. Это и является целью мистического пути познания, то есть истина.

SUMMARY

This article deals with the ways and aims of reaching the mystical knowledge. The disciple intercepts relations with the outside world and makes his way to his inner world and Absolute Reality (God). In the process of reunion to God, the devout goes through many trials And only the one, who wins the struggle against his passion ends this way successfully. This is the aim of the mystical way, the truth.

ОНТОЛОГИЧЕСКИЕ АСПЕКТЫ ВЗАИМОСВЯЗИ ПРИНЦИПОВ СИММЕТРИИ И ЗАКОНОВ СОХРАНЕНИЯ В ПОЗНАНИИ ФИЗИЧЕСКОГО МИРА

*Проф. Мамедов, проф. А.Б.Эфендиев Ф. М.,
кафедра философии, Бакинский Государственный Университет*

Ключевые слова: современная наука, онтологические аспекты, взаимосвязь принципов симметрии и законов сохранения, познание физического мира.

Açar sözlər: müasir elm, ontoloji aspektlər, simmetriya prinsiplərinin saxlama qanunlarını qarşılıqlı əlaqəsi, fiziki aləmin dərk edilməsi.

Keywords: modern science, ontological aspects, the relationship of symmetry principles and conservation laws, knowledge of the physical world.

Диалектичность современной науки характеризуется, во-первых, формированием новых понятий, во-вторых, обогащением содержания уже известных в науке понятий, расширением границ их применимости. Одним из понятий первостепенной значимости является и понятие симметрии. Для развития физики XX века характерно широкое применение принципов симметрии, которые придают простоту внутренней гармонии физических учений и в ряде случаев играют роль мерила истинности физической теории. Успешность исследования физических систем во многом определяется тем, насколько изученные свойства и закономерности природных явлений могут быть выражены через законы симметрии. Широкое применение понятия симметрии в современной науке (в физике, математике, химии, биологии и т. д.), особенно в физике элементарных частиц, дает нам основание рассматривать его в то же время как философское понятие.

В данной работе рассматривается методологическое значение указанного факта в развитии физического познания. В особенности, в последнее время понятие симметрии вышло за пределы естествознания и прочно вошло в понятийный аппарат философии. Об этом свидетельствует тот факт, что симметрия в ряде философских работ рассматривается как гносеологическая категория [1].

Симметрия является одним из существенных свойств реального пространства. Бесспорно, что между формами симметрии и законами сохранения существует глубокая связь. Но нельзя эту связь преувеличивать. С определенными симметриями жестко связаны не сами по себе законы сохранения, а их определенные формы проявления. Так известные нам формы проявления закона сохранения энергии конечно связаны с однородностью времени, но в целом этот закон может быть связан и с другими геометрическими симметриями пока нам еще не известными. Кроме того, каждый закон сохранения связан и с определенными формами асимметрии. Формы симметрии и формы закона сохранения всегда взаимосвязаны, но в целом, как симметрия, так и законы сохранения представляют собой две различные стороны отнюдь не изолированные друг от друга, единой закономерностью мира.

Перейдем теперь к характеристике необходимых предпосылок для определения асимметрии. Как для определения симметрии, так и для определения асимметрии непосредственной предпосылкой, основанием является диалектика торжества и различия.

Вместе с процессами становления тождества в различном и противоположном происходят процессы становления различий и противоположностей в едином, тождественном, целом. Если основой симметрии можно считать возникновение единого, то основой асимметрии нужно полагать раздвоение единого на противоположные

стороны. Понятие симметрии, как и понятие асимметрии, применимо ко всем атрибутам материи и выражает их различие, их особенность по отношению друг к другу. Поэтому взаимосвязь атрибутов материи выражается не только симметрией, но и асимметрией. Применимо понятие асимметрии и к различным состояниям атрибутов материи и их взаимосвязи. Вообще говоря, где применима симметрия, там применима и асимметрия, и наоборот.

Исходя из сказанного, можно дать следующее определение асимметрии: асимметрией называется категория, которая обозначает существование и становление в определенных условиях и отношениях различий и противоположностей внутри единства, тождества, цельности явлений мира.

Между симметрией, асимметрией и законами сохранения существует бесспорно неразрывная связь, но ее нельзя настолько преувеличивать, чтобы все содержание законов сохранения сводить к формам симметрии и асимметрии. Задача теоретического обоснования законов сохранения не только в том, чтобы раскрыть их связи с формами симметрии и асимметрии, но и в том, чтобы раскрыть их связи друг с другом, со структурой полей, с такими общими принципами, как принцип несотворимости и неуничтожаемости материи и движения и закон единства атрибутов материи. И в этом плане задача математического вывода тех или иных сторон законов сохранения из форм симметрии, структуры полей и т. д. есть лишь один из аспектов теоретического обоснования законов сохранения. Огромный фактический материал которым располагает современная наука позволяет провести достаточно широкое философское обобщение, отразить в философских понятиях тенденции симметрии и асимметрии, имеющие место в объективной действительности.

При изучении симметрии пространства привлекают к себе внимание два вопроса, имеющие большое философское значение: сущность симметрии, и ее связь с законами сохранения в физике элементарных частиц. Эти вопросы и будут в центре нашего внимания.

Для раскрытия сущности симметрии пространства вы должны исходить из противоречивости сущности самого пространства, из единства моментов устойчивости и изменчивости в его природе. В этом случае, момент изменчивости проявляется в виде отражения в свойствах пространства, изменения типа связи сосуществующих явлений, ограниченности каждого конкретного типа связи, любой конкретной протяженности, в виде структурности пространства, отражающей рядоположенность явлений.

Второй момент – момент пространства – в применении к пространству выступает в виде отражения в свойствах пространства протяженности вещей, т.е. устойчивого сохранения типа связей сосуществующих явлений [2].

Например, конечная часть реального пространства может быть разделена на две симметричные части только в том случае, если оно заполнено однокачественными, однородными телами, между которыми имеется связь и зависимость. Находясь в состоянии равновесия, эти тела образуют конечную динамическую уравновешенную систему. Если составные структурные элементы и внутренние процессы этой системы не уравновешенны и в определенной степени не сообразованы, то эта система сама не может быть относительно устойчивой. И напротив, если динамическая уравновешенная система сама устойчива (в этом случае потенциальная энергия системы минимальна), то две равные ее части и соответствующие пространственные отношения или пространственные части также должны быть уравновешенны. Поэтому в общей форме симметрия должна быть рассмотрена «как выражение физических сил устойчивой системы» [3, 101].

Таким образом, мы можем утверждать, что пространственная симметрия есть форма проявления внутреннего равновесия различных противоположных частей и процессов, составляющих динамически уравновешенную систему, т. е. устойчивую материальную систему. В этой связи А. Ф. Капустинский пишет, что «чем выше симметрия, тем равномернее распределение силовых полей, тем больше энтропия, тем оптимальнее условия равновесия системы, тем более возможности реализации этих систем в природе и в лаборатории» [4, 101].

С другой стороны, динамическое равновесие, являясь необходимым условием существования материальных систем, относится ко всем телам независимо от рода симметрии. А это доказывает, что, являясь формой существования материальных систем, динамическое равновесие в то же время составляет основу пространственной симметрии. Отметим, что многие ученые считают наиболее допустимым именно такое объяснение симметрии [5].

Исходя из вышеизложенного, можно утверждать, что в широком смысле слова симметрия есть равенство, равнодействие противоположностей, ибо основой динамического равновесия материальных систем является именно это относительное равенство противоположностей. К числу этих противоположностей относится, во-первых, противостоящие друг другу части материальных систем и, во-вторых, внутренние процессы в этих системах, протекающие в противоположных направлениях. В соответствии с этим делением в современной физике различаются геометрическая (внешняя) и динамическая (внутренняя) симметрии [6].

Симметрии, выражающие свойства пространства и времени, такие как однородность пространства и времени, изотропность пространства, четность пространства, эквивалентность интернациональных систем и др., относятся к геометрической форме. К геометрической симметрии, проявляющейся как огромное равенство противоположных частей системы, можно отнести также симметрию кристаллов, симметрию размещения частей растений и животных.

Объемное равенство противостоящих частей системы является лишь внешним выражением пространственной симметрии и изучается математикой и кристаллографией. В этих науках лишь те объекты считаются симметричными, объемно-равные части которых размещены одинаково и степень симметричности определяется количеством этих частей. Элементами симметрии, характеризующими симметричные фигуры, является плоскость, центр, ось симметрии и т.д. В свете сказанного шар является телом в наибольшей степени симметричным.

Из всего изложенного становится очевидным, что проблема взаимосвязи законов сохранения и принципов симметрии является не только объектом естественнонаучного знания, но и философии. Ряд аспектов проблемы симметрии более или менее удовлетворительно изучен советскими и зарубежными учеными. Более глубокое и обстоятельное исследование этой важной проблемы сыграет значительную роль в развитии диалектического познания мира.

ЛИТЕРАТУРА

1. Некоторые категории диалектики. М.: Росвузиздат, 1963; А. Спиркин. Курс марксистской философии. М.: Изд. «Мысль», 1964; Ю.А.Урманцев. Симметрия природы и природа симметрии. Изд. «Мысль», М., 1974.
2. В. И. Свидерский. Пространство и время. М.: Госполитиздат, 1958. с. 107-108.
3. А. Е. Ферсман. Избранные труды. М.: т. IV. стр.101.

4. Цит. по кн. А. Е. Ферсмана. Избранные труды. т. IV. стр.101.
5. А. В. Шубников. Симметрия. М.: Изд. АН СССР, 1940; В. С. Готт. Симметрия и асимметрия. М.: Изд. «Знание». 1965.
6. Философские вопросы квантовой физики. М.: Изд. «Мысль». 1970.
7. Вопросы минералогии, геохимии и петрографии. М. – Л.: 1946. - 163 с.
8. В. С. Готт. «Философские вопросы современной физики». М.: Изд. «Высшая школа», 1972. – 367 с.
9. А. В. Шубников. Симметрия и асимметрия конечных фигур. Изд. АН СССР, 1951. стр.6.

FİZİKİ BİLİK İDRAKDA SİMMETRİYA PRİNSİPLƏRİN VƏ SAXLAMA QANUNLARIN QARŞILIQLI ƏLAGƏSİNİN ONTOLOJİ ASPEKTLƏRİ

XÜLASƏ

Əfəndiyev F. M., Məmmədov Ə.B.

Müasir elmin dialektikası, birinci, yeni anlayışların formalaşması ilə, ikinci, elmə artıq məlum anlayışların məzmununu zənginləşməsi, onların tətbiq sərhədlərin genişlənməsi ilə xarakterizə olunur. Əhəmiyyət kəsb anlayışlardan biri simmetriya anlayışdır. XX-ci əsrin fizikanın inkişafı simmetriya prinsiplərinin geniş istifadə ilə xarakterizə olunur, hansılar ki, fiziki nəzəriyyəsində daxili harmoniyaya sadəlik verir və bəzi hallarda, fiziki nəzəriyyəsinin bir həqiqət tədbiri rolunu oynayır. Fiziki sistemlərin öyrənilməsinin uğuru əsasən, simmetriya qanunları baxımından ifadə edilə bilən xassələrin və təbiət qanunların hansı dərəcədə öyrənilməsi ilə müəyyən edilir. Müasir elmdə simmetriya anlayışının geniş istifadəsi (fizika, riyaziyyat, kimya, biologiya və s.) , xüsusilə elementar zərrəciklər fizikasında bizə, eyni zamanda onu fəlsəfə konsepsiya baxımından öyrənmək əsas verir. Xüsusilə son illərdə simmetriya anlayışı təbiətşünaslıqdan kənara çıxıb və fəlsəfə konseptual aparatının bir hissəsi olmuşdur. Simmetriyanın qnosseoloji kateqoriya baxımından qəbul edilməsi bir sıra fəlsəfi əsərlərdə öz təstiqliyini tapır. Bu elmi əsərdə fiziki bilik inkişafında göstərilən faktın metodoloji əhəmiyyəti təsvir edilir.

ONTOLOGICAL ASPECTS OF THE RELATIONSHIP OF SYMMETRY PRINCIPLES AND CONSERVATION LAWS IN THE PHYSICAL KNOWLEDGE

SUMMARY

Afandiyev F. M., Mammadov A.B.

Dialectical modern science is characterized, first, the formation of new concepts, secondly, enriching the content of already known concepts in science, the expansion of the boundaries of their applicability. One of the concepts is of paramount importance and the concept of symmetry. For the development of the physics of the twentieth century is characterized by extensive use of symmetry principles that give ease of internal harmony of physical exercise, and in some cases act as a measure of the truth of a physical theory. The success of the study of physical systems is largely determined by how much study of the properties and laws of nature can be expressed in terms of the laws of symmetry. The widespread use of the concept of symmetry in modern science (physics, mathematics, chemistry, biology and so on). Especially, in elementary particle physics, gives us reason to consider it at the same time as a philosophical concept.

YENİ TƏBİƏTŞÜNASLIQ FƏLSƏFƏSİNİN MAHİYYƏTİ

*Mahmudova Rübabə Rafiq qızı, BDU II kurs magistrantı
rubabasultan@rambler.ru*

Açar sözlər: İntibah dövrü, naturfəlsəfə, yeni təbiətşünaslıq, təcrübə metodu, heliosentrizm, sonsuz dünyalar, ikili həqiqət nəzəriyyəsi, birinci və ikinci dərəcəli keyfiyyətlər

Key words: Renaissance, natural philosophy, natural science, experimental methods, heliocentrism, infinite worlds, double-truth theory, primary and secondary qualities

Ключевые слова: Эпоха Возрождения, натурфилософия, новое естествознание, экспериментальный метод, гелиоцентризм, бесконечные миры, теория двух истин, первичные и вторичные качества

İnsan özünün dünyada qadir, yaradıcı və azad fərd olduğu fikrinə gələrək, dünyanın təbii xüsusiyyətlərini və özünü dərk etməyə qabil olduğuna inanır. Bu inamdan doğan yeni təbiət fəlsəfəsi təbiətin sxolastik yanaşmadan fərqli olaraq yenidən dərk olunması cəhdi kimi meydana çıxır və onun məhsulu olaraq yeni təbiətşünaslıq yaranır.

XVI əsrdə artıq bir çox naturfilosoflar Aristotel sisteminin təbiətin tədqiqi üçün yaramadığını hiss edirdilər. Buna görə də onu nizamlamağa, Bibliyaya uyğunlaşdırmağa son verərək, hamılıqla ondan üz döndərdilər. Bernardino Telezio, Fransesko Patrisi, Cordano Bruno və Tommazo Campanella kimi novatorlarsız yeni dövr filosofları Frensis Bekon, Pyer Qassendi və Rene Dekartın öz elmi inqilabları üçün şərait yaratmalarını təsəvvür etmək çətindir.

Yeni təbiət fəlsəfəsilə birlikdə inkişaf edən yeni təbiətşünaslığın görkəmli nümayəndələri təcrübə yolu həqiqətə nail olmanın ilkin şərti hesab edirlər. Bu mövqə Leanardo da Vinçi, Nikolay Kopernik, İohann Kepler və Qalileo Qaliley tərəfindən möhkəmləndirilir.

İtalyan İntibahının öncül sənətkarı və intellektualı Leanardo da Vinçi (1452-1519) hərtərəfli insan olmuşdur. Onun dövründə, 1400-cü illərin sonunda, rəsmi elmi tədqiqatlar aparılmırdı. Təbiətin müşahidəsində Aristotel və digər antik yunanların metodları sorğu-sualsız qəbul olunurdu. Kilsə isə azad tədqiqatları qəbul etmirdi. Da Vinçi sənətkar idi və onun təsəvvürləri yalnız öz dövrünün sxolastik fikirləri ilə məhdudlaşa bilməzdi. Öz mövqeyini Da Vinçi əlyazmalarında ifadə etmişdir. Özünün “Həqiqi elm” məqaləsində qeyd edir ki, mövcudluğunun sübutu mümkün olmayan insan ruhu haqqında qədim yazılara cəmiyyət daha çox inanır. Ancaq onu əhatə edən və aydın görünən maddi şeylər haqqında daha az məlumatlıdır. O, həmçinin, qeyd edir ki, yalnız təcrübə vasitəsilə nəyin həqiqət və nəyin yalan olduğunu aşkara çıxarmaq olar. Ona görə də ağıllı insan ancaq gördüyü, müşahidə etdiyi şeylər haqqında mühakimə yürüdə bilər. Cahillikdən həqiqət yarana bilməz. Sübuta yetməmiş mühakimələri əsas götürmək insanı çıxılmaz vəziyyətə sala bilər.

Da Vinçi özünün təcrübəyə üstünlük verməsindən qürur duyurdu. Sxolastikləri başqalarının yazdıqlarına inandıqları halda, özünün bilik mənbəyinin yalnız “birinci əl” təcrübə olduğunu xüsusi vurğulayırdı.

İnsanın yüksək hissi olan məhəbbət biliyin məhsuludur. Biliyə qarşı çıxanlar eyni zamanda məhəbbətə qarşı da çıxırlar, çünki bilikdəki inam hissilə məhəbbətdəki ehtiras düz mütənasibdir. Təbiət haqqında nə qədər çox şey bilirsənsə, biliyindən nə qədər əminsənsə, təbiəti daha çox sevirsən.

Da Vinçiyə görə riyazi elmlər məlumatın həqiqi mənbəyidir. Təcrübəyə əsaslanmayan və təcrübədə yoxlanılmayan bütün elmlər lazımsızdır və yanlışlıqlarla doludur. Hisslərimizin duyduqlarına şübhə ilə yanaşırsaq, onların duymadıqlarına şübhəmiz daha çoxdur.

Bəzən belə çıxışlar edən mütəfəkkirləri biliklərin mənbəyində təcrübənin rolunu şişirtməkdə ittiham edirlər, insanın zəkanın köməyiylə də hansısa biliklərə nail olmasının mümkünliyünü qeyd edirlər. Lakin bir şeyi yaddan çıxarmaq olmaz ki, zəka özü də hansısa biliyi elə belə, boş yerdən əldə etməyərək nəyəsə, bəlkə də bizim ilk baxışda sezmədiyimiz hisslərimizə əsaslanır. Əgər bu hissləri əksəriyyət yox, yalnız bir qisim insan duyursa, bu onların (təsir vasitələrinin) hiss üzvlərinə təsir etmədiyi mənasını daşımır. Ona görə də biliklərimizin yeganə mənbəyi hisslərimizdir ki, bunları da təcrübə vasitəsilə möhkəmləndiririk. Məsələn, məlumdur ki, hamı rəssam ola bilməz. Çünki müəyyən obyektə təsvir etmək üçün onun xarici xüsusiyyətlərini görmək lazımdır. Hamı bunu görə bilmirsə, bu o demək deyil ki, həmin xüsusiyyətlər heç kimin hiss orqanlarına təsir etmir və nəticədə də bu xüsusiyyətlər yoxdur.

Yeni təbiətşünaslığın digər görkəmli nümayəndəsi Nikolay Kopernik (1473-1543) 1543-cü ildə nəşr etdiyi “Səma cisimlərinin fırlanması haqqında” əsərində heliosentrizm və Yerin hərəkətinə əsaslanaraq planetlərin hərəkətinin hesablanması irəli sürdü. Müasirləri elmi işin inqilabi xüsusiyyətini qiymətləndirə bilmədilər və onu səmərəli riyazi fikir kimi qəbul etdilər. Kopernikin heliosentrizmi kosmosun müqəddəsləşdirilməsinə son qoydu, dünyanın bütün fiziki mənzərəsini dəyişdi. Nəinki Ptolomey astronomiyasının, həm də katolik teologiyasının ortodoks şərhlərilə əlaqələndirilən Aristotel fizikasının əsas məqamlarına yenidən baxılması zərurətini yaratdı. Səma cisimlərinin hərəkətinin səbəbini onların kürə şəklində olmasında görən Kopernik hərəkətin daimi mənbəyini kənarda axtarmaq fikrinə zərbə vurdu. Kopernikə görə, Allah yaradandır və “dünya mexanizmi”ni təşkil edəndir. Lakin sonrakı həyat fəaliyyətinə onun təsiri yoxdur. Bununla Kopernik kainatın aristotelçi təsəvvürlərinin əsasını sarsıtdı və təbiətə yeni baxış, onun prinsiplərini, fəaliyyət modelini meydana çıxartdı.

Yeni təbiətşünaslıq fəlsəfəsinə öz töhfəsini vermiş filosoflardan biri də Bernardino Teleziodur (1509-1588). O bütün həyatını təbiət fəlsəfəsinin yeni növünü yaratmağa həsr etmişdir. Öz fəaliyyətində o, Aristotelin təbiət fəlsəfəsini və Galenin fiziologiyasını köklü tənqid etmişdir. Telezio onların hər ikisini mühakiməni hissi qavrayışdan və təcrübə tədqiqatından üstün tutduqları üçün günahlandırır.

Telezio dini və metafizik düşüncələrdən azad olan təbii təkamülün ilk tərəfdarlarından idi. “Şeylərin öz başlanğıcına uyğun olaraq onların təbiəti haqqında” (1565) əsərində qeyd edir ki, özündə passiv materiyanı və fəal enerjini birləşdirən şeylər isti və soyuqdur. Bununla o, Aristotelin materiya və forma haqqında metafizik fikirlərinə qarşı çıxaraq, təbiətin əksliklərdən yaranmasını ortalığa qoyur.

Telezioya görə, ruh sinir sisteminin məhsuludur və beyində yerləşmişdir. Canlı və cansız varlıqların təbiəti məsələsinə toxunan Telezio onların bir-birilə əlaqəsi olmadan mövcudluğunun metafizik mövqeyini rədd edərək, bildirir ki, cansız cisimlər sadəcə olaraq, yekinsdir, canlılar isə mürəkkəb hissələrdən ibarətdir, onlardakı həyat isə istiliyin miqdarından asılıdır. Telezioya görə, canlılar və cansızlar arasındakı fərq keyfiyyət yox, yalnız kəmiyyət fərqidir.

“Şeylərin təbiəti” əsərində Telezio hissi qavrayışın mexaniki izahını verir və hiss orqanlarını orqanizmin hissələri adlandırır. Əqli nəticə əldə etmək qabiliyyəti isə köhnə təcrübələrin yeni təcrübələrlə müqayisəsinin məhsuludur.

Metafizikanın kəskin tənqidçisi və təbiət fəlsəfəsində sırf empirik yanaşmanın tərəfdarı Teleziodan fərqli olaraq, Françesko Patrisi (1529-1597) təbiət fəlsəfəsi və kosmologiya haqqında metafizik və dini əsaslarla əlaqələndirilən yeni təsəvvürü inkişaf etdirdi. O özünün “Peripatetik müzakirələr” (1581) əsərində Aristotel və Platonun geniş fəlsəfi problemlər sahəsində baxışlarının müzakirəsini apararaq, üstünlüyü Platona verir. Platon ardıcılıqları Prokl və Fiçinodan ilham alan Patrisi “Yeni universal fəlsəfə” (1591) əsərində özünün fəlsəfi sistemini yaradır. O, işığı başlıca metafizik əsas adlandırır və dünyanı işığın yayılması mövqeyindən izah edir. Əsərin sonuncu hissəsi olan Pancosmia bu gün də daha orijinal və əhəmiyyətlidir. Burada Patrisi

dünyanın öz başlanğıcını Allahdan alması fikrini şərh edir. Aristotelin dörd elementinə uyğun özünün 4 ünsürünü irəli sürür: boşluq, işıq, hərarət və rütubət. Patricinin bu sistemi sonralar Nyutona da təsir etmişdir.

Daha radikal kosmologiyaya isə Cordano Brunoda rast gəlinir. O, bir çox fəlsəfi əsərlərin müəllifidir ki, bu əsərlərdən “Qalib heyvanın qovulması” (1584), “Səbəb, başlanğıc və vahid” (1584), “Sonsuz kainat və dünyalar” (1584), “Cəsur Şövq haqqında” (1585) əsərləri daha məşhurdur. Bruno öz yaradıcılığında Lukretsi Kardan, neoplatoniklərdən və Nikolay Kuzanskidən ilham alaraq, aydın və möhkəm, ardıcıl ontoloji monizm hazırlayır. Fərdi varlıqlar vahid substansiyanı təşkil edir. Bu da özlüyündə sonsuz dünyaları birləşdirən kainatdır. Sonsuz kainat Brunonun kəşfi deyildi, lakin heliosentrik sistemi sonsuz kainatda yerləşdirmək fikri məhz ona məxsus idi.

Yeni təbiətşünaslıq fəlsəfəsini inkişaf etdirən alimlərdən biri də İohann Kepler olmuşdur. Lakin onun yaradıcılığından danışarkən tam şəkildə “Kepler fəlsəfəsi” demək olmur. Buna baxmayaraq, Kepler elmi məsələlərin həllində fəlsəfi yanaşmaya xüsusi diqqət yetirmişdir. Allah özünü yalnız müqəddəs yazılarda deyil, həm də kainatın heyratəmiz qurulmasında və onun insan ağına uyğunlaşdırılmasında biruzə verir. Fəlsəfənin astronomiya və riyaziyyat elmlərilə əlaqələndirilməsinə daha çox Keplerin “Kainatın sirri və dünyanın ahəngdarlığı” (1596) əsərində rast gəlinir.

Təbiət elmlərində əsasən nəzəri yanaşmasına baxmayaraq, müasirləri kimi Kepler də idrak prosesində təcrübənin rolunu yüksək qiymətləndirirdi. Özünün “Kainatın sirri və dünyanın ahəngdarlığı” əsərində Kepler Kopernik sisteminin təcrübi əsaslarını axtarmağa çalışaraq, müxtəlif astronomik cədvəlləri müqayisə edir.

Astronomiya sahəsində böyük xidmətləri olmuş alimlərdən biri Qalileo Qaliley (1564-1642) olmuşdur. Onun başlıca fəlsəfi əsəri 1632-ci ildə qələmə aldığı “Dünyanın əsas iki - Ptolomey və Kopernik sistemi haqqında dialoqlar” əsəridir. Qaliley ikili həqiqət nəzəriyyəsinin tərəfdarı idi. Müqəddəs kitablardakı yazılarla elmi kitablardakı yazılar müxtəlif yollarla dərk olunsada, onlardakı mövqe eynidir. Lakin təbiətin öyrənilməsində elmə üstünlük verir, dinə müraciət edilməsinin yanlışlıqlara aparacağını göstərirdi.

Qaliley fəlsəfəsində diqqəti cəkən digər məsələ onun ikili keyfiyyətlər təlimidir. Materiya uzunluq, ölçü, çəki, sıxlıq kimi ilkin keyfiyyətlərə malikdir. İkinci dərəcəli keyfiyyətlərsə materiyaya xas deyil, o yalnız həmin keyfiyyətlərin insan ağılında əksidir.

Qalileyin başlıca xidməti müasir elmi təbiətşünaslığın əsasını qoymasındadır. Bu təkcə təbiətin öyrənilməsində təcrübəyə üstünlük verməsilə yox, həm də təbiətə yanaşma tərzilə seçilir. Yəni antik və orta əsrlərdə dünyaya iyerarxik baxış mövcud idi. Şeylər həm kəmiyyət, həm də keyfiyyətinə görə bir-birindən fərqlənir. Lakin Qaliley və ona qədər C. Bruno dünyanın yeknəsək olduğunu, böyükdən kiçiyə hər bir şeyin eyni qanunlara tabe olduğunu əsas tuturlar. Uyğun olaraq Qaliley dünyada yalnız kəmiyyət müxtəlifliyinin olduğu fikrini irəli sürür. Qalileyə görə, insan dünyanı ədədlər vasitəsilə dərk edir.

Öz fəlsəfi görüşlərində ikili həqiqət nəzəriyyəsinin tərəfdarlarından biri də Tommaso Kampanella (1568-1639) olmuşdur. Qaliley kimi o da həqiqətin mənbəyini iki kitabda – təbiət kitabında və müqəddəs yazılarda görürdü. Lakin dünyanın öyrənilməsində elmə üstünlük verir, heç vaxt onu dinlə qarışdırmırdı. Özünün “Büt-pərəst fəlsəfəsinə qarşı” traktatında Kampanella yeni rəşional fəlsəfənin yaradılmasında dövrün kəşflərindən çıxış etməyə çağırır və azad elmi tədqiqatların tərəfdarı kimi çıxış edir, müqəddəs yazıları adi insan təfəkkürü üçün kitab adlandırır.

İdrak prosesində hisslərə üstünlük verirdi. Kampanella hesab edirdi ki, hər bir şeyin əsasında materiya dayanır, lakin o passivdir. Allah tərəfindən yaradılmışdır. Allah dünyanı yaradaraq, ondan kənardadır. Hərəkətin mənbəyi hərarətdir, materiya ondan yararır və hiss edir.

Hər bir şeyin ruhu vardır. Dünyanın Allah tərəfindən yaradılması fikrinə Campanella məqsədyönlülük prinsipindən yanaşır. Varlıq məqsədyönlüdür. Hər bir qanun müəyyən məqsədə xidmət edir.

Beləliklə, İntibah dövrü təbiətşünaslığı klassik mexanikanın meydana gəlməsi üçün tarixi şərait yaradaraq, o dövrün elminin metodoloji, fəlsəfi əsaslarına yenidən nəzər salınmasına səbəb oldu. Mühakimələr vasitəsilə həqiqətin əldə edilməsini kənara qoyaraq, hisslərdən başlayıb təcrübə yolu ilə biliyə nail olmağı üstün tutan yeni təbiətşünaslar öz elmi kəşfləri ilə dünya haqqında təsəvvürləri əsaslı şəkildə dəyişdilər. Bununla da mülahizələrin və nəzəriyyələrin empirik yoxlanılmasına və əldə olunmuş elmi biliklərin riyazi formullarla qurulmasına imkan verən təcrübə metodu yeni təbiətşünaslığın mühüm keyfiyyəti kimi özünü göstərdi.

ƏDƏBİYYAT

1. <http://www.evolutionary-philosophy.net>. Why Leonardo da Vinci?
2. http://plato.stanford.edu/entries/Bernardino_Telesio. Francesco Patrizi. Johannes Kepler.
3. <http://www.rodon.org/lvp/lpizf/index.htm>. В.П.Лера, Лекции по истории западной философии. Философия нового времени. Галилео Галилей
4. Горфункель, «Философия Эпохи Возрождения», Москва, «Высшая школа», 1980

NƏTİCƏ

Bu məqalədə yeni təbiətşünaslıq fəlsəfəsinin görkəmli nümayəndələrindən, onların elmə və fəlsəfəyə gətirdikləri yeniliklərdən, elmin və fəlsəfənin sonrakı inkişafına verdikləri töhfədən və yeni təbiətşünaslıq fəlsəfəsinin əsas cəhətlərindən bəhs edilir.

РЕЗЮМЕ

В статье говорится о выдающихся представителях философии нового естествознания, о новшествах и вкладах ими в науку и философию и в их дальнейшее развитие, а так же о ключевых аспектах философии нового естествознания.

SUMMARY

This article is about eminent spokesmen of the philosophy of new natural science, innovations and their contributions to science and philosophy, and in its further development, as well as the key aspects of the new philosophy of science.

MESTO İNTUIÜİİ V NAUÇNOM POZNANIİ

*Q.Ösifova, doktor filosofii po filosofii,
Starşiy prepodavatelğ kafedri filosofii
Bakinskoqo qosudarstvennoqo universiteta
kloto2007@gmail.com*

Ключевые слова: интуиция, научное познание, логический анализ, сознание.

Açar sözlər: intuisiya, elmi idrak, məntiqi təhlil, şüur.

Keywords: intuition, knowledge, logical analysis, consciousness.

В конце XX века тема интуиции, как своеобразного феномена, снова оказалась в сфере внимания научной общественности.

В жизни каждого человека, независимо от его профессии, встречаются ситуации, когда при недостатке информации и времени для принятия ответственного решения, срабатывают интуитивные механизмы.

Согласитесь, что вопрос о роли интуиции в таком многостороннем всеохватывающем процессе, как познание, очень важен. Являясь по сути логическим аспектом основного вопроса философии о первичности материального и духовного,

Многочисленные исследования показали, что люди, обладающие интуицией, предпочитают абстрактное рациональному, прозрение – поискам, качественное – количественному, схоластическое – линейному, макро – микро, шестое чувство – обычным чувствам, долгосрочное – краткосрочному, предчувствие – точной информации, аналоговое – цифровому и будущее – прошлому. Это и есть предпосылки креативного мышления и широкомасштабных инноваций. Двадцатый век фактически перевел понятие "интуиция" из сакральных понятий в сферу научных исследований. А XXI век, скорее всего, станет веком практического обучения интуиции.

Буквально «интуиция» (от лат. intuitio) означает пристальное всматривание. Интуитивное знание часто характеризуется как непосредственное знание, мгновенное озарение. Философы многократно рассматривали феномен интуиции.

Платон, Р. Декарт, А. Бергсон, З. Фрейд, С. Франк и многие другие описывали интуитивное знание. Некоторые философы определяют интуицию как чувственную способность, или интуитивное чувство (А Бергсон, Л. Фейербах). Другие, как, например, Р. Декарт, Б.Спиноза, Г. Лейбниц, склоняются к тому, что интуиция является рациональной способностью, и называют ее интеллектуальной интуицией. Неоднозначность понимания интуиции, ее сходство как с разумом, так и с чувством определяется тем, что в основном интуиция связана с работой подсознания [2,68].

Интуитивное познание протекает таким образом, что человек осознает только начало и конец этого процесса: формулировку проблемы и ее готовое решение. Этап поиска решения скрыт в области подсознания, именно поэтому знание, достигнутое интуитивным путем, воспринимается как мгновенное озарение, как готовый результат, полученный без размышления. На этом основании интуицию часто сравнивают с дискурсивным мышлением.

Если дискурсивное мышление протекает как процесс поэтапного, рационального продвижения от формулировки проблемы к ее решению, то интуиция представляет собой скачок из начального в конечный пункт познавательного процесса. Интуиция часто воспринимается как сакральное знание, вместе с тем история науки свидетельствует о том, что многие ученые испытывали моменты интуитивного озарения. В связи с этим встал вопрос о роли интуиции в научном познании, об исследовании механизмов ее действия.

Несмотря на подсознательный характер интуиции, ее можно описать, опираясь на свидетельства ученых и данные истории науки.

Вслед за А. Пуанкаре, проводившим исследование интуиции, в интуитивном процессе, как правило, выделяют несколько этапов: подготовительный, подсознательный, этапы получения результата и его проверки.

На подготовительном этапе формулируется проблема и дается ее подробный логический анализ. Все крупные ученые сходятся на том, что моменту интуитивного озарения обязательно предшествует кропотливая работа, многочисленные попытки решить проблему логическими, рациональными средствами. В тех случаях, когда решение не найдено и необходим принципиально новый подход, нестандартный поворот мысли, на помощь может прийти интуиция поиск решения перемещается в область подсознания.

Поскольку подсознание не контролируется сознанием, на этом уровне не действуют нормативы и запреты, регламентирующие нашу сознательную деятельность. В подсознании может соединиться несоединимое, что, в конечном счете, обеспечивает неожиданные, новые решения. Этап выхода отобранного решения в область сознания переживается как интуитивное озарение. Создается впечатление, что решение приходит сразу в готовом виде. Несмотря на то, что решение, найденное интуитивно, субъективно воспринимается как истинное, оно не обязательно является таковым. Интуитивному решению требуется проверка. Его нужно вписать в логические нормы хотя бы для того, чтобы оно было воспринято научным сообществом

Многие крупные ученые испытывали момент интуитивного озарения. Среди них А. Пуанкаре, Н. Тесла, Ф. Кекуле, А. Эйнштейн, Г. Гельмгольц, Д. Менделеев, Л. де Бройль. Анализ данных истории науки позволяет утверждать, что роль интуиции в научном познании достаточно велика и она необходима. Она нередко сопровождает появление новых научных открытий и обеспечивает тем самым качественный рост научного знания. Многие ученые обращают внимание на то, что логика является средством убеждения, способом развития идеи в рамках принятых представлений, тогда как переход к новому знанию требует помимо логики привлечения такой познавательной способности человека, как интуиция.

Научное познание – очень сложный и во многом загадочный процесс. Как совершаются научные открытия? Каким образом в сознании ученых рождаются новые научные представления и идеи? Зачастую сами их авторы просто не в состоянии объяснить, как и почему это произошло. Но когда ученые все же предпринимают попытки рассказать о процессе своего творчества, дело редко обходится без ссылок на “догадку”, “озарение”, “прозрение” и т.п. Интуиция! Вот что, по-видимому, играет самую существенную, даже более того – решающую роль в создании новых научных представлений и идей, согласно едва ли не единодушному признанию их творцов.

Интерес к методам научного исследования повышается не только в естествознании, но и в философской науке, в которой появляются теории интеллектуальной интуиции.

ЛИТЕРАТУРЫ

1. Ирина В.Р., Новиков А.А. В мире научной интуиции: интуиция и разум. 1978.
2. Бунге М. Интуиция и наука. М., 1967.
3. Асмус В.Ф. Проблема интуиции в философии и математике. М., 1964.
4. Грановская Р.М., Березная И.Я. Интуиция и искусственный интеллект. Л., 1991.

ELMİ İDRAKDA İNTUİSİYANIN ONTOLOJİ MƏQAMI

XÜLASƏ

G.Y. Yusifova, BDU

Elmi idrakda intuisiyanın yeri məsələsi aktual bir problem kimi bəşəriyyətin maraqları dairəsində qalmaqdadır. Onun öyrənilməsində, şübhəsiz, çoxlu səylərin olmasına baxmayaraq, intuisiyanın yeri, habelə onun iş mexanizmləri haqqında alimlərin baxışları bəzən birmənalı deyil və ziddiyyətlidir.

THE ONTOLOGICAL DIMENSION OF INTUITION IN SCIENTIFIC KNOWLEDGE

SUMMARY

***G.Y. Yusifova
Baku State University***

The problem of the place of intuition in scientific knowledge being a topical one continues to attract interests of enlightened humanity. Despite much was done, many scientists' views on the place of intuition and the mechanisms of its action are often ambiguous and contradictory.

İDARƏETMƏ PROSESİNİN BƏZİ SOSIAL-PSIXOLOJİ MƏSƏLƏLƏRİ HAQQINDA

*Hümeyrə Mustafayeva, Azərbaycan Dövlət İqtisad Universitetinin
Politologiya kafedrasının dosenti*

Açar sözlər: idarəetmə prosesi, idarəetmə fəaliyyəti, psixoloji amillər, sosial-psixoloji amillər, kollektivin mənəvi-psixoloji iqlimi, sosial-psixoloji gərginlik, insan amilinin fəallaşdırılması

Ключевые слова: управленческий процесс, управленческая деятельность, психологические факторы, социально-психологические факторы, духовно-психологический климат коллектива, социально-психологическая напряженность, активизация человеческого фактора

Key words: management process, management activity, psychological factors, socio-psychological factors, spiritual and psychological atmosphere of collective, socio-psychological tension, stirring up of human's factor

Müasir idarəetmə fəaliyyəti son dərəcə mürəkkəb, çoxaspektli sosial proses olub, müxtəlif səviyyələri, altsistemləri, bölmələri, ünsürləri əhatə edir. Təsadüfə deyildir ki, son illərdə idarəetmə fəaliyyətinin ayrı-ayrı aspektlərinə müxtəlif bilik sahələrinin marağı getdikcə güclənir. Bu baxımdan qeyd edilməlidir ki, idarəetmə problemlərini araşdıran tədqiqatçılar idarəetmə prosesində, onun nizamlanmasında sosial-psixoloji məqamları xüsusi nəzərə çarpdırırlar. İndiki şəraitdə həmin məqamlara diqqətin artması tamamilə qanunauyğundur. Əvvəla, idarəetmə fəaliyyəti müxtəlif keyfiyyətləri, o cümlədən sosial-psixoloji keyfiyyətləri olan insanlarla iş aparılmasını nəzərdə tutur. İkincisi, müasir elmi-texniki tərəqqi və ictimai həyatda baş verən ciddi dəyişikliklər işçilərin dünyagörüşünə, əhval-ruhiyyəsinə, davranışına, fəaliyyətinə özünəməxsus şəkildə təsir göstərir, bir sıra hallarda sosial-psixoloji gərginlik məqamlarını artırır. Üçüncüsü, aparılmış tədqiqatlar inandırıcı surətdə sübut edir ki, idarəetmənin səmərəliliyini yüksəltməyin mühüm istiqamətlərindən biri məhz kadrların, işçilərin sosial-psixoloji xüsusiyyətlərinin nəzərə alınmasıdır. Dördüncüsü, idarəetmə kimi mürəkkəb və ziddiyyətli prosesdə insan amilinin fəallaşdırılması kompleks problem kimi ən müxtəlif aspektlərin, o cümlədən sosial-psixoloji aspektlərin rolunu gücləndirir. Nəhayət, beşincisi insanların sosial-psixoloji keyfiyyətləri birdəfəlik müəyyən olmuş, dəyişilməz, nüfuzedilməz fenomen deyildir. Onların ictimai maraqlara və tələbatlara uyğun tərzdə formalaşdırılması və təkmilləşdirilməsi olduqca vacibdir. Bu baxımdan sağlam əsaslarda qərarlaşan idarəetmə fəaliyyəti canlı, cazibədar nümunələr təqdim edə bilər, şüurlu, məqsədyönlü tənzimləmə imkanlarını artırır.

Sosial idarəetməni həm münasibətlər sistemi kimi, həm də qarşılıqlı fəaliyyət forması kimi nəzərdən keçirmək olar. Birinci halda sosial ierarxiya, nəzarətin, hakimiyyətin diapazonu, status, rol və s. nəzərdə tutulur. İkinci halda isə söhbət nəzarət metodlarından, səlahiyyətlərin necə bölüşdürülməsindən, rəqabətdən, irəliləmədən, liderlikdən, münacişələrdən və s. gedir ki, bunları da idarəetmənin dinamika adlandırmaq olar [5, s.168-169]. Hər iki halda təzahür edən hadisə və proseslərin hətta az bir hissəsini göz önünə gətirsək, inamla deyə bilərik ki, sosial-psixoloji məsələlər idarəetmə prosesinin çox vacib xarakteristikası qismində nəzərdən keçirilməlidir. Bu, bir həqiqətdir ki, insanları bilmək səmərəli idarəetmə fəaliyyətinin əsasıdır, zəminidir. İnsanlarla işləməyi bacarmaq əslində menecerin, rəhbər şəxsin çox mühüm keyfiyyətidir. Müasir şəraitdə – bazar münasibətlərinin və strukturlarının möhkəmləndiyi bir şəraitdə yeni işgüzar qarşılıqlı münasibətlərin, qarşılıqlı surətdə bir-birini dərk etmək məsələlərinin rolu daha da artır. İnsanların psixologiyasını hərtərəfli, dərinlən öyrənmədən onların təbii imkanlarının zənginliyini, mənəvi, intellektual və fiziki potensialını yetərinə dərk etmək, onlarla işləməyin perspektivlərini aydın

görmək sadəcə olaraq mümkün deyildir. Qarşılıqlı dərkətmə özünü dərkətmə problemini xüsusilə aktuallaşdırır. Etiraf etməliyik ki, çox zaman özünü dərkətmə başqa insanları qiymətləndirməkdən çətin olur. Özünə ətrafdakı adamların gözü ilə baxmağı bacarmaq özünü dərkətmədə prinsipal əhəmiyyətə malikdir, bu, başqaları üçün başa düşülən olmağımıza kömək edən (yaxud mane olan) məziyyətləri (yaxud nöqsanları) aydın görməyimiz üçün xüsusi əhəmiyyət kəsb edir.

İşçilərin mənəvi ruhu, işləmək əzmi təkcə maddi amillərlə bağlı deyildir. Həmin amillərin rolunu etiraf etməklə yanaşı bir sıra mənəvi-əxlaqi amillərin əhəmiyyətinə xüsusi diqqət yetirilməsi çox vacibdir:

- kollektivdə əməkdaşlığın səviyyəsi;
- intizam məsələsi;
- xidmətlərin etiraf olunması;
- kollektivin uğurlarında şəxsi iştirak hissi;

- müəssisənin uğurları ilə fəxr etmək, problemlərin yaranmasında öz məsuliyyətini başa düşmək [7, s.393-394].

Araşdırmalar göstərir ki, ayrı-ayrı müəssisə və təşkilatlarda normal sosial-psixoloji mühitin olmaması ciddi gərginliyin mövcudluğuna dəlalət edir. Belə şərait işçilərə pozucu təsir göstərir, onların fəaliyyətinin pisləşməsinə, əhval-ruhiyyəsinin korlanmasına gətirib çıxarır. Nəticədə əmək məhsuldarlığı zəifləyə bilər, işin bir sıra parametrlər üzrə göstəriciləri pisləşə bilər. Belə hallarda vəziyyətin nizamlanmasına ciddi ehtiyac yaranır. Nizamlanma prosesində idarəetmə aparatının təşkilinə, menecerlərin, ümumiyyətlə, idarəetmə işçilərinin seçilməsinə və yerləşdirilməsinə xüsusi diqqət yetirilməlidir. Təsədüfi deyildir ki, mütəxəssislər işçi heyətin idarə olunmasında kompleks amillərin fəaliyyətini xüsusi olaraq vurğulayırlar. Məsələn, A.İ.Koçetkova işçi heyətin idarə olunmasının psixoloji əsaslarını araşdıraraq belə qənaətə gəlir ki, kollektivlərin mənəvi-psixoloji iqlimini yaxşılaşdırmaq üçün əvvəlcə mövcud iqlimin vəziyyəti real qiymətləndirilməli, sonra isə işçi heyətin idarə olunması sistemi səmərəli qurulmalıdır. Bu halda münaqişələrin idarə olunması diqqətdə saxlanılmalıdır [4].

Yeri gəlmişkən qeyd edək ki, idarəetməyə dair ilk əsərlərdə adətən təşkilatın ahəngdar fəaliyyətinin əhəmiyyəti nəzərə çəpdirilirdi. Təşkilatdaxili münaqişələr son dərəcə neqativ hadisə kimi qiymətləndirilirdi. Müasir şəraitdə isə idarəetmə nəzəriyyəçiləri etiraf edirlər ki, təşkilat daxilində münaqişənin olmaması nəinki mümkünsüzdür, həm də arzuolunmazdır. Münaqişə disfunkional olduqda şəxsi məmnunluğun, qrup əməkdaşlığının, təşkilatın effektivliyinin aşağı düşməsinə gətirib çıxarır. Lakin münaqişə funksional olub, təşkilatın fəaliyyətinin səmərəliliyini də şərtləndirə bilər. Bir sıra hallarda münaqişə müxtəlif nöqtəyi-nəzərləri, alternativləri və ya problemləri üzə çıxarmağa kömək edir, əlavə informasiya əldə edilməsinə imkan yaradır. Deməli, münaqişənin rolu əsasən onun nə dərəcədə effektiv idarə olunmasından asılıdır [4, s.355-356]. Adətən müəssisə və təşkilatlarda münaqişələr şəxsiyyətlər arasında, şəxsiyyətlə qrup arasında, habelə qruplar arasında təzahür edir.

Həmin münaqişələrin səbəblərinin diqqətlə araşdırılması və əsaslı addımlar atılması çox vacibdir. Səbəblər isə müxtəlifdir: resursların necə bölüşdürülməsi; vəzifələrin qarşılıqlı surətdə əlaqəli olması; məqsəd və vəzifələrdə, təsəvvür və dəyərlərdə, davranış manerasında və həyat təcrübəsində özünü göstərən fərqlər; qeyri-peşəkar rəhbərlik; şəxsi və ya qrup maraqlarının ön plana çəkilməsi və s. Münaqişələrin həllində rəhbərin hüquqi-dövlət statusu ilə yanaşı onun qazandığı ictimai nüfuz da əhəmiyyətli rol oynayır. Şəraitdən asılı olaraq, rəhbərin real hakimiyyətinin, real hadisə və proseslərə, insanlara təsir imkanının hər iki amili tam şəkildə və ya qismən bir-biri ilə qovuşa bilər. İdarəetmə sistemində rəhbər şəxs təkcə böyük hüquqlar demək deyildir, o, həm də böyük vəzifələr, daha ciddi məsuliyyət deməkdir. «Rəhbər nəinki təsərrüfat hesabatları ilə, eyni zamanda əməkdaşların qarşılıqlı münasibətləri ilə maraqlanmalı, özünün

bütün davranışı və rəhbərlik tərzilə kollektivin əməyi və mənəvi inkişafı üçün əlverişli sosial-psixoloji iqlimin formalaşdırılmasına kömək etməlidir» [2,s.439].

İdarəçilik fəaliyyətində psixoloji amillər insanların sosial hadisələri düzgün qiymətləndirməsini asanlaşdırır. Onların təsir gücü isə idarəetmə aparatının düzgün təşkil edilməsindən, menecerlərin və digər idarəçilik işçilərinin seçilib yerləşdirilməsi səviyyəsi ilə müəyyən olunur. Bu göstəricilərin yüksək olduğu kollektivlərdə işçilərin səmərəli fəaliyyətini təmin etmək mümkün olur. Məlum kollektivin rəhbər işçiləri yüksək psixoloji keyfiyyətlərə malik olduqda, həmin keyfiyyətləri təcəllikdə olan işçilərdə formalaşdırmağa cəhd göstərilir. Müasir elmi-texniki tərəqqi sayəsində idarəetmədə də mühüm dəyişikliklər baş verir, əmək prosesi daha mürəkkəb xarakter kəsb edir. Eyni zamanda bu cür əməyin insanların psixi vəziyyətinə təsiri də güclənir, nəticədə onların psixi cəhətdən yüklənməsi, əsəb gərginliyinin və zehni fəaliyyətin xüsusi çəkisinin çoxalması müşahidə olunur. Həm də nəzərdə tutulmalıdır ki, avtomatlaşdırılmış və yüksək səviyyədə mexanikləşdirilmiş istehsal şəraitində işçilər öz vəzifələrini yerinə yetirərkən böyük həcmdə informasiya alır, onu yenidən işləyir və müvafiq yerlərə çatdırılmalı olurlar. Belə vəziyyətdə psixoloji keyfiyyətlərin rolu və əhəmiyyəti də artır. Təsədüfi deyildir ki, rəhbər işçinin, menecerin öz tabeliyində olan işçilərin psixoloji xüsusiyyətlərini və imkanlarını lazımi qədər bilmədiyi və nəzərə almadığı hallarda iş yerlərində qəza halları və keyfiyyətsiz məhsul buraxılışı baş verir. Bu o deməkdir ki, kollektivdəki işçilərin psixoloji, fizioloji və ümumi intellektual göstəricilərini bilmək çox vacibdir. Belə olduqda onların fəaliyyətini səmərəli idarə etmək olar.

Tam əminliklə demək olar ki, cəmiyyətin sosial inkişafının başlıca məsələlərindən biri adamlarda yüksək psixoloji keyfiyyətlərin aşılmasıdır. Cəmiyyətimizdə həll edilməkdə olan vəzifələrin mürəkkəbliyi və geniş miqyaslılığı bu keyfiyyətlərin əhəmiyyətini daha da yüksəldir. Bununla yanaşı qeyd edilməlidir ki, insanlarda psixoloji keyfiyyətlərin formalaşması prosesinin məqsədyönlü tənzim olunması çətin prosesdir. Onu uğurla həyata keçirmək üçün idarəedici subyektin fəal və ardıcıl səyləri tələb olunur. İnsan digər canlılardan fərqli olaraq, öz həyatını və ətrafında cərəyan edən hadisələri şüurlu dərk etmək, onlara fəal təsir göstərmək və dəyişdirmək qabiliyyətinə malikdir, bir sözlə, şüurlu, yaradıcı varlıqdır.

İdarəetmə işində sosial-psixoloji aspekt həm də işçilər ilə nəzakətli davranışı ehtiva edir. Nəzakətli rəftarın və qarşılıqlı anlaşmanın hökm sürdüyü kollektivlərdə sağlam mənəvi-psixoloji mühit formalaşır ki, bu da istehsal uğurlarını təmin edən çox qüdrətli amildir. Çünki insanların fəaliyyəti təkcə sosial, siyasi və iqtisadi deyil, həm də sosial-psixoloji amillərin güclü təsirinə məruz qalır.

Kollektivdə sağlam mənəvi-psixoloji mühitin formalaşması, yuxarıda qeyd etdiyimiz kimi, bir çox cəhətdən idarə rəhbərinin, menecerin şəxsi keyfiyyətlərindən, fəaliyyət səriştəliliyindən və iş metodlarından asılı olur. Odur ki, idarəetmənin bütün vəsilələrində və tərəflərində (vəziyyətin təhlili, informasiya alınması, düzgün qərarların qəbulu, onların icrasının metodları, vasitələri və s.) sosial-psixoloji məqamlara lazımi yer verilməlidir. İdarəetmə psixologiyasında aşağıdakı məqam da xüsusi əhəmiyyət kəsb edir. Söhbət kollektivin işçilərinin hər hansı idarəetmə qərarlarını qəbul etməyə və yerinə yetirməyə psixoloji cəhətdən hansı səviyyədə hazır olmasından gedir.

Təhlil göstərir ki, məhz bu baxımdan olan müxtəliflik eyni bir qərarın ayrı-ayrı kollektivlərdə bir-birindən fərqli surətdə yerinə yetirilməsinin əsas səbəblərindəndir. Başqa sözlə desək, müəyyən qərar, onu qəbul etməyə və reallaşdırmağa psixoloji cəhətdən hazır olan kollektivlərdə daha uğurla və asanlıqla həyata keçirilə bilər. Əksinə, məlum qərar ilə onu yerinə yetirməli olan şəxslərin psixoloji vəziyyəti arasındakı uyğunsuzluq olduqda həmin qərarın yerinə yetirilməsi ləngiyir və çətinləşir. Məhz bu amili nəzərə alaraq dünyanın qabaqcıl ölkələrində

insanların psixoloji cəhətdən hazırlanmasına kömək edən orqanların, strukturların fəaliyyətinə geniş meydan verilir.

Konkret kollektivlərin, təşkilatların sosial-psixoloji baxımdan araşdırılması göstərir ki, rəhbər işçinin özünə ciddi, tələbkar münasibəti, səmimiyyəti, təmkinliliyi, başqasının rəyinə rəğbətlə yanaşması, tənqiddə dözümlü olması, qarşı tərəfi duymağa səy göstərməsi və onu həvəsləndirməsi sırası işçilər tərəfindən yüksək qiymətləndirilir. Deməli, rəhbər şəxsin ümumi idarəetmə keyfiyyətləri onun insani-psixoloji keyfiyyətləri ilə tamamlanmalıdır. Etiraf etməliyik ki, onun əməyi sosial-psixoloji gərginlik baxımdan ən çətin, lakin ictimai dəyəri çox yüksək olan əmək növlərindən biridir. Mürəkkəb idarəetmə fəaliyyətində sıx çulğalaşan müxtəlif aspektlərin, o cümlədən sosial-psixoloji aspektlərin uğurla əlaqələndirilməsi və getdikcə optimallaşdırılması mühüm nailiyyətlərə yol açan başlıca istiqamətlərdən biri olaraq qalır.

ƏDƏBİYYAT

1. Qərbi Avropada və ABŞ-da sosiologiya tarixi. Bakı: «Turan Nəşrlər evi», 2010.
2. Qolenkova Z.T., Akkuliç M.M., Kuznetsov V.N. Ümumi sosiologiya. Bakı: «Diplomat», 2007.
3. Vahidov F.Q., Ağayev T.B. Sosiologiya. Dərs vəsaiti. Bakı: «Zərdabi LTD» MMC, 2012.
4. Кочеткова А.И. Психологические основы современного управления персоналом. М.: Издательство ЗЕРЦАЛО, 1999.
5. Кравченко А.И., Тюрина И.О. Социология управления: фундаментальный курс. Учебное пособие. М.: Академический Проект. Трикта, 2004.
6. Российская социологическая энциклопедия. М.: Издательская группа НОРМА-ИНФРА. М. 1998.
7. Черкасов В.В., Платонов С.В., Третьак В.И. Управленческая деятельность менеджера. Основы менеджмента. Киев: Издательство «Ваклер», 1998.

О НЕКОТОРЫХ СОЦИАЛЬНО-ПСИХОЛОГИЧЕСКИХ ВОПРОСАХ УПРАВЛЕНЧЕСКОГО ПРОЦЕССА

РЕЗЮМЕ

Статья посвящена процессу управления, играющему существенную роль в жизнедеятельности людей, в частности, исследованию его некоторых социально-психологических вопросов. Здесь рассмотрены важнейшие причины, обуславливающие рост социально-психологических факторов в современном управленческом процессе, главные особенности, присущие проявлениям этих факторов. По мнению автора, в зависимости от типа, уровня, этапов и других параметров управления, изменяются возможности влияния социально-психологических моментов, как специфического комплекса, на поведение и деятельность людей.

ABOUT SOME SOCIO-PSYCHOLOGICAL MATTERS OF THE MANAGEMENT PROCESS

SUMMARY

The presented article is devoted to the management process, investigation of some socio-psychological matters of this process of human's activity that they come accros in their lives. In the article it is also spoken about reasons of increasing of the role of socio-psychological factors, the main features that appeared in the process of contemporary management as well. As to the author because of the type of management, level, steps and other parameters spessific and complex approach to the behaviour of people sometimes change.

ARQUMENTASIYANIN KOMMUNİKATİV STRUKTURU HAQQINDA

b/m A.M.Allahverdiyev

Açar sözlər: Arqumentasiya, kommunikativ səviyyə, məntiqi səviyyə.

Ключевые слова: Аргументация, коммуникативный уровень, логический уровень.

Keywords: argumentation, communicative level, logical level

Arqumentasiya nəzəriyyəsində iki səviyyə fərqləndirilir: məntiqi və kommunikativ səviyyə. Qeyd olunmalıdır ki, real praktikada bu səviyyələr bir-birilə sıx bağlıdır və biri digəri olmadan gerçəkləşə bilmir. Arqumentasiyanın məntiqi səviyyəsi dedikdə, irəli sürülən müddəanın digər müddəalar vasitəsilə əsaslandırılması prosesi, yəni müdafiə edilən müddəə üçün əsasların, dəlillərin axtarılıb tapılması nəzərdə tutulur. Arqumentasiya prosesinin məntiqi səviyyəsinin mahiyyətini alman filosofu və riyaziyyatçısı Q.Leybnis tərəfindən formulə edilmiş kafi əsas qanunu ifadə edir. Leybnisin fikrincə, mövcud olan hər bir şey mövcud ola bilməsi üçün kifayət qədər əsasə malik olmalıdır. Buna görə də əsas olmadan heç bir hadisə gerçək, heç bir müddəə, fikir həqiqi və ya düzgün ola bilməz.

Arqumentasiyanın kommunikativ səviyyəsi dedikdə, auditoriyada arqumentatorun nəzər nöqtəsinin həqiqiliyi, düzgünlüyü ilə bağlı inamın, əqidənin formalaşdırılması prosesi nəzərdə tutulur. Arqumentasiya öz məqsədinə o zaman nail olur ki, auditoriya əsaslandırılan nəzər nöqtəsinə qəbul etsin. Qeyd etmək lazımdır ki, inamın, əqidənin formalaşdırılması prosesi son dərəcə mürəkkəb bir prosesdir.

İnsanları inandırma üsulları müxtəlifdir. Bu üsullardan biri rəşional üsuldur. Bu halda insanlarda inam, əqidə formalaşdırmaq üçün məntiqi cəhətdən düzgün qurulmuş mühakimələrdən və həqiqi müddəalardan istifadə edilir. Lakin məlumdur ki, zor, güc, hədə tətbiq etməklə, yalan arqumentlərdən istifadə etməklə də, insanların mövqeyini dəyişdirmək, onlara təsir göstərmək mümkündür. Arqumentasiya nəzəriyyəsində insanlarda inam, əqidə formalaşdırılmasının rəşional üsulları tədqiq olunur. Nəzərdə tutulur ki, qarşıda duran kifayət qədər məntiqi kommunikativ səviyyəyə malik olan ağıllı həmsöhbətdir.

Arqumentasiyaya zərurət əsasən aşağıdakı hallarda yaranır: eyni bir məsələ ilə bağlı bir neçə nəzər nöqtəsi olduqda; bu əvvəla qarşı tərəfin öz mövqeyi ola bilər; ikincisi o, arqumentatorun mövqeyi ilə razı olmaya bilər; üçüncüsü o, irəli sürülən fikrin düzgünlüyünə şübhə ilə yanaşa bilər. Hər üç halda arqumentator öz mövqeyini əsaslandırmalı, belə demək mümkündürsə, arqumentasiya ilə məşğul olmalıdır.

Arqumentasiya şifahi ya da yazılı mühakimələr formasında çıxış edir. Mühakimələrin iki xassəsi arqumentasiya nəzəriyyəsi üçün xüsusi əhəmiyyət kəsb edir. Bunlardan biri mühakimələrin sübutluluğu digəri isə onların inandırıcılığıdır.

Mühakimənin sübutlu olması məntiqi amillərlə bağlıdır, yəni mühakimənin sübutlu olması onu məntiqi cəhətdən düzgün qurulması deməkdir. Lakin mühakimənin sübutlu olması onun hələ inandırıcı olması demək deyildir, başqa sözlə qarşı tərəfin sübutlu mühakiməni qəbul etməməsi də mümkündür. Deməli, mühakimənin inandırıcı olması məntiqi amillərlə yanaşı həm də qeyri-məntiqi, yaxud məntiqdən kənar amillərdən asılıdır.

Arqumentasiya spəsifik kommunikativ fəaliyyət forması olmaq etibarını ilə inandırma prosesi ilə sıx bağlıdır. Ona görə də arqumentasiyanı hər şeydən əvvəl fəaliyyət növü kimi nəzərdən keçirmək olduqca vacibdir. Hər bir fəaliyyət növü kimi arqumentasiyada subyekt-obyekt münasibətləri ilə səciyyələnir. Arqumentasiyanın subyekt dedikdə digər insanlara təsir göstərməyə və onlara irəli sürülən müddəanın həqiqiliyi və ya əsaslığı ilə bağlı əminlik yaratmağa cəhd edən şəxs və ya şəxslər qrupu nəzərdə tutulur.

Arqumentasiya prosesinin zəruri iştirakçıları qismində aşağıdakılar çıxış edir: proponent, opponent və auditoriya.

Proponent müəyyən müddəanı irəli sürən və müdafiə edəndir. Proponentsiz arqumentasiya prosesi qeyri-mümkündür. Belə ki, əsaslandırılan müddəalar kim tərəfindənsə formulə edilməli və müzakirəyə çıxarılmalıdır. Proponent həm öz şəxsi mövqeyini, həm də bir kollektivin, partiyanın, elmi məktəbin mövqeyini ifadə edə bilər.

Opponent proponentin mövqeyi ilə razı olmayanın mövqeyini ifadə edən iştirakçıdır. Opponentin arqumentasiya prosesində bilavasitə iştirak etməsi mümkündür. Lakin o, arqumentasiya prosesinin bilavasitə iştirakçısı olmaya da bilər. Məsələn, fəlsəfə tarixindən mühazirə oxuyan mühazirəçi Platonun baxışlarıyla razı olmadığını bildirir və onun baxışlarını tənqid edirsə, bu zaman ya Platon öz baxışları ilə birlikdə opponent olur, ya da mühazirəçi Platona opponentlik edir.

Auditoriya arqumentasiya prosesinin üçüncü, kollektiv subyektdir. Belə ki, arqumentasiya prosesində həm proponentin həm də opponentin başlıca məqsədi heç də bir-birini inandırmaq olmur. Onların əsas məqsədi auditoriyanın rəğbətini qazanmaq, onu öz tərəfinə çəkmək təşkil edir. Auditoriyaya passiv kütlə kimi baxmaq məqsədəuyğun sayılmaz. Onun öz siması, baxışları olur. Auditoriya arqumentativ təsiretmənin əsas obyektidir.

Arqumentasiyanın obyektı insanın şüuru, onun baxışları və davranışdır. Aydındır ki, insanın şüur və davranışına ən müxtəlif üsullarla təsir göstərmək olar. Bu üsulların bir hissəsi fiziki, digər hissəsi isə qeyri-fiziki səciyyə daşıyır. Məsələn, fiziki güc, zor tətbiq etməklə insanları müəyyən hərəkətlərə sövq etmək mümkündür. Lakin bu cür təsir üsulunu arqumentasiya adlandırmaq olmaz. Çünki arqumentasiya hər şeydən əvvəl nitq vasitəsilə həyata keçirilən fəaliyyətdir. Digər tərəfdən qeyri-fiziki təsir üsullarının heç də hamısı arqumentasiya hesab etmək olmaz. Belələrinə əmr, mükafatlandırma, vədvermə və s. aiddir. Doğrudur, qarşıya qoyulan məqsəd nöqteyi-nəzərdən arqumentasiya digər təsiretmə üsulları ilə müəyyən mənada eyniyyət təşkil edir, belə ki, bütün hallarda məqsəd digər tərəfi hər hansı bir hərəkətə sövq etməkdir. Arqumentasiyanın spesifikliyi arqumentatorun öz şüurunda resipiyentlə, onun imkan və hüquqları ilə bağlı malik olduğu təsəvvürlərlə şərtlənir. Təbəçiliyində olan hərbi qulluqçuya əmr verən zabıtdən fərqli olaraq arqumentator resipiyentin iradə azadlığını qəbul edir, onun irəli sürülən müddəanı qəbul edib-etməmək hüququnu tanıyır. Arqumentator öz məqsədinə çatmaq üçün kommunikatıv akt zamanı ilkin müddəanın həqiqiliyini məntiqi cəhətdən əsaslandırır, dəlillər gətirməklə kifayətlənmir. O həmin müddəanın konkret situasiyada sosial əhəmiyyət kəsb etdiyini, onun daha faydalı, daha məqsədəuyğun olduğunu təsdiqləyən dəlillər də axtarır tapmalı olur və öz məqsədinə çatmaq üçün inandırıcı təsiretmənin həm məntiqi, həm də məntiqdən kənar metod və üsullardan (psixoloji, ritorik, lingvistik və s.) geniş şəkildə istifadə edir.

Arqumentasiya mürəkkəb bir prosesdir. Onun məntiqi strukturunda bir-birilə qarşılıqlı əlaqədə olan üç element fərqləndirilir: tezis, arqumentlər və nümayiş. Tezis dedikdə arqumentasiyanın gedişində əsaslandırılmalı olan hökm nəzərdə tutulur. O, teorem, elmi müddəa müəyyən bir predmetin xassəsi haqqında ümumiləşmiş fikir formasında çıxış edə bilər. Arqumentlər və ya dəlillər elə ilin nəzəri və faktiki müddəalardır ki, onların vasitəsilə tezis əsaslandırılır. Arqumentlər əslində arqumentasiya prosesinin məntiqi özülünü təşkil edir. Onlar öz məzmununa görə müxtəlif olur. Aksiomlar, nəzəri və empirik ümumiləşdirmələr, hüquq normaları, statistik ümumiləşdirmələr, ayrı-ayrı faktlar arqument kimi çıxış edə bilər.

Nümayiş arqumentlərlə tezis arasındakı məntiqi əlaqələrdir. Tezisin arqumentlər vasitəsilə əsaslandırılması ya ayrıca bir əqli nəticə formasında ya da bir neçə mühakimənin birləşməsi formasında həyata keçirilir.

Arqumentasiya riyazi isbatlardan fərqli olaraq əvvəlcədən qəbul edilmiş müqəddimələrə (aksiom və postulatlar) əsaslanmır. Arqumentator fikir mübadiləsi zamanı auditoriyanı irəli

sürülən müddəanın əsaslı və ya haqlı olmasına inandırmağa çalışır. Arqumentasiya üçün irəli sürülən müddəanın əsaslandırılması son dərəcə vacibdir. Lakin arqumentasiyadan danışmaq üçün bu şərtin olması heç də yetərli deyil. Əks halda nətiq və auditoriyanın dialoqu monoloqa və ya riyazi isbata çevrilir ki, bunlar da fikir mübadiləsini və fikirlərin qiymətləndirilməsini istisna edir. Fikir mübadiləsi aparmaq, fikir qiymətləndirmək üçün auditoriyanın olması zəruri şərtlərdən biridir.

Arqumentasiya sübutdan fərqli olaraq ünvanlı səciyyə daşıyır. Arqumentasiyadan istifadə edən şəxs hər bir konkret situasiyada qarşılıqlı əlaqədə olduğu auditoriyanın spesifikliyini mütləq nəzərə almalıdır, halbuki, sübut hamı üçün eyni olur. Ötürülən məlumatların məqbulluq dərəcəsini artırmağa çalışan müəllif onları elə şəkildə təqdim etməlidir ki, təqdim etmənin strukturunu özü məlumatların maksimum tam qavranılmasını təmin etsin. Bu məsələnin həlli inandıran şəxsin mühakimə yürüdərkən istinad etdiyi əsas müddəaları aşkar formada nümayiş etdirilməsi ilə bağlıdır. Belə əsasların sayının mümkün qədər çox olması və ötürülən məlumatın məzmununa daxil olan fikirlər arasındakı əlaqələrin dəqiq göstərilməsi arqumentasiya prosesinin uğurlu alınmasını təmin edən şərtlərdir.

Sübutdan inandırma üsulu kimi istifadə olunduğu hallarda tezisnin həqiqi olmasının əsası kimi təkcə arqumentlərin həqiqiliyi deyil, eləcə də müvafiq əqli nəticənin düzgün forması çıxış edir. Lakin bir çox hallarda arqumentasiya prosesində mühakimə əvvəlcədən seçilmiş müqəddimələrə və dəqiq qurulmuş əqli nəticələrə söykənmir, digər inandırma vasitələrindən də, məsələn, hadisələrin real gerçəklikdəki faktik vəziyyətindən, ən müxtəlif vədlərdən, gümanlardan və s. geniş istifadə edilir. Bu onu göstərir ki, arqumentasiyanın strukturuna məntiqdə təsvir edilən sübutun formasına heç də həmişə münəvər olmayan üsullar daxildir. Elmi-tədqiqat praktikasında bəzən mövcud hipotezlər içərisindən ən perspektivliyini seçmək zərurəti yaranır. Bu zaman başqalarını bu hipotezin digərlərindən üstün olduğuna inandırmaq lazım gəlir. Belə də seçilən variantın lehinə gətirilən dəlillər qismində ya empirik tədqiqatların yoxlanılmış nəticələrini ifadə edən mülahizələr ya da nəzəri müddəaları ifadə edən mülahizələr çıxış edirlər. Deməli, inandırma prosesi çox səviyyəlidir və onun məzmununda öz təbiəti etibarlı ilə müxtəlif olan əsasları fərqləndirmək lazımdır.

Aydındır ki, arqumentasiya heç də həmişə hansısa qəti bir mütəşəkkil sistem kimi təqdim oluna bilməz. Ötürülən informasiyaların müəllifi bir çox hallarda təkcə təklif etdiyi tezisnin həmsöhbətləri tərəfindən qəbul edilməsinə çalışmır, o gətirdiyi dəlillərin özlərinin effektivliyini məhz həmin mühakimə üsulundan istifadə edilməsinin faydalı olduğunu nümayiş etdirmək üçün əlavə səylər göstərir. “Arqumentasiya lehinə arqumentasiya” insanlararası ünsiyyət səviyyələrinin sayını artırır, ona görə də mühakimənin mütəşəkkillik dərəcəsinin artırılmasına yönələn hərəkətlər xüsusi əhəmiyyət kəsb edir. Arqumentasiya nəzəriyyəsi ilə məntiqin münasibətləri haqqında danışarkən demək lazımdır ki, onların hər ikisi təfəkkürün təşkili priyomlarını və formalarını öyrənirlər. Lakin onlar öz məqsəd və metodologiyalarına müvafiq olaraq bunu fərqli şəkildə edirlər. Simvolik (yəni müasir formal) məntiqi riyazi metodlardan istifadə etməklə mühakimələrin əsaslığı problemini onun sübutluğu aspektində öyrənir. Simvolik məntiqin metodları o problemlərin həllində səmərəlidir ki, onların formallaşdırılması mümkündür. Arqumentasiya nəzəriyyəsi kontekstlərin və canlı nitq situasiyalarının diskurs adlandırılan daha geniş sinfini nəzərdən keçirir.

Fəlsəfi, sosioloji, tarixi mühakimələr, eləcə də digər humanitar elmlərdə istifadə edilən mühakimələr məhz bu qəbildən olan mühakimələrdir. Bu mənada bir çox əsrlər ərzində işlənib hazırlanmış olan hüquqi arqumentasiya məntiqi cəhətdən əsaslandırılmış arqumentasiya sayılır. Lakin digər tərəfdən unutmamaq olmur ki, arqumentasiya inandırmanın rəşional formasıdır, belə ki, arqumentasiya prosesində inandırma emosiyalara, hisslərə, habelə fiziki təsirlərə deyil, əqlin və məntiqin dəlillərinə əsaslanır.

Arqumentasiya bir qayda olaraq məntiqi səciyyə daşıyır. Lakin arqumentasiyadan istifadə edən şəxs məntiq qaydalarını bilməyə də bilər. Bu ona bənzəyir ki, qrammatikanın qaydalarını dəqiq bilməyən insan kifayət qədər normal yazı mədəniyyətinə malik olur. Bu halda qanun və qaydaların tətbiqi qeyri-şüuri baş verir, belə ki, onlar doğru nəticələrin çıxarılmasını təmin edirlər. Lakin mühakimələrdə və yazılı nitqdə səhvlər yarandıqda məhz məntiqin və ya qrammatikanın qaydalarını bilmək onları nəinki aşkar etməyə, eləcə də məntiq və qrammatika inandırma prosesində çox mühüm rol oynayır. Hökmlərdə fikirlərimizin gerçəkliyə münasibəti ifadə olunduğundan və onlar həqiqi və ya yalan fikirlər kimi səciyyələndirildiyindən rəşional arqumentasiyada prioritet məntiqə məxsusdur. Aydınır ki, arqumentasiyada ən inandırıcı dəlillər faktlardır. Lakin onlar müvafiq qaydada nizamlanmalı, sistemləşdirilməlidir. Bu, məntiqi hökmlər və əqli nəticə vasitəsilə həyata keçirilir.

Son nəticədə şüurlu inandırmaya məntiqi cəhətdən düzgün qurulmuş mühakimələrin köməkliylə nail olmaq mümkündür. Bu cür mühakimələrdə nəticələr ya məntiqi yolla çıxarılır ya da həqiqi müqəddimələr vasitəsilə təsdiqlənir. Nəticə məntiqi qaydalara uyğun olaraq müqəddimələrdən hasil olduqda mühakimə deduktiv adlandırılır. Nəticə müqəddimələr tərəfindən yalnız təsdiqləndikdə, mühakimə qeyri-deduktiv sayılır. (induksiya və ya analogiya və ya statistik nəticə çıxarma). Arqumentasiya öz fikrini necə əsaslandırmaq və başqasını ona necə inandırmaq elmi və sənətidir. Əsaslandırma və inandırma arqumentasiyanın iki fundamental prinsipidir- bu prinsiplər ona ikili xarakter verir. Arqumentasiya nəzəriyyəsi, bir tərəfdən məntiqi fəndir, məntiqi metodologiyaya əsaslanır, belə ki, sübut etmə müddəanın irəli sürülməsində və onun müdafiəsində zəruri şərtir. Digər tərəfdən isə sübut etmə prinsipial kommunikativ səciyyə daşdığından arqumentasiya ritorik komponentə malik olur- biz həmişə nəyisə kiməsə- insana, auditoriyaya sübut etməyə çalışırıq. Beləliklə, arqumentasiya ikili səciyyə daşıyır. O, həm sübutluluğu (obyektiv mənada əsaslılıq), həm də inandırıcılığı (subyektiv mənada əsaslılıq) əhatə edir. Arqumentasiya rəşional əsaslandırılmış arqumentlər gətirmək yolu ilə digər insanların baxışlarının formalaşdırılmasına və ya dəyişdirilməsinə yönələn kommunikativ fəaliyyətdir.

ƏDƏBİYYAT

1. Ееме́рен Ф.Х. Ван, Гроотендорст Р. Аргументация, коммуникация и ошибки. СПб., 1992
2. В.И. Кириллов, А.А. Старченко Логика М., 2007

О КОММУНИКАТИВОЙ СТРУКТУРЕ АРГУМЕНТАЦИИ

РЕЗЮМЕ

В статье рассматриваются вопросы структуры аргументации. В частности, анализируются коммуникативный уровень и логический уровень в структуре аргументации.

ABOUT COMMUNICATIVE STRUCTURE ARGUMENTATION

SUMMARY

This article discusses the structure of the argument. In particular, analyzed and communicative level structure logic level reasoning.

TARIXİN MƏNASI HAQQINDA

dos. Əliyev Bilal

BDU-nun Fəlsəfə kafedrasının müəllimi

Açar sözlər: Tarix, tarixi proses, tarixin mənası, tarixin məqsədi, sosial tərəqqi, tarixin istiqaməti.

Ключевые слова: История, исторический процесс, значение истории, цель истории, социальный прогресс, направление истории

Keywords: history, historical process, the importance of history, the purpose of history, social progress, the direction of history

Tarixi prosesin fəlsəfi təhlilində tədqiq olunan problemlərdən biri də tarixin mənasıdır. Tarixin mənasının öyrənilməsi zamanı onun mənasının öyrənilməsi ilə bərabər həm də tarixin istiqaməti, ictimai tərəqqi və onun meyarı məsələləri də tədqiq olunur.

Bütün tarixi dövrlərdə yaşamış insanlar öz həyatlarının mənası haqqında düşünmüşlər, yəni nə üçün yaşayır, onların fəaliyyətinin mahiyyəti və dəyəri nədən ibarətdir kimi suallara cavab verməyə çalışmışlar. İnsanların daha dərin təfəkkürə malik hissəsi – filosoflar isə tarixi prosesin mənasını və istiqamətini açmağa cəhd göstərmiş, bəşəriyyətin hara getdiyini və onun necə inkişaf etdiyini nəzəri cəhətdən mənalandırmışlar. Qeyd edilməlidir ki, insanların varlığı ilə tarixin varlığı qarşılıqlı əlaqəlidir, buna görə də tarixin mənasını bilmək həyatın mənasını düzgün anlamaq qeyri-mümkündür.

Tarixin mənasının fəlsəfi təhlili müxtəlif filosofların diqqətini cəlb etmiş və bu mövzuya aid əsərlər yaratmışlar. Rus filosofu N. Berdyayev, X. Yaspers, K. Marks, R. Aron, İ. Herder, G. Hegel isə başqa filosoflar bu mövzuya aid əsərlər yazmışlar.

Ayrı-ayrı dövrlərdə mütəfəkkirlər tarixi prosesin mənasını eyni cür anlamamışlar. Dövr fəlsəfəsi tarixin mənası probleminə daha böyük diqqət yetirirdi. Məşhur rus filosofu N. Berdyayev “Tarixin mənası” adlı xüsusi tədqiqat əsəri də yazmışdır (Смысл истории, Berlin, 1923).

Amma N. Berdyayev də digər rus filosoflar imi göstərirdi ki, dünyanın mənasını açmaq ilahi yaradıcının, onun provedensial xarakterini qəbul etmək deməkdir. Tarix yalnız o zaman mənə kəsb edir ki, onun sonu olduğu qəbul edilsin. O həm də qeyd edirdi ki, insanlar böyük tarixi fəlakətlər baş verdikdə və həyat haqqında adi təsəvvürlər dağıldığı halda tarixi prosesi mənalandırmağa, bəşəriyyətin varlığının sirlərini açmağa cəhd göstərirlər. Cəmiyyətin sakit və stabil inkişaf etdiyi halda tarixin mənasının nə olması və dünyanın tarixi mənzərəsinin açılması gündəmdə olmur.

Berdyayev irrasionalist olduğu üçün zamanın rolunu və beləliklə də maarifçilik fəlsəfəsini rədd edirdi. Onun fikrincə XVIII əsr maarifçilik əsri olduğu üçün o antitarixi xarakter daşıyır [1, səh. 10-12]. N. Berdyayev həm də K. Marksın materializminə nifrətlə yanaşır və göstərirdi ki, bu konsepsiyada tarixi proses mənəvidən, ruhdan məhrum edilir. Əlbəttə, Berdyayevin maarifçiliyi və K. Marksı tənqid etməsi tam doğru hesab oluna bilməz. Çünki maarifçilik və zəka sayəsində insanlar öz ictimai münasibətlərinin yaxınlaşdırılması və təkmilləşdirilməsində böyük addım ata bilmişdilər ki, K. Marks tarixə daim hərəkətdə və inkişafda olan proses kimi yanaşmaqla, tarixin əsasının mistik baxışlarla izahına qarşı çıxmışdı” [1, səh. 35].

Bütövlükdə N. Berdyayev tarixin mənasını yalnız xristianlıq mövqeyindən təhlil etməyi təklif etmişdi. Onun fikrincə xristianlıq tarixi prosesa əsl tarixilik mahiyyəti gətirmişdir. Tarixilik mahiyyəti isə o deməkdir ki, onun əvvəli və sonu vardır, yəni tarix həmişə eyni bir dairə üzrə hərəkət etmir.

Məşhur fransız ilahiyyatçısı M.Meman göstərirdi ki, tarixin mənası insanın yosulluq və hüquqsuzluqdan azad olmaq və normal həyat şəraiti üçün zəruri olan ünlərlərin həyata keçməsi deməkdir. Onun fikrincə, belə həyat şəraiti üçün zəruri olan bu şərtləri yalnız Xristos yarada bilər. Fransa tarixçisi E.Kallo göstərirdi ki, tarixin mənası varsa, bu ona görədir ki, tarixdə baş verən hadisələr mənalandırılır, yəni müəyyən mənaya malikdir. Onun fikrincə, tarixin mənası faktlardan və hadisələrdən hasil edilir, onun dəyəri isə onların başqa tarixi faktlar ilə əlaqədə, asılılıqda olmasında ifadə olunur.

Müasir Qərb fəlsəfəsinin tanınmış simalarından olan R. Aron belə hesab edir ki, tarixi prosesin mənası və istiqamətinin təhlili tarixilik mövqeyindən araşdırılmalıdır, başqa sözlə tarixdə müxtəlif dövrlərdə elə hadisələr tapılmalıdır ki, onlar müxtəlif dövrdə yaşanmalarına baxmayaraq mənaya malikdirlər. Onun fikrincə bundan əlavə ümumdünya tarixini tənqidi surətdə yenidən nəzərdən keçirmək lazımdır, bununla da inqilabların nəyə baş verməsi, dövlətlər və xalqlar arasında müharibələrin nəyə görə baş verməsi sualına cavab tapmaq olar.

Hər bir nəsil öz dövrünə aid olan məsələləri irəli sürür. Məsələn, XX əsrin insanları belə bir suala cavab tapmağa çalışırdılar ki, onlar milyonlarla insanın yoxsulluq və dilənçilik vəziyyətində olması kütləvi qırğın silahları ilə milli münaqişələrlə bağlı olan məsələləri həll edə biləcəkləmi? Heç kim tarixi prosesin inkişafını bu və ya digər istiqamətə dəyişə bilməz. Hər bir fərdin öz məqsəd və maraqları vardır ki, onlar digər fərdlər ilə qarşılıqlı təsirdədir və sonuncuların da öz məqsədi vardır.

R. Aron dünya sivilizasiyasının gələcəyi haqqında proqnozlar verən filosofları tənqid edirdi. O göstərirdi ki, bu filosoflar hadisələrin sərt şəkildə determinə olunmasından çıxış edirlər, guya siyasi rejimlər və iqtisadi strukturlar ciddi ardıcılıqla bir-biri ilə növbələşir və bu vəziyyət gec və ya tez bütün insanların arzuladığı ümumi məqsədə gətirib çıxaracaqdır. R.Aron qeyd edir ki, əslində hadisələrin bir-birini əvəz etməsi sərt səbəb-nəticə əlaqələri üzrə baş vermir, buna görə heç kim gələcək vəziyyəti əvvəlcədən gözləyə bilməz, proqnoz verə bilməz [2, səh. 25-26].

Tarixin mənası problemi XX əsrin görkəmli filosofu K.Yasperin tarixi proses haqqında fəlsəfi təlimində də geniş yer tutur. Onun məşhur "Tarixin mənası və təyinatı" əsəri bu baxımdan çox maraq doğurur. Onun fikrincə, tarixin mənası problemini həll etmək üçün tarixi bütöv bir tam kimi götürməyi nəzərdə tutur, bu sonuncu isə aşağıdakı suallar yaradır. Tarix nədir? Tarixin vəhdəti nə deməkdir? Yaspersə görə tarix təbiət prosesi deyil, süura malik olan insanların tarixidir. İnsanlar əsrlər boyu qərarlaşmış olan ənənələri qoruyub saxlamaq lazımdır, çünki onlarsız tarix yoxdur. K. Yaspers qeyd edirdi ki, vəhdət tarixin məqsədi və mənasını təşkil edir. Onun fikrincə, bu vəhdət ondan irəli gəlir ki, insanlar yalnız ruh aləmində bir-birini başa düşə bilər. Vəhdət tarixin mənasından irəli gəlir. Tarixin məqsədi isə onun qəti şəkildə olan mənası kimi çıxış edə bilər [3, səh. 337-341].

K. Yaspers tarixin aşağıdakı məqsədləri ayırırdı: 1. Sivilizasiya və insanın humanistləşməsi, bunun üçün dünyanın sahmanlı qaydada, yəni hüquq əsasında təşkil olunması zəruridir. 2. Azadlıq və azadlıq şüuru. 3. İnsanın əzəməti, onun yaradıcılıq qabiliyyətinin təzahürü. 4. İnsan varlığında aşağıdakı çıxarmaq.

K.Yaspersə görə hər bir nəsil öz tələbatlarına görə və maraqlarına müvafiq surətdə bu məqsədləri həyata keçirməyə çalışır. Qərb fəlsəfəsində tarixi prosesin mənası olmadığını iddia edən baxışlar da vardır.

K.Yaspers yazırdı ki, birlik tarixin ona doğru hərəkət etdiyi mənadan, onsuz öz dağınıqlığında əhəmiyyətsiz olana önəm verən mənadan doğur.

Məqsəd kimi heç kimin nəzərdə tutmadığı gizli mənə ortaya çıxma bilər; amma müşahidəsi onu yazmağa və yoxlamağa çalışır. Məqsəd kimi azadlıq və azadlığın dərkini sayırlar. İndiyədək baş verən heç şeyi azadlığı gerçəkləşdirmək cəhdləri kimi başa düşmək lazımdır. K. Yaspers yazırdı ki, tarixin yeganə, əsas məqsədinə hələ də nail olunmamışdır [3, səh. 369-370].

Bəzi tədqiqatçılar tarixin mənasını təbiət ilə cəmiyyətin qarşılıqlı təsirinə, digərləri isə sosial tərəqqidə görürlər. Qeyd olunmalıdır ki, tarixin mənasının müxtəlif izahları bir-birinə qarşı durmur, biri digərini tamamlayır. Tarixin mənası və insan həyatının mənası anlayışları bir-biri ilə sıx bağlıdır. Sonuncunu bəzi filosoflar ləzzət almaqda (gedonizm mənasında), digərləri isə var-dövlət qazanmaqda, üçüncülər isə birliklər əldə etməkdə görürlər. Bu məsələlər “malik olmaq” və ya “var olmaq” dilemmasında ifadə olunur.

Cəmiyyət tarixinin mənası və istiqaməti ictimai tərəqqi problemi ilə sıx bağlıdır. Filosoflar bütün dövrlərdə tərəqqini mənalandırmağa çalışmışlar. Müasir dövrdə bəşəriyyətin böhran keçirdiyini əsas götürərək tarixi tərəqqini inkar edən baxışlar da vardır. Yekun olaraq qeyd etmək istədik ki, tarixin mənası azadlığın tərəqqisində və müasir dövrün insanının inkişaf səviyyəsi ilə izah etmək qəbul etmək olar. İnsan bütün dövrlərin və hər şeyin ölçüsü hesab olunmalıdır. Məşhur alman filosofu G.V.Hegel ümumdünya tarixini azadlıq şüurunun tərəqqisində görürdü. Tərəqqi dəyişilmə və inkişaf anlayışları ilə sıx əlaqədə görürdü. İctimai tərəqqi insanların fərdiyyət formalarının az mükəmməl olandan daha mürəkkəb formalara, tarixin tüksələn xətt üzrə inkişaf deməkdir. Hegel “Tarix fəlsəfəsi” əsərində ictimai tərəqqinin meyarı kimi insanın və cəmiyyətin azadlığında görürdü. Cəmiyyətin azadlığı predmetini təhlil edərkən ümumdünya tarixinin pillələrini azadlığın dərki kimi qəbul edirdi. Şərq dünyası azadlığın nə olduğunu bilmirdi. Burada bir nəfər padşah yaxud despot azad idi. Yunan və Roma dünyasında isə cəmiyyətin müəyyən qrupu azad idi. Alman dünyasında isə cəmiyyət tam azaddır, burada vətəndaş cəmiyyəti mövcuddur [4, səh. 89-90].

Tərəqqinin meyarı məsələsi həmişə çox aktual və mübahisəli problemlərdəndir. Bəziləri bunu insan zəkasında, digərləri əmək məhsuldarlığında və ya məhsuldar qüvvələrdə, üçüncülər isə məhsuldar qüvvələr ilə istehsal münasibətlərinin vəhdətində görürlər. Nəhayət, elələri də vardır ki, onlar tərəqqi anlayışının yalnız qiymətləndirici olduğunu göstərir və onun ümumfəlsəfi meyarla malik olmadığını bildirirlər. Tarixi proses insanların cəlb olunduğu bütün ictimai münasibətlərin məcmusudur. Buna görə də tarixin mənası həmin münasibətlərin dəyişməsi və inkişafı baxımından təhlil edilməlidir.

XÜLASƏ

Məqalə fəlsəfi tədqiqatın mühüm problemlərindən birinin – tarixi prosesin fəlsəfi təhlilinə həsr olunmuşdur. Tarixin mənası fəlsəfi aspektdən izah olunur. Rus filosofu N. Berayayevin, XX əsrin məşhur alman filosofu X. Yaspersin tarixin mənası və məqsədi haqqında fikirləri təhlil olunur.

О ЗНАЧЕНИИ ИСТОРИИ РЕЗЮМЕ

Данная статья посвящена философскому анализу исторического процесса, который является одним из важнейших проблем философского исследования. Значение истории объясняется с философского аспекта. Также анализируются мысли русского философа Н.Бердяева, знаменитого немецкого философа 20ого века К.Ясперса о значении и цели истории.

THE SIGNIFICANCE OF HISTORY

SUMMARY

This article focuses on the philosophical analysis of the historical process, which is one of the major problems of philosophical research. The value of history is explained from the philosophical aspect. Also thoughts of the Russian philosopher N. Berdyaev, and the famous German philosopher of the 20th century Karl Jaspers on the significance and purpose of history are analyzed.

TƏLƏBƏLƏRİN ELMİ TƏDQIQATDA İŞTIRAKININ QIYMƏTLƏNDİRİLMƏSİ METODİKASINA DAİR

*Əliyev R., Sosioloji tədqiqatlar laboratoriyasının
baş elmi işçisi, Bakı Dövlət Universiteti*

Açar sözlər: Elmi tədqiqat, elmi tədqiqatın metodikası, respondentin fəallığı, tədqiqatın nəticələrinin qiymətləndirilməsi.

Ключевые слова: Научные исследования, методика научного исследования, активность респондентов, оценка результатов исследования.

Keywords: Research methodology, of scientific research, activity of the respondents, assessing the results of the study.

Müstəqilliyin əldə olunmasından keçən qısa müddət ərzində ölkəmiz ictimai həyatın bütün sahələrində böyük uğurlar qazanmışdır. Sosial-iqtisadi həyatda bazar münasibətləri formalaşmış, siyasi sferada sabitlik bərqərar olmuşdur. Mədəniyyət sahəsindəki irəliləyişlər daha önəmlidir. Bu nailiyyətlər beynəlxalq aləmdə aparılan balanslı və düşünülmüş xarici siyasi fəaliyyət ilə birləşərək Azərbaycanın dünyada yeri və rolunun daim güclənməsini şərtləndirməkdədir. Sözügedən tələbələrin çox mühüm səbəblərindən biri ali təhsilin inkişafı ilə ayrılmaz surətdə bağlıdır. Məhz bu sferada nəinki təkcə xalq təsərrüfatı və mədəniyyət üçün ixtisaslı kadrlar hazırlanır, həm də dünyanın bir çox ölkələrində Azərbaycanı layiqincə təmsil edən diplomatiya korpusu mütəxəssisləri yetişdirilir. Təhsil sisteminin bütün pillələrində uğurların dayanıqlı surətdə davam etdirilməsi, burada keyfiyyət göstəricilərinin yaxşılaşdırılmasını və idarəçiliyin təkmilləşdirilməsini tələb edir. Sözügedən məqsəd və vəzifələrin reallaşdırılmasında səriştəli sosioloji tədqiqatların aparılması və onların nəticələrinin tətbiq edilməsi müstəsna əhəmiyyətə malikdir. Bu baxımdan BDU-nun Fəlsəfə kafedrasının nəzdindəki Sosioloji Problemlər elmi laboratoriyasının əməkdaşlarının 1914-cü ildəki elmi fəaliyyəti diqqətəlayiqdir.

Ali təhsilin keyfiyyətinin yaxşılaşdırılması mexanizminin aparıcı istiqamətləri kimi tələblərin elmi tədqiqat prosesinə və tədrisin idarə olunmasına fəal və hərtərəfli cəlb edilməsi müstəsna yer tutur. Bu sahədə mövcud vəziyyəti dərinlən təhlil etmək və onu yaxşılaşdırmaq üçün səmərəli yollar və vasitələr işləyib hazırlamaq məqsədi ilə BDU-nun Sosioloji Problemlər laboratoriyasının əməkdaşları geniş miqyaslı (müxtəlif fakültələrdə təhsil alan 1053 tələbələri əhatə edən) anket sorğusu keçirilmişlər. Öz məzmununda 20 sualı birləşdirən anket tərtib olunarkən başlıca diqqət tələblərin elmi işlərdə və təhsil prosesinin müxtəlif vasitələrinin idarə olunmasında iştirakı səviyyəsi, onları yaxşılaşdırmağa şərait yaradılmasına kömək edən amillər, habelə əngəlləyən səbəblər və amillər haqqında mümkün qədər geniş informasiya əldə etməyə yönəlmişdir. Təsədüfi seçmə metodu üzrə keçirilmiş sorğuda humanitar fakültələrdən 530, təbiət fakültələrindən isə 523 tələbə iştirak etmişdir.

1. Tələbələrin elmi tədqiqatda iştirakının sosioloji təhlili

Tələbələrin elmi-tədqiqat işlərində iştirakı prosesinin vəziyyətini konkret sosioloji səpkidə öyrənmək məqsədilə sorğu anketinə aşağıdakı məzmunlu suallar daxil edilmişdir: 1. Siz oxuduğunuz ixtisas üzrə elmi-tədqiqat işlərində iştirak edirsinizmi? 2. Oxuduğunuz ali məktəb tələbələri elmi-tədqiqat fəaliyyətinə görə qrantlarla təmin edilirmi?

Hər iki suala verilən birbaşa cavablar ilə korelyativ əlaqələrinin təhlili sözügedən sahədə vəziyyəti aydın təsəvvür etməyə imkan yaradır.

Əvvəla, sorğu materiallarının təhlili sübut edir ki, tələbələrin elmi-tədqiqat işlərinə cəlb olunması çox aşağı səviyyədədir. Tələbə respondentlərin verdikləri cavablar belə qənaətə

gəlməyə əsas verir. Belə ki, onlar sözügedən məsələyə münasibətlərini aşağıdakı kimi ifadə etmişlər: “bəli mütəmadi iştirak edirəm” – 6,8 % “vaxtdan bir iştirak edirəm” – 26,6 %, “iştirak etmirəm” – 65,1 % “dəyə bilmərəm” – 8,7%. Cavablardan görünür ki, tələbələrin cəmi – 43,4 %-i elmi-tədqiqat işləri ilə əhatə olunmuşdur. Onların əksəriyyəti – 73,8%-i birbaşa və ya dolayısı ilə (dəyə bilmərəm) elmi tədqiqatdan tam kənarda qaldığını ifadə etmişlər. Qeyd olunan vəziyyət fikrimizcə bir sıra səbəblərlə izah oluna bilər. Hər şeydən əvvəl göstərməlidir ki, tələbələr ali məktəbə daxil olduqda müvafiq peşə və ixtisas üzrə biliklər qazanmağı öz qarşılarına əsas məqsəd kimi qoyurlar. Bu mənada onların elmi yaradıcılığı və tədqiqat fəaliyyəti ön planda durmur. Daha dəqiq desək, elmi iş bir növ yardımçı xarakter daşıyır. Əlavə olaraq bunu da söyləmək lazımdır ki, ixtisas fənlərini tədris edən müəllimlər də əsas diqqətlərini tədris proqramlarının və müvafiq materialların mənimsənilməsinə yönəldirlər. Onlar bir qayda olaraq tələbələri elmi-tədqiqata cəlb etmək üçün ciddi cəhd göstərmirlər. Nəhayət sözügedən vəziyyətə belə cəhd göstərmirlər.

Nəhayət sözügedən vəziyyətə belə bir amil də öz təsirini göstərir: ali məktəblərə qəbul olunan tələbələrin imtahanlarda topladıqları balların miqdarı az olduğundan (xüsusilə də texniki peşələrdə və ixtisaslarda), onlar elmi tədqiqat fəaliyyətinin rolunu və əhəmiyyətini heç də həmişə tam aydın təsəvvür edə bilmirlər. Bu fikrə həm də belə bir fakt haqq qazandırır ki, aşağı kurslarda (xüsusilə də birinci və ikinci kurslarda) tələbələrin elmi tədqiqat haqqında təsəvvürləri həddindən artıq zəif olur. Məsələn, rəyi soruşulan tələblərdən aşağı kursda oxuyanların cəmi – 8%-i bu və ya digər dərəcədə elmi-tədqiqatlarda iştirak etməyin lazımlı olduğunu qeyd edirlər, halbuki, yuxarı kurslarda oxuyan respondentlər arasında bu göstərici xeyli yüksək olub, 35,4 %-i təşkil edir. Fikrimizcə, ixtisas fənlərini tədris edən müəllimlərin dərslər dedikləri auditoriyalarda ilk günlərdən başlayaraq tələbələrə dərslər proqramlarını və materialları mənimsəməklə yanaşı elmi tədqiqat işlərində iştirakının əhəmiyyətini başa salmaları da çox vacibdir.

Sorğu materiallarının təhlili sübut edir ki, tələbələrin elmi tədqiqat fəaliyyəti ilə əhatə olunan hissəsi də öz daxili məzmunu və tərkibi baxımından yekcins deyildir. Əvvəla onu qeyd edək ki, bu qəbildən olan respondentlərin çox az hissəsi – 16,8%-i mütəmadi olaraq elmi tədqiqatlarda iştirak etdiklərini söyləmişlər. Elmi tədqiqata cəlb olunduqlarını etiraf edənlərin daha çox hissəsi, yəni 26,6%-i bu işlə vaxtdan bir məşğul olduqlarını qeyd etmişlər. Göründüyü kimi tələbələrin elmi tədqiqat fəaliyyətinin təkcə kəmiyyət baxımından deyil, həm də keyfiyyət cəhətdən inkişaf etdirilməsinə xüsusi ehtiyac duyulur. Söhbət elmi tədqiqat işlərində elə belə, hərdən bir iştirak edənlərin deyil, bu işi öz əqidəsinə və daimi məşğuliyyət sahəsinə çevirənlərin sayının və xüsusi çəkisinin artırılmasından gedir.

Yuxarıda tələblərin elmi tədqiqata cəlb olunması səviyyəsinin tədris kursları üzrə olan göstəricilər ilə sıx bağlı olduğundan söhbət açıldı. Burada sözügedən məsələyə təsir göstərən, yəni onunla müəyyən korelyasiya əlaqələrində olan digər amilləri də açmaq məqsədəuyğun olardı. Sonuncular sırasında tələblərin ali təhsil almaqda əsas məqsədi ilə bağlı olan tərəf ön planda çıxış edir. Məsələnin mahiyyəti bundadır ki, tələbələrin əksəriyyəti öz seçdiyi sahə üzrə bakalavr pilləsində təhsilini başa vuraraq müvafiq iş yeri tapmaq və ailəsinin maddi rifahını yaxşılaşdırmağı başlıca vəzifə hesab edirlər. “Ali məktəbi qurtardıqdan sonra harada işləmək istərdiniz?” sualına verilən cavablar təqdim olunan şkala üzrə aşağıdakı kimi düzülmüşdür (xüsusi çəki göstəricilərinə görə): bilavasitə seçdiyim ixtisas üzrə işləmək 31,2 % o cümlədən, özəl şirkətlərdə və müəssisələrdə işləmək – 47,3% dövlət müəssisələrdə çalışmaq - 23,9%, bizneslə və kommersiya fəaliyyəti ilə məşğul olmaq – 10,7 %. Göründüyü kimi sorğuda iştirak edənlərin əksəriyyəti ali təhsil diplomu almaqla başa vurmaq niyyəti güdürlər. (Bu vəziyyətin özü müxtəlif səbəblərlə - ailədə maddi qazanca ehtiyacın çox olması, ali məktəb məzununun dünyagörüşü çevrəsində olan gənclərin mövqeyi və sair) izah oluna bilər. Lakin fakt öz faktlığında qalır: tələbələrin yalnız – 9,3%-ə qədəri bakalavr pilləsini bitirdikdən sonra öz elmi

fəaliyyətlərini magistraturada və digər təhsil formalarında davam etdirmək arzusundadırlar. Başqa sözlə desək, elmi işlə dərinlən və uzun müddətli məşğul olmaq istəyənlərin sayı o qədər də çox deyil.

Tələbələrin tədris illərində elmi tədqiqat fəaliyyəti ilə kifayət dərəcədə əhatə olunmaması fikrimizcə, kompleks səbəblər ilə bağlıdır. Onların sırasında ixtisas kurslarında müvafiq elm sahələri üzrə əldə olunmuş elmi nailiyyətlərə kifayət qədər diqqət yetirilməməsi başlıca yerlərdən birini tutur. Bunu sorğu materiallarının təhlili də sübut edir. Sözügedən məqamı hərtərəfli öyrənmək üçün anketə belə bir sual daxil edilmişdir. Sizin fikrinizcə, keçdiyiniz ixtisas kurslarında müvafiq sahələr üzrə elmin nailiyyətləri nə dərəcədə əhatə olunur?”

Həmin suala verilən cavablar aşağıdakı kimi olmuşdur. “İxtisas kursları müasir elmin inkişaf səviyyəsini əks etdirir” – 18%, “ixtisas kurslarında müasir elmin materialları müəyyən” hissəni təşkil edir – 60,2 % ixtisas kursları müasir elmin səviyyəsinə uyğun gəlməyən köhnə materiallardan ibarətdir” – 21,8 %. Göründüyü kimi ümumilikdə respondentlərin böyük əksəriyyəti – 78,2%-i ixtisas kurslarının elmi səviyyəsindən bu və ya digər dərəcədə razı olduqlarını ifadə etmişlər. Lakin bunların içərisində yalnız dördü bir hissəsi ixtisas kurslarının müasir elmin səviyyəsini tam əks etdirdiyini söyləmişdir. Qalan hissə, daha dəqiq desək böyük əksəriyyət (60,2%) bu kurslarda elmin müasir inkişafına dair materialların az yer tutduğunu qeyd etmişdir. Təəssüf doğuran başqa bir cəhət bundan ibarətdir ki, rəyi soruşulan tələbələrin kifayət qədər yüksək hissəsi – 21,8%-i açıqdan açığa bildirmişlər ki, onlara keçilən ixtisas kursları başdan ayağa köhnə elmi materiallardan ibarətdir. Təbiidir ki, belə materiallar tələbələri elmi tədqiqat işlərində fəal iştirak etməyə həvəsləndirə, onları elmi fəaliyyətə sövq edə bilməz.

Sosioloji materialların təhlili sübut edir ki, tələbələrin elmi tədqiqatla məşğul olma göstəricilərin şərtləndirən amillər sırasında maddi tərəf böyük rol oynayır. Qeyd olunan tərəflər arasında korelyasiya əlaqələrini aşkar etmək məqsədilə anket sorğusuna belə bir sual daxil edilmişdir: “Oxuduğunuz ali məktəb tələbələri elmi tədqiqat fəaliyyətinə görə qrantlarla nə dərəcədə təmin edir?”. Respondentlərin çox az bir hissəsi cəmi 15,7% ali məktəbin elmi fəaliyyəti qrantlarla bilavasitə təmin etdiyini bildirmişdir. Tələbələrin 13,6%-i söyləmişdir ki, ali məktəb yalnız qrantlarla təminatın mümkünliyü barədə məlumat verir. Rəyi soruşulanların 11%-i ali məktəbin belə bir imkana malik olmadığını qeyd etmişdir. Təəssüf doğuran hal budur ki, sorğuda iştirak edənlərin əksəriyyətinin – 60%-nin bu məsələlər barəsində heç bir məlumatı yoxdur.

Nəticə

Son illərdə ali təhsildə aparılan ardıcıl islahatlar, tədrisin keyfiyyətinin yaxşılaşdırılması, onun maddi-texniki bazasının və informasiya təminatının möhkəmləndirilməsi, tələbələrin biliyin qiymətləndirilməsində şəffaflığın artırması və neqativ hallara qarşı məqsədyönlü mübarizə ümumilikdə tələbələrin fəallığını artırmış onların elmi işlərdə aparılmasında və tədrisin idarə olunmasında iştirak etməyə olan marağını xeyli artırmışdır. Bununla yanaşı sosioloji tədqiqat nəticələrinin araşdırılması bu sahələrdə ciddi nöqsan və çatışmazlıqların olduğunu sübut edir. Fikrimizcə elmi işlərin təşkilində və tədrisin idarə olunmasında tələbələrin iştirakının təmin edilməsi üçün aşağıdakı tədbirlərin həyata keçirilməsi faydalı olardı:

1. Ali məktəblərdə tədris olunan ixtisas fənlərinin səviyyəsi müvafiq fakültələrdə təhsil alan tələbələrin elmi inkişafı göstəriciləri ilə bilavasitə bağlı olduğundan onların keyfiyyətinin yüksəldilməsinə xüsusi diqqət yetirilməlidir. Bu təkcə tələbələrin öz ixtisaslarını dərinlən mənimsəməkdə deyil, həm də onlarda elmi yaradıcılığı stimullarının formalaşmasında və elmi tədqiqata meyl etməsində müstəsna əhəmiyyət kəsb edir.

2. Müvafiq fənlər üzrə proqramların mənimsədilməsi ilə yanaşı tələbələrə elmi tədqiqat ilə məşğul olmağın həm bu günkü tədris prosesində, xüsusilə də onların gələcək fəaliyyətində

müstəsna yer tutduğuna dair təbliğat işlərini genişləndirmək zəruridir. Yalnız bu iş normal səviyyəyə yüksəldikdə tələbələrin kütləvi surətdə elmi işlərə cəlb olunması əldə oluna bilər.

3. Tələbələrin elmi tədqiqat işlərinə cəlb olunması Tələbə Elmi Cəmiyyətlərinin fəaliyyətinin canlandırılması və inkişaf etdirilməsi ilə bilavasitə bağlıdır. Buna görə də müxtəlif kurslarda oxuyan tələbələrə əhatə edən TEC-lərin işini intensivləşdirmək və təkmilləşdirmək son dərəcə vacibdir.

4. Tələbələrin elmi işlərdə iştirakı miqyasının genişləndirilməsində maddi həvəsləndirmənin böyük rol oynadığını nəzərə alaraq onların qrantlarla təminatı vəziyyətini yaxşılaşdırmaq, onlara bu barədə vaxtında və hərtərəfli informasiya vermək lazımdır.

5. Tələbələrin dekanlıqlar və ümumuniversitet səviyyəsində rəhbərlik ilə görüşlərini tez-tez keçirmək və onların səmərəliliyini artırmaq, bütövlükdə tələbələrə maraqlandıran və narahat edən problemləri birbaşa rəhbərliyə çatdırmaq üçün şərait yaradılması mühümdür.

6. Respublikamızın bəzi ali məktəblərində həyata keçirilməkdə olan ali təhsilin idarə olunmasının bir gününü bütövlükdə tələbələrin ixtiyarına vermək təşəbbüsünü universitetdə tətbiq etmək məqsəduyğundur.

7. Universitetdə müəllimlərin və müxtəlif vasitələrindən olan rəhbər işçilər (xüsusilə dekanların və onların müavinlərinin) öz vəzifələrinə seçilməsində və yenidən seçilməsində, habelə ümumi təqaüdlərin və adlı təqaüdlərin verilməsində tələbələrin rəylərini daha ciddi nəzərə alınmasını təmin etmək yaxşı olardı.

К МЕТОДИКЕ ОЦЕНКИ УЧАСТИЯ СТУДЕНТОВ В ПРОВЕДЕНИИ СОЦИОЛОГИЧЕСКОГО ИССЛЕДОВАНИЯ

РЕЗЮМЕ

Алиев Р.

В статье рассматриваются методические проблемы участия студентов в социологических исследованиях. Было выявлено, что на уровень участия студентов в исследовании влияет материальная сторона. Это стимулирует активность респондентов. Помимо этого, было определено, что активное участие студентов в научно-исследовательской работе кафедры положительно отражается на качестве их участия в социологических опросах.

VALUATION TECHNIQUE STUDENTS' PARTICIPATION IN THE CONDUCT OF SOCIOLOGICAL RESEARCH

SUMMARY

R. Aliyev

The article deals with methodological problems of students' participation in sociological research. It was found that the level of participation of students in the study affect the material side. It stimulates the activity of the respondents. In addition, it has been determined that the active participation of students in the research work of the department has a positive impact on the quality of their participation in opinion polls.

ABSTRAKTLAŞDIRMA İDEALLAŞDIRMA PROSESİNİN ƏSASI KİMİ

Məmmədova Mələhət Şaban qızı
BDUnun III kurs magistrantı

Açar sözlər: abstraksiya anlayışı, biliklərin sistemləşdirilməsi, abstrakt model, ideallaşdırmanın nəticələri.

Ключевые слова: понятие абстракция систематизация знаний абстрактная модель результаты абстрагирования.

Key words: abstraction conception, systematization of skills, abstract model, conclusion of abstraction.

İnsanın əqli fəaliyyətinin universal metodlarından bir abstraktlaşdırma prosesidir. Fikrin hər bir addımı ya bu prosesin özü, ya da onun nəticəsindən istifadə edilməsi ilə bağlıdır.

Abstraktlaşdırma metodunun mahiyyəti cisimlərin qeyri mühüm xassə, münasibət və əlaqələrindən fikrən sərf nəzər edilməsindən və eyni zamanda, onların tədqiqatçıya maraqlandıran bir və ya bir neçə mühüm əlamətinin seçilib götürülməsindən ibarətdir.

Abstraktlaşdırmanın nəticəsi (abstraksiya) dedikdə, adətən, cismin bəzi tərəfləri haqqında qazanılmış bilik nəzərdə tutulur. Gündəlik həyatda və elmdə işlətdiyimiz kitab, dəftər, kütlə, qüvvə, elektrik, və. s. anlayışlar abstraksiyalardır. Abstraktlaşdırma prosesinin özü isə müəyyən nəticənin əldə edilməsinə aparan əməliyyatlar məcmusudur. Abstraktlaşdırma prosesi abstraksiyalar vasitəsilə hadisələrin mahiyyətini, obyektiv gerçəkliyin inkişafının məzmunu və formasını əks etdirən elmi təfəkkürdür. Gerçəklik haqqında bizə dolğun və dərin təsəvvürlər verən bütün elmi abstraksiyalar təbiəti daha dərin, daha düzgün, daha dolğun əks etdirir. Doğrudan da gerçəkliyin insan şüurunda dərin, adekvat inkişafının zəruri elementləri sayılan abstraksiyalar olmadan nə elm, nə təbiət və cəmiyyət qanunlarının dərk olunması, nə də məntiqi təfəkkür mümkün olardı. İdrak prosesinin gerçəkləşməsi, həqiqəti dərk etməyin, obyektiv reallığı dərk etməyin dialektik yolu canlı seyrdən məhz abstract təfəkkürə və birinci növbədə, abstraksiyalara doğru yönəlir.

Şeylərin xassələrinin abstraktlaşdırılması və bu əsasda müvafiq anlayışlar yaradılması məsələsi elm tarixində həmişə diskussiyalar predmeti olmuşdur. Avropa fəlsəfəsində əsas C. Lök tələfindən qoyulmuş empirik abstraksiyalar nəzəriyyəsi abstraktlaşdırma prosesinin mahiyyətini cisimlərin oxşar xassələrinin seçilib götürülməsi və fərqli cəhətlərin onlardan təcrid edilməsi əməliyyatına münəcər edirdi. C. Lök bu münasibətlə yazırdı: “İNSAN” və “at” adları ilə ifadə olunan mürəkkəb ideyalardan onları fərqləndirən cəhətləri kənar edib, yalnız oxşar cəhətləri saxlasaq və budan daha mürəkkəb olan yeni ideya yaratsaq və ona “heyvan” adı versək insanla yanaşı digər varlıqları da ehtiva edən daha ümumi termin alınar”.

Buradan aydın olur ki, bu üsulla abstraktlaşdırılan ümumi xassə oxşar və qeyri-oxşar xassələrin empirik seyrinə əsaslandığından hissi-əyani səciyyə daşımalıdır. Buna görə də empirik abstraksiyalar nəzəriyyəsi ən yaxşı halda hadisələrin təsvirini və təsnifatını verən ilkin mərhələ üçün yararlı ola bilər.

Abstraktlaşdırmanın empirik nəzəriyyəsində cisimlərin ümumi xassələri seyr etmə prosesində açıqlandığından bu xassələr təcrübi, empirik xarakterdə olur. Bu xassələri ifadə edən predikatlar empirik predikatlar adlanır. Empirik xassələrin müəyyən konkret şəraitdə təzahürünü əks etdirən predikatlar isə daha mürəkkəb səciyyə daşıyıcı dispozişon predikatlar adlanır. Məsələn, cisimlərin “cərəyanlı naqıl” və s. kimi xassələri yalnız müəyyən şəraitdə təzahür edir. Nəhayət, elə abstrakt predikatlar da vardır ki, onlar dispozişon və empirik predikatlara nisbətən daha ümumi və dərin xassələri əks etdirir.

Abstraktlaşdırma metodunun mahiyyətini təfərrüatlı başa düşmək üçün onun növlərini nəzərdən keçirmək lazımdır:

1 .Eyniləşdirmə abstraktlaşdırılması. Bu halda “abstrakt anlayış bir – biri ilə bərabərlik münasibətilə əlaqələnen cisimlərin bütün fərqli cəhətlərindən sərf - nəzər edilməsi nəticəsində onların birləşməsi, eyniləşdirilməsi nəticəsində onların müəyyən zümərəsinə və ya riyaziyyatda deyildiyi kimi, çoxluğunu əks etdirən anlayışlar yaradılır”. Ümumiyyətlə, ixtiyari ədədlər çoxluğunun ele- mentləri haqqında anlayışlar eyniləşdirmə abstraksiyası əsasında yaradılır. Həm də bu zaman abstraktlaşdırma əməliyyatı təkrar – təkrar tətbiq olunur:

2 .Təcridetmə abstraktlaşdırılması. Abstraktlaşdırmanın bu növündən cisimlərin ayrı – ayrı xassə və münasibətlərini seçib götürmək və onları müəy- yən “adlarla” adlandırmaq üçün istifadə olunur. Bu növdən olan abstrak- siyalara “ağlıq”, “həlledicilik” və.s. anlayışları misal göstərmək olar. Eyniləşdirmə abstraktlaşdırılması ilə təcridetmə abstraktlaşması arasında müəyyən əlaqə vardır, belə ki, onların hər ikisində obyektin bir sıra xüsusiyyətləri sərfnəzər edilir. Fərq yalnız bundadır ki, eyniləşdirmə abstraktlaşdırılmasında obyektin xassələr kompleksi, təcridetmə abstraktlaşmasında isə yalnız bir xassəsi təcrid edilir.

3 . Konstruktivləşdirmə abstraktlaşdırması. Bu növün mahiyyəti real obyektlərin qeyri – müəyyən sərhədlərindən sərfnəzər edilməsindən, necə deyirlər gerçəkliyin bir növ “kobudlaşdırılmasından” ibarətdir. İdrakın sonrakı gedişində gerçəkliyin ilkin sadələşdirilməsi aradan qalxaraq onun daha yeni, daha dəqiq sərhədi, tərəfləri, mərhələləri aşkara çıxarılır .

4. Aktual sonsuzluq abstraktlaşdırması . Riyaziyyatın və məntiqin əsas abs- traktlaşdırmalarından olan bu abstraktlaşdırmanın mahiyyəti sonsuz çoxluğun yaradılması prosesinin tamamlanmasından , özünün bütün elementləri ilə bir likdə bu çoxluğu ayrıca bir siyahıda verməyin mümkün olmamasından, sərf – nəzər edilməsindən ibarətdir.

İdeallaşdırma prosesi özü abstraktlaşdırma ilə çox bağlıdır. Bu aşağıdakı kimi baş verir:

1 . Çoxpilləli abstraksiya üsulu. İdeal obyektlərin formalaşmasının bu üsulu riyaziyyatda xüsusilə geniş tətbiq olunur. Həndəsi “nöqtə” anlayışı bu üsulla yaradılmışdır.

2 . İdeal obyektlərin sadə abstraksiya vasitəsilə, obyektlərin bəzi real xassələrinin atılması yolu ilə yaradılması.

ƏDƏBİYYAT

- 1 . Мəmmədov Ə. В. Дialeктик idrak və ümumelmi tədqiqat metodları. Bakı. Azərnaşr 1997 .
- 2 . Баженов Л. Б. Основные вопросы теории гипотезы. М. 1961.
- 3 . Бор Н. Атомная физика и человеческое познание. М. 1961
- 4 . Бернар К. Лекции по экспериментальной патологии. М. 1937
- 5 . Бекон Ф. Новый Органон

NƏTİCƏ

Göründüyü kimi biz abstraktlaşdırma metoduna nəzər saldıq, müəyyən etdik ki, idrak prosesi abstraksiya prosesindən keçmədən səmərəli ola bilməz. Mövcud biliklər, məhz abstraksiya formasında mövcud olur, daha sonra “ideal obyekt” rolunda çıxış edir.

РЕЗЮМЕ

Как становится ясным, мы рассмотрели метод абстрагирования и определили что, мыслительный процесс не может быть эффективным без процесса абстракции. Действительные знания, существуют, именно в форме абстракций после чего, могут выступать в роли идеального объекта.

SUMMARY

As it is seen, we took a look to abstracting method. We determined that, cognition process may not be efficient without going through abstraction process. Existing skills are derived in the background of abstraction and further acts in the role of ideal object.

MÜASİR DÖVRDƏ DİNİ TOLERANTLIQ MƏDƏNİYYƏTİ: ŞƏRQ VƏ QƏRB KONTEKSİNDƏ

*Babayev Ə.M.
İslamşünaslıq ETM-nin elmi işçisi*

Açar sözlər: dinlərarası dialoq, dini tolerantlıq, mədəniyyət, islam, xristianlıq

Ключевые слова: диалог религий, религиозная толерантность, культура, ислам, христианство

Keywords: toleration between religions, toleration, culture, Islam, Christianity,

Dinlərarası dialoq, dini tolerantlıq, dözümlülük anlayışlarının qısa və lakonik izahını verən böyük dövlət xadimi Heydər Əliyevə görə “tolerantlıq həm insani münasibətlərin, həm insan cəmiyyətində gedən proseslərin, həm də dövlətlərarası, millətlərarası, dinlərarası münasibətlərin bir çox cəhətlərinə aiddir... O, təkcə dinlərin bir-birinə dözümlülüyü deyil, həm də bir- birinin adətlərinə, məənəviyyatına dözümlülük, mədəniyyətlərə dözümlülük deməkdir”.

Son illər ərzində dinlərarası münasibətlər çərçivəsində dini böhran prosesləri ilə əlaqədar olaraq dinlərarası dialoq getdikcə mühüm bir konsepsiyaya çevrilir. Belə ki, müxtəlif dinlərə etiqad edən nümayəndələrin iştirakı ilə çoxsaylı görüşlər, simpoziumlar, konfranslar, dəyirmi masalar keçirilmiş, dünyanın aparıcı universitetləri daxilində yeni dini institutlar, təşkilatlar və tədqiqatçı qruplar yaradılmış və bu da özlüyündə dinlərarası münasibətlərin daha da sürətli inkişafına və tərəfdaş qruplar arasında qarşılıqlı anlaşma səviyyəsinin yüksəldilməsi üçün nəzərdə tutulmuşdur.

Dinlərarası dialoq uzun bir tarixi yol keçmişdir və müasir dövrdə olan dialoq köklü şəkildə əvvəlki dövrdə olan dialoqlardan fərqlənir. Müasir dini dialoq şüurlu, imperativ, konseptual inkişaf etmiş və institusional şəkildə inkişaf etməkdədir. Sistemli xarakter daşımaqla yanaşı XIX əsrdən başlayaraq yeni dini cərəyanların inkişafı ilə əlaqədar olaraq dialoqun əsas məqsədi artıq dinlərin bir-birinə adaptasiya olunması və yeni dinlərin statusunun tanınması kimi özünü göstərməkdədir.

Müasir dini dialoqlar 3 yerə ayrılır:

- Dinlərarası dialoq, daha doğrusu, müxtəlif dinlərin nümayəndələri arasında formalaşan dialoq. Burada sosial və dini yönümdə olan problemlərin həlli yolları araşdırılır. Bu cür problemlər sırasına terrorizmlə və dini ekstremizmlə mübarizə, ekologiyanın qorunması, mədəniyyət sahəsində maariflənmə, qeyri-qanuni dini təşkilatlardan qorunma, qloballaşmanın gətirdiyi bir sıra çətinliklərlə mübarizə də aiddir.

- Dinlərdaxili dialoq, bu, hər hansısa bir dinin öz daxilində məzhəblərarası baş verən anlaşılmazlıqların həllinə yönəlmiş dialoq növüdür. Bu, xüsusilə son dövrlərdə islam dinində məzhəblərarası fərqlilik, anlaşılmazlıq və sairə bağlı müzakirə obyektidir.

- Elmi-dini və ya dünyəvi dialoq, elmi elitanın, ilahiyyatçıların, sosioloqların, politoloqların beynəlxalq və ictimai təşkilatların nümayəndələrinin iştirakı ilə dinlərarası məsələlərin müzakirəsi üçün nəzərdə tutulmuş dialoq növüdür. Bu cür dialoqlar dinlərin, onların tarixinin araşdırılmasını, onların inkişaf xüsusiyyətlərinə diqqət yetirilməsini, dini tədqiqatlar üçün metodologiyanın hazırlanmasını, həmçinin, dinlərarası məsələlərin inkişaf xüsusiyyətlərinin və qanunauyğunluqlarının öyrənilməsini və tədqiqini nəzərdə tutur.

Müsəlmanlar Allahın hökmlərinə, İbrahimin əməl etdiyi kimi əməl etməyə çalışır. Məsihin Allah olduğunu etiraf etməsələr də, onun peyğəmbərliyini qəbul edir, onun bakirə anası Məryəmə hörmətlə yanaşır, dirilməyə, sorğu-sual gününə etiqad edirlər, Allahı namaz, zəkat və orucla uca tuturlar. Kilsə müsəlmanlarla dialoq məsələsinə böyük əhəmiyyət verir.

Amma, hamını keçmişə unutmaya və qarşılıqlı anlaşmaya çağırır. O vaxtdan etibarən xristian-islam dialoquna həsr olunmuş bir sıra möhtəşəm tədbirlər keçirilmişdir. 1977-ci ilin martında İspaniyanın islamla tanışlığı olan Kordova şəhərində “Məhəmmədə və İsayə müsəlmanlıqda və xristianlıqda inam” mövzusunda ikinci beynəlxalq islam-xristian konqresi dinlərarası dialoqun aktual problemlərini müzakirə etmişdir. Roma katolik kilsəsi və digər dinlər arasında münasibətləri əks etdirən II Vatikan kilsəsinin “Nostra Aetate” adlı bəyannaməsində yəhudilər, xristianlar və müsəlmanlar “tək Allaha sitayiş edənlər” adlandırılır və qeyd olunur ki, islam dinində də xristianlar “kitab əhli” kimi təqdim olunur və bu da öz əksini müsəlmanların əsas kitabı olan Quranda tapır.

Üç monoteist dinin qarşılıqlı hörmət və etimad şəraitində fəaliyyət göstərməsinin təqdirəlayiq olduğunu göstərən Quran buyurur: “Müsəlmanlardan, müsəvi(yəhudilər), isəvi(xristianlar) və sabiilərdən Allaha, axirət gününə inanıb yaxşı iş görənlərin mükafatları Rəbbinin yanındadır. (Bəqərə, 62). Bu ayə, latın mənşəli söz olan “tolerantlıq”-dan yox, tolerantlığı da özündə ehtiva edən daha geniş bir dəyərdən-islam mədəniyyətindən bəhs edir.

Bu gün həm Şərq, həmçinin Qərbdəki hadisələrin inkişafı bizə onu qeyd etməyə əsas verir ki, tarixin dərin qatlarından süzülüb gələn arxaik mənfi refleksiyalara uyğun olaraq yenidən regional, bəzən də global kontekstdə qarşıdurmalar geriye dönməz xarakter almışdır. Sivilizasiyaların toquşması təliminin dini siyasi və ideoloji istiqamət almasından danışan amerikalı politoloq S. Hantington yazır: “İslam sivilizasiyası bir çox əsrlər boyu “yahudi – xristian dəyərlərinin” düşməni olmuş və bu gün də onların düşməni olaraq qalır.” Bu tezisi təkzib edə biləcək onlarla antitezisi S.Hantingtonun bu fikrinə qarşı fakt kimi göstərə bilərik. İslamın erkən və yüksəliş dövrlərində yəhudiliyin və xristianlığın öz müstəqilliklərini saxlamalarını, Osmanlı dövründə 300 min yəhudinin katolik inkvizisiyasından xilasını, hətta İslamın ilk çağlarında müsəlmanların xristian Həbəş krallığına sığınmalarını bu üç monoteist dinlər arasında qarşılıqlı anlamın və hörmətin, dözümlülüyn olmasına əyani sübutdur. Məsələn, istər Ərəb xilafəti, istər Osmanlı imperiyası ərazisində islamın mötəbər mövqeyinə baxmayaraq xristianların və yəhudilərin azad şəkildə öz dinlərinə ibadət etmələrinə icazə verilirdi. Eyni fikri keçmiş və müasir dövrdə Azərbaycan haqqında da demək olar. Məsələn, 1913-cü ildə təkcə paytaxtımızda 76900 müsəlman, 76927 xristian, 9592 yəhudi, 3801 lüteran, 2902 katolik, 496 sektant, 262 köhnə təriqətçi yaşayırdı.

Bu gün də dini azadlıqlar tam şəkildə təmin edilir. Azərbaycanda mindən çox məscid, 11 kilsə, 6 sinaqoq və digər dini məbədlər fəaliyyət göstərir.

Şərq ilə Qərb arasında böyük mübahisə bəşəriyyətin bütün həyatı boyu davam etmişdir. Qədim dövrdən başlayaraq bu mübahisə bizim günlərə qədər davam etməkdədir. Bu bəşəriyyəti iki yerə ayırır və onun öz həyatını düzgün qurmasına mane olur. Misir alimi Məhəmməd Xəlifə Həsən qeyd edir ki, ilahiyyətçi alim Hens King dinlərarası dialoq sayəsində ümumdünya əxlaqının yaranması ideyasının müəllifidir.

Sivilizasiyaların dialoqu əvəzinə onları təmsil edən tərəflərin bəzən açıq, bəzən də gizli və hətta üçüncü və ya dördüncü gizli əl “oyunçularıyla” hərəkət etmələri müasir dövrün ən məyus edici hadisələri kimi qiymətləndirilə bilər. Fövqəldövlətlərin ekspansiyası dediklərimizə sübut ola bilər. 100 il ərzində ekspansiya formaları dəyişmişdirsə, onun mahiyyəti dəyişməz qalmışdır. Qloballaşma, demokratikləşmə, ərəb baharı, məxməri inqilab və s. kimi proseslər dediklərimizə əyani misaldır. Artıq Qərb (xüsusilə də ABŞ) mədəniyyətinin qeyri – Qərb mədəniyyətini udması şəraitində milli mədəniyyətlərin orijinallığından əsər - əlamət qalmır. Milli mədəniyyətlərdən dili ingilis olan global mədəniyyətə keçid, ABŞ dolları hakim valyuta kimi iqtisadi diqtə edir. Bu da atılan oxun haradan idarə olunduğunu göstərir. Şərqi mədəniyyət mərkəzləri: İraq, Əfqanıstan, Liviya, Misir, Suriya (ardıcılığa diqqət et) xarabalığa çevrilmiş, əhalisi isə rahat həyat üçün Qərbə üz tuturlar. Artıq Qərbə atılan bumeranqın dönüş acısını

duymaqlıdır. ABŞ – ın dövlət siyasətini belə bir atalar sözü ilə ifadə etmək olar: “Bir güllə ilə iki dovşan vurmaq.” Şərq demək olar ki, xarabalığa çevrilmiş, Qərb isə demoqrafik partlayışın astanasındadır.

Qloballaşan dünyada baş verən proseslərə nəzər yetirərkən aydın olur ki, dünya tək cə müxtəlif tərəflərin qarşıdurmalarından ibarət deyil. Dünyada elə ölkələr var ki, ümumbəşəri anlayışlara, insanlararası qurucu münasibətlərə, dözümlülüyn hökm sürdüyn tolerant mühitə meyillidirlər. Məhz, belə bir yükü üzərinə götürən ən multikultural ölkə kimi Şərq və Qərbin mədəni – dini qovşağında yerləşən, islam, xristianlıq və iudaizm kimi monoteist dinləri bir – birlərinə qarşılıqlı anlamda uğurla birləşdirən və tarixən mədəniyyətlərin paralel mövcudluğunu özündə cəmləşdirən Azərbaycan Respublikası müasir dünya üçün nümunə kimi təqdim oluna bilər.

ƏDƏBİYYAT

1. Шохин В.К «Диалог религий»: идеология и практика – <http://www.orientalia.org/article311.html/>
2. Heydər Əliyev və Azərbaycanda din siyasəti: gerçəkliklər və perspektivlər. Bakı, “Əbilov, Zeynalov və oğulları” NPE, 2007
3. Jdanov N.V. İslamskaya kəncəpçiya miro poryatka. Moskva 1991
4. Qurbanov Ə.C Beynəlxalq Münasibətlərdə Din- İslam amili Bakı.2000
5. Хантингтон С. Столкновение цивилизаций. Пер.с англ. Т.Велимеева, Москва, 1990.

РЕЛИГИОЗНО – ТОЛЕРАНТНАЯ КУЛЬТУРА В СОВРЕМЕННОМ МИРЕ: В КОНТЕКСТЕ ВОСТОКА И ЗАПАДА

РЕЗЮМЕ

Диалогический подход используется для того, чтобы помочь людям решать давние конфликты и выстраивать более глубокое понимание спорных вопросов. В данной статье приводятся конкретные факты и конкретные материалы относительно наличия традиций религиозной толерантности в историческом и современном мире. В контексте между западом и востоком.

THE CULTURE OF RELIGIOUS TOLERANCE IN THE MODERN ERA: THE CONTEXT OF EAST AND WEST

SUMMARY

The dialog of religious experience, Where persons rooted in their own religious, traditions share their spiritual riches for instance with regard to prayer and contemplation, faith and ways of searching for God or the Absolute. In this article investigated religious and national tolerance on basis of specific historical facts. In the context of West and East.

MƏHƏMMƏD İQBAL FƏLSƏFƏSİNDƏ İNSAN ANLAYIŞI

Nurlana Hüseyn
BDU-nun II kurs magistrantı

Açar sözlər: Məhəmməd İqbal, İslam, insan, mənlilik, eşq.

Key words: Muhammed Ikbal, Islam, human, ego, love.

Ключевые слова: Мухаммад Икбал, Ислам, человек, эго, любовь

“Bir məzarlıqdan qulağıma səs gəldi ki, yerin altında da yaşamaq mümkündür. Başqalarının istədiyi kimi yaşayan insan nəfəs alır, ancaq canı yoxdur”.

Məhəmməd İqbal

Məhəmməd İqbal İslam mədəniyyətinin insanlıq aləminə qazandırdığı önəmli şəxsiyyətlərdən biridir. Onun məşhurluğu sadəcə İslam aləminin çox qarışıq, siyasi çalxalanma keçirdiyi bir dövründə belə hər bir təbəqə tərəfindən rəğbətlə qarşılanan fəlsəfi əsərlərindən, insanlara sevgini, imanı, azadlığı aşılrayan şeirlərindən qaynaqlanmışdır. İqbal öz ölkəsinin azadlığı uğrunda təqdirəlayiq işlər görərək mübarizə aparmış, özü görə bilməsə də ölümündən sonra bu arzusu həyata keçmişdir. Belə ki Pakistan Məhəmməd İqbalın vəfatından sonra - 1947-ci ildə öz müstəqilliyini elan etmişdir.

Pakistanın mənəvi qurucusu, böyük İslam şairi və mütəfəkkiri Məhəmməd İqbalın 9 noyabr, 1873-cü ildə Pakistanın Pəncab bölgəsinə bağlı Siyalkutda anadan olduğu qeyd olunur. Ancaq o öz dissertasiya işində 8 noyabr, 1877-ci il tarixində doğulduğunu qeyd edir. [1] İqbalın uşaqlığı müstəmləkə altında yaşayan bir ölkədə keçmişdir. Buna baxmayaraq o, yaxşı təhsil almışdır. İlk öncə Quran təhsili alan İqbal, mədrəsədəki dini təhsilini bitirdikdən sonra ərəbcə və farsca müəlliminin məsləhəti ilə İslam ədəbiyyatı ilə maraqlanmağa başlayır. Təhsilini fəlsəfə ilə davam etdirən İqbal qızıl medalla məzun olduqdan sonra həm ingilis dili, həm də fəlsəfə dərsləri deməyə başlayır.

Məhəmməd İqbal 1905-ci ildə Qərbi daha yaxından tanımaq və eyni zamanda fəlsəfə təhsilini davam etdirmək üçün İngiltərəyə gedir, Kembric universitetinə qəbul olur. O, İngiltərədə yaşadığı 3 il ərzində həm təhsilini davam etdirir, həm də dini mövzularda konfranslar verir. Avropada çox önəmli elm adamları ilə tanış olan və onlarla birlikdə çalışan İqbalın orada gördüyü aktivlik, rahatlıq, hüzur onda gözəl bir ölkə qurmaq ideyasına təkan verir. Ümumiyyətlə, müsəlman aləminin həm siyasi cəhətdən zəifliyi, həm də elmi araşdırmalara laqeyd yanaşmaları İqbalı daima təəssüfləndirmişdir.

Avropada yaşadığı illər ərzində düşüncə dairəsi genişlənən İqbal əsla öz dinindən, imanından, kökündən ayrılmamış, əksinə orada gördükləri ondakı vətən sevgisini daha da qüvvələndirmişdir. Belə ki, Avropadakı həyat nə qədər dinamik, hərəkətli olsa da, insan üçün sonsuz imkanlar yaransa da, mövcud kapitalist cəmiyyət insanı "öz"ündən, insanlığından ayırırdı. Vilfred Smitin qeyd etdiyi kimi, “Avropa həyatının üç şeyi ona təsir etmişdi: Avropa ölkələrinin hərəkətliliyi və dinamizmi, insan üçün yaradılmış sonsuz imkanlar və kapitalist cəmiyyətin Avropa insanını insanlıqdan uzaqlaşdıran təsiri” [2]. Bu hal da əxlaqi və mənəvi cəhətdən İslamın daha üstün, daha mükəmməl din olduğuna dair İqbalın inamını artırırdı. O, qərb mədəniyyətini təhlil edərkən bu mədəniyyətin təməlinin çürük olduğunu və dinə qarşı düşmən mövqeyində dayandığını qeyd edirdi. Çünki sənaye və elm inkişaf etsə belə kənardan möhtəşəmliyi ilə seçilən binalar ecəzkar görünüşləri və təmizlikləri ilə kilsələrdən çox üstünlürlər. Burada sənaye inkişaf edir, ancaq qəlblər ölür. Vəfa, şəfqət kimi bir çox dəyərli və

vacib insani məfhumlar yoxa çıxır. İqbal, Şərqin Allah üçün kainatı, Qərbin isə kainat üçün Tanrını arxa plana keçirdiyini qeyd edirdi:

"Şərq, Haqqı görüb dünyanı görməmişdir,
Qərb, dünyada qalıb, Haqqdan qaçmışdır"[3].

Məhəmməd İqbal Qərb mədəniyyətini bu şəkildə təsvir edirdi: "Qərb mədəniyyətinin işığı parlaqdır, həyat atəşi qaynardır. Ancaq bu mədəniyyətdə Həzrəti Musanı təmsil edərək Allah kəlamı ilə şərfələnən birisi yoxdur. Həzrəti İbrahimi təmsil edərək bütələri parçalayacaq, atəşi sərinsə çevirəcək birisi də yoxdur." O, Qərb ilə Şərqi müqayisə edərək belə nəticəyə gəlirdi ki, "Qərb insanlar üçün yararlı kəşflərin qaynaqlarını Şərqdən aldığı halda bunun qarşılığında ona səfalət, təxribat, şər və pislilik vermişdir. Ərəb yarımadası Qərbə ədaləti, təmizliyi, bərabərliyi və ən önəmliyi böyük Peyğəmbəri tanıtdığı halda, Avropa bunun əvəzində özbaşınalıq, müstəmləkəçilik, soyğunçuluq, zorbalıq və zülm hədiyyə etmişdir."

Həyatını insanları maarifləndirməyə, İslam aləminin elmdə və sənayedə irəliləməsinə, ölkəsinin azadlığına qovuşmasına həsr edən İqbal 1934-cü ildə ağır xəstəliyə düşər olur. Xəstəlik nəticəsində səsi tutulur və gözləri olduqca zəifləyir. Eyni zamanda maddi sıxıntılar yaşamağa başlayan İqbal bütün bu çətinliklərə baxmayaraq İslam aləmi ilə əlaqədar məsələlərdən uzaq qalmır. Çətin xəstəlikdən sonra İqbal 1938-ci ildə vəfat edir.

Məhəmməd İqbal İslam dinini müasir fəlsəfi terminlərlə izah etməyə çalışmışdır. O, tarixə istinad etməyə yox, yeni dünyagörüşünün təşəkkülü üçün Qərbin fəlsəfi mirasına üz tutmağa önəm verir. Ancaq onun məqsədi Qərbi doğru çıxarmaq deyil, Quranın dedikləri ilə uyğunluqlarını göstərmək idi. Bu sintezi İqbalın ən böyük əsərlərindən biri olan "İslamda dini təfəkkürün yenidən təşəkkülü" adlı əsərində görmək olar.

Məhəmməd İqbal öz fəlsəfəsində bir çox mövzulara böyük önəm vermişdir: din-fəlsəfə münasibəti, kamil insan, insan "mən"-i, nəfsi tərbiyə etmə yolları, İslamın yenidən canlanması və s. Onun "kamil insan" anlayışı İslam fəlsəfəsindəki ümumi kamil insan anlayışı ilə eyni olsa da, bəzi özünəməxsusluqları ilə də diqqəti cəlb edir.

Ümumiyyətlə, Qərbdə və Şərqdə insan haqqında söylənilən maraqlı fikirlərə nəzər salsaq görürük ki, Şərq fəlsəfəsində daha çox insanın kamilləşməsindən, maddi və mənəvi paklığından, nəfsin arzularına boyun əyməməsindən söhbət gedirsə, Qərbdə insanın öz gücü ilə öyünməsindən, öz mənfəətini hər kəsindən uca tutmasından, özünü hər şeydən və hər kəsdən önəmli hesab etməsindən bəhs olunur.

Qərb fəlsəfəsinin Məhəmməd İqbalın fəlsəfəsinə təsiri əlbəttə danılmazdır. Məsələn, Aristotelin "ideal insan" anlayışı ilə İqbalın mükəmməl insanı arasında oxşarlıqlar vardır. Alman idealist filosofları da İqbalın düşüncələrinə təsir etmişdir. Məhəmməd İqbal xüsusilə Kantın fikirləri ilə razılaşır və onları müdafiə edir. Digər tərəfdən Berqsonla da fikir oxşarlıqları vardır.

Ancaq fəlsəfədə bəzən Nitsşenin "üstün insan", "fövqəl insan" anlayışlarını Məhəmməd İqbalın "kamil insan" anlayışına bənzədirlər. Ancaq bu iki anlayış arasında çox böyük fərq var. Belə ki, fəvqəl insanın Yaradıcı ilə, mənəviyyatla əlaqəsi yoxdur. Kamil insan isə inancılı, dürüst, cəmiyyətə qarşı öz məsuliyyətini dərk edən insandır.

İslam fəlsəfəsində kamil insan dedikdə Allaha inanan, sadəcə Allahdan qorxan, ədaləti üstün tutan, doğruluqdan ayrılmayan, zahirilə daxili eyni olan, sadəcə öz mənfəətini düşünməyən, yeri gələndə başqalarının mənfəətini özününkündən daha üstün tuta bilən, nəfsinin arzularına təslim olmayan, səbr etməyi bilən, yaradılanı Yaradandan ötrü sevməyi bacaran, heç bir məxluqa zərər vermək istəməyən, özü üçün istədiklərini başqaları üçün də istəyə biləcək insan nəzərdə tutulur. Müasir dövrdə kamil insan - müəyyən mənada utopiya kimi görünərsə də, Məhəmməd İqbalın kamil insanı İslamın ilk dövrlərində yaşayan müsəlmanlardan ilhamlanırdı.

Qeyd etdiyimiz kimi Məhəmməd İqbalın kamil insan anlayışı ilə Nitsşenin fəvqəl insan anlayışı arasında bənzərliklər olsa da, bir o qədər də fərqliliklər mövcuddur. Nitsşenin bu üstün

insanı daha güclü, daha çox şeyə qadir görünə bilər. Ancaq o Allahın varlığını inkar edir, hətta Onun öldüyünü iddia edir. Bununla da sadəcə özünə güvənən, özündən başqa hər şeyi yox sayan bir insan tipi yaradır. Fövqəladis insana görə mərhəmət lazımsız bir şeydir. Ancaq İqbalın ideal insanı belə deyil. Onun ən önəmli xüsusiyyəti Allahın qulu olmasındadır və bu insanın da dərəcəsi Allaha bağlılığına görə artır. İqbala görə insan Yüce Yaradanını tanıyaraq yaşamalılmalıdır, əks halda yəni Nitsşenin dediyi kimi "Tanrı öldü" isə həyatın bir mənası yoxdur.

İqbalın insanla bağlı fikirləri Mövlana Cəlaləddin Rumi fəlsəfəsindən təsirlənib. Hətta İqbalın kamil insan anlayışında Ruminin böyük payı olduğunu deyə bilərik. İqbal özü də heç görüşmədiyi halda çox dəyər verdiyi böyük türk şairi Mehmet Akif Ersoydan və əsrlər öncə yaşayan Mövlanadan sevgilə bəhs edir. İqbal, Hegelin Mövlanaya "bənzərsiz Rumi" deyə münasibət bəslədiyini də qeyd edir. Həm Mövlananın, həm də İqbalın fəlsəfəsində dinamiklik, hərəkətilik mövcuddur. İqbalın "kamil insan"ı ilə Mövlananın "ideal insan"ı arasında bənzərliklər vardır, hər ikisi də Allahın quludur. Hər iki filosofun təsvir etdiyi insan Nitsşenin Tanrısız cəmiyyətində yaşayan, sonsuz gücə sahib olmağa çalışan fövqəladis insanından olduqca fərqlidir.

Məhəmməd İqbalın hədəfi "kamil insan" yetişdirməkdir. O, insanı kamilliyə çatmağa qadir olan yeganə varlıq kimi qələmə verir: "İnsan, Cənab-ı Haqqın yaratdığı bütün varlıqlar içərisində, Xalığın yaradıcı həyatında şüurlu şəkildə iştirak edə biləcək tək məxluqdur." İqbala görə "Təbiəti tədqiq edərək Allaha daha da yaxınlaşırıq. Bu da ibadətin bir başqa formasıdır."

"Aləm insanın varlıq aləminə çıxması ilə ağıl, eşq və azad iradəyə sahib dəyərli bir varlığa qovuşmuşdur" deyən İqbal hər bir insanı azad şəxsiyyət kimi görür. Hər insan öz "mən"ini inkişaf etdirməli, gücləndirməli, bu yolda isə üç önəmli xüsusa diqqət etməlidir: ilahi qanuna tam itaət və təslimiyyət, nəfsi özünə tabe etmək, ilahi vəkillik. Mənliyi gücləndirən əsas anlayışlar isə eşq, fəqr, tolerantlıq, cəsarət, halal qazanc kimi sıralana bilər. Bu anlayışlar bir-birilə qarşılıqlı münasibətdədir və hər biri digərinə təsir edir.

Eşq insanın öz imkan və qabiliyyətlərini idrak etmək vasitəsidir. Mənliyi gücləndirən ən önəmli faktordur. İnsandakı gizli potensialları hərəkətə gətirən ünsürdür. İqbala görə həqiqi eşq ilahi eşqdır. Məhz ilahi eşqin köməyi ilə insan fənlərin əsarətindən xilas olar. Eşq insanın dəyərini artırır. İnsan eşqin gücü ilə həyata keçirilməsi imkansız görünən şeyləri bacara bilər. Torpaqdan yaranmış insanın ruh cövhərini məhz eşq qidalandırır.

Fəqr köləlik ruhundan xilas olub azadlığa qovuşmağın əsas şərtidir. Ancaq bu maddi mənada yoxsulluq deyil. İnsan dünyada mal-mülkə, dünyəvi şeylərə önəm vermədən, eyni zamanda heç kəsə möhtac olmadan yaşamalılmalıdır. Necə deyərlər, yemək üçün yaşamaq yox, yaşamaq üçün yemək lazımdır. Belə bir fəqr ilə dünyaya meydan oxumaq olar.

Xoşgörü, yəni tolerantlıq, öz mənliyini başa düşən insanın başqalarının da mənliyinə hörmət etməsi və könül qapısını onlara açmasıdır. İnsan öz eyiblərinin üzə çıxmasını istəmədiyi kimi başqalarının da eyiblərini üzə çıxarmamalı, hətta onları gizlətməlidir. Heç kəsin digərini alçaltmağa, hüquqlarını pozmağa və təhqir etməyə haqqı yoxdur. Halal qazanc, maddi və mənəvi səhədə halallığa həssa yanaşmaqla əldə edilir. Qorxu, kin, köləlik, məğrurlanmaq, dilənmək isə insan mənliyini məhv edən xüsuslardır.

Məhəmməd İqbalın fəlsəfəsində ümumiyyətlə bir dinamiklik, hərəkətilik nəzərə çarpır. Təbii ki bu da onun İslam aləminin daimi inkişafını, yenilənməsini, maariflənməsini və dünyada öz sözünü demək qabiliyyətinə malik olmasını görmək istəyindən irəli gəlir. İqbala görə hərəkətsizlik, eyni şeyləri təkrarlamaq "İki günü eyni olan insan zərərdədir" hədisini heçə saymaqdır. Onun təsvir etdiyi insan da aktiv insandır. Bu aktivlik ilk müsəlman gənclərdə aydınlıqla nəzərə çarpır. Lakin bu dinamiklik getdikcə zəifləmiş, İslam aləmində durğunluq meydana gəlmişdir. Onun "Daha cəld ol, vuruşun daha sərt olsun, yoxsa hər iki aləmdə bədbəxt olarsan" kimi sözləri məhz İqbalın İslam aləmini uzun illər davam edən durğunluq dövründən

oyandırmağa cəhdidir. İnsan azad iradəyə malikdir və onun gələcəyi indiki dövrdəki imkanlarıyla bağlıdır. Əgər o Allahın verdiyi imkanları dəyərləndirə bilərsə ikinci dəfə dünyaya gəlmiş olar. Birinci dünyaya gəlişi məcburi, ikincisi isə iradəsindən asılıdır.

İqbal "mən" sözünü ərəb dilində "ənə", fars dilində "xodi", ingilis dilində dilində isə "self", "ego" kimi qeyd edir. Ancaq o eqo sözünü məğrurluq, kinayə mənasında deyil, nəfs mənasında işlədir. İnsan da "mənlik" şüuruna malik varlıqdır. Məhz Quranın ifadəsiylə insan, Allahın seçdiyi ən mükəmməl varlıq, Onun yerüzündəki xəlifəsi və əmanəti azad iradəsiylə qəbul edəndir. İqbalın mənlikdən bəhs etdiyi ən önəmli əsəri fars dilində qələmə aldığı "Əsrar-ı xudi" ("Mənliyin sirləri") əsəridir. İqbala görə mənliyi qüvvətləndirən eşqin son hədəfi Allahdır. Fani eşqlər qısaömrürlü və aldadıcı olduğu halda, həqiqi eşq ilahi eşqdır. Məhəmməd İqbal üçün Allah "Mütləq Mən" və insanlara sonsuz imkanlar verən qüdrətdir. Aləmdə mövcud olan hər şey nəfs sahibidir. Ancaq Yaradıcı Qüdrətə ən yaxın nəfs sahibi insandır. Allahla insanın münasibəti dinamik, aləmi formalaşdırən dərin münasibətdir. İnsan, Allah tərəfindən seçilən yerüzündəki təmsilçisidir. İqbala görə insan, Allaha öz mənliyini inkar edərək deyil, inkişaf etdirərək çata bilər.[4] İqbal Allahdan bəhs edərkən "Mütləq Mən", "Mütləq Həqiqət", "Əzəli və Əbədi Həqiqət", "İlahi Varlıq", "Sonsuz Mən" anlayışlarından istifadə edir. Dünyada ibadət edilməyə layiq olan yeganə Varlıq Allahdır.

Məhəmməd İqbal İslam mədəniyyətinin və həqiqi müsəlmanlığın tərəfdarı idi. Ona görə Allah əzəli yaradıcı, Həzrəti Məhəmməd peyğəmbər isə insanlığın inkişafının son nöqtəsi, yəni ideal insandır. İnsan həyatının hər mərhələsində İslami prinsiplərə riayət etməlidir. Şəxsiyyətin formalaşması və inkişafı üçün də bu prinsiplərə əməl etmək məcburidir. İqbal hər zaman insanın mənəviyyətinə onun zahiri görünüşündən daha çox önəm vermişdir. O, İslam dinindən bəhs edərkən onun əsla elmə zidd olmadığını, əksinə İslamın insanı elmə, araşdırmağa, təfəkkürə təşviq etdiyini qeyd edirdi. Qurani-Kərimin ilk enən ayətinin məhz "Oxu!" sözü ilə başlaması da bu mövzuda Məhəmməd İqbalın fikirlərinə haqq qazandırır.

ƏDƏBİYYAT

1. "İslam ensiklopediyası"
2. Rafiz Manafov, "İslam düşüncəsi", Bakı-2007, sh-149
3. Muhammed İkbāl, "Cavidname", sh-131
4. Sinan Dedeler, "Muhammed İkbāl düşüncəsində mərkəzi temaların analizi", 2010, sh-25
5. Celal Türer, "Muhammed İkbālde din fəlsəfəsi", Kayseri-1992
6. Mustafa Sarper Alap, "Türkiyədə Muhammed İkbāl çalışmaları", Ankara-2011
7. R. İhsan Eliaçık, "Çağa iz bırakan Önderler", 2004
8. Abdulkadir Karahan, "Doğudan gələn ses İkbāl", 2001
9. https://tr.wikipedia.org/wiki/Muhammed_%C4%B0kbal
10. <http://www.sizinti.com.tr/konular/ayrinti/ikbal-mevlana-ve-pakistan.html>

XÜLASƏ

İslamın əsla elmə zidd olmadığını vurğulayan İqbal öz fəlsəfi fikirlərini Quran ayələri ilə əsaslandıraraq, İslamın insana verdiyi dəyəri önəmlə qeyd etmişdir. İqbala görə İslam aləminin elmdə və inkişafda geridə qalmasının günahkarı İslam dini deyil, məhz müsəlmanlardır. İqbalın təsvir etdiyi kamil insan da ilk növbədə Allaha bağlı, dinamik həyat tərzini yaşayan, ədaləti hər şeydən üstün tutan, mərhəmətli, dürüst, ən önəmli qayəsi Allahın sevgisini qazanmaq olan insandır. Bu insan məhz Allahın sevgisini qazanmaq üçün nəfsi özünə tabe etməyi bacarmalı, mənliyini inkişaf etdirməli, yaxşı şəxsiyyət ola bilmək üçün ilk öncə yaxşı qul olmalıdır.

SUMMARY

Asserting that Islam is not opposite to science Iqbal supported his philosophical thoughts with Quran verses and emphasized how human being is appreciated in Islam. According to Iqbal the weakness of Islamic countries in science and development is not a fault of Islam, but Muslims. The perfect person that is described by Iqbal is one who is devoted to Allah practicing active lifestyle, prudential, merciful, discreet and who prioritizes deserving Allah's love. In order to deserve Allah's love the human has to win his ego, improve his personality, and do his best to become a good man by being a good slave (to God).

РЕЗЮМЕ

Игбал, отмечаящий непротиворечие Ислама науке, обосновывает свои философские мышления аятами Корана. С важностью отметил ценность человека, данную Исламом. По мнению Игбала, виновником отставания Исламского мира в развитии и науке является не Ислам, а сами мусульмане. По представлению Игбала преданный Аллаху совершенный человек, главной целью, которого является заслужить любовь Аллаха это тот, кто в первую очередь, ведет динамичный образ жизни, ставит справедливость выше всего, милосердный и правильный. Он, чтобы заслужить любовь Аллаха должен подчинить себе свою страсть, развить свое достоинство и, в первую очередь должен быть достойным рабом Аллаха, чтобы стать хорошей личностью.

NƏQŞİBƏNDİYYƏ TƏRİQƏTİNİN MEYDANA GƏLMƏSİ VƏ FƏLSƏFİ MAHİYYƏTİ

f.ü.f.d. Agabəyova Ülviyyə,
BDU-nun müəllimi
ulviya.agabeyli@mail.ru

Açar sözlər: Bəhaəddin Nəqşibəndi, Nəqşibəndilik, təriqət, fəlsəfi təlim, təsəvvüf.

Ключевые слова: Бахауддин Накшбанди, Накшбандия, секта, философское учение, мистика.

Key words: Bahauddin Naqshband, Naqshbandi order, sect, philosophical school, mysticism.

Orta əsrlər islam Şərqində mədəniyyətin, eləcə də onun ayrılmaz tərkib hissəsi olan ədəbiyyatın, incəsənətin və s. inkişafı fəlsəfi nəzəriyyə və istiqamətlər əsasında, daha doğrusu, fəlsəfi təlim və məktəblərin fundamental norma və prinsipləri üzərində formalaşırdı. Yəni sənəti, ədəbiyyatı fəlsəfi fikir və düşüncədən kənarda təsəvvür etmək mümkün deyildi. Bu, bir tərəfdən insanın daxili psixoloji tələbatından, onun gerçəklik, dünya və özü arasındakı münasibətlərini müəyyənləşdirmə ehtiyacından doğurdusa, digər tərəfdən də yaradıcılığın, yəni fərdin özünüifadəsinin təbii təzahürü kimi ortaya çıxırdı. Təbii ki, burada ictimai-siyasi, sosial-mədəni faktorları da yaddan çıxarmaq olmaz. Meydana gələn hər bir fəlsəfi təlim və ya məktəbin mahiyyətində eyni zamanda baş verən tarixi hadisə və faktların da bu və ya digər şəkildə rolu olmamış deyildi. Orta əsrlər müsəlman Şərqinin ictimai-siyasi tarixinə nəzər salsaq görərik ki, bu dövr imperiyaların, müxtəlif dövlətlərin meydana gəldiyi və istilaların, işğalların, müharibə və iğtişaşların hökm sürdüyü bir mərhələdir.

Cəmiyyətin ictimai-siyasi sferasında baş verən bu proseslər də müəyyən dərəcədə sosial-mənəvi təşkilatlanmanı, müqaviməti doğururdu ki, bu da təriqətlər, cərəyanlar, məktəblər şəklində ortaya çıxırdı. Heç təsadüfi deyildir ki, Azərbaycanda meydana gələn hürufilik xüsusi bir fəlsəfi təlim olmaqla yanaşı, həm də Teymur istilasının zəminində, işğal və basqınların tüğyan etdiyi bir dövrdə ortaya çıxmışdır. Əgər biz hürufiliyin insan konsepsiyasına diqqət yetirsək, görərik ki, bu təlim insanın ruhi-mənəvi azadlığını hər şeydən üstün tuturdu. Bu isə təbii ki, hakim dairəni, ümumiyyətlə istila, soyğun və işğaledən düşüncənin fəlsəfəsi ilə üst-üstə düşmürdü. Bu dövrdə bir tərəfdən dünyaya hökm etmək iddiasında olan Teymur imperiyası mövcud idisə, digər tərəfdən də insanın ruhən, mənən azadlığını təbliğ edən hürufilik cərəyanı meydana çıxmışdı. Belə ziddiyyətlər, adətən həmin təlimlərin və onun nümayəndələrinin təqib olunması, bu və ya digər şəkildə məhv edilməsi ilə müşayiət olunurdu. Bütün hallarda isə hakim düşüncəyə, işğalçı siyasətə qarşı mənəvi azadlıq səsi fəlsəfi məktəb və təriqətlər tərəfindən meydana çıxarıldı. Beləliklə, orta əsrlərdə ortaya çıxan fəlsəfi cərəyan və məktəblər əslində, həm də insan hüquq və azadlığının qorunmasına çağırışın ruhi-mənəvi planda təzahürü idi.

Məsələlərin bir az da dərin qatına ensək, deyə bilərik ki, orta əsrlərdə meydana çıxan məktəb, cərəyan, təriqətlər, fəlsəfi fikir və təlimlər, bütövlükdə, dövrün insan-gerçəklik (insan-dünya), insan-zaman, insan-məkan, insan və onu yaradan arasındakı münasibətlər, bu münasibətlərin ən müxtəlif tərəfləri üzərində yüksəlmişdi. Ümumi mənada desək, bu təriqət və məktəblər, insanla bağlı sual və düşüncələrin şərhinə, fəlsəfi izahına çalışırdı. Təbii ki, bu izahlarda fəlsəfi fikir, tezis kimi ortaya çıxan həqiqətlər mədəniyyətin müxtəlif sahələrində təcəssüm olunurdu. Müəyyən bir təriqətin fundamental-nəzəri müddəası dövrün mədəni-kulturoloji sistemində, onun müxtəlif çalarlarında özünü büruzə etdirirdi. İstər ədəbiyyat, istər incəsənət, istərsə də rəssamlıqda həmin fəlsəfi fikir və dünyagörüşü bu və ya digər şəkildə öz əksini tapırdı. Məsələn, orta əsrlər Azərbaycan fəlsəfi fikrində dərin iz buraxmış, əsası islam dini

və təsəvvüflə bağlı olan hürufilik ədəbiyyatda, poeziyada, fəlsəfi-poetik fikrin inikasında mühüm rol oynamışdı. Eləcə də, təsəvvüf və ya sufizm orta əsrlər islam Şərqində, eləcə də Azərbaycanda mədəniyyətin elə bir sahəsi, elə bir istiqaməti yox idi ki, ora nüfuz etməsin, orada dərin iz buraxmasın. Klassik poeziyanın demək olar ki, əsas nüvəsini məhz təsəvvüf, onun müddəa və tezisləri təşkil edir. Bu isə, özlüyündə orta əsrlərdə fəlsəfi fikir və düşüncənin, təriqət və məktəblərin, mədəniyyətin, incəsənətin biri-biri ilə çox möhkəm bağlılığın olmasının göstəricisidir.

Orta əsrlər islam Şərqində meydana gələn Nəqşibəndilik təriqəti də dövrünün mühüm fəlsəfi məktəblərindən biri idi. Hər şeydən öncə deyək ki, əksər məktəb və cərəyanlar kimi, islamın bətnindən doğulan bu təriqətin də əsas mahiyyətində insan-dünya, insan-həqiqət, insan-Allah, Allaha ibadət və qovuşmağın yolları və s. məsələlər dayanırdı. Lakin digər təlimlər kimi, bu təlim də özünün norma və prinsipləri, qayda və qanunları, ibadət və təlim üsulları baxımından ortodoksal islamdan xeyli uzaqlaşmış, özünəməxsus sistemə çevrilmişdi. Yeri gəlmişkən onu deyək ki, Nəqşibəndilik əslində təsəvvüfdən doğan, meydana çıxan təriqət idi. Başqa sözlə ifadə etsək, Nəqşibəndilik təsəvvüf ideyalarının təzahür formalarından biri kimi daha çox dəyərləndirilir. Hətta Nəqşibəndilikdə olan norma və prinsiplər təsəvvüfün digər cərəyanları ilə çox yaxın idi.

Nəqşibəndi təriqətinin meydana çıxması, formalaşması, fəlsəfi mahiyyəti haqqında geniş təhlillər aparmaq üçün təriqətin yaradıcısı olan Bəhaəddin Nəqşibəndinin həyatı və fəaliyyəti ilə bağlı faktlara nəzər salaq.

Nəqşibəndiyyə təriqəti Bəhaəddin Nəqşibəndi, daha dəqiq desək Bəhaəddin Nəqşibənd Məhəmməd ibn Məhəmməd əl-Buxarinin (1318-1389) adı ilə bağlıdır. O, 1316-cı ildə Buxaranın Kəsri-Arifan (keçmiş adı Kəsri-Hinduvan) adlanan kəndlərindən birində anadan olmuşdur. Atası "Xacəgan" yolunun əsas simalarından olan Xacə Məhəmməd Baba Səmmasinin müridi olmuşdur. Mənbələrdən verilən məlumata əsasən Bəhaəddin Nəqşibənd hələ üç yaşındaykən Kəsri-Arifana gələn Məhəmməd Baba Səmmasi tərəfindən mənəvi övladlığa götürülmüşdür. Baba Səmmasi onun təsəvvüf tərbiyəsi alması, elmi və əxlaqi baxımından formalaşdırılması işini Seyyid Əmir Kulala tapşırırmışdır. Yenə tarixi mənbələrdən məlum olur ki, Bəhaəddin Nəqşibəndinin babası onun təlim-tərbiyəsi ilə ciddi məşğul olmuş, təsəvvüflə bağlı söhbətlərdə yaxından iştirakını təmin etmək məqsədilə onu Səmərqəndə qədər gedib çıxmasına şərait yaratmışdır. Bəhaəddin Nəqşibəndi "Şahı-Nəqşibənd" adıyla şöhrət qazanmış, uşaqlıq illərini təsəvvüf mühitində keçirmişdi. Onun dünyagörüşünün formalaşmasında təsəvvüfi müddəaların geniş və dərin izləri olmuşdur ki, bunu onun sonrakı fəaliyyət və yaradıcılığından da aydın şəkildə hiss etmək olar.

Bəhaəddin Nəqşibəndinin adıyla bağlı olan bu təriqətin özünəməxsus keyfiyyətləri, fəlsəfi mahiyyəti, təriqətin ideya-estetik qaynaqlarının formalaşmasında həmin dövrdə mövcud olan fəlsəfi təlim və cərəyanların yeri və rolu kimi məsələlərə nəzər salmaq üçün bir sıra məsələlərə diqqət yetirmək lazımdır. Əvvəla onu deyək ki, təriqətin adı, kim tərəfindən verilməsi, onun haradan meydana gəlməsi ilə bağlı bir sıra fikirlər vardır. İslam Ensiklopediyasında bu barədə oxuyuruq: "Nəqşibənd ləqəbinin isə, bu təriqətin bəzi əsaslarına söykənərək başqaları tərəfindən verilmiş olması ehtimal olunur. Necə ki, "naxışçı" mənasını bildirən bu söz "naxış" və "bənd" (naxış və bağ (bağlamaq mənasında)) şəklinə çevrilərək, zikirdən hasil olan təsirin naxışa, zikirin də bu təsiri (naxışı) təsbit edən bağa bənzədilməsidir. Bu sözün eyni zamanda təriqətin əsaslarından biri olan müridin şeyxinə daimi bir ruhi bağlılığını təmin edən rabitə ilə əlaqəsi olması ehtimalı vardır" [5].

Göründüyü kimi, Nəqşibənd adı ilə bağlı verilən izahda birbaşa olaraq təriqətin kəsb etdiyi mənaya, onun fəlsəfi mahiyyətinə diqqət yetirilir. Məlum olur ki, Nəqşibəndilik fəlsəfəsinin arxasında dayanan mahiyyət təriqətin əsas təmrinlərindən olan zikrdən alınan təsirin naxışa,

başqa sözlə, mənaya, işarəyə çevrilməsidir. Bu isə simvolik mənada Nəqşibəndilik təriqətinin genetik olaraq bağlı olduğu təsəvvüfi mahiyyətdən qaynaqlanır. Bəllidir ki, təsəvvüfdə işarələr, rəqəmlər özünəməxsus simvolik mahiyyət daşıyır: “Sufizmdə rəmzi ifadələrin və simvolik yozumların böyük rolu vardır. Burada bir sıra rəmzi anlayışlar vardır ki, onlar özünəməxsus mənalarda, başqa sözlə, öz həqiqi mənasından fərqli anlamda işlədilir. Buna görə də dini-fəlsəfi cərəyan olan sufizmin məxsusi simvolik dili olduğu tez-tez nəzərə çatdırılır” [2, 46]. Bu baxımdan məsələyə yanaşdıqda Nəqşibəndi təriqətinin adı ilə bağlı verilən həmin izahı əqləbatan və tutarlı hesab etmək olar.

Bəllidir ki, Nəqşibəndilik özünün genetik kodları baxımdan təsəvvüflə birbaşa bağlıdır, belə demək mümkünsə təsəvvüfün içərisindən doğulmuş təriqətdir. Odur ki, bu təriqətin fəlsəfi və ideya əsaslarını təsəvvüf və dolayısı yolla təsəvvüfün bağlı olduğu qaynaqlar təşkil edir. Y.Babayev N.Göyüşova istinadən yazır ki, təsəvvüf və irfanın özünəqədərki bəşəri-mədəni inkişafdakı bir sıra din, dini-fəlsəfi görüş və etiqad sistemləri ilə uyğun və oxşar cəhətləri vardır. Şamanizm, zərdüştilik, buddizm, brahmanizm, qədim yəhudi mistikası kabalizm, qədim yunan fəlsəfəsi (xüsusilə platonizm) və neoplatonizm, xristianlıq və s. dini və fəlsəfi təmayüllərdəki müəyyən cəhətlər islam təsəvvüfünə və irfanla bənzərlik təşkil edir. Hətta bəzən üst-üstə düşən nöqtələr də yox deyildir” [2, 46; 4, 49-68]. Təbii ki, bu üst-üstə düşən nöqtələr elə onların bağlı olduğu qaynaqların da ortaqlığından xəbər verir.

Həmçinin bu təriqət və fəlsəfi təlimlərin formalaşmasında özündən əvvəlki təlimlərin mühüm rolu olmuşdur. N.Göyüşov ən qədim türk təlimlərindən olan şamanizmlə, konkret olaraq şamanla təsəvvüfün, daha dəqiq desək, sufi davranış və təmrinlərini müqayisə edərək qeyd edir ki, “şaman təlimində ruhlarla ünsiyyət, ruhların şüa ilə yerə enməsi və yenidən öz əslinə qovuşması, rəqs və səma məclisi kimi tipoloji hallar təsəvvüf və irfanla qismən uzlaşan amillərdir” [4, 56]. Təbii ki, bu deyilən fakt və detalları, əlamət və davranışları Nəqşibəndilikdə və ya digər fəlsəfi təlim və təriqətlərdə izləmək mümkündür. Y.Babayev bəşəriyyətin inkişafı yolunda qət etdiyi fəlsəfi ideya-estetik mahiyyətlərə nəzər salaraq müxtəlif təlim, təriqət və cərəyanları belə ümumiləşdirir: “Zərdüştilikdəki kamil insan, xeyir-şər qarşılaşması, Tanrı ilə ünsiyyət, hind mistikasında Nirvana, zöhd, nəfslə mücadilə və onun vəsvəsesindən qurtuluş, brahmanizmdəki vəhdət və batini mərifətlə ona çatmaq ideyası, yəhudi mistikasında maddi varlıqdan çəkinmə, Allahla ünsiyyət və onun vüsəlinə yetmə, batini nurlanma və s., platonizmdəki varlığın təkliyi, vəhdəti və Allahdan ibarət olması, «ölmək yaşamaqdır» ideyası, yaradılış sisteminin vahid həqiqətdən başlayıb külli-ağıl, külli-nəsf, ilkin materiya və nəhayət, maddi dünya şəklindəki düzümlü, mütləq varlığı tam dərk etməyin qeyri-mümkünlüyü və s., xristianlıqda zahidlik, xəlvətə çəkilmək, məhəbbət və bu kimi bir sıra tipoloji oxşarlıqlar təsəvvüf və irfanla uzlaşan, onda özünü göstərən cəhət və əlamətlərdir” [2, 10].

Göründüyü kimi, alimlərin təsəvvüf və irfanla, eləcə də dünyanın müxtəlif təlim və təriqətləri ilə bağlı gəldiyi qənaətlərdə kifayət qədər üst-üstə düşən məqamlar, tipoloji yaxınlıqlar, genetik bağlılıqlar müşahidə olunmaqdadır. Məsələyə bu prizmadan yanaşdıqda Nəqşibəndilikdə də müşahidə olunan davranış və aktların, ideya və fikirlərin özündən əvvəlki təlim və təriqətlərlə nə qədər yaxından səsleşdiyini göstərir.

Bəhaəddin Nəqşibəndinin adı ilə bağlı verilən izahlardan digəri isə belədir ki, özündən əvvəl yaşamış olan hər hansı bir şeyxin ruhaniyyətindən feyz alaraq, ona bağlandığı və bu cür hərəkət etdiyi üçün ona eyni zamanda Uveysi nisbəsi də verilmişdir [5, 52]. Təsəvvüf deyildir ki, mənbələrin verdiyi bilgilərə əsasən, o Abdulxaliq Qucduvanini özünə şeyx hesab etmişdir. Məhz Uveysi nisbəsinin verilməsinə də bu fakt səbəb olmuşdur. O özündən xeyli əvvəl vəfat etmiş Abdulxaliq Qucduvaniyə uyaraq zikr etmişdir. Təsəvvüfdə bu cür tərbiyə metoduna "Uveysilik yolu" deyilir.

Bəhaəddin Nəqşibəndinin həyatı ilə bağlı mənbələrin verdiyi məlumatları izlədikdə məlum olur ki, Şeyx Səmməsinin vəfatından sonra onun vəsiyyətinə əsasən Nəqşibəndinin tərbiyəsi ilə bir müddət Əmir Gülal məşğul olmuşdur. Lakin Nəqşibəndinin Əmir Gülağa deyil, Abdəlxəliq Qəduvəniyə uyaraq zikr etməsi Əmir Gülağın müridləri arasında söz-söhbətə səbəb olmuşdur. Lakin Əmir Gülağ onun bütün hərəkətlərini xoş niyyətlə qarşılamış və sonradan ona sərbəst olaraq istənilən şeyxdən feyz alabiləcəyini demişdir. Bundan sonra Bəhaəddin Nəqşibənd Yəsəvi şeyxlərindən Kusəm Şeyx və Xəlil Ata ilə görüşmüş, onlarla bir sıra fikir mübadiləsi aparmışdır. Bu iki Yəsəvi şeyxiylə bağlı olan faktları əsas gətirərən Fuad Köprülü Nəqşibəndiliyi Xoca Əhməd Yəsəviyə bağlı olan təriqətlərdən biri kimi dəyərləndirir və Nəqşibəndiliyə onun güclü təsir etdiyini vurğulayır [6, 108]. Göründüyü kimi, Bəhaəddin Nəqşibəndinin həyatı ilə bağlı olan bu tarixi fakt bütövlükdə təriqətin fəlsəfi və ideoloji olaraq qaynaqlandığı mənbənin də müəyyənləşdirilməsinə ciddi əsas verir.

Onun həyatı ilə bağlı diqqəti cəlb edən ən mühüm məlumatlardan biri də ondan ibarətdir ki, o, Həcdən qayıtdıqdan sonra bir müddət Bağdadda, daha sonra Mərvdə qalır və ömrünün sonuna kimi Buxarada yaşayır. “O səyahətlərindən birində Herat hökəmdarı Muizzəddin Hüseyn tərəfindən Herata dəvət olunur. Bu hökəmdar və ailəsi tərəfindən göndərilən hədiyyələri qəbul etməməsi, hazırlanan yeməkləri yeməməsi və son dərəcə pəjmürdə bir geyimlə Herat küçələrində gəzib dolanması xəliq arasında onun şöhrətini daha da artırmışdı. Buxaranın istər təsəvvüfi, istərsə digər elmi çevrələrinə mənsub olan alimlərin onun ətrafında toplanması bir sıra din adamlarını qışqandırır da, onlar Nəqşibəndinin din və təsəvvüf sahəsindəki dərin bilikləri qarşısında susmaq məcburiyyətində qaldılar” [5, 53].

Göründüyü kimi, bütün həyatını təsəvvüfi, elmi sahəyə sərf edən Bəhaəddin Nəqşibəndinin əsas fəaliyyəti istər özündən əvvəl, istərsə də onunla bir vaxtda yaşamış şeyxlərin, ruhanilərin, kamala yetmiş müridlərin yolunu getmək, onlardan dərslər almaq olmuşdur. Məhz bu bilikləri və fəaliyyəti nəticəsində o geniş bir ərazini əhatə edən və ətrafında xeyli insanları birləşdirən Nəqşibəndilik təriqətinin əsasını qoymuşdur. Onun həyatı ilə bağlı verilən yuxarıdakı məlumatdan da aydın görünür ki, o dünya malından, onun verdiyi zövqdən daim uzaq olmuş, ruhi-mənəvi ələmlərə baş vurmaqla, vaxtını zikir və feyzdə keçirmişdir. Bütün bu faktlar əslində Nəqşibəndinin dünyagörüşü, həyata baxışı, dolayısı yolla Nəqşibəndiliyin əsas norma və prinsiplərinin müəyyənləşdirilməsi baxımından mühüm əhəmiyyət kəsb edir.

Onun şəxsi keyfiyyətləri ilə bağlı verilmiş informasiyalardan bəlli olur ki, o eyni zamanda çox təvəzökar biri olmuş, qonaqlara çox hörmət və ehtiram göstərmiş. Heyvanlara sevgi bəsləyər, haramdan çox qorxarmış. Təbii ki, bu keyfiyyətlər də bütövlükdə Nəqşibəndiliyin fəlsəfi mahiyyətində, ideya və qayəsində dərin şəkildə əks olunmuşdur.

XIV-XV əsrlər müsəlman Şərqiinin ictimai, fəlsəfi və ədəbi-bədii fikir tarixində də geniş intişar tapmış Nəqşibəndiliyin Azərbaycanda, İran, Türkiyə, İraq, Misir, Livan, Hindistan və s. ərazilərdə müxtəlif nümayəndələri olmuşdur. Bu təriqətin coğrafiyası geniş əraziləri əhatə etmişdir, bunun da nəticəsində onun bir xeyli qolları əmələ gəlmişdir [1, 279].

Ümumiyyətlə, Nəqşibəndilik təriqətinin fəlsəfi mahiyyətinə nəzər salaraq demək olar ki, burada əsas məsələ insanın və ya fərdin daxili-mənəvi inkişafı, ruhani yetkinliyi, digər təriqətlərdə olduğu kimi, dünya malından, maddi nemətlərdən imtina və ilahiyə rabitə təşkil edir.

ƏDƏBİYYAT

1. Aydın F. Tarikatta rabita ve nakşibendilik. İstanbul: Süleymaniye vakfı yayınları 2000, 326 s.
2. Babayev Y. Təriqət ədəbiyyatı: sufizm, hürufizm. Ali məktəblərin filoloji fakültələri üçün dərs vəsaiti. Bakı: «Nurlan», 2007. – 128 s.
3. Bünyadov Z. Dinlər, təriqətlər, məzhəblər. Bakı: Şərq-Qərb, 2007, 336 s.
4. Göyüşov N. Quran və irfan işığında. Bakı: «İqtisad Universiteti» nəşriyyatı, 2004.
5. İslam Ansiklopedisi. İslam əlemi tarix, coğrafiya, etnografiya və biyografiya lugati. IX cild. İstanbul: İstanbul Milli Eğitim Basımevi, 1964, 837 s.
6. Köprülü F. Türk edebiyatında ilk mutasavvıflar. Ankara: Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınları, 1991, 415 s.

XÜLASƏ

Məqalədə orta əsrlər Azərbaycan fəlsəfi fikir tarixində geniş iz buraxmış Nəqşibəndiyyə təriqətinin meydana gəlməsinin müxtəlif aspektlərinə - ictimai-siyasi şəraitə, tarixi-coğrafi, sosial-iqtisadi amillərə nəzər yetirilmişdir. Ümumşərq, müsəlman mühiti və dövrün siyasi-tarixi mənzərəsi kontekstində Nəqşibəndi təriqətinin formalaşması və fəlsəfi mahiyyəti istiqamətində araşdırma aparılmışdır. Qeyd olunmuşdur ki, Nəqşibəndiyyə təriqəti bütövlükdə insanın dünyanı dərk etmə və ilahi yaradana qovuşması, fərdin daxili-mənəvi yüksəlişi üzərində qurulmuşdur.

РЕЗЮМЕ

Ульвия Агабекова

В статье рассматриваются различные аспекты (социально-политические условия, историко-географические, социально-экономические факторы) формирования и развития религиозного направления Нагшибенди, широко распространившегося в средневековой азербайджанской философской мысли. Также исследованы особенности формирования и развития в направлении философского содержания указанного направления, в той мусульманской среде, в которой это направление существовало. Учтен также социально-политическая панорама указанного периода. Подчеркивается, что указанное течение ислама построено на идее о том, что человек должен возвыситься в своем внутреннем духовном развитии и покинув этот мир, соединиться с божественным создателем.

SUMMARY

Ulviyya Aghabayova

This article discusses the various aspects (socio-political conditions, historical and geographical, socio-economic factors), the formation and development of religious destinations Nagshibendi widespread in medieval Azerbaijani philosophical thought. Also investigated features of formation and development in the direction of the philosophical content of the specified direction, to the Muslim community, which is the direction existed. It takes into account the social and political panorama of the period. It is emphasized that the above within Islam is built on the idea that people should rise in his inner spiritual development, and left this world, connect with the divine creator.

RASİONALİZM, POSTMODERNİZM VƏ MƏNƏVİ KASADLIQ PROBLEMİ

*f.ü.f.d D.C.Vəliyev, Fəlsəfə tarixi və mədəniyyətsünaslıq
kafedrasının müəllimi, Bakı Dövlət Universiteti*

Açar sözlər: Rəşionalizm, postmodernizm, qloballaşma, incəsənət, əxlaqi keyfiyyətlər.

Ключевые слова: рационализм, постмодернизм, глобализация, искусство, нравственные качества.

Keywords: rationality, postmodernism, globalization, art, moral qualities.

Rasional düşüncə tərzinin hakim kəsilməsi və insanlarda müqəddəs duyğuların, böyük arzu və idealların, nəcib əxlaqi keyfiyyətlərin quru məntiqi analizlə əvəz edilməsi - əxlaqi tənəzzül təhlükəsi yaradır. Bu hadisə ən çox gənc nəslin kütləvi mənəvi deqradasiyası kimi təzahür edir. Ali məqsədin, nəcib duyğuların olmaması, əxlaqi hisslərin, maddi-fizioloji mahiyyətdən doğan arzu və istəklərin gəncliyə hakim kəsilməsi ailə böhranının, pornoqrafiyanın, narkomaniyanın, neofaşizmin və s. bu kimi meyllərin geniş yayılmasına gətirib çıxarır. Doğrudur, bu hadisələrin əxlaqi səbəbləri də vardır, lakin burada ilk səbəb kimi məhz rasionalizm mütləqiyyəti və onu neytrallaşdırmaq cəhdləri çıxış edir.

Əsrlər boyu formalaşan və güclü fəlsəfi və ideoloji bazası olan rasionalizmdən fərqli olaraq onun alternativləri: irrasionallığı ön plana çəkən əxlaqi təmayüllərin nəzəri əsasları hələ təzə-təzə yaranır. Bu “nəzəriyyəçilərin” cəmiyyətin ümumi inkişaf qanunauyğunluqlarına istinad etmədən, praktikada sınılanmış fəlsəfi nəzəriyyələrə və ideoloji prinsiplərə əsaslanmadan, yalnız ayrı-ayrı konkret mühakimələrə istinad edərək, yalnız müəyyən qrup hadisələr üçün səciyyəvi olan elmi qanunauyğunluqları mütləqləşdirərək “dünyanı dəyişdirmək” xülyasına düşmələri nəticə etibarilə heç bir ictimai bəhrəsi olmayan kortəbii axına etmək “təskinliyi” ilə əvəz olunur. Bu proseslər hələ ki ictimai tərəqqinin aparıcı xəttinə, hərəkətverici qüvvələrinə təsir etmir. Lakin gələcəkdə belə təsirləri istisna etmək üçün əsas yoxdur. Cəmiyyət qurucular və istehlakçılar qismində iki yerə bölünərsə, bu proses gec-tez öz sözünü deyə bilər.

Qloballaşmanın hədəfi yox, ixracatçısı olan güclü ölkələrdə gəncliyin başını qatmağa, onu ictimai-siyasi fəallıqdan yayındırmağa ehtiyac olmadığından, gəncləri “rasionalizm mütləqiyyəti” təhlükəsindən, idealsız, ali hisslərsiz yaşamaq – bəsit həyat sürməkdən qorumaq üçün onlara nəcib duyğular aşılamaq sahəsində xüsusi tədbirlər həyata keçirilir. (Təkcə bir əxlaqi çəkmək kifayətdir ki, Avropada fəlsəfənin əsaslarını hələ uşaq yaşlarından mənimsətmək üçün xüsusi metodikalar hazırlanması dövlət səviyyəsində təşkil olunmuşdur.) Guya elm və texnikanın inkişafı ilə emosional həyatın xalis əxlaqi həyatla, hissi əxlaqın “rasional əxlaqla” əvəz olunmasının zəruriliyini göstərən fikirlər qəti şəkildə təkzib edilir. Lakin bununla belə, sosioloji tədqiqatlar göstərir ki, hətta mütləq ölkələrdə də vaxtında tədbirlər görülmədikdə rasionalizm artıq dərindən düşmüş “Don-Kixotluq” üzərində qələbə çalır, hadisələrə əxlaqi bərc, vicdan mövqeyindən deyil, “bu hadisədə iştirakım mənim üçün nə kimi fayda və ya ziyan gətirir?” məntiqi ilə ya-naşmaq halları getdikcə artır.

XX əsrin sonu, XXI əsrin əvvəllərində Qərbdə rasionalist düşüncə tərzinə qarşı çıxışlar xeyli çoxalmış, azadlıq və rəngarənglik axtarışları bu sahəyə də müdaxilə etmiş və əxlaqi həyat düşüncə və həyat təzləri yaradılmışdır. Bəli, məhz yaradılmışdır. Çünki proseslərin təbii gedışı, əxlaqi-iqtisadi həyatın, ictimai mühitin təsiri, aşağıdan dəyişilmə – bir şeydir, fəlsəfənin dəyişilməsi, yeni ideolo-giyaların yaradılması və bunun kütlələrə yuxarıdan təlqin edilməsi başqa bir şeydir. Rasionalizmi inkişaf etdirməklə bərabər onun əlavə təsirini klassik bədii düşüncə ilə, ənənəvi gözəllik duyğusu ilə kompensasiya etmək, neytrallaşdırmaq bir şeydir, onu kökündən sarsıtmaq, irrasional düşüncə tərzini aşılamaq, reallığın özünü inkar etmək, bəzən hətta dəyişiklik

naminə dəyişiklik etmək başqa bir şeydir. Postmodernizm məhz nəyin bahasına olursa-olsun ənənədən uzaqlaşmaq təşəbbüsləri kimi görünür. Onun “fəlsəfi əsasları” da əslində fəlsəfənin əsaslarını dağıtmaq, metafizik düşüncəni ümumiyyətlə inkar etmək üzərində qurulmuşdur.

Əvvəlcə sənətdə yayılan impressionist, sosial, avangardist baxışlar tədricən düşüncə tərzinə sirayət etmiş, postmodernizmin bir çox istiqamətləri bədii yaradıcılıqla yanaşı fəlsəfi fikrə də təsir göstərmiş, ənənədən uzaqlaşmaq bir çox insanlar üçün arzuolunmaz haldan məqsədə çevrilmişdir. Əsrlər boyu əqlədən instinktə, ruhdan nəfsə enməkdən xilas arayan sosial indi bunu müasirlik, inkişaf ölçüsü kimi dəyərləndirməyə başlamışdır. Dəyişiklik, yeniləşmə dalğası artıq meyarların özünü də hədələməyə başlamışdır. Ostvald Şpenqlerin “Avropanın süqutu”, Patrik Byukenenin “Qərbin ölümü” əsərlərindən sosial indi Qərb fəlsəfi fikrində postmodernizmə bir reaksiya yaranmışdır. Postmodern dövrünün nüma-yəndəsi olan Cil Lipoveski “Boşluq erası. Müasir sosial aktual haqqında esse” əsərində rəşionalizmə, fikir ənənəçiliyinə reaksiya kimi yaranmış azad hissiyyat, azad düşüncə və azad rəftar hərəkətinin acı nəticələrindən söhbət açır. İstehlak cəmiyyətinin gənc nəsil üçün yaratdığı asan yaşayış tərz, həyatdan ləzzət almaq, instinktiv hisslərə qoyulan ictimai məhdudiyyətləri addayıb keçmək, bütün sosial və əxlaqi baryerləri dağıtmaq, kef və əyləncələrə meydan açmaq – bütün bunlar yeni dövrün səciyyəsi kimi təqdim olunur. C.Lipoveski bu həyat tərzini stimullaşdıran iqtisadi motivləri də müəyyən etməyə çalışır. Əvvəllər gənclərin kef və əyləncəyə pul sərf etməsi üçün əvvəlcə faydalı əməklə məşğul olması və maaş alması tələb olunurdu. Əmək isə bildiyimiz kimi, mənəvi səbatlılığın formalaşması üçün ən mühüm amillərdən biridir. İndi isə kredit kartlarının peyda olması gənclərə nisyə mal almaq və hələ pul qazanmamış pul xərcləmək imkanı yaradır. C.Lipoveski bu hadisəni protestant etikasının ən güclü dağıdıcı aləti hesab edir.

Lakin təəssüf ki, bu meyllər, daha doğrusu, onların surroqatı bütün cəmiyyət miqyasında yayılır və mövcud ictimai psixologiyanın ayrılmaz komponentinə çevrilir. Buna görə də, həmin meyllərin mənfi təsirlərinin neytrallaşdırılması sahəsində aparılan iş də kütləvi miqyas daşmalıdır.

Emosional aləmin bütün əzəmət və zənginliyini qoruyub saxlamaq üçün ən təsirli amillərdən biri incəsənətdir. Lakin bəzən incəsənət “könüllü olaraq” elmə təslim olmaq mövqeyi tutur, incəsənətin özü ifrat rəşionalizmlə zənginləşir.

Rəşionalizmin, intellektualizmin mənfi təsirinə məruz qalmış əsərlər əsasən müasirlik, elmi-texniki inqilabla səsləşmə kimi qələmə verilir. Lakin bütövlükdə mütərəqqi incəsənətin məqsədi, yuxarıda artıq qeyd edildiyi kimi, bizdə hələ yeni-yeni yayılmaqda olan rəşionalist mənəviyyat tərzini gücləndirməkdən deyil, kom-pensasiya etməkdən, neytrallaşdırmaqdan ibarət olmalıdır.

Əlbəttə, bu heç də o demək deyil ki, müasir dövrdə incəsənətin, bədii ədəbiyyatın məqsədi elə yalnız rəşionalizmə və texnisizmə qarşı mübarizə aparmaqdan, bu meylləri bütövlükdə və tamamilə təkzib etməkdən ibarət olmalıdır. Bu cür kəskin münasibət özü də qüsurludur; rəşionalizmə, texnisizmə qapılmaq birtərəfli mövqe olduğu kimi, onu tamamilə inkar etmək, ona düşmən münasibəti bəsləmək də birtərəfli mövqedir və qüsurludur. “Texnisizmə düşmən-çilik münasibətinin ədəbiyyatda qərarlaşması” (S.Florman) heç də problemin həllinə xidmət etmir.

Elm və texnikaya münasibətin hər iki kənar halı, ya təslimçilik, ya tam inkar mövqeyindən çıxış edilməsi yolverilməzdir. «Qızıl orta»nın tapılması üçün hər cür ifratçılıq istisna edilməlidir. Yeni dövrün incəsənətindən, mövzu baxımından müasir problemlərə uyğunlaşmaqla yanaşı, öz mahiyyətinə sadiq qalmaq tələb olunur.

İnsanı düşündürən (məntiqi yolla) sənətdən, sosial aktual poeziyadan, rəşionalist nəsrədən, tapmaca rəsmlərdən daha çox, həmin problemlərin emosional həllini verən, insanların biliyini artırmaq deyil, hisslərini hərəkətə gətirmək, tərbiyə etmək vəzifəsini qarşıya qoyan incəsənətə – əsil incəsənətə bu gün daha böyük ehtiyac vardır.

İnsanın mənəvi keyfiyyətləri təkcə hissi yox, həm də məntiqi idrak pilləsinin məhsuludur. Hər hansı xasiyyət, əxlaqi keyfiyyət emosional və rəşional idrak komponentlərinin qarışığı kimi ortaya çıxır. Həm də rəşional komponentin payı nə qədər çox olsa, xarakter həmin istiqamətdə bir o qədər dayanıqlı olar. Lakin nəyin yaxşı, nəyin pis olduğunu bilmək, hər hansı keyfiyyətin məziyyətini və ya qüsurlunu şüurlu surətdə dərk etmək hələ insanın öz rəal fəaliyyətində bunu rəhbər tutacağına dəlalət etmir. İnsanın ardıcıl məqsəduyğun fəaliyyəti üçün təkcə ağıl kifayət deyil, bunun üçün həm də ideya inamı, möhkəm əqidə lazımdır.

Lakin kor-koranə surətdə insanda qəti müəyyənleşmiş əqidə formalaşma bilməz. Cəmiyyətin obyektiv inkişaf qanunlarını bilmədən, mürəkkəb ictimai hadisələrin gedişindən baş çıxarmadan, əxlaq normalarına ardıcıl surətdə əməl etmək mümkün deyil.

Rəşionalizm informasiyanın mənbəyinin əşial ağıl olduğunu, doğru məlumatın ancaq əşial ağıl və düşüncəsi ilə əldə edilə biləcəyi tezisini müdafiə edən fəlsəfi yanaşmaya verilən addır. Rəşionalizm ənənəsi Elea məktəbi ilə birlikdə başlamışdır. İlk rəşionalist filozof Parmeni olmuşdur. Parmeniə görə hiss və duyğular dəyişkən olduğundan, onlar biliyin təməli ola bilməzlər. Əksinə ağılın dəyişməyən qanunları biliyin təməli ola bilər. Rəşionalizm məlumatın doğruluğunun hiss və təcrübədə deyil, düşüncə və təfəkkürdə təzahür edilməsidir. Buna görə də bu baxış təcrübəçiliyə qarşıdır. Rəşionalizm hər bir fərdin bərabər, dəyişməz əqli və məntiqi prinsiplərə sahib olduğunu qəbul edir. Rəşional düşüncə tərzi insanlarda müqəddəs duyğuların, böyük arzu və idealların, nəcib əşial keyfiyyətlərin quru məntiqi analizlə əvəz edilməsi və əxlaq cəhətdən tənəzzül təhlükəsi yaradır. Ali məqsədin, nəcib duyğuların olmaması, primitive hisslərin, maddi-fizioloji mahiyyətdən doğan arzu və istəklərin gəncliyə hakim kəsilməsi ailə böhranının, pornoqrafçılığın, narkomanizmin, neofaşizmin və s. bu kimi meyllərin geniş yayılmasına gətirib çıxarır. Doğrudur, bu hadisələrin əşial səbəbləri də vardır, lakin burada ilk səbəb kimi məhz rəşionalizmi göstərmək olar.

ƏDƏBİYYAT

1. Əziz Məmmədov. Rəşionalizm və irrəşionalizm. Bakı 2010
2. Hacıyev Zeynəddin. Fəlsəfə. Bakı-2001
3. www.kitabxana.org
4. www.vikipediya.az
5. www.google.az

XÜLASƏ

Məqalədə xüsusilə qeyd olunur ki, rəşional düşüncə tərzinin cəmiyyətdə tam hakim kəsilməsi, insanlarda müqəddəs duyğuların, nəcib insani keyfiyyətlərin quru məntiqi analizlə əvəzlənməsi əxlaqi tənəzzül yaradır. Rəşionalizmin nəzəriyyəçiləri cəmiyyətin ümumi inkişaf qanunauyğunluqlarına istinad etmədən, praktikada sınılanmış fəlsəfi nəzəriyyələrə və ideoloji prinsiplərə əsaslanmadan, yalnız ayrı-ayrı konkret mühakimələrə istinad edərək, yalnız müəyyən qrup hadisələr üçün səciyyəvi olan elmi qanunauyğunluqları mütləqləşdirərək “dünyanı dəyişdirmək” xülyasına düşmələri heç bir nəticə vermədi. Ümumiyyətlə, qloballaşma şəraitində insanın mənəvi keyfiyyətləri bir qədər arxa plana çəkilir. Ancaq hesab edirik ki, rəşional, iqtisadi və.s. sahələrdə integrasiya qloballaşma müsbət olduğu halda hər bir xalqın, millətin mənəvi, əxlaqi düşüncə tərzi, milli kimliyi, mentaliteti toxunulmazdır.

РЕЗЮМЕ

В статье рассматриваются проблемы торжества рационализма в обществе, когда в связи с этим идет процесс нравственного разложения, благородные человеческие качества, священная мораль заменяется ценностями другого плана. Теоретики рационализма рассматривают в целом развитие общества без ссылки на законы развития в целом, без учета философских теорий, проверенных на практике, без учета основ идеологических принципов, ссылаясь на события, для которых являются специфическими только определенная группа научных законов, стремились «изменить мир». Однако это не дало никаких результатов. В целом, в условиях глобализации моральные качества человека отошли на второй план. Тем не менее, мы считаем, что при положительном ходе интеграции, в условиях глобализации, в рациональных, экономических и т.д. областях, у каждой нации духовный, нравственный образ мышления, национальной идентичность и менталитет являются неприкосновенными.

SUMMARY

The article deals with the problem of triumph of rationalism in society, when this connection is in the process of moral decay, the noble human qualities, sacred moral values replaced by another plan. Theorists rationalism considering the overall development of society without reference to the laws of development as a whole, without regard to philosophical theories, proven, excluding bases ideological principles, referring to events which are specific only to a certain group of scientific laws, sought to "change the world". However, it is to no avail. In general, in the context of globalization the moral qualities of a person put on the backburner. Nevertheless, we believe that the positive course of integration, in the context of globalization, in the rational, economic, etc. areas, each nation a spiritual, moral way of thinking, a national identity and mentality are inviolable.

ETİK DAVRANIŞDAN KƏNAR (DEVİANT) DAVRANIŞLARIN YARANMA SƏBƏBLƏRİ VƏ ONLARIN HƏLLİ YOLLARI

Əfəndiyev Elçin Vüqar oğlu
BDU-nun II kurs magistrantı
elchin_vuqarli@mail.ru

Açar sözlər: Deviant, etika, fəlsəfə, insan

Ключевые слова: Девиантное, этика, философия, человек

Key words: Deviant, ethics, philosophy, human

Fəlsəfi elmlər sistemində mühüm yer tutan etika insan idrakının ən qədim sahələrindən olan əxlaq haqqında elmdir. Hələ ibtidai dövrdə insanların müəyyən adət-ənənələr, qaydalar, qadağalar və s. formada mövcud olan münasibətləri zaman keçdikcə mürəkkəbləşir, yeni məzmun kəsb edirdi. Bu münasibətlər ibtidai insanların dünya haqqında təsəvvürlərini təşkil edən totemizm, animizm, fətişizm və magiyanın təsiri altında dəyişirdi. Həyat fəaliyyəti prosesində inkişaf edən bu təsəvvürlər əsəti fəlsəfəsinin formalaşmasını təmin etdi.

Əxlaq haqqında elm olan “Etika” fəlsəfənin insan həyatının praktik məsələləri ilə daha çox bağlı olan sahəsidir. O, insanın gerçəkliyəəxlaqi münasibətlərinin qanunauyğunluqlarını, cəmiyyətin əxlaqi şüurunun strukturunu, insanların əxlaqi təcrübəsini, əxlaqi görüşlərini, insan əməllərinin məqsədini, insanın rəftarını idarə edən motivləri, onların mənəvi qiymətləndirilməsinin obyektiv meyarını aydınlaşdırır. Etika «insanın davranışı necə olmalıdır», «insan hansı mənəvi keyfiyyətə malik olmalıdır», «hansı normaları rəhbər tutmalıdır» kimi suallara cavab verməyə çalışır. Əxlaq nəzəriyyəsi olan “Etika” xeyir, şəər, ədalət, bərc kimi kateqoriyaların münasibətini təhlil edir, mənəvi hisslər, emosiyalar, vərdişlər, adət vəənənələri nəzərdən keçirir. “Etika” insanın sirlərinə, onun digər insanlarla və bütün dünya ilə münasibətlərinə, insan varlığının ən dərin problemlərinə müraciət edir. Beləliklə, “Etika” əxlaqa və əxlaqi dəyərlərə aid hər nə varsa, hamısını öyrənir. Lakin “Etika” nəəxlaqı, nə onun prinsip və normalarını, nə də yeni davranış qaydalarını yaratmır, o yalnız bunların mənəbəyini və mənşəyini tədqiq edir, insanın davranışı ilə əlaqədar əxlaqi qiymətləndirmənin xarakter və mahiyyətini öyrənir, bunları ümumiləşdirir və sistemləşdirir, əxlaq nəzəriyyələrini formalaşdırır. “Etika” yalnız bu və ya digər hallarda necə hərəkət etmək lazım olduğunu öyrədən normativ elm yox, həm də mürəkkəb və ziddiyyətli əxlaqi münasibətlərin vəəxlaqın təbiətini öyrənən nəzəri təlimdir. Aristotel “Nikomax etikası”nda (3, I kitab, I fəsil) yazır ki, “Etika”nın əsas məqsədi bilik yox, əməldir.

Qeyd edək ki, istər bizim, istərsə də digər cəmiyyətdə etikadan kənara çıxma halları da baş verir ki biz bunu deviant davranış olaraq şərh edirik. Deviant davranışı şərtləndirən aşağıdakı amillərifərqləndirmək mümkündür:

a) Sosial amillər: Evdə və məktəbdən kənər şəraitdəuşağa həmyaşıdlar quruplarının (qeyri – formal), küçənin, sosimun göstərdiyi xoşagəlməz təsirlər sistemi.

b) Pedaqoji psixoloji amillər: Uşaqların ailətərbiyəsində yol verilən qüsurlar və səhvlər, təlim-tərbiyəməüəssisələrində uşaq yeniyetmə və gənclərin tərbiyəsindəmeydana gələn boşluqlar bu qəbildəndir.

c) Fərdi psixoloji faktorlar: Cəmiyyətəzidd və qeyri-sosialdavranışa təkən verən ilkin təbii psixologijəstəricilər, əxsi sərvət meyilləri davranışın özünütənzimmexanizmləri, fərdin sosial normalara neqativ münasibətiniinkişaf etdirən psixoloji xüsusiyyətlər. Hüquqazidd davranışın tədqiqi maraq doğuran və çoxistiqamətli bir sahədir. Qeyd olunan davranış izah edənəşağıdakı

nəzəriyyələr diqqəti cəlb edir. Bu nəzəriyyələr hüquqazidd davranışının bəzi psixoloji mexanizmləri, müxtəlif formaları və .s xüsusiyyətlərini daha geniş şərh edir. Deviant davranış haqqında müxtəlif konsepsiyalar arasında banisi Z. Freyd olan psixanalitik meyilli tədqiqatlar xüsusi yer tutur. Psixozanalizdə pozuntuların əsas mənbəyi “O”-nun strukturunu təşkil edən şüursuz meyillərlə “Mən” və “Fövqəl-Mən”-dən çıxış edən məhdudiyyətlər arasındakı daimi konflikt hesab olunur. Şəxsiyyətin normal inkişafı şüur və şüursuzluq sahələrini balanslaşdıran optimal müdafiə mexanizmlərinin yaranmasını nəzərdə tutur. Freyd həm də təklif etmişdir ki, libido istənilən yaradıcılıq fəaliyyətində çıxış axtarır; insan özünü təsdiqləmə və azadlığa can atır. Lakin azadlıq mədəniyyətin inkişafı ilə birgə məhdudlaşır. Libidonun sıxışdırılıb çıxarılması, boğulması seksual enerjinin sublimasiyasına, davranışın sadizm və cinayətə qədər dəyişməsinə gətirib çıxarır. Neofreydistlər deviant davranışın təbiətini digər davranış pozuntularıyla - nevrozlar, psixasteniyalar, seksual pozuntular, sayıqlama halları, şəxsiyyətin sosialdeadaptasiyasının müxtəlif formaları ilə – yanaşı olaraq nəzərdən keçirirlər. Xüsusi diqqət psixanalitik işlərdə zorakılıq cinayətinin ilk səbəbi hesab olunan aqressivliyin təbiətinə verilir. Anadangəlmə dərk olunmayan meyillərə aqressiv enerjini oyardır: Freyddə bu libidodur; Adlerdə hakimiyyətə, digərləri üzərində üstünlüyə meyl; E. Frommda ölümə, əzab çəkməyə mazoxistik meyl; V. Şuttsda yaxın ətraf tərəfdən bəyənilmə və tərəfdaş olmama. Lakin sonrakı tədqiqatlar göstərdi ki, deviant davranışın mahiyyətini yalnız psixoloji amillərin təhlili əsasında aydınlaşdırmaq olmaz.

Bihevizizm və neobihevizizmin nümayəndələri B. Skinner, E. Torndayk, D. Uotson sübut edirlər ki, ətraf mühit insanın davranışını tamamilə təyin edir: öyrənmə vasitəsilə insan təcrübə əldə edir, davranışın nəticəsi onun təkrarlanma ehtimalını müəyyən edir. Buna müvafiq olaraq, xarici mühəkimlənmələr həm lider, həm də deviant davranışlı insanın davranışının şəklini dəyişir. Lakin həyat tərzinin proqramlaşdırılması haqqında elm iflasa uğradı. Belə ki, o, şəxsiyyətin özünü dərkə və özünü inkişafı ilə konfliktə girmişdir. Humanistik yanaşma davranışdakı pozuntuları uşağın

öz hissləri ilə uyğunluğu itirməsinin nəticəsi kimi nəzərdən keçirir və mövcud tərbiyə şəraitində özünü təsdiqləmə və mənat apmağın mümkün olmaması ilə əlaqələndirilir. Bu yanaşma belə hesab edir ki, aqressiya sosiallaşma prosesinin təhrif olunmasının, xüsusən də, valideynlərin cəzalardan sui-istifadə etməsinin, uşaqlara qarşı qəddar münasibətin nəticəsidir.

Nəzərdən keçirdiyimiz deviant davranış amili daha geniş və maraqlıdır.

Deviant (kənara çıxan) davranış spesifik sosial hadisədir. Belə davranış “məlum cəmiyyətdə rəsmən qərarlaşmış və ya faktik surətdə təşəkkül tapmış normalara (standartlara, şablonlara) uyğun gəlməyən insan fəaliyyəti formalarında [64-65] ifadə olunur”¹.

Qeyd etdiyimiz sosial hadisənin daşıyıcıları müəyyən şəxslərdir, bəzi qruplardır. Onlar şüurlu və ya kortəbii surətdə cəmiyyətdə mövcud olan tələblərlə və davranış normaları ilə konfliktə girirlər. İnsanların şüurunda və davranışında deviasiya (kənara çıxma) adətən tədricən yetişir. Bu baxımdan sosiologiyada «ilk deviasiya» anlayışının işlədilməsi diqqəti cəlb edir. Həmin anlayışın mənasını belə izah etməyə çalışaq: ilk vaxtlar müəyyən kənara çıxma hallarına ətrafdakılar, necə deyirlər, barmaqarası yanaşırlar, hər hansı qaydanı pozan şəxs isə özünü bu cür qiymətləndirmir. Belə kənara çıxma halları isə əhəmiyyətsiz qüsurlar və ya qeyri-əxlaqi hərəkətlərə lap yaxın olsalar da, müəyyən zaman ərzində nəzərə çarpmaya bilirlər. Məsələn, təsadüfi adamlarla spirtli içkilərin içilməsi - ictimai əxlaqın pozulmasına gətirib çıxaran bu hadisə müəyyən müddətdə diqqətdən kənarda qala bilər. Kənara çıxan davranışın ikinci səviyyəsi də vardır; bu, ikinci deviasiya adlanır. Bu halda ətraf sosial qrup və ya rəsmi təşkilatlar tərəfindən həmin davranışın daşıyıcısı açıq şəkildə əxlaq və ya hüquq normalarının pozucusu kimi etiraf olunur. Başqa sözlə, həmin davranışa müəyyən reaksiya özünü göstərir. Kənara çıxan davranış təhlil edərkən deviasiyanın fərdi və ya kollektiv formalarını fərqləndirmək vacibdir. Fərdi forma dedikdə, əxlaq və hüquq tələblərinin ayrıca şəxs tərəfindən pozulması başa düşülür. Kollektiv

formada isə kənara çıxan davranış müəyyən sosial qrupun (məsələn, cinayətkar dəstənin) fəaliyyətinin ifadəsidir. Həmin qrup özünün qaydalar sistemini, "mədəniyyətini" yaradır və açıq şəkildə qəbul olunmuş normalara qarşı durur.¹

Nəzərə almaq lazımdır ki, hər cür kənara çıxma halını [65-66] deviant davranış hesab etmək doğrudur. Hərçənd bəzi tədqiqatlarda kənara çıxan davranış və deviant davranış eyniləşdirilir. Onlarenəşdirildikdə bütün sosial qruplar və bütün adamlar həmin təriflə ehtiva olunurlar. Halbuki cəmiyyətdə elə bir adam və sosial qrup yoxdur ki, onlar həyatın bütün hallarında mütləq surətdə norma və qaydalara müvafiq hərəkət etmiş olsunlar.² Deməli, kənara çıxan davranış anlayışı daha geniş məzmunu malikdir.

ƏDƏBİYYAT

1. Тощенко Ж. Т. Социология. Общий курс. М., 2001, с. 256.
2. Вах: Тощенко Ж. Г. Социология. Общий курс. М., 2001, с. 246.
3. Yenə orada: Тощенко Ж. Г. Социология. Общий курс. М., 2001, с. 246.
4. Кудрявцев В. Н. Исследовательская проблемф-социальные отклонения //Социс, 1983, № 2.
5. Тощенко Ж. Г. Социология. Общий курс. М., 2001, с. 248.
6. Yenə orada. 30
7. Галинский Я. И. Социология девиантного поведения как специальная социологическая теория //Социс, 1991, № 4, 74. 29
8. Mənbə: Etika: İncəsənət təmayüllü ali məktəb tələbələri üçün dərslik.- Bakı: 2009.- 160 s.

XÜLASƏ

Tarixən bəllidir ki, ağıllı insanın formalaşmasından müasir günümüzədək insanların yaşadığı ərazilərdə müxtəlif adət-ənənələr, etik davranış qaydaları mövcud olmuşdur. Amma bununla yanaşı onların pozulması halları da müşahidə olunmuş və olunmaqdadır. Etikadan kənar davranışları tənzimləmək üçün müəyyən qaydalar, etikətlər mövcuddur ki, məhz onlar da qeyri-etik davranışların həlli yollarıdır.

РЕЗЮМЕ

Исторически известно, что образование наших дней умных людей в регионах живут люди разных традиций, этических кодексов были доступны. Но они были и наблюдаются в случаях нарушения. Предусмотренные правила для регулирования поведения, есть метки, что неэтичное поведение решений у них есть.

SUMMARY

Historically, it is known that the formation of the present day smart people in regions inhabited by people of different traditions, ethical codes of conduct have been made available. But they were and are observed in cases of violation. Pre-defined rules to regulate behavior, there are labels that the unethical behavior of the solutions they have.

DEMOQRAFİK PROSES ANLAYIŞI VƏ ONA TƏSİR EDƏN AMİLLƏR

*f.ü.f.d.Kərimova Nəzakət İsfəndiyar qızı,
Fəlsəfə kafedrası, Bakı Dövlət Universiteti*

Açar sözlər: demoqrafik struktur, əhali artımı, yaş-cins piramidası, demoqrafik proqnoz, demoqrafik siyasət, demoqrafik siyahıyaalma.

Ключевые слова: демографическая структура, рост народонаселения, возрастная и половая пирамида, демографический прогноз, демографическая политика, демографическая политизация.

Keywords: demoqrafik quruluşu, əhali artımı, yaş və cins piramida əhalisi proyeksiya, əhali siyasət, demoqrafik siyasiləşdirilməsi.

Demoqrafiya yunan sözü olub (demos – xalq, qrafos- yazıram, təsvir edirəm) əhali təsviri haqqında elm mənasını verir. İlk yarandığı gündən sadəcə olaraq əhalinin quruca təsviri ilə kifayətlənməyən demoqrafiya daha dərin və geniş predmeti olan elm kimi formalaşmışdır.

Başqa elmlərdən fərqli olaraq demoqrafiyanın yaranma tarixi çox dəqiqdir. Bu elm öz başlanğıcını 1662-ci ilin yanvar ayından götürüb. Londonda yaşayan tacir-kapitan, şəhər polisinin mayoru, həvəskar alim Con Qrauntun (1620-1674) 1662-ci ildə öz dövrü üçün çox bəlağətli adı olan bir kitabı işıq üzə gərdi. Kitabın adı belə idi: «İdarəçiliyə, dinə, ticarətə, havaya, xəstəliklərə və adı çəkilən şəhərdəki digər dəyişikliklərə münasibəti olan ölüm bülletenləri üzərində təbii-siyasi müşahidələr. London vətəndaşı Con Qrauntun kitabı».

Kitab müəllifinə böyük şöhrət gətirdi. XVII əsrdə İngiltərədə taun xəstəliyi tüğyan edirdi və Con Qrauntun kitabı böyük praktik əhəmiyyət daşıyırdı. Belə ki, ölüm haqqındakı bülletenlərdə xəstəliyin ilkin təhlükəli əlamətləri haqqında geniş məlumat verilmişdi. Qraunt özünün qəmli bülletenlərində son 80 il ərzində Londonda mövcud doğum və ölüm cədvəllərini üzə çıxardı və əsas diqqətini əhali mövcudluğunun əsas qanunauyğunluqlarının öyrənilməsinə yönəltdi. Araşdırmalar nəticəsində C.Qraunt müəyyən etdi ki, Londonda doğulanlar içərisində oğlanlar qızlardan 7,7 faiz çoxluq təşkil etməklə yanaşı, ölüm faizinə görə də kişilər qadınları üstələyirlər. Londonda ölümün doğumu üstələdiyini müəyyən edən C.Qraunt şəhər əhalisinin əsasən gəlmələr hesabına artdığını üzə çıxardı. Qraunt ölümün riyazi cədvəlini tərtib edərək dövrünün kilsə statistikasını kölgədə qoydu.

O vaxtkı intellektual elita kitabı çox yüksək qiymətləndirdi və üç il ərzində «Ölüm bülletenləri» dörd dəfə nəşr edildi. Kitab kral II Karlın çox xoşuna gəldiyi üçün C.Qraunt Kral Akademiyasına üzv seçildi. Beləliklə, 90 səhifəlik kitabda üç elmin – statistika, sosiologiya və demoqrafiyanın əsası qoyuldu.

İctimai hadisə və proseslərin statistik qanunauyğunluqlarını öyrənən bu elmi XIX əsrdə macar alimi Aşiy Hiyyar (1799-1879) 1855-ci ildə Parisdə nəşr etdirdiyi «Bəşər statistikasının elementləri və ya müqayisəli demoqrafiya» əsərində demoqrafiya adlandırdı.

A.Hiyyar demoqrafiyanı son dərəcə geniş predmetə malik elm kimi qiymətləndirir, onu «insan nəslinin təbii və sosial tarixi» adlandırırdı. Sonralar Jak Bertilyon tərəfindən bu elmə yeni bir tərif verildi: «Demoqrafiya kollektiv həyatı öyrənən elm sahəsidir. Onun əsas məqsədi cəmiyyətin inkişafının və tənəzzülünün əsas qanunauyğunluqlarını öyrənməkdən ibarətdir. Demoqrafiya insanların nə üçün və necə nigah qurmasını, artımın səviyyəsini, ailədə övladların necə tərbiyə edilməsini, nəhayət, insanların hansı şəraitdə, hansı yaşda və hansı səbəblər üzündən ölməsini öyrənir».

Tərifdən göründüyü kimi demoqrafiyanın əhatə etdiyi bu məsələləri digər elmlər də tədqiq etdiyindən Jak Bertilyonun bu tərfi uzun müddət alimlər arasında ciddi fikir ayrılığı ilə qarşılanmışdır.

XIX əsrdə isə demoqrafiyaya statistikanın bir bölməsi kimi baxaraq, çox zaman demoqrafiya əvəzinə, əhali statistikasına ifadəsindən istifadə etmişlər. Bir elm kimi sonrakı inkişafında demoqrafiyanın predmeti gah nisbi konkretlik kəsb etmiş, gah da Jak Bertilyonun qeyd etdiyi kimi öz əhatə dairəsini xeyli genişləndirmişdir.

Sözün geniş mənasında demoqrafiyanı əhali haqqında elm də adlandırmaq olar. Lakin bu tərif demoqrafiyanın ayrıca bir elm kimi əsas xüsusiyyətlərinin nədən ibarət olmasını, onun digər elmlərin obyekt və predmetlərindən nə ilə fərqləndiyini başa düşmək üçün kifayət qədər məlumat vermir. Məlum olduğu kimi elmin obyektinə ifadəsi altında təbii və sosial gerçəkliyin müəyyən sahəsi, yəni elmi idrak prosesinin istiqamətləndiyi sahə başa düşülür. Elmin predmeti dedikdə isə öyrənilən obyektin daha vacib xassə və tərəfləri nəzərdə tutulur. Bu mənada əhali elmi idrak obyektinə kimi bir sıra elmlər (humanitar və təbiətşünaslıq) tərəfindən öyrənilir. Hətta əhali müxtəlif elmlər üçün ümumi və universal tədqiqat obyektinə kimi diqqət mərkəzinə gətirilir. Lakin hər bir elm əhali anlayışına öz predmeti çərçivəsində yanaşaraq, onu maraqlandıran suallara cavab axtarmağa çalışır. Məsələn, iqtisadçı əhalinin iqtisadi münasibətlərini, hüquqşünas hüquqi münasibətlərini, politoloq siyasi əlaqələrini, sosioloq insanların sosial həyatın müxtəlif sahələrindəki davranışlarını və s. öyrənir. Misallardan göründüyü kimi hər bir elm əhalini özünün idraki maraqlarının predmetinə kimi tədqiq edir.

Bəs demoqrafiyada əhali anlayışına hansı nöqteyi-nəzərdən yanaşılmış və ona hansı təriflər verilmişdir? Digər elm sahələrində çalışan alimlərdən fərqli olaraq demoqrafları əhali ilə bağlı hansı məsələlər maraqlandırır? XIX əsrin ortalarında demoqraflar belə bir fikrə gəldilər ki, demoqrafiya təkcə əhalinin artım dinamikasını, onun strukturunu, əhalinin müəyyən bir ərazidə məskunlaşmasını yox, həm də əhalinin təkrar özünü istehsal qanunauyğunluqlarını öyrənir. «Demoqrafiya əhalinin təkrar özünü istehsal qanunauyğunluqlarını öyrənən bir elmdir»¹.

Məşhur rus alimi V.A.Borisov isə demoqrafiyaya belə bir tərif vermişdir: «Demoqrafiyanın predmetini əhalinin təbii dəyişkənlik qanunauyğunluqlarının öyrənilməsi təşkil edir»². V.A. Borisov əhali dedikdə təkrar özünü istehsal edən insanların cəmini nəzərdə tutur.

Demoqrafiya öz predmetinə görə, başqa bir elmlə – sosial gigiyena ilə sıx bağlıdır. Belə ki, demoqrafiya əhalinin təkrar istehsal prosesini, sosial gigiyena isə əhalinin sağlamlığını öyrənir. Bu elmlər arasında oxşar əlamətlər olduğu kimi, fərqli cəhətlər də vardır. Ölümü əhalinin təkrar istehsal prosesinin bir komponenti kimi nəzərdən keçirən demoqrafiyadan fərqli olaraq, sosial gigiyena ölümə əhali sağlamlığının əks göstəricisi kimi baxır.

Əhali strukturu anlayışı dedikdə adətən, müxtəlif tipoloji qruplara məxsus fərdlər nəzərdə tutulur. İnsanları müxtəlif şərtlər əsasında (kişi və qadın, şəhərli və kəndli, evli və subay, savadlı və savadsız, həmçinin bu və ya digər sosial, etnik, dini qruplara mənsubluğu baxımından) tipoloji qruplara ayırmaq olar. Demoqrafiya sadəliklə əlamət və xüsusiyyətlər üzrə qruplaşdırılmış əhali strukturlarının hamısı ilə deyil, əhalinin təkrarözü istehsal prosesi ilə bilavasitə bağlı olan strukturlarla maraqlanır. Bu strukturlar aşağıdakılardır:

1. Yaş-cins strukturu.
2. Ailə və nigah strukturu.
3. Say strukturu.

¹ Gnüklopedičeskiy slovarğ. M., 1994, s. 113.

² Borisov V.A. Demoqrafiya. Uçebnik dlə vuzov. M., 1999, s.12.

Məhz bu strukturlar doğum, nigah və ölüm kimi əhalinin təkrarözüniüistehsal prosesinə ciddi təsir göstərir. Yeri gəlmişkən qeyd edək ki, doğum, ölüm, nigah və boşanmalar əhalinin təkrarözüniüistehsalının gələcək tərkib hissələri olmaqla, həm də demoqrafik proseslər adlanır. Digər strukturlar isə qeyri-demoqrafik strukturlar hesab edilir. Lakin həmin strukturlarla demoqrafiyanın qətiyyəni maraqlanmadığını birmənalı şəkildə söyləmək olmaz. Beləliklə, yaş-cins, ailə-nigah strukturları demoqrafiyanın predmetinə bilavasitə daxil olub, demoqrafik proseslərə endogen, yəni daxili təsir göstərir, digər strukturlar isə demoqrafik proseslərə ekzogen, yəni xarici təsir göstərən faktorlar, amillər kimi nəzərdən keçirilir. Başqa sözlə desək, həmin amillər əhalinin təkrar özüniüistehsal prosesinə birbaşa deyil, dolayısı ilə təsir göstərir.

Hər bir elmdə olduğu kimi demoqrafiyanın da bir sıra tətbiqi məsələləri vardır. Onlar aşağıdakılardır:

1. Demoqrafik tendensiya və faktorların öyrənilməsi;
2. Demoqrafik proqnozların işlənilib hazırlanması;
3. Demoqrafik siyasətin həyata keçirilməsi.

Demoqrafik proseslərə təsir edən amillərin aşkara çıxarılması o qədər də asan məsələ deyildir. Bunun üçün, ilk növbədə, əhali haqqında əldə edilmiş statistik məlumatları doğruldurist qiymətləndirməyi bacarmaq lazımdır. Hər bir hadisəyə uyğun olan göstəricini seçmək ona görə vacibdir ki, fərdi xüsusiyyətlərindən asılı olaraq hər bir göstərici eyni bir hadisəni fərqli şəkildə xarakterizə edə bilər. Məsələn, müəyyən zaman kəsiyində doğumun azaldığını və ya artdığını müəyyən etmək üçün tələsik qərar çıxarmaq, fikir yürütmək olmaz. Çünki demoqrafik proseslər son dərəcə ləng inkişaf edir, ona görə də demoqrafik göstəricilərə yalnız zaman baxımından deyil, nəvillər əsasında baş verən əlaqə və inkişaf kimi baxmaq lazımdır.

Demoqraflar əhalinin gələcək strukturu və sayının dəyişməsi haqqındakı proqnozları demoqrafik proseslərin başqa hadisələrlə səbəb-nəticə əlaqəsi kontekstində götürməklə irəli sürürlər. Bu proqnozlar demoqrafik proseslərin həqiqi qiymətini tapmaq üçün demoqraflara yanaşı, digər peşə sahibləri üçün də böyük əhəmiyyətə malikdir. Belə ki, məhz demoqrafik proqnozlara istinad etməklə xalq təsərrüfatının müxtəlif sahələrini (məhsul istehsalının həcmiinin müəyyənləşdirilməsi, yaşayış binalarının, uşaq bağçası və məktəb binalarının sayının dəqiqləşdirilməsi, yol və nəqliyyat vasitələrinin, hərbi çağırış kontingentini və s.) planlaşdırmaq olar. Nəhayət, real demoqrafik faktorların digər ictimai hadisələrlə (sosiad-iqtisadi, hərbi-siyasi) sıx əlaqədə götürülməsi. Belə proqnoz və planlar demoqrafik və sosial-siyasi məqsədlərin gələcək perspektivlərini müəyyən etməyə möhkəm zəmin yaradır³.

Demoqrafik siyasət proqramına gəldikdə, bu, yalnız demoqraflar tərəfindən yaradılmır. Öz növbəsində demoqrafik inkişaf proqramı kompleks xarakter daşdığından və ictimai həyatın bütün sahələri ilə sıx bağlı olduğundan, o, özündə ictimai həyat hadisələrinin bütün komponentlərini əhatə etməlidir. Bu mənada demoqrafik siyasətin əsas konturları iqtisadçılar, maliyyə işçiləri, hüquqşünaslar, sosioloqlar, psixoloqlar, həkimlər və digər peşə sahiblərinin birgə əməkdaşlığı əsasında hazırlanmalıdır.

Demoqrafik proseslərin müəyyən edilməsində üç əsas metoddan (statistik, riyazi, sosioloji) istifadə olunur. Demoqrafiyanın müşahidə obyektini yalnız bir neçə insan olmayıb, bütövlükdə nəhəng insan qruplarıdır. Demoqrafiyada insanların cəmi statistik fakt adlanır. Bəs demoqrafiyanın əsas informasiya mənbələri hansılardır? Onları aşağıdakı kimi qruplaşdırmaq olar:

³ Копылов В.А. География населения. М. 2014. С.34.

1. Əhalinin siyahıya alınması yolu ilə əldə edilən informasiya. Siyahıya alma bəzi ölkələrdə hər beş, bəzilərində isə müntəzəm olaraq hər 10 ildən bir keçirilir.

2. Demografik hadisələrin (doğum, ölüm, nigah və boşanmalar) fasiləsiz statistik qeydiyyatı alınması yolu ilə.

Əhalinin siyahıya alınması dedikdə əhalinin hazırkı sayı və tərkibi haqqında toplanılmış məlumatların elmi təşkili əməliyyatı başa düşülür. Əhali haqqında toplanılmış sosial-iqtisadi, demografik məlumatların ümumiləşdirilməsi, qiymətləndirilməsi, təhlili və dərc olunması son dərəcə böyük əhəmiyyətə malikdir. Əhalinin siyahıya alınması universal xarakter daşıyır, o, əhalinin bütün strukturlarını əhatə edir. Siyahıya alma prosesi demoqrafiyanın predmetinin sərhədlərini aşaraq, əhalinin etnik-sinfi quruluşu, miqrasiya və ərazicə bölgüsünü, məşğuliyyəti və s. haqda məlumatları özündə birləşdirir. Müasir dövrdə əhalinin siyahıya alınmasının başlıca prinsipləri bunlardır:

1. Siyahıya alınmanın keçirildiyi əraziərdə bütün əhalinin siyahıya alınma prosesinə cəlb edilməsi. Bu zaman əhalinin cinsi, yaşı, milliyyəti, sosial vəziyyəti, yerli və ya gəlmə sakin olması müəyyənləşdirilir.

2. Əhalinin dövrü və ya müntəzəm siyahıya alınmasının keçirilməsi.

3. Siyahıya alınma keçirildiyi ərazilərdə eyni hüquq və proqramların tətbiq edilməsi. Müqayisə edilə bilən nəticələri əldə etmək üçün bu prinsipə əməl edilməsi son dərəcə vacibdir.

4. Qeydiyyatdan keçirmənin fərdiliyi, başqa sözlə adlı olması. Hər bir adam haqqında məlumatı ayrı-ayrılıqda toplamaq lazımdır. Yaşayış yeri və təsərrüfat ərazisi üzrə əldə edilən ümumi məlumat siyahıya almanın bu prinsipi ilə tərs mütənəsiblik təşkil edir.

5. Məlumatın əhalidən bilavasitə alınması. Siyahıyaalma zamanı bəzən əhali haqqında bir çox məlumatlar pasport idarələrindən, kadrlar şöbəsindən, sosial təminat və polis idarələrindən alınır. Bu cür məlumatlar əhalinin bütün təbəqələrini əhatə etmədiyindən siyahıya alınma üçün etibarlı mənbə sayıla bilməz. Bundan başqa, yadda saxlamaq lazımdır ki, həmin idarələrdə bütün əhali haqqında deyil, onlardan bəziləri haqqında məlumat vardır.

6. Məlumatın anonim saxlanması. Siyahıyaalma keçirildiyi zaman, adətən, sorğu bülletenlərində belə bir cümlə yazılır: «Sualların cavabları ilə başqalarını tanış etmək qadağandır». Yeri gəlmişkən qeyd edək ki, ABŞ-da sualdan yayınan və əhalinin sorğu bülletenlərindəki cavablarla başqalarını tanış edən şəxsləri cinayət cəzası gözləyir. (Борисов В.Ф. Демография. С.33).

Bir daha xatırladaq ki, siyahıyaalma prosesi son dərəcə çətin, habelə xeyli miqdarda maliyyə vəsaiti tələb edən işdir. 1990-cı ildə ABŞ-da keçirilən siyahıyaalma prosesinə 2,6 milyard dollar vəsaitin xərcləndiyini göstərbəkk. Doğum, ölüm, nigah və boşanma kimi hadisələr öz növbəsində əhalinin struktur və say dəyişkənliyinə də təsir göstərir. Eyni zamanda yaş-cins strukturu əhalinin ailə-nigah vəziyyətinə, artımın səviyyəsinə əsaslı dərəcədə nüfuz edir.

ƏDƏBİYYAT

1. Борисов В.А. Демография. Учебник для вузов. М., 1999.
2. Гончаренко Г.С. Актуальные проблемы миграционных процессов. М., из-во – ИФУ. 2015.
3. Копылов В.А. География населения. М., 2014. 207 с.
4. Энциклопедический словарь. М., 1994, с. 113.

XÜLASƏ

Yaş-cins, ailə-nigah strukturları demoqrafiyanın predmetinə bilavasitə daxil olub, demoqrafik proseslərə endogen, yəni daxili təsir göstərir, digər strukturlar isə demoqrafik proseslərə ekzogen, yəni xarici təsir göstərən faktorlar, amillər kimi nəzərdən keçirilir. Başqa sözlə desək, həmin amillər əhalinin təkrar özünüistehsal prosesinə birbaşa deyil, dolayısı ilə təsir göstərir.

ПОНЯТИЕ ДЕМОГРАФИЧЕСКИХ ПРОЦЕССОВ И ВЛИЯЮЩИЕ НА НИХ ФАКТОРЫ

РЕЗЮМЕ

Н.Керимова

Половозрастные и семейно-брачные отношения оказывают на демографическую структуру общества непосредственное влияние. Здесь можно различать экзогенное и эндогенное влияния. Все зависит от сферы и условий влияния. В целом стоит различать факторы, влияющие на демографические процессы влияние непосредственное и опосредствованное.

THE CONCEPT OF DEMOGRAPHIC PROCESSES AND THE FACTORS INFLUENCING THEM

SUMMARY

N.Kerimova

Age and sex, family and marital relationships have on the demographic structure of society a direct impact. You can distinguish between exogenous and endogenous influences. It all depends on the scope and terms of influence. In general, it is to distinguish between the factors affecting the impact of demographic processes direct and indirect.

MÜASİR DÖVRDƏ SOSIAL SİSTEMDƏ BAŞ VERƏN SOSIAL DƏYİŞİKLİKLƏRİN FƏLSƏFİ MAHİYYƏTİ

f.ü.f.d. A.X.Kərimova

Açar sözlər: Sosial sistem, struktur, sosial zaman, sosial dəyişikliklər.

Ключавыые слова: социальная система, структура, социальное время, социальное изменения.

Key words: social system, strukture, social time, social changings.

Müasir bəşəriyyət keçid dövrü mərhələsini yaşayır. Keçid dövrü – mövcud mədəni ənənələrin (mənavi, iqtisadi, siyasi) təsirlilik dərəcəsinin tədricən itirilməsi və yenidən dərk etmə prosesində yeni mədəni ənənələrin formalaşmasının başlanğıc mərhələsi kimi müəyyənləşdirilə bilər. Keçid prosesi müxtəlif istiqamətli sosial dəyişikliklərlə müşayiət olunur. Məlumdur ki, cəmiyyətin dinamik mahiyyətinin mənbəyi olan sosial dəyişikliklər sosial strukturun müxtəlif aspektləri və ya sosial proseslər arasındakı ziddiyyət, yaxud münaqişələrin nəticəsi olaraq meydana çıxır. Sosial dəyişikliklərin sosial sistemlərə xas xüsusiyyət olduğu izah edilən bir sıra nəzəriyyələrdə makro və mikro səviyyəli dəyişikliklər fərqləndirilir və qarşılıqlı təsir prosesində birinin digərinə bilavasitə təsiri məsələsi vurğulanır.

Reduksionizmə görə, sistem daxilində makro səviyyədə baş verən dəyişikliklər mikro səviyyəli elementlərdə baş verən əlamət və keyfiyyət dəyişiklikləri əsasında izah edilə bilər. Holizmə görə isə, sistemin yeni yaranmış keyfiyyəti onun bütövlüyünü müəyyən edir, sistem iyerarxiyası bölünməz olub, strukturun dekompozisiyasına imkan vermir. Burada makro səviyyə dedikdə, sivilisasiyanı xarakterizə edən intellektual, mədəni, sosial, iqtisadi, maddi komponentlər və onun vəziyyəti, mikro səviyyə dedikdə isə, fərdlərin rəyləri, bilikləri, qərarları, mühakimə və davranışları nəzərdə tutulur. Sosial sistemlərdə makro və mikro səviyyələrin qarşılıqlı təsiri bütöv və hissənin qarşılıqlı təsir prosesi kimi qəbul edilərək, iki səviyyədə izah edilir:

«Hissə-bütöv» qarşılıqlı təsir prosesi aşağıdan yuxarı təsir kimi qəbul edilərək, fərdlərin cəmiyyətin mövcud vəziyyətinin saxlanması və ya dəyişdirilməsinə səbəb olan mədəni və iqtisadi fəaliyyəti kimi;

1. «bütöv - hissə» qarşılıqlı təsir prosesi isə fərdə təsir göstərən, onun mövqe və cəmiyyətə inteqrasiyasına gətirən sosial «qüvvə» və sosial- iqtisadi mühit kimi izah edilir.

Belə nəticəyə gəlmək olar ki, sosial sistemlərdə baş verən dəyişikliklərin makro və mikro səviyyələri dəyişikliklərin mahiyyətini və miqyasını müəyyən edə bilər.

1. Sosiologiya lüğətində sosial dəyişikliklər – sosial təşkilat və ya strukturun mövcud və əvvəlki vəziyyəti arasındakı fərq kimi təqdim edilir.

V.V.Kasyanova görə, sosial dəyişikliklər – cəmiyyətin bir vəziyyətdən digər vəziyyətə keçməsi prosesidir. Bu zaman sosial strukturun dönməz mürəkkəbləşməsi – sosial inkişaf baş verir, inkişafın təkamül və inqilabi yolunu fərqləndirirlər. Polşa sosioloqu P.Ştopmkaya görə, sosial dəyişikliklər konsepsiyası müxtəlif zaman müddətində və vəziyyətində eyni bir sistemə xas olan fərqləri təhlil edir. Bu zaman sosial dəyişikliklər dedikdə, sosial sistemin hər cür dönməyən dəyişməsi nəzərdə tutulur. P.Ştopmkaya görə, yalnız kompleks təsir vasitəsilə sistem ümumi xüsusiyyətlər - tarazlıq və ya qeyri-sabitlik, konsensus və ya narazılıq, harmoniya və ya ixtilaf, kooperasiya və ya münaqişə, sülh və ya müharibə, inkişaf və ya böhran - əldə edir. Miqyasına görə müəllif, sistemin daxilində baş verən və nəzərəcarpmayan dəyişiklikləri və bütöv sistemi əhatə edən radikal dəyişiklikləri fərqləndirir və vurğulayır ki, bu dəyişikliklər arasındakı sərhədlər sabit olmur. Fraqmentar, hissəli dəyişikliklər sistemdəki eyniliyi transformasiya

edərək, həm kəmiyyətə, həm də keyfiyyətə dəyişikliklərə səbəb olur. P.Ştompka sosial dəyişikliklər anlayışının bir neçə tərifini təqdim edir:

1. Sosial dəyişikliklər - imüəyyən zaman çərçivəsində cəmiyyətin təşkilində, düşüncə tərzində və davranış nümunələrində baş verən dəyişikliklərdir.
2. Sosial dəyişikliklər müəyyən zaman müddətində davranış nümunələrinin, sosial qarşılıqlı əlaqələrin, institutlar və sosial strukturların növbələşməsidir.
3. Struktur dəyişikliklər – yalnız sistemin ayrı-ayrı komponentlərinin deyil, sistemin özünün bütövlükdə transformasiyasına gətirir. Fizikada dəyişikliklər fazası sistemin ani vəziyyətini xarakterizə edir və iki parametrlə (geriləmə və vaxtla) müəyyənləşdirilir. Zəifləyən və zəifləməyən dəyişikliklər, harmonik dəyişikliklər fərqləndirilir. Zəifləməyən dəyişikliklər - sistemə xaricdən daxil olan enerjinin saxlanması və bu müddətdə sistemin az enerji itirməsi əsasında müəyyən edilir. Zəifləyən dəyişikliklər isə aşağıdakılara əsaslanır:

1. ani yerdəyişmə;
2. maksimal geriləmə;
3. dəyişmənin sürəkliliyi;
4. vahid zamanda dəyişikliklərin kəmiyyət göstəriciləri.

Harmonik dəyişikliklər – sistemin bərpəedici qüvvəsi geriləmə qüvvəsinə bərabər olduqda yaranır. Deyilənləri sosial sistemlərə şamil etsək, belə nəticəyə gələ bilərik ki, sosial sistem xarici mühitin sürəkli təsirinin nəticəsi kimi tədrici deformasiyaya uğrayır. İlkin mərhələdə real sistem öz mahiyyətini qoruyub saxlamağa çalışdığından, əsaslı xarici təsirə məruz qalmır, yəni fizikada qeyd edilən əsaslı enerji dəyişikliyi baş vermir. Çünki sistemin bərpəedici qüvvəsi onun əvvəlki vəziyyətinin tənəzzülünün qarşısını alır. Bu proses böhran vəziyyəti yaranana qədər davam edir. Böhrana qədərki mərhələni – sosial sistem daxilində tədrici kəmiyyət dəyişiklikləri dövrü kimi xarakterizə etmək olar. Sosial sistem daxilində konkret müddətdə baş verən kəmiyyət dəyişikliklərinin həmin müddətdən sonra keyfiyyət dəyişikliklərinə keçməsi nəticəsində sistem öz ilkin mahiyyətini itirir, bu isə dəyişikliklərin zəifləməsinə gətirir, sistem xarici mühitin təsirlərini mənimsəyərək, demək olar ki, ona uyğunlaşır. Dəyişikliklərin tam yox olması deyil, zəifləməsi isə sistemin təkamül xüsusiyyətləri ilə bağlıdır. Beləliklə, fizikada qəbul edildiyi kimi dəyişən sistemə 3 qüvvə təsir edir:

1. bərpəedici qüvvə;
2. zəifləməyə səbəb olan qüvvə;
3. həyəcanlandırıcı qüvvə.

Fizikada hər bir sistem bir neçə dəyişmə etmə imkanına malik olur. Makro, mezo və mikro səviyyəli sistemlərə uyğun olaraq, makro səviyyəli (beynəlxalq sistemlər, millətlər, dövlətlər), mezo səviyyəli (korparasiyalar, siyasi partiyalar, dini hərəkətlər, iri assosiasiyalar), mikro səviyyəli (ailə, birlik, məşğulluq qrupları, dostlar birliyi) dəyişikliklər fərqləndirilə bilər. Fizikada Sistem – vahidlər toplusu kimi müəyyənləşdirilir və absolyut (inersial sistem), aperiodik (yəni böyük enerji itkisi nəticəsində şəxsi tərpənişləri qeyri-mümkün olan sistem), homogen (məkanda mahiyyəti fasiləsiz dəyişən bircinsli sistem), dinamik (aktiv funksional), diskret (müstəqil, abstrakt sistem), dispers (dağılan), dissipativ (tükənən), koherent (hissələri sıx əlaqəli sistem), mütərəddid (qeyri-sabit), konservativ (daxili qüvvələri potensial olan, xarici qüvvələri stasionar və potensial sistem), xətti (sabit parametrlili sistem), qeyri-xətti (parametrləri dəyişən göstəricilərdən asılı olan sistem), xarici mühitlə qarşılıqlı əlaqələrin səviyyəsinə görə müəyyənləşən açıq, qapalı və müstəqil sistemlər və s. fərqləndirilir.

Sosial sistem isə Giddensə görə, sosial münasibətlərin zaman və məkana görə hər cür modelləşdirilməsi olub, təcrübənin təkrar istehsalı kimi dərk edilməlidir. P.Ştompkaya görə, sosial sistemlərin əsas fərqləndirici xüsusiyyətlərindən biri şüura yüklənmədir. Sosial sistemlər fəaliyyət sistemləri kimi müəyyənləşdirilən alt sistemlərdən təşkil olunur. Bu alt sistemlər - 1)

sistemlərin xarici mühitə uyğunlaşması (iqtisadiyyata uyğunlaşma); 2) sistemin məqsədlərinə nail olması (idarəetmə və ya hakimiyyət formaları vasitəsilə); 3) sistemin birliklər, assosiasiyalar və təşkilatlarla inteqrasiyası; 4) dəyərlərə bağlılığın saxlanması (ailələr, məktəblər vasitəsilə modelin saxlanması) funksiyalarını yerinə yetirir. Hər bir sistem uyğun struktura malik olur. Struktur – müəyyən modeldə, institutlaşmış sosial təsnifatlarda elementlərin nizamlanması kimi izah edilir. Sosial struktur isə – 1) sosial elementlərin nisbi daimi modeli və ya qarşılıqlı əlaqəsi; ayrı-ayrı cəmiyyətlərdə, qruplarda və ya sosial təşkilatlarda sosial differensiasianın az və ya çox daimi modelidir. Strukturları subyektlərə münasibətdə statik emergent olan kimi, fəaliyyətə münasibətdə isə dinamik emergent olan kimi təhlil edən P.Ştompka, strukturun sərbəst dinamikasının üç formasını təqdim edir: 1) inersiya prinsipi; 2) an prinsipi; 3) ardıcılıq prinsipi. Struktur və onun funksiyalaşması arasında yuxarı səviyyəli – üfiqi münasibətlərin mahiyyətini analiz edən müəllifə görə, bu münasibətlərdə yaranan ziddiyyətlər strukturu dağdır, bixətli və harmonik münasibətlər isə onun sakit axarını təmin edir və əgər münasibətlər differensiasiya olunmadan mərkəzləşib, strukturda dürgünluq yaranacağı gözlənilir.

Zənnimizcə, növbəti inkişaf prosesindən asılı olmayaraq, hər bir sistemin öz ilkin mahiyyətini və ya ilkin missiyasını qoruyub saxlama və ötürmə bacarığı bilavasitə inersiya prinsipi ilə bağlıdır. Nyutonun I qanununa görə, cismin inersiya mahiyyəti dedikdə, xarici qüvvənin təsirinə məruz qalmayan cismin sükut və ya taraz bir xətti hərəkət vəziyyəti nəzərdə tutulur və II qanuna görə, hərəkətin vəziyyətinin hər cür dəyişməsi bilavasitə xarici qüvvənin təsiri ilə bağlıdır. Beləliklə, Nyutonun I və II qanununa görə, qüvvə (daxili və xarici) ya cismin dinamik fəaliyyətinin sürətlənməsinə, ya da cismin formasının, yəni statik vəziyyətinin dəyişməsinə səbəb olur. Cismə aid olan inersiya qüvvəsi dəyişikliklərə qarşı yönəlidir. İnersiya qüvvəsi həm də mərkəzdənqaçma qüvvəsi adlandırılır və hərəkətin vəziyyətinin dəyişməsinə qarşı olan qüvvə kimi izah edilir. Dəyişikliklər və inersiya qüvvəsi bir-birinə qarşı yönəlmiş əks qüvvələr kimi tutumuna görə bir-birinə bərabər olur.

Qeyd olunanlardan belə nəticəyə gəlmək olar ki, hər bir sistem, o cümlədən sosial sistemlərin də inersiya qüvvəsi, yəni daxili müqavimət qüvvəsi mövcud olur və xarici müdaxilə qüvvələndikcə daxili müqavimət də artır. Fizikada daxili müqavimət qarşılıqlı təsir nəticəsində yarananaraq, sistem daxilində müxtəlif sürətli hərəkətə malik müxtəlif təbəqələr arasında mövcud olan qüvvə kimi qəbul edilir. Aktiv və reaktiv daxili müqavimət fərqləndirilir. Belə güman etmək olar ki, aktiv müqavimət sosial sistemlərə qarşı yönəlmiş xarici təsiri real sistemin mahiyyətinə uyğun dəyişərək mənimsənilməsinə gətirdiyi halda, reaktiv müqavimət xarici mühitin təsirini neytrallaşdırmaqla kifayətlənir. Adətən qarşılıqlı təsirin iki səviyyəsi fərqləndirilir: 1) oxşar cisimlər arasındakı qarşılıqlı təsir (koqeziya); 2) fərqli cisimlər arasındakı qarşılıqlı təsir (adgeziya). Nəzərə almaq lazımdır ki, bilavasitə sistemin daxili potensialı və xarici müdaxilənin gücü sistem daxilindəki dəyişikliklərin səviyyəsini müəyyən edə bilər, yəni cəmiyyət və yaxud da keyfiyyət dəyişikliklərinə gətirə bilər. Məlumdur ki, sistem daxilində keyfiyyət dəyişikliklərinin yaranması sistemin böhran vəziyyətinə gətirir, onun deformasiyasına səbəb olur. P.Ştompkanın strukturun sərbəst dinamikası ilə bağlı təqdim etdiyi təsnifatda an prinsipi də xüsusi maraq doğurur. Məlum olduğu kimi, hər bir sistem müəyyən məkan-zaman həddlərində funksiyalaşır.

A.Giddensə görə, məkan-zaman həddləri - həm zaman, həm də məkana görə mövcud olan ziddiyyətli və ya simbioz əlaqələr sistemidir və «mekan-zaman həddləri yalnız məkana görə deyil, müəyyən cəmiyyətlərdə zamana görə bu cəmiyyətdəki fəaliyyətin nəticələrinə dərin təsir göstərir». Fizikada vaxtın ölçülməsi və ya yoxlanması üçün dövrü proseslər (məs., dəyişiklik, enib-qalxma) istifadə olunur. Sosial sistemlərin məkan-zaman ölçüsü isə, ...sosial münasibətlərin ölçüsü olub, nəqliyyat, rabitə və sosial nəzarətdə tərəqqinin nəticəsi kimi izah edilir. Ümumiyyətlə, zaman – mövcudluğun fasiləsiz axarı olaraq, hər hansı bir sabit və ya

mərhələli fiziki və ya sosial prosesin köməyi ilə ölçülür. Sosial zaman bölgüsü isə sosial hadisələrin modelləşdirilməsindən asılı olaraq təşkil olunur.

Giddensə görə, «sosial zaman»ın müxtəlif formaları mövcuddur: 1) ilkin vəziyyətinə dönmə zamanı; 2) daimi və 3) dönməz zaman. Sosial hadisələrin müəyyən vaxt ərzində və müəyyən coğrafi məkanda strukturlaşması üsullarının öyrənilməsi isə vaxtın coğrafiyası kimi müəyyənləşdirilir. Fizikada məkan dedikdə, obyektlərin ölçü və qarşılıqlı yerləşmə mahiyyəti nəzərdə tutulur. P.Sorokinin sosial məkan anlayışı ilə bağlı fikirlərini ümumiləşdirərək, belə nəticəyə gələ bilərəm ki, «geometrik məkan fərqli olaraq, sosial məkan - insanın və ya sosial təzahürün kainatda, Yer kürəsində», daxil olduğu sosial qruplarda onun tutduğu mövqe, bu mövqedə yaratdığı münasibətlər məcmusu kimi onun «sosial vəziyyətini müəyyən edən sosial koordinatları sistemidir». Sosial məkanın çoxölçülülüyünü qeyd edən P.Sorokin, şaquli (dövlətlərə, dinlərə, millətlərə, iqtisadi vəziyyətə, irqə, cinsə, yaşa və s. görə) və üfiqi (şaquli münasibətlərdən asılı olmayaraq mövcud olan azad münasibətlər) sosial məkanları fərqləndirir.

Müəyyən edilmişdir ki, sosial sistemlərdə baş verən daimi (tədrisi və sıçrayışlı) sosial dəyişikliklər nəticəsində zaman-məkan həddlərinin nisbət xüsusiyyəti yüksəlir. Qeyd edilənlər əsasında belə nəticəyə gələ bilərəm ki, hər hansı bir sosial sistemdə baş verən sosial dəyişikliklər həmin sistemin təşkil olunduğu makro və mikro səviyyəli sosial münasibətlərin dəyişməsinin nəticəsi kimi təzahür edir.

ƏDƏBİYYAT

1. Штомка . П Социология социальных изменений М.1996. с 366
2. Беггер.П. Приглашение в социологию, гуманистическая перспектива М 1996
3. Определения понятия системы. М., 1969.
4. Афанасьев В.Г. Системность и общество. М., 1981, с. 434.
5. Гирусов Э.В. Система «общества природа». М., 1976, с. 522.
6. Менегетти А. Система и личность. М., 1996.
7. Диалектика познания сложных систем. 1988.

РЕЗЮМЕ

Как известно, социальные изменения, которые являются источником динамичной сути в обществе, возникают как результат конфликта между разными аспектами социальной структуры и между социальными процессами.

Возникающие социальные изменения в любой социальной системе рассматриваются как результат изменения макро и микро уровней социальных отношений подготовленных той системой.

SUMMARY

As it is known social changings that are the source of dynamic substance in the society arise as the result of the conflict

Between different aspects of social struktura and between social processes. Arising social changings in any social system are considered as the result of changing macro and mikro level social attitudes prepared by that system.

MÜNDƏRİCAT

PSIXOLOGİYA

1. Şahmuradova A.T. CİNAYƏTKARIN DAVRANIŞININ MOTİVASİYASININ PSIXOLOJİ-HÜQUQİ PROBLEMLƏRİ.....	3
2. Şəfiyeva E.İ., Allahyarova S.A. HƏRƏKİ SFERADAKI QÜSURLARIN XƏSTƏNİN PSIXİKASINA TƏSİRİ VƏ ONLARLA APARILAN PSIXOKORREKSİYA İŞİNİN NƏZƏRİ ƏSASLARI	6
3.Мамедова Дж.З. РОЛЬ UNICEF В СОЦИАЛЬНОЙ ЗАЩИТЕ ДЕТЕЙ АЗЕРБАЙДЖАНА	10
4.Эюбова М.Н. ПСИХОЛОГИЯ ЭТНИЧЕСКОЙ МИГРАЦИИ И АККУЛЬТУРАЦИИ	14
5.Mütəllimova A. YENİYETMƏLƏRDƏ HÜQUQAZİDD DAVRANIŞIN PSIXOLOJİ MAHİYYƏTİ VƏ TƏZAHÜR XÜSUSİYYƏTLƏRİ	18
6.Vəliyeva Y.Ə., Əhmədova E.Ə., Musayeva X.M. PSIXİ ANOMALİYALI CİNAYƏTKARLARIN ALKOQOLLAŞDIRILMIŞ TİPİNİN ÖYRƏNİLMƏSİNİN PSIXOLOJİ TƏRƏFLƏRİ	22
7.Piriyeva E.A., Davudova A.N. İMTAHAN STRESSİN PSIXOLOJİ XÜSUSİYYƏTLƏRİ	27
8.İsazadə E.Ə. ADAPTASIYA VƏ ONUN PSIXOLOJİ XARAKTERİSTİKASI	30
9.Mahmudova A. ŞƏXSİYYƏTLƏRARARSI KONFLİKTİN YARANMASINDA STEREOTİPİN ROLU	34
10.Quliyeva S. UŞAQLARIN MƏKTƏBDƏ İNKİŞAFETDİRİCİ VƏ ŞƏXSİYYƏTYÖNÜMLÜ TƏHSİLƏ HAZIRLIĞININ PSIXOLOJİ PROBLEMLƏRİ.....	39
11.Hüseynova A.T. CİNAYİ DAVRANIŞIN PSIXOLOGİYASI	44
12.İsazadə E.Ə. TƏLƏBƏLƏRİN TƏLİM ŞƏRAİTİNƏ ADAPTASIYASININ PSIXOLOJİ ÇƏTİNLİKLƏRİ.....	47
13.Piriyeva E.A., Davudova A.N. STRESSİN PSIXOLOJİ XÜSUSİYYƏTLƏRİ.....	52
14.Эюбова М.Н. СУИЦИДАЛЬНЫЙ ТЕРРОРИЗМ: ПСИХОЛОГИЧЕСКИЙ АСПЕКТ	55
15.İsgəndərova A.S. GİNEKOLOJİ XƏSTƏLİKLƏRİN ÜMUMİ SƏCİYYƏSİ	58
16.Səmədova G. ARTIQ ÇƏKİ VƏ PİYLƏNMƏNİN YARANMA SƏBƏBLƏRİ VƏ ETİOLOGİYASI.....	65
17.Hüseynova G.Q., Seidzadə B. MİLLİ-MƏNƏVİ DƏYƏRLƏR VƏ GƏNCLİK.....	68

18. Mustafayev M.H., Məmmədli İ.M. ŞƏXSİYYƏTİN SOSİALLAŞMASINDA MƏDƏNİ DƏYƏRLƏRİN ROLU	72
19. Musayeva G.İ. İMTAHANA HAZIRLIQ PROSESİNDƏ ABİTURIYENTLƏRƏ PSİXOLOJİ KÖMƏK İŞLƏRİNİN TƏŞKİLİ MƏSƏLƏLƏRİ	76
20. İsgəndərova A.S. GİNEKOLOJİ XƏSTƏLƏRİN MOTİVASİYA VƏ TƏLƏBATLAR SİSTEMİNİN EKSPERİMENTAL TƏDQİQİ.....	79
21. Nağıyeva N. STRESS ANLAYIŞININ TARİXİ, ƏDƏBİYYATLARDA ŞƏRHİ VƏ STRESSƏ YANAŞMA KONSEPSİYALARI	85
22. Велиев М.В., Мустафаев А.М. ПСИХОЛОГИЧЕСКИЕ ОСОБЕННОСТИ ФОРМИРОВАНИЯ НРАВСТВЕННЫХ ЦЕННОСТЕЙ У ШКОЛЬНИКОВ	88
23. Самандарова А.Ф.. ПРИЧИНЫ СЕЛФИ-ЗАВИСИМОСТИ.....	91
24. Nuriyeva M.R. TƏHSİLDƏ PSİXOLOJİ XİDMƏTİN SOSİAL PSİXOLOJİ ASPEKTLƏRİ	95
25. Нуриев С., Гасымова К. МУЛЬТИКУЛЬТУРАЛИЗМ КАК ПОЛИТИКА ТОЛЕРАНТНОГО СОСУЩЕСТВОВАНИЯ ПРАКТИКИ КУЛЬТУРНЫХ РАЗЛИЧИЙ...	98
26. Велиев М.В., Мустафаев А.М. К ВОПРОСУ ПРОФЕССИОНАЛЬНОГО САМООПРЕДЕЛЕНИЯ ПОДРОСТКОВ	102
27. Mütəllibova A.M.. MƏKTƏB MENECMENTİNDƏ LİDERLİK TƏCRÜBƏSİNİN TƏDQİQATINA DAİR.....	106
28. Nağıyeva N. STRESSİN FİZİOLOJİ ƏSASLARI VƏ İNKİŞAF MƏRHƏLƏLƏRİ.....	110

PEDAQOGİKA

29. Muradova G.Ç. MÜASİR DÖVR TƏHSİLDƏ BAŞ VERƏN QLOBALLAŞMA VƏ BEYNƏLMİLƏŞMƏ	113
30. Алекперова И.Дж. ОСОБЕННОСТИ ФОРМИРОВАНИЯ ПРАВОВОГО ВОСПИТАНИЯ МОЛОДЕЖИ.....	116

SOSİOLOGİYA VƏ SOSİAL İŞ

31. Həsənova Günay Hikməd. DEMOKRATİKLƏŞMƏ PROSESİNİN SOSİAL MAHİYYƏTİ.....	122
---	-----

32. <i>Насијева А.М.</i> РАЗВИТИЕ ЗНАНИЙ СТУДЕНТОВ ВУЗА В ОБЛАСТИ ВОЛОНТЕРСКОЙ ДЕЯТЕЛЬНОСТИ.....	126
33. <i>Balayeva Ə.N.</i> I RUSİYA DÖVLƏT DUMASINDA AZƏRBAYCAN DEPUTATLARININ FƏALİYYƏTİ.....	130
34. <i>Халилова Ф.Р.</i> ДЕТСКАЯ ПРЕСТУПНОСТЬ В СОВРЕМЕННОМ АЗЕРБАЙДЖАНСКОМ ОБЩЕСТВЕ	133
35. <i>Мəтмədova A.N.</i> MÜASİR AZƏRBAYCAN CƏMİYYƏTİNİN DEMOKRATİKLƏŞMƏSİ PROSESİNİN XÜSUSİYYƏTLƏRİ	137
36. <i>Balayeva Ə.N.</i> ERMƏNİLƏRİN 1905-1907-Cİ İLLƏRDƏ TÖRƏTDİKLƏRİ SOYQIRIM.....	141
37. <i>Рустамли Р.А.</i> ОСНОВНЫЕ НАПРАВЛЕНИЯ И МЕХАНИЗМЫ СОЦИАЛЬНОЙ ЗАЩИТЫ НАСЕЛЕНИЯ	144

FƏLSƏFƏ

38. <i>Əlizadə B.X.</i> TARİXİ ZAMAN.....	147
39. <i>Бейдулова З.</i> ОНТОЛОГИЧЕСКИЙ АСПЕКТ ВЗАИМОСВЯЗИ БИОЛОГИЧЕСКОГО ПРОСТРАНСТВА И ВРЕМЕНИ	151
40. <i>Hüseynov E.N.</i> MÜASİR ANQLO-AMERİKAN FƏLSƏFƏSİNDƏ ŞÜUR PROBLEMİNİN QOYULUŞU.....	155
41. <i>Babazadə G.</i> SUFİLİK FƏLSƏFƏSİNDƏ MİSTİK YOLUN MƏQSƏDİ	159
42. <i>Мамедов А.Б., Эфендиев Ф. М.</i> ОНТОЛОГИЧЕСКИЕ АСПЕКТЫ ВЗАИМОСВЯЗИ ПРИНЦИПОВ СИММЕТРИИ И ЗАКОНОВ СОХРАНЕНИЯ В ПОЗНАНИИ ФИЗИЧЕСКОГО МИРА	162
43. <i>Mahmudova Rübabə Rafiq qızı.</i> YENİ TƏBİƏTŞÜNASLIQ FƏLSƏFƏSİNİN MƏNİYYƏTİ.....	166
44. <i>Юсифова Г.</i> МЕСТО ИНТУИЦИИ В НАУЧНОМ ПОЗНАНИИ	170
45. <i>Mustafayeva Hümeyrə.</i> İDARƏETMƏ PROSESİNİN BƏZİ SOSİAL-PSİXOLOJİ MƏSƏLƏLƏRİ HAQQINDA.....	173
46. <i>Allahverdiyev A.M.</i> ARQUMENTASIYANIN KOMMUNİKATİV STRUKTURU HAQQINDA	177
47. <i>Əliyev Bilal.</i> TARİXİN MƏNASI HAQQINDA	181

48. Əliyev R. TƏLƏBƏLƏRİN ELMİ TƏDQİQATDA İŞTİRAKININ QİYMƏTLƏNDİRİLMƏSİ METODİKASINA DAİR	184
49. Məmmədova M.Ş. ABSTRAKTLAŞDIRMA İDEALLAŞDIRMA PROSESİNİN ƏSASI KİMİ	188
50. Babayev Ə.M. MÜASİR DÖVRDƏ DİNİ TOLERANTLIQ MƏDƏNİYYƏTİ: ŞƏRQ VƏ QƏRB KONTEKSİNDƏ.....	190
51. Nurlana Hüseyn. MƏHƏMMƏD İQBAL FƏLSƏFƏSİNDƏ İNSAN ANLAYIŞI	193
52. Ağabəyova Ü. NƏQŞİBƏNDİYYƏ TƏRİQƏTİNİN MEYDANA GƏLMƏSİ VƏ FƏLSƏFİ MAHİYYƏTİ.....	198
53. Vəliyev D.C. RASİONALİZM, POSTMODERNİZM VƏ MƏNƏVİ KASADLIQ PROBLEMİ	203
54. Əfəndiyev E.V. ETİK DAVRANIŞDAN KƏNAR (DEVİANT) DAVRANIŞLARIN YARANMA SƏBƏBLƏRİ VƏ ONLARIN HƏLLİ YOLLARI	207
55. Kərimova N.İ. DEMOQRAFİK PROSES ANLAYIŞI VƏ ONA TƏSİR EDƏN AMİLLƏR	210
56. Kərimova A.X. MÜASİR DÖVRDƏ SOSIAL SİSTEMDƏ BAŞ VERƏN SOSIAL DƏYİŞİKLİKLƏRİN FƏLSƏFİ MAHİYYƏTİ	215

SOSIAL VƏ HUMANİTAR ELMLƏRİN MÜASİR
PROBLEMLƏRİ

ELMİ ƏSƏRLƏR TOPLUSU

BURAXILIŞ № 15 (2)

Təsisçi: fəlsəfə elmləri doktoru, prof. **Qızılgül Abbasova**
Kompüter dizaynı – **Vüsalə Musayeva**

Çapa imzalanmışdır: 25.11.2015

Format: 60x84 1/8

Şərti çap vərəqi – 28

Sifariş № 45

Tiraj – 100 nüsxə

mətbəəsində çap olunmuşdur
